

T. C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

AHISKA BÖLGESİNDE KIPÇAKLARIN TARİHİ
(XI-XVI. YÜZYILLAR ARASI)

AZAD DEDEOĞLU

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN:
PROF. DR. İSMAİL HAKKI ATÇEKEN

Konya-2018

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU

Öğrencinin	Adı Soyadı	Azad DEDEOĞLU
	Numarası	138110013013
		İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI / İSLÂM TARİHİ
	Programı	Doktora
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN
	Tezin Adı	AHISKA BÖLGESİNDE KIPÇAKLARIN TARİHİ (XI-XVI. YÜZYILLAR ARASI)

Yukarıda adı geçen öğrenci tarafından hazırlanan “*Ahıska Bölgesinde Kıpçakların Tarihi (XI-XVI. Yüzyıllar Arası)*” başlıklı bu çalışma 24/10/2018 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Sıra No	Danışman ve Üyeler		
	Unvanı	Adı ve Soyadı	İmza
1	Prof. Dr.	İsmail Hakkı ATÇEKEN	
2	Prof. Dr.	Ahmet Turan YÜKSEL	
3	Prof. Dr.	Hayri ERTEN	
4	Doç. Dr.	Mithat ESER	
5	Dr. Öğr. Üyesi	Mesut CAN	

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	---

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Azad DEDEOĞLU		
	Numarası	138110013013		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI / İSLÂM TARİHİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
Tezin Adı	AHISKA BÖLGESİNDE KIPÇAKLARIN TARİHİ (XI-XVI. YÜZYILLAR ARASI)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Azad DEDEOĞLU

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

Öğrencinin	Adı Soyadı	Azad DEDEOĞLU		
	Numarası	138110013013		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI / İSLÂM TARİHİ		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora	X	
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN		
Tezin Adı	AHISKA BÖLGESİNDE KIPÇAKLARIN TARİHİ (XI-XVI. YÜZYILLAR ARASI)			

ÖZET

Deşt-i Kıpçak gibi geniş bir sahaya yayılan Kıpçaklar, bu geniş sahanın yanı sıra komşu memleketlerin tarihinde de derin izler bırakmışlardır. Bu mânada başta Saka, Uygur, Kazak, Özbek, Kırgız, Azerbaycan, Kırım Türkleri, Ahıskalı Türkler vb. Türk boyları olmak üzere Türk olmayan Gürcü/Kartvel, Ermeni, Rus, Romen vb. milletlerin etno-medenî ve kültürel yapılanmasında da Kıpçakların önemli ölçüde rolünün olduğu bilinmektedir.

Anadolu'nun bir parçası olarak bilinen Ahıska bölgesi veya Atabegler yurdu, eski zamanlardan beri Türklerin varlığını sürdürdüğü bir Türk beldesidir. Târihî seyir içerisinde başta Kıpçaklar olmak üzere diğer Türk boyları da bölgeye gelip yerleşmişler ve meskenler kurmuşlardır. Nitekim Ahıska bölgesinde hem milattan önce hem de milattan sonraki tarihlerde diğer Türk boylarıyla birlikte Buntürk/Kıpçakların varlığı da görülmektedir. XII. yüzyılda Gürcü Kralı IV. David ve Kraliçe Tamara döneminde davet edilen Kıpçaklar, Kuzeydoğu Anadolu'nun da bir kısmını içine alan geniş bir coğrafyada, Anadolu'nun en uzun Türk beyliği olan Ortodoks Kıpçak Atabegler Hükümetini kurmuşlardır. Atabegler yurdunun kültürel dokusunda bugün dahi bu Kıpçakların izlerine rastlanılmaktadır. Ermeni ve Gürcü vakayinamelerinde geçen Kıpçaklı Atabeglerin isimleri ile özellikle de Ahıska tahrir defterlerindeki kayıtlarda görülen çok sayıda Kuman-Kıpçak yer ve şahıs isimleri bu meseleyi daha da somutlaştırmaktadır.

Ahıska bölgesi 1578'de Osmanlıya ilhâk olduktan sonra da değerini yitirmemiş bu sefer Osmanlılarca 1579'da kurulan Çıldır eyaletinin başşehri olmuştur. 1921'de SSCB sınırları içerisinde kalan bugünkü Ahıska bölgesi, 1944'de vuku bulan büyük sürgünle Türk nüfusundan tamamen hâlî kalmıştır. Bölgenin 1944'de Sovyetler tarafında sürgün edilen Türk nüfusu bugün 10 ülkede dağınık bir şekilde yaşamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Deşt-i Kıpçak, Kıpçak, Gürcistan, Ahıska, Mufassal, Tahrir

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

Author's	Name and Surname	Azad DEDEOĞLU		
	Student Number	138110013013		
		İSLAMİC HİSTORY AND ARTS / HİSTPRY OF İSLAM		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)		
		Doctoral Degree (Ph.D.)	X	
	Supervisor	Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN		
Title of the Thesis/Dissertation	THE HİSTORY OF KIPCHAKS İN MESKHETİAN REGION (BETWEEN XI-XVI. AGES)			

ABSTRACT

The Kipchaks, who have spread over a wide area like Cuman-Kipchak Confederation (Deşt-i Kıpçak), have left deep traces both in the history of that area and neighboring countries. In this sense, Kipchaks are known to have a significant role in ethnic-civil and cultural formation of Turkish tribes like Saka, Uyghur, Kazakh, Uzbek, Kyrgyz, Azerbaijan, Crimean Turks, Meskhetian Turks; and also of non-Turkish tribes like Georgian/Kartvel, Armenian, Russian and Romanian nations.

Meskhetian region or Atabegs' territory, which is known as a part of Anatolia, is a Turkish region where Turks have been living since ancient times. Within the historical course, the other Turkish tribes, mainly the Kipchaks, came to the region, settled there and established their dwelling places. As a matter of fact, the presence of the Bunturk/Kipchaks in the Meskhetian region, together with other Turkish tribes, is seen in the histories before and after Christ. In 12th century, the Kipchaks, who were invited in the ruling period of Georgian King David IV and Queen Tamara, established the longest Turkish principality of Anatolia named Government of Orthodox Kipchak Atabegs, in a vast geography that included some parts of Northeast Anatolia. The traces of Kipchaks are still seen today in the cultural texture of Atabegs' territory. The names of Kipchakian Atabegs mentioned in the Armenian and Georgian chronicles, and especially those several names of places and persons related to Cuman-Kipchak seen in the census book records of Meskhetians consolidate this matter further and further.

Meskhetian region did not lose its value after its annexation to the Ottoman Empire in 1578, but was the capital of the Childir province established by Ottomans in 1579. The present Meskhetian region, which was within the borders of the USSR in 1921, remained completely isolated from the Turkish population due to the great exile took place in 1944. The Turkish population, which was exiled by the Soviets in 1944, is currently living in 10 different countries.

Key Words: Kipchak, Georgia, Ahıska/Meskhetian, Muphassal, Tahreer

İÇİNDEKİLER

DOKTORA TEZİ KABUL FORMU	i
BİLİMSEL ETİK SAYFASI.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT	iv
AÇIKLAMALAR	ix
ÖNSÖZ.....	x
KISALTMALAR	xiii
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, ÖNEMİ, METODU VE KAYNAKLARI	1
1.1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi	1
1.2. Araştırmanın Metodu	3
1.3. Araştırmanın Kaynakları	4
1.3.1. İslâm Kaynakları	4
1.3.1.1. Coğrafya Kaynakları	5
1.3.1.2. Genel İslâm Tarihi Kaynakları.....	7
1.3.2. Tahrir Defterleri ve Osmanlı Kaynakları	11
1.3.3. Gürcü ve Ermeni Kaynakları.....	15
1.3.4. Seyahatnâmeler ve Araştırmalar	19
2. KAFKASYA BÖLGESİ VE HALKLARINA GENEL BİR BAKIŞ	24
2.1. Kafkasya'nın Coğrafi Konumu	26
2.2. Kafkasya İsmi ve Kafkasya Tarihi	28
2.3. Kafkasya Halklarına Genel Bir Bakış	32
2.4. Kıpçaklara Mensup Kafkasya Halkları	35

2.4.1.	Acara Türkleri	38
2.4.2.	Nogay Türkleri	41
2.4.3.	Karaçay Türkleri	43
2.4.4.	Malkar Türkleri	46
2.4.5.	Kumuk Türkleri	47
2.4.6.	Karapapak Türkleri	49
BİRİNCİ BÖLÜM.....		52
XIII. YÜZYILA KADAR KIPÇAKLARIN TARİHİ		52
1.1.	Etimolojik Açıdan Kıpçak İsmi ve Menşei.....	52
1.1.1.	Dîvânü Lugâti't-Türk'te Kıpçaklar	63
1.1.2.	Oğuz Destanı ve Kitâb-ı Dede Korkut'ta Kıpçaklar	70
1.1.2.1.	Oğuz Destanında Kıpçaklar.....	72
1.1.2.2.	Kitâb-ı Dede Korkut'ta Kıpçaklar.....	76
1.1.3.	Bir Kıpçak Bâkiyesi Olan Codex Cumanicus	80
1.2.	Kafkaslar'da İlk Kıpçak Varlığı.....	86
1.3.	Kıpçakların İslâm'la Tanışması	92
1.4.	Kıpçakların Kafkaslara Göçleri	100
1.4.1.	Kıpçak-Gürcü (Kartvel) İlişkileri	101
1.4.1.1.	Gürcistan Bölgesi ve Gürcü Kavramı	101
1.4.1.2.	Gürcü (Kartvel) Kralı IV. David'e Kadar Kıpçak-Gürcü İlişkileri	115
1.4.1.3.	IV. David'in (1089-1125) Kıpçakları Bölgeye Daveti ve Gürcistan'da Birliğin Sağlanması.....	121
1.4.1.4.	Kral IV. David Sonrasında İç Karışıklıklar.....	132
1.4.1.5.	Kıpçakların Kraliçe Tamara Dönemini (1184-1213) İhyâsı ve Sonraki Faaliyetler.....	135

1.4.2. Kıpçak-Moğol İlişkileri.....	148
1.5. Mısır Türk Devleti'nin (1250-1517) Kurulmasında Kıpçakların Rolü ve Sonraki Faaliyetler	154
İKİNCİ BÖLÜM	165
AHISKA BÖLGESİNDE ORTODOKS KIPÇAK.....	165
ATABEGLER HÜKÜMETİ (1268-1578) DÖNEMİ.....	165
2.1. Ahıska İsmi ve Atabeg Unvanı.....	166
2.1.1. Etimolojik Açıdan Ahıska İsmi.....	166
2.1.2. Menşe İtibariyle Atabeg Unvanı	174
2.2. Ahıska Bölgesi ve Ahıska Coğrafyası (Atabegler Yurdu).....	179
2.3. Ahıska Bölgesinin İslâm'la Tanışması	182
2.4. Ahıska Bölgesinde Selçuklu Hâkimiyeti	188
2.5. Atabeglerden Önce Gürcistan/Ahıska Bölgesinde Moğollar.....	196
2.6. İlhanlı-Atabegler İlişkileri ve Kıpçak Atabegler Hükümeti'nin (Sa-Atabago) Kuruluşuna Giden Süreç	204
2.7. Bölgede Ortodoks Kıpçak Atabegler Hükümeti (1268-1578).....	212
2.8. Atabegler Hükümeti'nin Devlet-i Aliyye'yle İlişkileri.....	231
2.8.1. Amasya Antlaşması (1555) ve Ahıska Bölgesi'nin Taksimi	237
2.8.2. Amasya Antlaşması'ndan Sonra Bölgedeki Bazı Gelişmeler	241
2.8.3. Çıldır Zaferi ve Ahıska Bölgesi'nin Devlet-i Aliyye'ye İlhâkı.....	244
2.8.3.1. Çıldır Savaşına Giden Süreç	245
2.8.3.2. Çıldır'da Savaş	249
2.9. Bölgenin Osmanlıya İlhâkı ve Son Atabeglerin İtâati	253

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	262
1003/1595 TARİHLİ OSMANLI DÖNEMİ TAHRİR DEFTERİNE GÖRE ...	262
AHISKA BÖLGESİ'NDE TÜRK NÜFUSUNUN VARLIĞI	262
3.1. XVI. Yüzyıl'da Devlet-i Aliyye'de İdarî Yapı	264
3.1.1. Sancak (Livâ) İdaresi ve Sancakbeyliği	265
3.1.1.1. Livâ/Sancak	265
3.1.1.2. Sancakbeyliği	266
3.1.2. Tahrir Sistemi; Kanunnâmeler, Mufassal ve İcmâl Defterleri	266
3.1.2.1. Tahrir Sistemi	266
3.1.2.2. Kanunnâmeler ve Önemi.....	268
3.1.2.3. Tahrir/Mufassal ve İcmâl Defterleri.....	269
3.2. 1003/1595 Tarihli Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska Tahrir Defteri.....	271
3.3. Mufassal Defter'e Göre Ahıska Bölgesinde İdarî Taksimat.....	272
3.4. Tahrir Defterine Göre Bölgede Türk Varlığı.....	274
3.4.1. Müslüman Türk Varlığı.....	277
3.4.2. Hıristiyan Türk Varlığı.....	281
3.5. Matbû Hâle Getirilen Defterde Tespit Edilen Bazı Hususlar.....	289
SONUÇ	297
BİBLİYOGRAFYA	301
EKLER	349
ÖZGEÇMİŞ.....	358

AÇIKLAMALAR

Çalışmamızda metin içinde ve dipnotlardaki bazı teknik düzenlemelerle ilgili şu hususlar göz önünde bulundurulmuştur.

1. Çalışmamız Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün "*Tez Yazım Kılavuzu*"na uygun olarak hazırlanmış ve çalışmamızda "*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*"nin dili ve üslûbu esas alınmıştır. Ayrıca gerekli görülen bazı yerlerde uzatma işareti (^) yer verilmiştir.

2. Şahıs ve yer isimleri "*Türkçe Yazım Kuralları*"na göre verilmiştir. Bilinmeyen bazı yer ve şahıs isimleri ise dipnot ile açıklığa kavuşturulmuştur. Ayrıca târihî kaynaklarda "*Ahışa*" olarak da geçen "*Ahıska*" ismi "*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*" esas alınarak "*Ahıska*" olarak verilmiştir.

3. Konunun daha doğru anlaşılması için kaynaklarda Kıpçakları bildiren "*Gürcü*" mefhumu "/" işaretiyle yanına "*Kıpçak*" yazılarak verilmiştir. Böylece orada zikredilen "*Gürcü*" ibaresiyle bugünkü anlamda "*Gürcüler*"in değil, devrin kaynaklarında "*Gürcü*" diye bilinen "*Kıpçaklı Atabegler*"in kastedildiği belirtilmiştir.

4. Kaynak ve araştırmaların tanıtımında zikredilen eserlerin ve müelliflerinin isimleri tam olarak verilmiştir. Öte yandan burada tanıttığımız eserler tez içinde ilk geçtiği yerde tam, sonrasında ise "*a.g.e.*" şeklinde verilmiştir. Ayrıca aynı müellifin birden çok eseri kullanıldıysa baskı yılı "*a.g.e., 2015*" şeklinde belirtilerek verilmiştir.

5. Çalışmamızda geçen bütün hicrî tarihler mîlâdî karşılıklarıyla birlikte verilmiştir. Burada da Türk Tarih Kurumu'nun "*Tarih Çevirme Kılavuzu*" esas alınmıştır.

6. Şahıs isimlerinden sonra ölüm tarihleri parantez içinde hicrî ve miladî olarak gösterilmiştir.

7. Metin içerisinde kullanılan eser isimleri italik olarak verilmiştir.

ÖNSÖZ

Her bir şahıs için yaşadığı coğrafyanın geçmiş tarihi, ona daha fazla ve daha farklı sorumluluklar yüklemektedir. Bilhassa bu coğrafya 14 Kasım 1944’de büyük sürgüne şahitlik etmiş ve aynı zaman da stratejik bir mevkide yer alan Ahıska bölgesi ise bu sorumluluk daha da artmaktadır. Zira stratejik bölgelerde meskûn halkların tarihleri kadar etnik kimliklerinin de karışık olduğu anlaşılmaktadır. Hiç şüphesiz ki bundan Ahıska bölgesi ve Ahıskalı Türkler de nasibini almıştır. Diğer taraftan tarihte Ahıska bölgesine “*Gürcistan*”, Kıpçaklı Atabeglere de “*Gürcü begleri*” denilmesinden olsa gerek ki, Ahıskalı Türkler de “*Gürcü*” olarak telakkî edilmiş ve Ahıska bölgesi daha çok Gürcü araştırmacıların ilgi odağı olmuştur. Zira dönemin dili doğru okunduğunda ise “*Gürcü*” mefhumuyla sadece bugünkü anlamda Gürcülerin değil aynı zamanda “*Kıpçakların*” da anlaşıldığı görülecektir. Bu maksatla Ahıskalı Türklerin etnik yapısını ve Ahıska bölgesinin târihî geçmişinin gerçeği ile ortaya çıkarılması ve tespitler yapılması hedeflenmiştir.

Anadolu’nun bir parçası olarak bilinen Ahıska bölgesine XII. yüzyıl boyunca yerleşen Kıpçaklar ve mezkûr bölgede 1268-1578 yılları arasında tam 310 yıl hüküm süren “*Ortodoks Kıpçak Atabegler Hükümeti*”, her ne kadar bazı çevrelerce bilinmese de Anadolu’nun en uzun “*Türk*” beyliği olmuştur. Öte yandan Ahıska bölgesi 1578’de Osmanlıya ilhâk olduktan sonra da değerini yitirmemiş bu sefer Osmanlılarca 1579’da kurulan “*Çıldır Eyaleti*”nin başşehri olmuştur. Osmanlı livâsı altında 250 yıl en ihtişamlı dönemini yaşayan bölge, Rusların gelişiyle 1829’da ikiye bölünerek bir kısmı Osmanlılarda bir kısmı ise Çarlık Rusyası’nda kalmıştır. 1921’de ise SSCB sınırları içerisinde kalan Ahıska bölgesi, 1944’de vuku bulan büyük sürgünle Türk nüfusundan tamamen hâlî kalmıştır. Bütün bunlarla birlikte her ne kadar çağdaş Kartvel/Gürcü yazarlar bölge halkının “*Gürcü*” olduğunu iddia etseler de, Ahıska bölgesinin 1944’de Sovyetler tarafında sürgün edilen “*Türk nüfusu*” bugün 10 ülkede dağınık bir şekilde yaşamaktadır.

Çalışmamız giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde çalışmanın konusu, önemi, amacı, metodu hakkında bilgi verilerek kaynaklar

incelenmiş sonrasında ise Kafkasya bölgesi ve Kafkasya halklarıyla ilgili genel bilgi verilerek Kıpçaklara mensup Kafkasya halklarının siyasi tarihi kısaca değerlendirilmek suretiyle bölgenin Kıpçaklarla ilişkisine temas edilmiştir.

Birinci bölümde çalışmamızın alt yapısını oluşturan Kıpçakların XIII. yüzyıla kadarki târihî seyri incelenmiştir. Bu kapsamda başta *Dîvânü Lugâti't-Türk* olmak üzere *Oğuz Destanı*, *Kitâb-ı Dede Korkut* ve *Codex Cumanicus* 'tan hareketle etimolojik açıdan Kıpçak ismi ve menşei hakkında geniş bilgi verilerek, Kıpçakların Kafkaslara göçleri ve Kartvel/Gürcülerin yanı sıra diğer milletlerle ilişkilerine temas edilmiştir. Özellikle Kıpçakların Gürcü Kralı IV. David ve Kraliçe Tamara dönemindeki üstün faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi verilerek Kıpçaklar sayesinde Gürcistan bölgesindeki Atabegliğin tesisine vurgu yapılmıştır. Bu bölümde aynı zamanda Gürcistan Coğrafyası ve Gürcü mefhumuna açıklık getirilerek konunun daha iyi anlaşılması sağlanmıştır.

İkinci bölümde çalışmamızın ana konusu olan Ahıska Bölgesi/Atabegler Yurdu ve bölgede var olan Kıpçakların kurmuş olduğu Ortodoks Kıpçak Atabegler Hükümeti hakkında bilgi verilmiştir. Bu bağlamda Etimolojik Açıdan Ahıska İsmi ve Menşe İtibariyle Atabeg Unvanı incelenerek Ahıska Bölgesi, Ahıska Bölgesinin İslâm'la Tanışması, Bölgede Selçuklu Hâkimiyeti, Bölgede Atabeglerden Önce Moğol Hâkimiyeti ve İlhanlı-Atabegler İlişkileri hakkında geniş bilgi verilmek suretiyle Atabegler Hükümeti ve Osmanlı İlişkileri ve Bölgenin Osmanlıya İlhâkına temâs edilmiştir.

Üçüncü bölümde ise çalışmamız daha da tahsis edilerek bugünkü taksimatta Gürcistan sınırları içerisinde yer alan Ahıska Bölgesinin Türklüğü hakkında bilgi verilmiştir. Bu kapsamda 1003/1595 tarihli Osmanlı dönemi *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska* tahrir defteri esas alınarak onomastik (özel adlar bilimi) açıdan XVI. yüzyıl verilerine göre Ahıska Bölgesindeki Türk Nüfusunun Varlığı tespit edilmiştir. Ayrıca Gürcü Türkolog Sergi Cikia tarafından 1947'de Matbû Hâle Getirilen Ahıska Mufassal Defterinde Tespit Edilen Bazı Hususlara temas edilerek "*Ahıska Bölgesi*"nin gerçek tarihi kısmen de olsa gün yüzüne çıkarılmıştır.

Çalışmamızın konusunun belirlenmesinde ve şekillenip bu aşamaya gelmesinde çok değerli ilmî şahsiyetlerin rolü vardır. Tezimizin şekillenmesinde bize rehberlik eden, bilgi, tecrübe ve tavsiyelerini esirgemeyen Necmettin Erbakan Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyeleri başta danışmanım Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN hocam olmak üzere tez izleme komitesi üyelerinden olan ve her toplantıda gösterdikleri itina ile ufkumuzu genişleten İslâm Tarihi Anabilim Dalı öğretim üyesi Prof. Dr. Ahmet Turan YÜKSEL hocama ve Din Sosyolojisi Anabilim Dalı öğretim üyesi Prof. Dr. Hayri ERTEN hocama kıymetli zamanlarından ferâgat ederek öneri ve tavsiyeleriyle çalışmamıza ışık tuttuklarından dolayı teşekkürü bir borç biliyoruz. Bu üç hocamızın dışında tez savunması jürisinde bulunan Doç. Dr. Mithat ESER ve Dr. Öğr. Üyesi Mesut CAN'a teşekkürlerimizi arz ediyoruz. Ayrıca konu seçimi aşamasında her türlü tecrübelerinden yararlandığımız Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü İslâm Hukuku Anabilim Dalı Dr. Öğr. Üyesi Ahmed NİYAZOV hocama, Gürcüce eserlerin temini ve tercümesinde her türlü yardımlarını gördüğümüz Bayram KUCHALİEV ve Nariman KUCHALİEV'e ve emeği geçen bütün değerli dostlarımıza teşekkür eder ve çalışmamızın tüm ilgililere yararlı olmasını temenni ederiz.

Bununla birlikte çalışma süresince maddî ve manevî desteklerinden dolayı başta Yurtdışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı olmak üzere Hayra Hizmet Vakıf Kütüphanesi, İLAM Kütüphanesi ve yetkililerine, İSAM Kütüphanesi ve personeline gösterdikleri yakın ilgiden dolayı teşekkür ederim.

Ayrıca hayatımın her safhasında yanımda olan, yaptığım her çalışmada desteğini gördüğüm muhterem eşim Gülyeter DEDEOĞLU'na ve hayatım boyunca emek ve desteklerini üzerimden eksik etmeyen değerli aileme teşekkürlerimi sunuyorum.

Azad DEDEOĞLU

Konya 2018

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.md.	Adı geçen madde
a.g.s.	Adı geçen sözlük
a.g.t.	Adı geçen tez
b.	Bin, İbn
bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
H.z.	Hazreti
h.zl.	Hazırlayan
İA	İslâm Ansiklopedisi
İFAV	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İLAM	İlmi Araştırmalar Merkezi
İSAM	İslâm Araştırmaları Merkezi
M.Ö.	Milattan önce
M.S.	Milattan sonra
MEB	Milli Eğitim Basımevi
ö.	Ölümü, ölüm tarihi
s.	Sayfa
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
ss.	Sayfa arası
TAE	Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
TKGM	Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü
TTD	Tapu Tahrir Defteri
TTK	Türk Tarih Kurumu
vb.	Ve benzeri

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, ÖNEMİ, METODU VE KAYNAKLARI

1.1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Önemi

Çalışmamızın konusunu 14 Kasım 1944'te Stalin (1879-1953)¹ tarafından Orta Asya'ya sürgün edilen ve hâlâ sürgün hayatı yaşayan Ahıskalı Türklerin kökeni olarak bilinen “*Kıpçakların Ahıska Bölgesine Yerleşmeleri*” ve sonrasında kurulan “*Ortodoks Kıpçak Atabegler Hükümeti*” teşkil etmektedir. Her ne kadar Kartvel/Gürcü yazarlar farklı görüşler ileri sürse de, çalışmamızın ana konusunu teşkil eden Ahıska bölgesi veya Atabegler yurdu, eski zamanlardan beri Türklerin varlığını sürdürdüğü bir Türk beldesi olarak bilinmektedir. Zira târihî seyir içerisinde başta Kıpçaklar olmak üzere diğer Türk boylarının bölgeye gelip yerleştikleri, meskenler kurdukları bilinen bir husustur. Bu bağlamda Kafkasya'da çok stratejik bir konuma sahip olan Ahıska bölgesi, XI. yüzyılda Selçukluların eline geçmiş, bilahare Kral IV. David (1089-1125) ve Kraliçe Tamara döneminde (1184-1213) birkaç yıl Gürcü Bagratiler Hanedanının hâkimiyetinde kalmış olsa da, daha sonra çeşitli Türk devletlerinin hâkimiyetine girmiştir. Şöyle ki; Kıpçaklı Atabegler sülalesi 1268 yılında bugün Posof sınırları içerisinde yer alan Caksu'da Ortodoks Kıpçak Atabegler Hükümetini kurmuş ve böylece Ahıska Atabegliği İlhanlı yönetimini tâkiben sırasıyla Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevî Türk devletlerine kısmen bağlı olarak 1578'e kadar bölgenin tek hâkimi olmuşlardır. Bu durum 1578'de Safevîler ve Osmanlılar arasında Çıldır'da vukû bulan Çıldır savaşına kadar devam etmiştir.

Diğer taraftan bugünkü Ahıska bölgesi her ne kadar Gürcistan sınırları içerisine sıkıştırılmış olsa da, târihî Atabegler Yurdu'nun sınırlarının Ahıska'dan Erzurum'a kadar uzadığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Atabegler

¹ Gerçek adı Yosif/Josef Vissarionoviç Cugaşvillidir. Sert mizacından dolayı çelik adam anlamına gelen “*Stalin*”, takma soyadıdır. Gürcistan'ın Gori kasabasında doğmuştur. 1903'te *Bolşevik Partisine* katılmıştır. Daha geniş bilgi için bkz: **Stalin ve Türk Dünyası**, 1. Baskı, haz., Emine Gürsoy Naskali, Liaisan Şahin, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007, ss. 349-351.

Yurdunu içine alan “*Ahıska, Çıldır, Ardahan, Göle, Posof, Şavşat, Ardanoç, Oltu, Bardız, Nariman, Tortum ve Yusufeli*” tarihinin Ahıska tarihiyle doğrudan irtibatlı olduğu görülmektedir (**Bkz: Ek-1**).

Çalışmamızın temel amacı, Ahıska halkının oluşumunda Kıpçak boylarının rolünü belirlemektir. Bu kapsamda çalışmamızda, Kıpçakların târihî seyri, başta Gürcistan bölgesi olmak üzere Güney Kafkasya’ya yerleşmeleri, bölge halklarıyla ilişkileri ve Kıpçak Atabegler Hükümetinin Osmanlı’ya ilhâkına kadarki yaklaşık beş asırlık bir zaman dilimi incelenmiştir.

Şunu da belirtelim ki, Güney Kafkasya’da yer alan Ahıska Bölgesi ve Ahıskalı Türkler hakkında SSCB dağılıncaya kadar kitaplarda veya Ansiklopedilerde fazla bilgiye yer verilmemiştir. Var olan bilgilerin ise “*ilmi siyasete âlet eden*” Rus ve Gürcü bilginlerinin mahâretiyle çarpıtılarak verildiği görülmektedir. Özellikle de Stalin tarafından vatanlarından insan haklarına aykırı bir şekilde sürgün edilen halkların akıbetinin, SSCB dağılıncaya kadar dünya’ya gizli kalması bu işi ne kadar barbarca yaptıklarının en önemli göstergesidir. Diğer taraftan Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra özellikle de 1989 Fergana Faciası² sonrasında Türkiye’de de Ahıskalı Türkler yavaş yavaş duyulmaya başlamıştır. Bu bağlamda Ahıska Bölgesi ve Ahıskalı Türkler hakkında geniş kapsamda ilk ilmî yazılar M. Fahrettin Kırzioğlu’na aittir. Kırzioğlu’nun bu çalışmaları, Ahıskalı Türklerin Türkiye’de duyulması açısından önemi haizdir. Daha sonrasında ise Ahıskalı Türkler hakkında çeşitli kitaplar, tezler, makale ve araştırmalar yapılmış olsa da, Kırzioğlu hariç 1578 öncesine ait hatırı sayılır bir araştırmanın olmadığı tespit edilmiştir.

Öte yandan Ahıska Tarihini araştırırken Kıpçakları, Kıpçaklı Atabegleri görmezden gelmek ve geçiştirmek bölge tarihi açısından yanlış yorumları da beraberinde getirmiştir. Zira Kıpçakların başta Kafkaslar olmak üzere Hindistan, Mısır, Bizans, Macaristan ve Romanyaya kadar uzanan geniş bir sahaya yayıldığı ve buralarda önemli faaliyetler icrâ ettikleri bilinmektedir. Bu anlamda Türk boylarının yanı sıra, Türk olmayan Gürcü/Kartvel, Ermeni, Rus,

² Özbekistan’ın Fergana Vadisinde yaşanmış bu olay, Ahıskalı Türklerin tarihinde 14 Kasım 1944 sürgününden sonra “*İkinci Büyük Sürgün*” olarak telakki edilmektedir.

Romen, Bulgar, Macar ve Tacikler gibi milletlerin etno-medenî ve kültürel yapılanmasında da Kıpçakların önemli ölçüde rolünün olduğu muhakkaktır. Dolayısıyla tarihin akışına yön verecek etkinliği olan Kıpçakların her yönü ile araştırılması, Ahıska tarihi açısından da birçok yenilikleri ortaya çıkaracağı gibi, bazı yanlış bilinenlerin de doğruya yönlendirileceği âşikârdır. Bütün bunlardan yola çıkarak çalışmamızın asıl amacı, 1578'e kadarki Ahıska bölgesinin tarihini ulaşılabildiğimiz kaynaklar ışığında derinlemesine incelemektir.

Çalışmamızın özellikle Türkiye'de Kıpçaklı Atabegler konusunda büyük bir boşluğu dolduracağı kanaatindeyiz. Bu noktada aynı zamanda Türk-İslâm kültürünün Kafkasyada tozlu raflarda kalmış nice değer ve katmanlarının gün ışığına çıkacağı ve yeni neslin idrâkine sunulması ile ayrı bir değer kazanacağı bir gerçektir. Diğer taraftan çalışmamızın, bundan sonra bu alandaki yapılacak araştırmalara yol gösterecek ve ışık tutacak bir hüviyeti hâiz olmasını umuyoruz.

1.2. Araştırmanın Metodu

Tarih biliminde objektifliği yakalamak zor olmakla birlikte olası bir hatayı en aza indirmek için kaynakların iyi şekilde incelenmesi gerekmektedir. Zira bu bilim dalının, tarihî verileri malzeme olarak kullanırken bu verilerin sıhhati ve doğruluğu üzerinde önemle durduğu ve iyi bir tahlil süzgecinden geçirdiği bilinmektedir. Çünkü bu verilerin sıhhati aynı zamanda tarihçilerin ulaşacağı sonucun da sıhhatini doğrudan etkilemektedir. Bu bağlamda biz çalışmamızda en doğru tespit ve sonuca varabilmek için, konumuzla ilgili Osmanlıca/Türkçe, Farsça, Gürcüce, Ermenice ve Rusça kaynakları tarafsızlık ilkesine riayet etmek suretiyle incelemeye çalıştık.

Çalışmamızı daha derin bir incelemeyle ele alabilmek için, konumuzu zaman açısından yaklaşık beş asırlık bir zaman dilimi ile sınırlandırdık ve çalışmamızda imkân dâhilinde verileri analiz ederek yeni yorumlar katmaya çalıştık. Bu analiz ve yorumları yaparken de başta dönemin dili olmak üzere olayların psikolojik, sosyolojik ve hukukî ayağını da göz önünde bulundurulmuştur.

Konuyu belirledikten sonra ilk olarak ülkemizde konuyla ilgili çalışmaların yapılıp yapılmadığını “İslâm Araştırmaları Merkezi, İlahiyat Fakülteleri Devam Eden Tezler ve Tezler Katalogu”, aynı zamanda “Yükseköğretim Kurumu Başkanlığı Tez Merkezi”ni tarayarak konuyla ilgili çalışmanın olmadığını tespit ettik. Akabinde ise konuya hazırlık olması açısından gerek klasik kaynaklar ve tapu tahrir defterleri, gerekse de sonraki dönemlerde yazılmış eserleri inceleyerek konunun kapsamını belirledik. Bu amaçla da başta İstanbul olmak üzere Tiflis, Bakü, Ankara ve Konya’daki kütüphanelerden istifade ettik.

Çalışmamızda kaynaklardan ve konuyla ilgili literatürden veri toplama ve değerlendirme (tahlil, analiz, yorum) yöntemi kullanılmıştır.

1.3. Araştırmanın Kaynakları

Tezimizle ilgili doğrudan veya dolaylı alakalı olabilecek kaynaklar taranarak konuya ışık tutacak ve çalışma esnasında fayda sağlayacak bir hayli bilgi elde edilmiştir. Özellikle de tahrir defterleri, İslâm tarihi sahasında telif edilmiş eserler, Fütuhât Kitapları, Ahıska Bölgesi ve Kıpçaklar hakkında yazılmış müstakil eserler, Diyanet İslâm Ansiklopedisi maddeleri ve konuyla ilgili yazılmış makaleler, çalışmamız esnasında bize yol gösterici olmakla birlikte, konumuzun daha da detaylı incelenmesi için yardımcı olmuştur.

Çalışmamızda başta coğrafya’ya dair *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* türü Arapça eserler olmak üzere genel târih kaynakları, özellikle de Farsça, Gürcüce, Ermenice, Rusça, Osmanlıca kaynak eserler, mufassal defterler, Oğuznâme ve Seyahatnâmeler ve aynı zamanda Kaynakça’da belirtilen Türkçe, Rusça ve Gürcüce birçok telif çalışmadan istifade edilmiştir. Bu eserlerin önemli bir kısmını ehemden mühime sırasıyla şu şekilde verebiliriz.

1.3.1. İslâm Kaynakları

İslâm kaynaklarında Kıpçaklarla ilgili yeteri kadar bilgi yer almaktadır. Özellikle de XII-XIII. yüzyıllardaki olayların aydınlığa kavuşturulmasında İbnü'l-Esîr, İbn Kesîr, Cüveynî ve Reşideddin’in eserleri önemli bir yer

tutmaktadır. Diğer taraftan Ahıska bölgesi ve Kıpçaklı Atabegler hakkında da genel olarak bilgi veren İslâm kaynakları, Hıristiyan kaynakları kadar ayrıntılı bilgi vermeseler de önemi haizdir. Zira bu kaynaklarda yer alan bilgilerin, Hıristiyan çevrelerce hazırlanan eserlere nazaran taassuptan çok uzak olduğu görülmektedir. Bu kapsamda çalışmamızla ilgili temel İslâm kaynakları Coğrafya Kaynakları ve Genel İslâm Tarihi Kaynakları şeklinde iki başlık altında vermenin yerinde olacağı kanaatindeyiz.

1.3.1.1. Coğrafya Kaynakları

Başvurduğumuz kaynakların bir kısmını İslâm coğrafyacılarının eserleri oluşturmaktadır. Özellikle de Kıpçaklardan bahsederken bu eserlerden büyük ölçüde istifade edilmiştir. Bunların en önemlilerinden biri İbn Hurdâzbih'in (ö. 300/912-13), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*³ adlı eseridir. *Yollar ve Ülkeler* adını taşıyan bu eser, birçok devlet hakkında bilgi vermektedir.

İbn Hurdâzbih, IX. yüzyılda yaşayan İran asıllı İslâm coğrafyacılarından. Coğrafi bilgilerin yanısıra, ülke veya şehir idarecilerinin unvanlarını belirtmesi bakımından yararlandığımız bir kaynaktır. Eserin en önemli özelliği ise şehirler ve onlar arasında olan yollarla ilgili ayrıntılı bilgi vermesidir. Ayrıca İbn Hurdâzbih'in posta müdürlüğü yapması eserinin güvenilirliğini arttırmaktadır. Kıpçaklar hakkında da önemli bilgiler ihtiva eden eser, aynı zamanda Kıpçak adının tarihte sarıh bir şekilde geçtiği tek kaynak olarak bilinmektedir. Kafkasya bölgesi, Kıpçakların menşei ve tarih sahnesine çıkışlarından bahsederken istifade ettiğimiz önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Eser, Murat Ağarı tarafından *Yollar ve Ülkeler Kitabı*⁴ adıyla Türkçe'ye tercüme edilerek araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.

X. yüzyıla ait *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*⁵ adlı müellifi bilinmeyen Farsça eser de önemli ölçüde yararlandığımız kaynaklar arasında yer almaktadır. 372/982'de tamamlandığı tahmin edilen bu eser, eski Türk

³ Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh İbn Hurdâzbih, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, 1. Baskı, Leiden 1889.

⁴ İbn Hurdâzbih, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, 1. Baskı, çev., Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

⁵ **Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib**, 1. Baskı, Dâru's-Sakafi, Kahire 1999.

ülkeleri ve Kimek/Kıpçaklar hakkında tafsilatlı bilgi veren eserlerdendir. Ayrıca çeşitli Türk ülkelerindeki önemli şehirler hakkında da kayda değer bilgiler ihtiva etmektedir. Minorsky'nin İngilizce tercümesi Abdullah Duman ve Murat Ağarı⁶ tarafından Türkçe'ye tercüme edilerek araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Kurulay,⁷ eser üzerinde Yüksek Lisans çalışması yapmıştır.

Ya'kûbî (ö. 292/905?) ve İbnü'l-Fakîh'in (ö. 3-4/9-10. yüzyıl) *Kitâbu'l-Buldân*⁸ adlı eserleri de şehirler, onlara ait hususiyetler ve fetihler ile ilgili önemli bilgiler içermektedir. Kıpçaklarla aynı kökenden olan başta Kimekler olmak üzere Kıpçakların menşei ile ilgili bilgiler vermesi açısından her iki kaynakta istifadeli olmuştur.

İbn Havkal'ın (ö. 380/990), *Kitâbu Sûreti'l-Arz*'i;⁹ Yâkut el-Hamevî'nin (ö. 626/1229), *Mu'cemü'l-Buldân*;¹⁰ Mes'ûdî'nin (ö. 345/956), *Murûc ez-Zeheb*; İdrîsî'nin (ö. 560/1165), *Nüzhetü'l-Müştâk Fi'htirâkı'l-Âfâk*;¹¹ Gerdîzî'nin (X. yüzyıl), *Zeynü'l-Ahbâr (Târih-i Gerdizi)*¹² adlı eserleri Kıpçaklarla ilgili önemli bilgiler ihtiva etmenin yanı sıra, yerleşim merkezlerinin adlarının tespiti, bunların hangi bölgeye ait olduğunu göstermesi bakımından da en çok yararlandığımız kaynaklardandır. Başta İbn Havkal'ın *Kitâbu Sûreti'l-Arz*'i¹³ olmak üzere zikri geçen coğrafi kaynakların Türklerle ilgili kısımları Ramazan Şeşen¹⁴ tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir.

⁶ Vladimir Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, 1. Baskı, çev., Abdullah Duman; Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

⁷ Orhan Sezen Kurulay, "*Hudûd el-Âlem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi TAE, 2007).

⁸ Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'kûb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih el-Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Buldân*, 1. Baskı, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1422; İbnü'l-Fakîh Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî, *Kitâbü'l-Buldân*, 1. Baskı, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1997.

⁹ Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî İbn Havkal, *Sûretü'l-Arz*, 1. Baskı, Ofset Leyden, Beyrut 1938.

¹⁰ Yâkût el-Hamevî Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, *Mu'cemü'l-Buldân*, 2. Baskı, Dâru Sâdir, Beyrut 1995.

¹¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkkî İdrîsî, *Nüzhetü'l-Müştâk Fi'htirâkı'l-Âfâk*, 1. Baskı, Âlemü'l-Kutub, Beyrut 1409.

¹² Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd Gerdîzî, *Zeynü'l-Ahbâr (Târih-i Gerdizi)*, 1. Baskı, el-Meclisü'l-A'lâ Li's-Sekafeti, Kahire 2006.

¹³ İbn Havkal, *10. Asırda İslâm Coğrafyası*, 2. Baskı, çev., Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

¹⁴ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyaçlarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, 1. Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

Mes‘ûdî’nin *Murûc ez-Zeheb*’inin bazı bölümleri ise Şeşen’in yanı sıra Ahsen Batur tarafından *Altın Bozkırlar*¹⁵ adı altında Türkçe’ye tercüme edilmiştir.

Ayrıca XI. yüzyılın sonlarına doğru Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılmış *Dîvânü Lugâti’t-Türk* adlı eser de faydalandığımız önemli kaynaklardandır. Kâşgarlı Mahmud, Kâşgar’a bağlı Barsgan Türklerinden olup “*Türk Ülkeleri dolaştığını ve Türkçeyle ilgili bütün konulara vâkıf olduğunu*” kendisi eserinin başında belirtmektedir. Eser her ne kadar bütün Türk lehçelerini hâvi bir sözlük olarak bilinse de tarih ve coğrafya sahasına ait bir çok bilgi de yer almaktadır. Eserde diğer Türk boylarıyla birlikte Kıpçaklarla ilgili de geniş bilgi verilmektedir. Bu eser sayesinde Kimekler ile Kıpçakların farklı boydan olduğunu öğreniyoruz. Neticede Kaşgârî’nin eseri günümüzde Kıpçak kabilelerinin XI. yüzyıldaki tarih, etnografya, coğrafya ve dili konusunda en güvenilir ve ayrıntılı bilgi içeren kaynaklardan biridir.¹⁶ Esasen Türkçe’den-Arapça’ya bir sözlük olarak hazırlanan eser, Kilisli Rıfat (Bilge) tarafından Arapça,¹⁷ Besim Atalay tarafından ise Türkçe¹⁸ olarak yayımlanmıştır.

1.3.1.2. Genel İslâm Tarihi Kaynakları

Belâzürî’nin (ö. 279/892), *Fütûhu’l-Buldân*¹⁹ isimli eseri konumuz açısından önemli kaynaklardan biridir. Eser, İslâm fetihleri hakkında yazılmış en önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Bu yönüyle Belâzürî’nin bu eseri “*Ahıska Bölgesi*’nin ne zaman İslâm’la tanışması açısından faydalandığımız kaynak eserlerden biridir. Diğer taraftan eser, başta Kafkaslar olmak üzere Ahıska bölgesinin ilk kez ne zaman ve kimler tarafından fethedildiği konusunda da önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Eser, Mustafa Fayda tarafından

¹⁵ Mes‘ûdî, **Murûc ez-Zeheb: (Altın Bozkırlar)**, 1. Baskı, çev., Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

¹⁶ Sercan M., Ahincanov, **Türk Halklarının Katalizör Boyu: Kıpçaklar**, 1. Baskı, çev., Kürşat Yıldırım, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, ss. 32-34.

¹⁷ Kâşgarî, **Dîvânü Lugâti’t-Türk**, 1. Baskı, haz., Kilisli Rıfat, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333, I-III; Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 1. Baskı, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, 106-107.

¹⁸ Kâşgarlı Mahmud, **Dîvânü Lûgat-it-Türk (Çeviri)**, 5. Baskı, çev., Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006, I-IV.

¹⁹ Ebü’l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, **Fütûhu’l-Buldân**, 1. Baskı, Dâru Mektebetü’l-Hilâl, Beyrut 1988.

Türkçe'ye tercüme edilerek araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.²⁰ Ayrıca Taberî'nin (ö. 310/923), *Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk* veya *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*²¹ adlı eseri de zaman zaman müracaat ettiğimiz kaynaklar arasındadır. Eser, farklı dillerin yanı sıra Zakir Kadiri Ugan ve Ahmet Temir tarafından Türkçe'ye de çevrilmiştir.²²

İbnü'l-Esîr (ö. 630/1233) tarafından yazılan *el-Kâmil fi't-Târih*²³ adlı umûmî tarih kitabı da çalışmamız açısından önemi haizdir. Çalışmamızda en fazla kullandığımız kaynaklardandır. Eser, genel bir vakayinâme niteliğinde olup hilkatten başlayıp 628/1231 yılına kadar cereyan eden çeşitli olayları ihtiva etmektedir. Özellikle de müellifin yaşadığı son dönemlere rastlayan Moğol istilalarıyla ilgili canlı ve detaylı bilgiler yer almaktadır. Eser'in son ciltlerinde (617/1220'den sonra son iki cilt) Kıpçakların Kafkasya'daki faaliyetlerinin yanı sıra başta Gürcüler ve Moğollar olmak üzere diğer milletlerle ilişkileri hakkında kayda değer bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Ahıska bölgesi ve Gürcü saflarında yer alan Kıpçaklı atabegler hakkında da genel bilgi verilmektedir. Eser, Abdülkerim Özaydın'ın başkanlık yaptığı bir heyet tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.²⁴

İbn Kesir'in (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*²⁵ adlı eseri de konumuz açısından önemlidir. Umûmî bir İslâm tarihi niteliği taşıyan eser, hilkatten başlayıp 759/1357 yılına kadarki tarihi olayları ihtiva etmektedir. Eserin konumuzla ilgili bölümleri İbnü'l-Esîr'den alıntı olsa da, XIII. yüzyıl

²⁰ Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî, **Fütûhu'l-Büldân: Ülkelerin Fethi**, 1. Baskı, çev., Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

²¹ Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, **Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk**, 2. Baskı, Dâru't-Türâs, Beyrut 1387/1967.

²² Ebü Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, 1. Baskı, çev., Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, Maarif Vekâleti, Ankara 1954.

²³ İbnü'l-Esîr Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, **el-Kâmil fi't-Târih**, 1. Baskı, Dâru'l-Küttâbü'l-Arabî, Beyrut 1417/1997, I-X.

²⁴ İbnü'l-Esîr Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, **İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târih Tercümesi**, 1. Baskı, çev., Abdülkerim Özaydın, Ahmed Ağrakça, Beşir Eryarsoy vd., Bahar Yayınları, İstanbul 1987, I-XII.

²⁵ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfîî, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, 1. Baskı, Dâru İhyâi't-Türâsü'l-Arabî, Beyrut 1408/1988, I-XII.

olaylarından bahsederken faydalandığımız önemli kaynaklardandır. Eser, Mehmet Keskin tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.²⁶

İlhanlı devlet adamı, tabip ve tarihçi Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî (ö. 718/1318) tarafından kaleme alınan *Câmi'u't-Tevârîh* adlı eseri de konumuz açısından önemi haizdir. Dünya tarih edebiyatının şaheserlerinden kabul edilen eserde, uzak doğudan Batı Avrupa'ya kadar bütün kavimlerin tarihi hakkında kayda değer bilgiler yer almaktadır. Özellikle Oğuzların tarihine geniş yer verilen eserde, Türklerin Kıpçak boyu ile ilgili de orijinal bilgiler verilmektedir. Kıpçak adının etimolojisi ile ilgili bilgi, ilk defa bu eserde yer almaktadır. Diğer taraftan Reşîdüddin'in *Câmi'u't-Tevârîh* 'inde bulunan oğuz destanı konumuzla yakından irtibatlı olup, Kıpçak-Oğuz ilişkilerini ortaya koyma açısından oldukça önemlidir. Ayrıca eserde Oğuzların yanı sıra Kıpçakların tarih sahnesine çıkmasıyla ilgili çok önemli bir efsane de yer almaktadır. Eserin, efsanevi Oğuz Han rivayetleri Zeki Velidi Togan²⁷ ve P. M. Şükürov²⁸ tarafından incelenip müstakil bir eser halinde yayımlanmıştır. Bu bağlamda başta Ebülğazi Bahadır Han'ın, *Türk Şeceresi*²⁹ olmak üzere diğer oğuznâmelerde de Kıpçak isminin doğuşu ve genel olarak Kıpçaklar hakkında bilgiler bulunmaktadır.³⁰

XVI. yüzyıla yazılmış ve Dede Korkut hakkında ilk yazılı belge hüviyeti taşıyan *Kitâb-ı Dedem Korkud alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân*³¹ adlı oğuznâme de konumuz açısından son derece önemli kaynaklardandır. Şimdilik iki nüshası bulunan eserin, Almanya/Dresten nüshası 12 bölümden, Vatikan/İtalya nüshası ise 6 bölümden oluşmaktadır. Dresten nüshasını esas aldığımız eserde Ahıska

²⁶ Ebü'l-Fidâ' İmâdüddin İsmâil b. Şihâbiddin Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfîî, **Büyük İslâm Tarihi: el Bidaye ve'n-Nihaye**. 1. Baskı, çev., Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994-1996, I-XV.

²⁷ Zeki Velidi Togan, **Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili**, 2. Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul 1982.

²⁸ Reşideddin Fazlullah, **Oğuznâme**, 1. Baskı, çev., P. M. Şükürov, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1992.

²⁹ Ebülğazi Bahadır Han, **Türk Şeceresi**, 1. Baskı, Türkiye şivesine nakleden: Dr. Rıza Nur, Amire Matbaası, İstanbul 1925.

³⁰ M. Fahrettin Kırzioğlu, **Dede-Korkut Oğuznâmeleri**, 1. Baskı, Burhanettin Erenler Matbaası, İstanbul 1952; Tufan Gündüz, **Oğuz Kağan Destanı**, 4. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

³¹ **Kitâb-ı Dedem Korkud alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân**, Sächsische Landesbibliothek Staats Und Universitätsbibliothek Dresden, Ea., 86, No; 46.

ismi, Ahıska bölgesi ve Kıpçaklar ile ilgili önemli bilgiler yer almaktadır. Eser üzerinde bugüne kadar bir çok çalışma yapılmıştır. Eser, en son Yunus Zeyrek tarafından günümüz Türkçesine aktarılmıştır.³² Ayrıca Deşt-i Kıpçak'ta XIV. yüzyılın ilk yıllarında yazıldığı tahmin edilen ve Kıpçakça olan *Codex Cumanicus*³³ ile bunun dışında Kıpçak Türkçesi ile yazılan *Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk*³⁴ vb. eserler de, çalışmamızın ana konusu olan Kıpçakların dili ve kültür tarihi hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Konumuz açısından diğer önemli bir eser İlhanlıların büyük devlet adamlarından ve devrin en değerli münşî ve müverrihlerinden Alaaddin Ata Melik Cüveynî (ö. 681/1283) tarafından kaleme alınan *Tarih-i Cihan Güşa*'dır. Cüveynî 650/1252 veya 651/1253'de yazmaya başladığı bu büyük tarihini 658/1260 yılında tamamlamıştır. Gürcü-Moğol ilişkileri açısından değerli bilgiler ihtiva eden eserde, Kartvel/Gürcüler ile birlikte Gürcü saflarında yer alan Kıpçaklı Atabegler ile ilgili de önemli bilgiler yer almaktadır. İranlı âlim Mirza Muhammed Kazvîni tarafından uzun bir mukaddime ile neşredilen eser, Mürsel Öztürk tarafından Türkçe'ye çevrilerek araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.³⁵

Memlüklerin önemli müverrihlerinden Ömerî'nin (ö. 749/1349), *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Amşâr*³⁶ adlı eseri de konumuz açısından önem arz etmektedir. Mısır Sultanı Melik en-Nâsir'in yanında kâtiplik yapmış Ömerî'nin eserinde de, konumuzla ilgili kayda değer bilgiler yer almaktadır. Eser, Ahsen Batur tarafından *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım* adı altında Türkçe'ye çevrilmiştir.³⁷

³² **Dede Korkut Kitabı**, 3. Baskı, haz., Yunus Zeyrek, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

³³ Comes Geza Kuun, **Codex Cumanicus**, 1. Baskı, Academie Hung, Budapestini 1880; Mustafa Argunşah, Galip Güner, **Codex Cumanicus**, 1. Baskı, Kesit Yayınları, İstanbul 2015.

³⁴ Abû-Hayyân, **Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk**, 1. Baskı, haz., Ahmet Caferoğlu, Evkaf Matbaası, İstanbul 1931.

³⁵ Ebü'l-Muzaffer Alâüddîn Atâ' Melik b. Bahâiddîn Muhammed el-Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, 2. Baskı, çev., Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

³⁶ Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh el-Ömerî, **Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Amşâr**, 1. Baskı, el-Mecmau's-Sakafi, Ebu Dabi 1423.

³⁷ İbn Fazlullah Ömerî, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım: Mesâlikü'l-Ebsâr**, 1. Baskı, çev., Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

Aynî (ö. 855/1451) tarafından kaleme alınan *‘İkdü’l-Cümân fî Târîhi Ehli’z-Zamân (648-664/1250-1265)*³⁸ adlı eser de konumuz açısından önemli kaynaklardandır. Eser, hilkatten başlayıp 850/1446 yılına kadarki hadiseleri ihtiva etmektedir. Bilhassa İlhanlı-Memlûk münasebetleri hakkında verdiği bilgiler konumuz açısından kayda değerdir. Ayrıca Eyyûbîler devrinde yetişen meşhur edip ve tarihçi Bûndârî’nin (ö. 643/1245), *Zübdetü’n-Nusra ve Nuhbetü’l-Usra*’sı;³⁹ yine Eyyûbî dönemi müverrihlerinden İbn Vâsıl’ın (ö. 697/1298), *Müferricü’l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*’u;⁴⁰ İranlı edip ve müverrih İbn Bîbî’nin (ö. 684/1285?), *el-Evâmirü’l-Alâiyye fî’l-Umûri’l-Alâiyye*’si;⁴¹ Necati Lugal tarafından Türkçe’ye çevrilen Hüseyinî’nin (ö. 765/1364), *Ahbarü’d-Devleti’s-Selçukiyye*’si;⁴² İbnü’l-Cevzî’nin (ö. 597/1201), *Mir’atü’z-Zaman fî Târîhi’l-A’yân*’ı⁴³ ve Kıpçaklı Baybars (ö. 725/1325) tarafından yazılan *Baypars Tarihi*⁴⁴ konumuz açısından istifadeli olan kaynaklardandır.

1.3.2. Tahrir Defterleri ve Osmanlı Kaynakları

Çalışmamızla ilgili son derece önemli kaynaklardan biri de tahrir defterleridir. Bilhassa 1003/1595 tarihli *Defter-i Mufassal-i Livâ-yı Ahıska*⁴⁵ isimli tahrir defteri konumuzla ilgili müracaat ettiğimiz kaynakların başında

³⁸ Ebû Muhammed (Ebü’s-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-Aynî, *‘İkdü’l-Cümân fî Târîhi Ehli’z-Zamân (648-664/1250-1265)*, 1. Baskı, Dâru’l-Kutub, Kahire 1434/2010.

³⁹ Kivâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed el-Bûndârî el-İsfahânî, *Zübdetü’n-Nusra ve Nuhbetü’l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 1. Baskı, çev., Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.

⁴⁰ İbn Vâsıl Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim b. Nasrillâh et-Temîmî el-Hamevî eş-Şâfîî, *Müferricü’l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*, 1. Baskı, Matbaayı Âmire, Kahire 1377/1957.

⁴¹ İbn Bîbî Nâsirüddîn Hüseyin b. Muhammed b. Alî el-Ca’ferî er-Rugadî el-Münşî, *el-Evâmirü’l-Alâiyye fî’l-Umûri’l-Alâiyye*, 1. Baskı, haz., Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, I-II.

⁴² Ebü’l-Mehâsin [Ebû Abdillâh] Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. el-Hasen el-Hüseyinî ed-Dimaşkî, *Ahbarü’d-Devleti’s-Selçukiyye*, 1. Baskı, çev., Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1943.

⁴³ İbnü’l-Cevzî Ebü’l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, *Mir’atü’z-Zaman fî Târîhi’l-A’yân*, 1. Baskı, Darü’r-Risaletü’l-Âlemiyye, Dimaşk 1434/2013.

⁴⁴ *Baypars Tarihi II*, 1. Baskı, çev., M. Şerefeddin Yaltkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1941.

⁴⁵ *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska*, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü (TKGM) Kuyûd-i Kadîme Arşivi, No. 130.

gelmektedir. Bu defter, bölgede Osmanlı fetihlerinden sonraki nüfus hareketleri ile idarî ve iktisadî durumu tespiti için imkân tanıdığı gibi, fetih öncesi bölgenin özellikle etnik durumu hakkında da bazı fikirler vermektedir. Ayrıca defter, Ahıska bölgesinin Osmanlıya ilhakından sonra kurulan Çıldır Eyaletinin sancak, nahiye ve köyleri hakkında da önemli bilgiler içermektedir. Defter Gürcü Türkolog Sergi Cikia (1898-1989)⁴⁶ tarafından 1947'de *Defter-i Mufassal-i Vilayet-i Gürcistân*⁴⁷ adı altında matbû hâle getirilerek Osmanlıca harflerle yayımlanmış olsa da bazı eleştirileri de beraberinde getirmiştir (**Bkz: Ek-3**).⁴⁸ Ayrıca Ayn Ali Efendi'nin *Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân*'ı,⁴⁹ 1653 tarihli *Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi*⁵⁰ ve *Defter-i Caba-ı Eyalet-i Çıldır: 1694-1732*⁵¹ adlı tahrir defterleri başta Çıldır Eyaleti'nin sancakları olmak üzere Ahıska bölgesi'nin sosyo-ekonomik durumu hakkında da önemli bilgiler vermektedir.

Tahrir defterlerinin dibâcesinde tahriri yapılan yerler için düzenlenmiş kanunnâmeler de, Osmanlılar tarafından zaptedilen yerlerde oluşturulan siyasî ve idarî mekanizmayı ortaya koymasına bakımından önemli kaynak hüviyeti taşımaktadır. Zira Osmanlı geleneğine göre zaptedilen yerlerin önce iktisadî durumunun tetkik edildiği daha sonra ise mahallî şartlara uygun bir vergi kanunnâmesinin hazırlandığı bilinen bir husustur. Kanunnâmeler, sadece Ahıska veya Gürcistan bölgesi için değil Osmanlı idaresine girmiş bütün ülkeler için önemlidir. İçinde Ahıska/Gürcistan bölgesine dair (Kanunnâme-yi Vilâyeti Gürcistân) olanların da bulunduğu kanunnâmelerin, önce Ömer Lütfi

⁴⁶ Ayrıca Cikia ve çalışmaları hakkında daha geniş bilgi için bkz: İa Dudaçava, **Gürcü Türkolojisinin Kurucusu: Sergi Cikia**, 1. Baskı, çev., İlyas Üstünyer, Palet Yayınları, Konya 2014.

⁴⁷ **Defter-i Mufassal-i Vilayet-i Gürcistân**, haz., Sergi Cikia, Gürcistan SSR Bilimler Akademisi, Tiflis 1947.

⁴⁸ Bu eleştiriler hakkında ayrıntılı bilgi ilgili yerde verilecektir.

⁴⁹ Ayn Ali Efendi, **Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân**, 1. Baskı, Tasvir-i Efkâr Gazetehânesi, İstanbul 1280/1864.

⁵⁰ **Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi**, 1. Baskı, haz., Mithat Sertoğlu, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992.

⁵¹ **Defter-i Caba-ı Eyalet-i Çıldır: 1694-1732**, 1. Baskı, Yay., Tsısana Abuladze, Miheil Svanidze, Metsniereba Yayınları, Tiflis 1979.

Barkan⁵² daha sonra da Ahmed Akgündüz tarafından bir bütün halinde yayımlandığı bilinmektedir.⁵³

Gelibolulu Mustafa Âlî Efendi'nin (ö. 1008/1600) eserleri de konumuz açısından son derece önemli kaynaklardandır. Âlî Efendi'nin konumuzla ilgili en önemli eseri *Nusretnâme*'dir. Eserde Lala Mustafa Paşa'nın 1578 şark seferleri ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Âlî, ordu münşisi olarak katıldığı Gürcistan ve Şirvan seferleri sonucunda askerî neticeyi ortaya koymak için eserine “*zaferleri anlatan kitap*” anlamında *Nusretnâme* adını vermiştir. Eserde, Çıldır Zaferi, Kıpçaklı Atabeglerden II. Manuçehr (Mustafa Paşa) ve ağabeyi V. Qordore'nin itâati, Osmanlıların Tiflis'i zaptı ve Şirvan seferi gibi konulara yer verilmiştir. Kıpçaklı Atabeglerden bahsederken büyük ölçüde faydalandığımız eserlerdendir. Eser, Mustafa Eravcı tarafından hazırlanarak asıl nüshasıyla birlikte yayımlanmıştır.⁵⁴

Ayrıca Âlî'nin *Künhü'l-Ahbar*'ı da konumuz açısından önemi haizdir. Eserin II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet devirleri Faris Çerçi tarafından doktora çalışması olarak hazırlanmıştır.⁵⁵ Eser, Çerçi tarafından 3 cilt halinde yayımlanarak araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.⁵⁶ Bu kapsamda Türk asıllı Safevî tarihçisi İskender Bey Münşî'nin (ö. 1043/1633 [?]) *Târîh-i Âlemi Ârâ-yı Abbâsî* adlı eserini de zikretmek gerekir. Bu eserde de Osmanlı-Safevî ilişkileri ve Kıpçaklı Atabeglerle ilgili önemli bilgiler yer almaktadır. Eser, Mehmed Nebîh tarafından ilk defa 1729'da Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Birçok dillere de çevrilen eser, Oqtay Efendiyev ve Namiq Musalı tarafından Azerbaycan Türkçesine de çevrilmiştir.⁵⁷

⁵² Ömer Lütfi Barkan, **XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu'nda Zirâî ekonominin Hukukî ve Malî Esasları**, 1. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1943.

⁵³ Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri**, 1. Baskı, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1990-1996, I-IX.

⁵⁴ Gelibolulu Mustafa Âlî, **Nusret-nâme**, 1. Baskı, haz., H. Mustafa Eravcı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

⁵⁵ Faris Çerçi, “*Künhü'l-Ahbar'a Göre II. Selim, III. Murad, III. Mehmed Devirleri ve Âlî'nin Tarihçiliği*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, 1996).

⁵⁶ Faris Çerçi, **Gelibolulu Mustafa Âlî ve Künhü'l-Ahbârı'nda II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri**, 1. Baskı, Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2000, I-III.

⁵⁷ İskender Bey Münşî, **Târîh-i Âlemi Ârâ-yı Abbâsî**, 1. Baskı, haz., Oqtay Efendiyev, Namiq Musalı, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü 2009, I.

Konumuz açısından diğer önemli bir eser, ilk Osmanlı padişahından başlayıp Sultan III. Murad'a kadarki padişahların mektuplarının suretlerini ihtiva eden ve bu sahada yazılmış eserlerin en büyüğü ve en mükemmeli olarak kabul edilen Feridun Ahmed Bey'in (ö. 991/1583) *Münşeâtü's-Selâtin*⁵⁸ adlı eseridir. Bilindiği gibi Feridun Bey, devletin birçok önemli görevinde bulunmuş ve arşivlere kolayca ulaşabilmiş bir Osmanlı devlet adamıdır. İki cilt halinde yayımlanan eserde, Padişah ve sadrazamlar tarafından Gürcü Krallarının yanı sıra Kıpçaklı Atabeglere verilen fermanlara da yer vermesi hasebiyle konumuz açısından önemi haizdir.

XVI. yüzyılın ikinci yarısında yaşamış Rahimizâde İbrahim Çavuş'un *Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence* adlı eseri de konumuz açısından son derece önemli kaynaklardandır. Müellifin bu eserinde Osmanlı-Safevî ilişkileri, Atabegler Yurdu ve Kafkasya ile ilgili kayda değer bilgiler yer almaktadır. Eser, Rahimizâde'nin bizat katıldığı Osmanlı veziriâzamı Serdar Ferhad Paşa'nın (ö. 1004/1595) Doğu seferi (991-994/1583-1586) sırasındaki gözlemleri ve dinlediği tanıklıkları ihtiva etmektedir. Ayrıca eserde, 998/1590 yılına kadar sınır boylarında cereyan eden askerî ve diplomatik hadiseler de geniş bir şekilde yer verilmiştir. Sekiz bâb'dan oluşan eserde, Ahıska bölgesi ve Atabeglerle ilgili önemli bilgilerin yanı sıra bir de Ahıska kalesinin minyatürü yer almaktadır. Osmanlıların Gürcistan'ı fethine dair önemli eserlerden olan *Kitâb-ı Gencîne*, Günay Karaağaç ve Adnan Eskikurt tarafında orijinal nüshayla birlikte yayımlanmıştır.⁵⁹

Konumuzla ilgili diğer önemli bir kaynak da kâtip olarak sefere katılmış ve Gence fethini görmüş olan Selânikî Mustafa Efendi'nin (ö. 1008/1600?) *Tarih-i Selânikî*⁶⁰ adlı eseridir. Eser, Mehmet İpşirli tarafından 2 cilt halinde yayımlanmıştır.⁶¹ Diğer taraftan Kafkasya fâtihi Özdemiroğlu Osman Paşa'nın

⁵⁸ Feridun Ahmed Bey, *Münşeâtü's-Selâtin*, 1. Baskı, Takvimhâne-yi Âmire, İstanbul 1265/1848, I-II.

⁵⁹ Rahimi-zâde İbrahim Çavuş Harimî, *Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence (Osmanlı-İran Savaşları ve Gence'nin Fethi 1583-1590)*, 1. Baskı, haz., Günay Karaağaç; Adnan Eskikurt, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2010.

⁶⁰ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, 1. Baskı, Klaus Schwarz Verlag, Freiburg 1970.

⁶¹ Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)*, 2. Baskı, haz., Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, I; Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i*

Kafkasya Fetihleri ve Tebriz'in Fethini anlatan Âsafî Dal Mehmed Çelebi'nin gazâvatnâme türündeki *Şecâ'atnâme*'si ile *Târîh-i Osman Paşa* adlı eser de konumuz açısından kayda değerdir. Kafkasya ve Tebriz üzerine yapılmış olan seferleri konu edinen her iki eserde de, Çıldır Savaşı ve Atabegler Yurdu hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. *Şecâ'atnâme* Abdülkadir Özcan tarafından,⁶² *Târîh-i Osman Paşa* ise Yunuz Zeyrek tarafından yayımlanmıştır.⁶³ Ayrıca Osmanlı müverrihi İbrahim Peçevi'nin (ö. 1059/1649 [?]) *Târîh-i Peçevî*'si;⁶⁴ Osmanlı vak'anüvisi ve münşisi Râşid Mehmed Efendi'nin (ö. 1148/1735) *Târîh-i Râşid*'i;⁶⁵ Osmanlı tarih yazarı Âşıkpaşazâde'nin (ö. 889/1484?) *Âşıkpaşazâde Tarihi (Osmanlı Tarihi [1285-1502])*⁶⁶ ve Osmanlı müneccim ve müverrihi Ahmed Dede Müneccimbaşı'nın (ö. 1113/1702) *Şahâîfü'l-Ahbâr fi Veqâyii'l-Asâr (Müneccimbaşı Tarihi)*⁶⁷ konumuz açısından istifadeli olan kaynaklardır. Mezkûr eserlerde de Osmanlıların Doğu seferleri ve bu seferler sırasında başta Atabegler Yurdu olmak üzere Gürcistan bölgesi hakkında önemli bilgilere yer verilmiştir.

1.3.3. Gürcü ve Ermeni Kaynakları

Çalışmamızda Gürcüce ve Ermenice kaynaklardan da önemli ölçüde istifade edilmiştir. Zira Ahıska bölgesinin tarihinin objektif bir şekilde aktarılması için özellikle Gürcü ve Ermeni kaynaklarının önemi kayda değerdir. Yalnız konuyla ilgili bilgi veren Hıristiyan topluluklara ait kaynaklar, her ne kadar ayrıntılı bilgi verseler de bu kaynakların tamamına yakınının kiliselerde ve dinî duygu yoğunluğu içerisinde yazıldığı görülmektedir.

Selânikî (1003-1008/1595-1600), 2. Baskı, haz., Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, II.

⁶² Âsafî Dal Mehmed Çelebi, **Şecâ'atnâme: Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri (1578-1585)**, 2. Baskı, haz., Abdülkadir Özcan, Çamlıca Basım Yayınları, İstanbul 2007.

⁶³ **Târîh-i Osman Paşa: Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Fetihleri (H. 986-988/M. 1578-1580) ve Tebriz'in Fethi (H. 993/M. 1585)**, 1. Baskı, haz., Yunus Zeyrek, Neyir Matbaacılık, Ankara 2001.

⁶⁴ Peçuyul İbrâhim, **Târîh-i Peçevî**, 1. Baskı, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1283/1867, I-II.

⁶⁵ Râşid Mehmed Efendi, **Târîh-i Râşid**, 1. Baskı, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1282/1866.

⁶⁶ Âşıkpaşazâde, **Âşıkpaşazâde Tarihi (Osmanlı Tarihi [1285-1502])**, 1. Baskı, haz., Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.

⁶⁷ Ahmed Dede Müneccimbaşı, **Şahâîfü'l-Ahbâr fi Veqâyii'l-Asâr (Müneccimbaşı Tarihi)**, 1. Baskı, Matbaa-i Amire, İstanbul 1869, I-III.

Dolayısıyla bu eserler okunurken bu özelliklerinin göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

Kafkaslarda ilk Kıpçaklar ve XIII-XVI. yüzyıl Kıpçaklı Atabeglere dair önemli ve oldukça ayrıntılı bilgiler ihtiva eden Gürcü kaynaklarının başında *Kartli'nin Tarihi* diye bilinen *Kartlis Chobreba* gelmektedir. Vaktiyle Yunanca yazılıp V. yüzyılda Gürcüce'ye çevrilen, XII. yüzyılda ise Gürcü tarihî rivayetlerinin bir koleksiyonu olarak derlenen *Kartlis Chobreba*, XVIII. yüzyılda Gürcistan Kralı VI. Vahtang'ın (1703-1724) emri ile Rahip Egnataşvili'nin oluşturduğu bir heyet tarafından yeniden yazılmıştır. Eser, anonim bir kronik olup halk arasında dilden dile dolaşan bilgilerin derlenmesiyle oluşturulmuştur. Eser, konumuzla ilgili son derece önemli bilgiler vermektedir. *Kartlis Chobreba*'da, M. Ö. Kafkaslar'da ilk Kıpçak varlığının yanı sıra, Gürcistanda ilk Atabegliğin tesisi (1212) ve Gürcü/Kartvel saflarında yer alan Kıpçaklı Atabegler hakkında ayrıntılı bilgiler yer almaktadır. Ayrıca eser, Gürcü saflarında Moğollara karşı cephe alan Kıpçaklı İvane ve Zakaria kardeşlerinin çocukları olan Avak, Vahram ve Şahihşâh hakkında da tafsilatlı bilgi barındırmaktadır. Gürcü ve Ermeni dilleri uzmanı Marie Félicité Brosset tarafından *Histoire de la Géorgie (Gürcistan Tarihi)*⁶⁸ adıyla Fransızca'ya tercüme edilen eserin, 1212 yılına kadar olan bölümü Hrand D. Andreasyan ve Erdoğan Merçil tarafından Türkçe olarak yayımlanmıştır.⁶⁹ Eser, İngilizce⁷⁰ ve Rusça⁷¹ olarak da yayımlanmıştır.

Gürcü kaynaklarında Kıpçaklarla ilgili bilgiler XI. yüzyılda yaşamış Leonti Mroveli'nin *Jizn Kartliyskih Sarey (Kartli Krallarının Hayatı/Tarihi)*⁷² adlı eserinde de geçmektedir. *Kartlis Chobreba*'da olduğu gibi bu eserde de

⁶⁸ Marie Felicite Brosset, **Histoire de La Georgie I (Gürcistan Tarihi I)**, 1. Baskı, Academie Imperiale des Science, Petersburg 1849; Marie Felicite Brosset, **Histoire de La Georgie II/I (Gürcistan Tarihi II/I)**, 1. Baskı, Academie Imperiale des Science, Petersburg 1856.

⁶⁹ Marie Felicite Brosset, **Gürcistan Tarihi: Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar**, 1. Baskı, çev., Hrand D. Andreasyan, Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003.

⁷⁰ **Kartlis Tskhovreba: A History Of Georgia (Gürcistan/Kartli'nin Tarihi)**, Artanujı Publishing, Tbilisi 2014.

⁷¹ **Kartlis Shobreva: İstoriya Gruzii (Gürcistan/Kartli'nin Tarihi)**, İzdatelstvo Artanudji, Tbilisi 2008.

⁷² Leonti Mroveli, **Jizn Kartliyskih Sarey (Kartli Krallarının Hayatı/Tarihi)**, 1. Baskı, İzdatenstvo Nauka, Moskva 1979.

“*Buntürk*” denilen halkla birlikte Kıpçaklardan da söz edilmektedir. Bu bilgiler bizzat Gürcü müverrihler tarafından Kıpçakların Kafkasya vadilerine göçlerini gösteren gerçek ve önemli bilgilerdir. Bu eser de, Kıpçaklardan bahsederken istifa ettiğimiz önemli kaynaklardandır.

Konumuz açısından Gürcü tarihinin diğer önemli kaynaklarından biri de Türk-Gürcü ilişkilerini ele alan ilk tarihçilerden olarak bilinen Vahuşti Bagrationi'nin (1696-1757) *Gürcü Krallığının Tarihi* anlamına gelen *İstoriya Sarstva Gruzinskogo*⁷³ adlı eseridir. Adından da anlaşılacağı üzere Gürcü hanedanına mensup olan Vahuşti, tarihle ilgili çalışmalarını tamamlamak için meslek hayatını Moskova'da sürdürmüş ve eserini burada tamamlamıştır. Gürcü tarihini başlangıçtan XVIII. yüzyılın ortalarına kadar kapsamlı bir şekilde ele alan eserde, başta Osmanlı-Gürcistan ilişkileri olmak üzere özellikle Kıpçaklı Atabegler hakkında da son derece önemli bilgiler yer almaktadır. Atabeglerden bahsederken önemli ölçüde faydalandığımız kaynaklardandır. Bunlara *Chronique Géorgienne (Gürcü Kronolojisi)*⁷⁴ adlı anonim Gürcü kroniği ile *Colophons of Armenian Manuscripts: 1301-1480*⁷⁵ adlı “*Ermeni El Yazmaları*” da eklenebilir.

Ermeni kaynaklarına ait kayıtlar da Atabegler Yurdunun tarihini aydınlatması bakımından önem arz etmektedir. Zira bu kaynaklarda Ahıska Bölgesi ve Kıpçaklı Atabegler ile ilgili tafsilatlı bilgiler yer almaktadır. Bu kapsamda Ermenice yazılmış tarihi kaynaklar arasında XII. yüzyıl yazarlarından Urfalı Mateos'un vakayinamesi ilk sırada gelmektedir. Urfa'da manastır başrahibi olarak görev yapan Mateos, özellikle Yakın Doğu'nun Türkler tarafından fethedilmesini ve Haçlılar ile Müslümanlar arasındaki mücadeleler hakkında geniş bilgiler vermektedir. Eserde, XI. yüzyıl büyük halk göçlerinin yanı sıra Atabegler Yurdu ile ilgili de kayda değer bilgiler yer

⁷³ Bagrationi Vahuşti, *İstoriya Sarstva Gruzinskogo (Gürcü Krallığının Tarihi)*, 1. Baskı, Mesniereba Yayınları, Tiflis 1976.

⁷⁴ *Chronique Géorgienne (Gürcü Kronolojisi)*, 1. Baskı, çev., Marie Félicité Brosset, De l'Imprimerie Royale, Paris 1830.

⁷⁵ *Colophons of Armenian Manuscripts: 1301-1480*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1969.

almaktadır. Eser, Hrand D. Andreasyan tarafından Türkçe olarak yayımlanmıştır.⁷⁶

Genceli Kiragos'un eseri de⁷⁷ konumuz açısından son derece önemli kaynaklardandır. Kiragos 1241'de yazmaya başladığı vakayinâmesini 1265'de bitirmiştir. Eserde, Gürcü saflarında yer alan Kıpçaklı Atabegler hakkında önemli ve tafsilatlı bilgiler yer almaktadır. Başta İvane ve Zakaria kardeşlerinin faaliyetleri olmak üzere onların çocuklarının Gürcüler adına Moğollar ile giriştikleri mücadeleler konumuz açısından önemi haizdir. Eser, birçok dillerin yanı sıra 1220 yılından itibaren meydana gelen olayları içeren bölümü Gürsoy Solmaz tarafından Türkçe'ye de çevrilerek araştırmacıların hizmetine sunulmuştur.⁷⁸ Ayrıca Müvevrih Vardan⁷⁹ ve Aknerli Grigor'un⁸⁰ eserleri de konumuz açısından son derece istifadeli olmuştur.

Konumuz açısından son derece faydalı olan Ermeni kaynaklarının diğer önemli bir kısmı ise A. G. Galstyan tarafından toplanarak Rusça'ya tercüme edilmiştir.⁸¹ Bu külliyat içerisinde *Sebastatsi Vakayinamesi*, *Psikopos Stepanos Vakayinamesi*, *Ermeni Katolikosu Partısrpetli Kostantin'in Nasihat Mektubu*, *Sımbat Sparapet Vakayinamesi*, *Grigor Sisetsi'nin Hatıra Notu*, *Ermeni Kralı II. Hetum Vakayinamesi*, *Nerses Palients Vakayinamesi*, *1248 Tarihli El Yazma'daki Hatıra Notu*, *Möngge Han ile Kral I. Hetum Arasında İmzalanan*

⁷⁶ Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162), 3. Baskı, çev., Hrand D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

⁷⁷ K. P. Patkanov, *İstoriya Mongolov Po Armyanskim İstoçnikam: İz İstoriü Kiragosa Gandzakesi (Ermeni Müverrihlerine Göre Moğol Tarihi: Genceli Kiragos Vakayinamesi)*, 2. Baskı, Akademii Nauk, Petersburg 1874; Müverrih Kiragos, "*Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar*", *Türkiyat Mecmuası*, Edvar Dulaurier Tarafından Asıl Metinden Tercüme Parçalar, Cilt II, İstanbul 1928, ss. 139-217; Kiragos Gandzakesi, *İstoriya Armenii (Ermeni Tarihi)*, 1. Baskı, çev., L. A. Hanlaryan, Nauk Yayınları, Moskova 1976.

⁷⁸ Müverrih Kiragos, *Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar*, 1. Baskı, çev., Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009.

⁷⁹ K. P. Patkanov, *İstoriya Mongolov Po Armyanskim İstoçnikam: İz İstoriü Vardana (Ermeni Müverrihlerine Göre Moğol Tarihi: Vardan Vakayinamesi)*, 1. Baskı, Akademii Nauk, Petersburg 1873; Müverrih Vardan, *Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)*, 1. Baskı, çev., Hrand D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1937.

⁸⁰ Aknerli Grigor, *Okçu Milleti Tarihi*, 2. Baskı, çev., Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.

⁸¹ A. G. Galstyan, *Armyanskiye İstoçniki O Mongolah (Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar)*, 1. Baskı, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1962.

Antlaşmanın Metni, ve *Anonim Vakayiname*'den önemli ölçüde istifade edilmiştir. Eser, İlyas Kemaloğlu tarafında Türkçe'ye çevrilmiştir.⁸²

1.3.4. Seyahatnâmeler ve Araştırmalar

Seyahatnâmeler de konumuz açısından son derece istifadeli olan kaynaklardandır. Zira seyahatnâmelerin içinde tabii olarak târihî bilgilerin yanı sıra coğrafyanın etno-kültürel yapısını ilgilendiren bazı bilgiler de yer almaktadır. Bu bağlamda İbn Fadlân (ö. 310/922?) seyahatnâmesi⁸³ konumuz açısından son derece önemli kaynaklardandır. İbn Fadlân 309/921'de İdil Bulgar Hanlığı'na gönderilen Abbâsî elçilik heyetinin kâtibi olarak bilinmektedir. Hayatı hakkında yeterli bilgi olmamakla birlikte, bizzat kendisi "*Abbâsîlerin Mısır'ı Tolunoğulları'ndan geri alan ünlü kumandanı Kâtibülceş Muhammed b. Süleyman'ın âzadlı kölesi olduğunu*" belirtir. İbn Fadlân, İslâm'ı kabul eden ve Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh'tan halkına bu dini öğretecek din adamları ile cami ve kale yapacak mimarlar isteyen İdil Bulgar Hükümdarı Almış Han'a gönderilen heyette bulunmuştur.⁸⁴ İbn Fadlân, Seyahatnâmesinde bu seferden geniş bir şekilde bilgi vermektedir. Seyahatnâmede Türk ülkeleri ve diğer Türk boylarıyla birlikte Kıpçaklarla ilgili de geniş bilgi yer almaktadır. Eser, Ramazan Şeşen tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.⁸⁵

XIII. yüzyıl keşiş seyyahlarından Plano Carpini ve Rubruk'un eserleri de konumuz açısından son derece önemli bilgiler ihtiva etmektedir. İtalyan rahip Carpini 1245-1247 yılları arasında, Fransız rahip Rubruk ise 1253-1255 yılları arasındaki yolculukları sırasında Deşt-i Kıpçak'ı batıdan doğuya katetmiş,

⁸² A. G. Galstyan, **Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar: XIII-XIV. Yüzyıllara Ait Eserlerden Alıntılar**, 2. Baskı, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017. Ayrıca Ermeni kaynakları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Hrand D. Andreasyan, "*Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları*", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Cilt I, Sayı 1, İstanbul 1949, ss. 95-118; Hrand D. Andreasyan, "*Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları*", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Cilt I, Sayı 2, İstanbul 1950, ss. 401-438.

⁸³ İbn Fadlân, **Rihletu İbn Fadlân ila Bilâdi't-Türk ve'r-Rûsi ve's-Sekâlibe**, 1. Baskı, Dâru's-Suvîdî, Ebu Dabi 2003.

⁸⁴ Aliyev Salih Muhammedoğlu, "*İbn Fadlân*", **DİA**, İstanbul 1999, XIX, 477.

⁸⁵ İbn Fazlan, **Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyahı: İbn Fazlan Seyahatnâmesi**, 1. Baskı, haz., Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975.

sonra da aynı güzergâh ile geri dönmüşlerdir. Büyük Moğol istilâsı, Müslüman Doğu dünyasının yanı sıra Hıristiyan Batı dünyasını da tedirgin ediyordu. Bu münasebetle bazı tedbirler alan Batı dünyası Moğollar ile ittifak kurma amaçlı elçiler gönderme kararı aldı. Moğollara elçi olarak giden keşişler, aynı zamanda Moğolların bundan sonraki güzergâhı hakkında da bilgi edinecekti. İşte bu görevleri yerine getirmek üzere Papa tarafından Carpini ve beraberindeki heyet görevlendirilmiştir. Seyahatnâmede heyetin gittiği güzergâhlar hakkında kayda değer bilgiler yer almaktadır.

Rubruk da Carpini gibi Fransa Kralı Ludwig tarafından görevli olarak Moğollara gönderilen meşhur keşiş seyyahlardandır. Papa, misyonerlik sayesinde Moğollara Hıristiyan dinini kabul ettirebileceğini, dolayısıyla Moğol felaketinden kurtulacağını ummaktaydı. Bu sebeple rahiplerin birçoğu, Papa ve Kralların emriyle misyonerlik yapmak üzere doğuya gönderiliyorlardı. Her iki eser’de de, XIII. yüzyıl Moğol ülkeleri, tarihleri ve sosyal hayatlarının yanı sıra Kıpçakların sosyo-kültürel (Kıpçakların defin gelenekleri, görenekleri, inançları, yiyecekleri, ev eşyaları, evleri, silahları vb.) durumlarıyla ilgili de önemli bilgiler yer almaktadır. Carpini ve Rubruk’un eserleri ilk kez tam olarak Richard Hakluyt tarafından 1598’de basılmıştır. Daha sonra farklı dillere tercüme edilen bu seyahatnameler, Ergin Ayan tarafından Türkçe’ye çevrilmiştir.⁸⁶

Oruç Bey’in eseri de konumuz açısından son derece önemlidir. Aslen İranlı olup Oğuzların Bayat boyuna mensup Oruç Bey, Batı dünyasında *Don Juan of Persia* olarak bilinmektedir. Babası Sultan Ali Beg’in ölümünden sonra Safevî sarayında babası gibi itibar görmüş ve çeşitli seferlere katılmıştır. 1599’da I. Şah Abbâs’ın Batı’ya yazmış olduğu ittifak ve dostluk nâmelerini götürülen elçilik heyetinde yer almıştır. Bu mânada İspanya’da iken heyetteki birçok arkadaşıyla birlikte Hıristiyanlığı seçmiş ve “*Don Juan/Don Diego*

⁸⁶ **Plano Carpini’nin Moğolistan Seyahatnâmesi 1245-1247**, 1. Baskı, çev., Ergin Ayan, Gece Kitaplığı, Ankara 2014; Wilhelm Von Rubruk, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, 1. Baskı, çev., Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

İrani” adı ile tanınmıştır.⁸⁷ Dolayısıyla Oruç Bey, iyi bir Şîî olarak başlattığı uzun ve meşakkatli seyahatini inançlı bir Katolik olarak tamamlamıştır. Oruç Bey’in bu seyahat sırasında aldığı notlar ve Safevîler ile ilgili verdiği bilgiler 1604 yılında *Relaciones/İlişkiler* adı ile İspanyolca neşredilmiştir. Eser, Guy Le Strange tarafından 1926 yılında *Don Juan Of Persia*⁸⁸ adıyla İspanyolca’dan İngilizce’ye tercüme edilmiştir.

Oruç Bey’in bu kitabı Doğulu elçilik heyeti tarafından kaleme alınan ilk seyahatnâme özelliği taşımaktadır. Oruç Bey iyi bir gözlemci ve içinde yaşadığı toplumu yakından tanıdığı için Safevî dönemi hakkında tarihî ve kültürel açıdan önemli bilgiler vermektedir. Bizzat katıldığı savaşlara dair tasvirlerin yanı sıra “*bazen babamdan duydum*” diyerek naklettiği bilgiler bu eseri XVI. yüzyıl İran ve Türk tarihi için güvenli kaynak durumuna yükseltmektedir. Eser, Tufan Gündüz⁸⁹ ve Leyla Aksüt Kuzucular⁹⁰ tarafından Türkçe’ye çevrilmiştir. Üç kitaptan oluşan eserin ikinci kitabında konumuzla ilgili özellikle de Gürcistan Bölgesi, Şark Seferi (1578), Çıldır Zaferi (09 Ağustos 1578), Atabeg II. Manuçehr ve bazı faaliyetleri hakkında önemli bilgiler yer almaktadır. Osmanlı-Safevî savaşları ve bu savaşlardaki Atabeglerin rolünden bahsederken önemli ölçüde faydalandığımız kaynaklardandır.

Salomon Schweigger’in seyahatnâmesi de konumuz açısından son derece önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Zira müellif eserinde, kalabalık bir maiyetle İstanbul’a geldiklerinde Kıpçaklı II. Manuçehr (Mustafa Paşa) ve ağabeyi V. Qorqora ile görüştiklerini hatta hediyeleştiklerini belirtmektedir. Özellikle Atabeg II. Manuçehr’in İstanbul temaslarıyla ilgili verdiği ayrıntılı bilgiler, başka eserlerde bulunmadığından son derece önemlidir. Eserde, Atabeg II. Manuçehr’in 10 yaşındaki oğluyla birlikte sünnet olduğu ve

⁸⁷ Daha geniş bilgi için bkz: Serkan Acar, “Kızılbaş Türk Don Juan’ın Avrupa Sefareti”, **Bellekten**, Ağustos 2012, Cilt LXXVI, Sayı 276, ss. 479-503.

⁸⁸ **Don Juan of Persia; A Shi’ah Catholic 1560-1604**, 1. Baskı, çev., Guy Le Strange, London 1926.

⁸⁹ **İlişkiler: Bir Şii/Katolik Oruç Bey Bayat/İranlı Don Juan**, 1. Baskı, çev., Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.

⁹⁰ **Elçilik Kâtibinin Kaleminden Safevîler: 1560-1604**, 1. Baskı, çev., Leyla Aksüt Kuzucular, Yurt Kitap Yayın, Ankara 2014.

Müslüman olan diğer Gürcü/Kıpçaklarla ilgili bilgi de yer almaktadır. Müellif, İstanbul'a gelen atabeg ve yanındakilerle Hıristiyan teolojisi üzerine yaptıkları konuşmalara da temas etmektedir.⁹¹ Seyahatnâme'de, II. Manuçehr ve beraberindekilerin Hıristiyanlığı terk edip Müslüman olmalarına şahit olan ve bu süreci yakından izleyen bir rahibin izlenimlerinin sunulması, eserin önemini bir kat daha artırmaktadır. Buna Avrupalı seyyahlardan Ogiler Ghislain De Busbecq'in eseri de eklenebilir. Bu eserde Gürcüler hakkında verilen bilgiler kısa olsa da, konumuzla ilgili önemli bilgiler yer almaktadır.⁹² Ayrıca her iki seyahatnâmenin yazarlarının XVI. yüzyılda yaşayıp Osmanlı ülkesini ziyaret etmiş ve Kıpçaklı Atabeglerle de bizzat görüşmüş olduklarından verdikleri bilgiler oldukça dikkat çekicidir. Her iki eser de Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Schweigger'in eseri S. Türkis Noyan tarafından,⁹³ Busbecq'in eseri ise Derin Türkömer tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.⁹⁴

Konumuz açısından diğer önemli iki eser de Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'si ve Kâtip Çelebi'nin *Cihannümâ*'sıdır. Her iki seyahatnâme'de de Atabegler Yurdu, Ahıska/Çıldır Eyaleti ve Atabegler ile ilgili önemli bilgiler yer almaktadır. Ayrıca Evliya Çelebi'nin Ahıska Bölgesi ve Gürcistan'ı ziyaret ederek burayla ilgili bilgi toplamış olması, eseri önemli kılmaktadır. Eser, Ahıska/Çıldır Beylerbeyiliğinin idarî, siyasî ve iktisadî durumu ile Güneybatı Gürcistan'ın sosyal, ekonomik ve siyasî durumu hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Çalışmamızda birçok açıdan faydalanılan bazı araştırmalardan da bahsetmenin yerinde olacağı kanaatindeyiz. Bunlardan Bekir Kütükoğlu'nun⁹⁵ *Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)* isimli eseri Gürcistan Bölgesi

⁹¹ Nejat Göyünç, "Salomon Schweigger ve Seyahatnâmesi", **Tarih Dergisi**, Cilt 13, Sayı 17-18, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1963, ss. 134-137.

⁹² Nebi Gümüş, "XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2000), s. 19.

⁹³ Salomon Schweigger, **Sultanlar Kentine Yolculuk: 1578-1581**, 1. Baskı, çev., S. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.

⁹⁴ Ogiler Ghislain De Busbecq, **Türk Mektupları: Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)**, 1. Baskı, çev., Derin Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2005.

⁹⁵ Bekir Kütükoğlu, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)**, 1. Baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993.

ve Atabegler Yurdunun, Osmanlı-İran ilişkilerinde önemli bir yer işgal etmesi hasebiyle çalışmamızla ilgili önemli bilgiler vermektedir. Fahrettin Kırzioğlu'nun bölge ile ilgili yazmış olduğu başta *Kars Tarihi*⁹⁶ olmak üzere *Yukarı-Kür ve Çoruh Boyları'nda Kıpçaklar*,⁹⁷ *Osmanlıların Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*⁹⁸ adlı araştırması ve kaynakça'da yer alan birçok çalışması da konumuz açısından istifade ettiğimiz son derece önemli çalışmalardır. Bilhassa *Kıpçaklar ve Osmanlıların Kafkas-Ellerini Fethi* adlı çalışması, genel anlamıyla Kıpçaklar ve Kafkasya'nın Osmanlılar tarafından fethini konu almasından dolayı Atabegler Yurduna dair önemli bilgi ve tahliller ihtiva etmektedir.

Gürcü Türkolog Giuli Alasania tarafından kaleme alınan *Gürcüler ve İslâm Öncesi Türkler* adlı eser ile "*Gürcistan Kıpçakları*"⁹⁹ adlı makale de konumuz açısından önemlidir. Yalnız bu ve benzeri çalışmalar da ana konumuz olan Kıpçaklarla ilgili önemli bilgi ve bulgular yer alsa da, bazen millî duyguların ağır bastığı da görülmektedir. Zira bu gibi çalışmalarda Kıpçakların Gürcistan'daki faaliyetleri ya küçümsenmekte ya da hiç Kıpçaklara yer verilmemektedir.¹⁰⁰ Eser, Nanuli Kaçarava tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.¹⁰¹

Bütün bunlarla birlikte Togan'ın,¹⁰² Kurat'ın,¹⁰³ Özder'in,¹⁰⁴ Gömeç'in,¹⁰⁵ Zeyrek'in,¹⁰⁶ Doğru'nun,¹⁰⁷ Ahincanov'un,¹⁰⁸ Adji'nin,¹⁰⁹

⁹⁶ M. Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi I**, 1. Baskı, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.

⁹⁷ M. Fahrettin Kırzioğlu, **Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.

⁹⁸ M. Fahrettin Kırzioğlu, **Osmanlıların Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

⁹⁹ Guili Alasania, "*Gürcistan Kıpçakları*", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, II, 793-797.

¹⁰⁰ Meselâ; millî duygularla yazıldığı bâriz bir şekilde anlaşılın bu kitapta Kıpçaklara oldukça az yer verilmiştir. Bkz: Niko Berdzenişvili, Simon Canaşa, **Gürcüstan Tarihi**, 1. Baskı, çev., Hayri Hayrioğlu, Sorun Yayınları, İstanbul 1997.

¹⁰¹ Giuli Alasania, **Gürcüler ve İslâm Öncesi Türkler**, 1. Baskı, çev., Nanuli Kaçarava, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2013.

¹⁰² A. Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

¹⁰³ Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1972.

¹⁰⁴ Mustafa Adil Özder, **Tarihte Çıldır Atabegleri ve Torunları**, 1. Baskı, y.y., Erzurum 1971.

Tellioğlu'nun,¹¹⁰ Gökbel'in,¹¹¹ Subaşı'nın¹¹² ve Çınar'ın¹¹³ dipnotta belittiğimiz ve kaynakça'da yer alan diğer çalışmaları da tezimiz açısından son derece istifadeli olmuştur. Ayrıca Nebi Gümüş'ün “*XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*”¹¹⁴ adlı doktora tezi ile Fadime Tosik Dinç'in “*Ahıska Türkleri (1800-1921)*”¹¹⁵ adlı doktora tezi de konumuz açısından faydalandığımız önemli çalışmalardandır.

2. KAFKASYA BÖLGESİ VE HALKLARINA GENEL BİR BAKIŞ

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi çalışmamızın konusunu 14 Kasım 1944'te Stalin tarafından Orta Asya'ya sürgün edilen ve hâlâ sürgün hayatı yaşayan Ahıskalı Türklerin kökeni olarak bilinen Ahıska Bölgesinde Kıpçak varlığı¹¹⁶ ve 310 yıl (1268-1578) hüküm süren Kıpçak Ortodoks Atabegliği¹¹⁷ teşkil etmektedir. Dolayısıyla Kafkasya halklarından birini teşkil eden ve esas konumuz olan Ahıskalı Türklerin tarihine geçmeden önce Kafkasya bölgesi ve bir kısmı Kıpçakların bâkiyesi olan diğer Kafkas halkları hakkında bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

¹⁰⁵ Saadettin Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi**, 1. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.

¹⁰⁶ Yunus Zeyrek, **Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri**, 1. Baskı, Pozitif Matbaacılık, Ankara 2001.

¹⁰⁷ Nihat Doğru, **Kıpçak Atabegleri (Sa-Atabago); Yukarı Kür-Çoruh Boylarının Türkleşmesinden Günümüze**, 1. Baskı, Özkaner Klişe Ofset Yayınları, İzmir 2004.

¹⁰⁸ Sercan M. Ahincanov, **Türk Halklarının Katalizör Boyu: Kıpçaklar**, 1. Baskı, çev., Kürşat Yıldırım, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

¹⁰⁹ Murat Adji, **Kıpçaklar: Türklerin ve Büyük Bozkırın Kadim Tarihi**, 1. Baskı, çev., Zeynep Bağlan Özer, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2001.

¹¹⁰ İbrahim Tellioğlu, **XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri**, 1. Baskı, Serander Yayınları, Trabzon 2009.

¹¹¹ Ahmet Gökbel, **Kıpçak Türkleri**, 1. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000.

¹¹² Ömer Subaşı, **Gürcü-Moğol İlişkisi-Güney Kafkasya 1220-1346**, 1. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.

¹¹³ İkrâm Çınar, **Atabek Yurdu: Jeokültürel Yaklaşım**, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2015.

¹¹⁴ Nebi Gümüş, “*XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2000).

¹¹⁵ Fadime Tosik Dinç, “*Ahıska Türkleri (1800-1921)*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, 2015).

¹¹⁶ Seyfeddin Buntürk, **Rus Türk Mücadelesi'nde Ahıska Türkleri**, 1. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara 2007, ss. 9-11.

¹¹⁷ Fahrettin Kırzioğlu, “*Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükûmeti-II*”, **Bizim Ahıska; Üç Aylık Kültür Dergisi**, Yıl 4, Sayı 11-12, Ankara 2008, ss. 44-48.

Bilinen bir gerçektir ki tarih boyunca Türk toplulukları için hep önemli bir coğrafya olan Kafkasya, bu önemini hiçbir zaman yitirmediği gibi aynı zamanda büyük devletler arasında hâkimiyet mücadelesinin hiç eksilmediği bir bölge olmuştur.¹¹⁸ Bu mücadeleyi genel hatlarıyla ifade edecek olursak ilkçağlarda Romalılar, Persler, İskitler yerini ortaçağlarda Bizans, Sasaniler ve Hazarlara bırakmıştır. Daha sonra ise İran-Osmanlı arasında Kafkasya mücadelesi devam etmiş olsa da, XVIII. yüzyılın ortasına doğru bu mücadeleye Rusya da dâhil olmuştur. Dolayısıyla Rusların Kafkasya'ya müdahil olmasıyla bölgenin târihî seyrinin değiştiği görülmektedir.¹¹⁹ Nitekim Uzunçarşılı, Kafkasya halklarının ve özellikle de Gürcülerle Çerkeslerin XVII. yüzyılın başlarından itibaren gün geçtikçe güçlenmeye başlayan Çarlık Rusyası ile dostane münasebetler içerisinde olduklarını, bu sebeple de XVIII. yüzyılda Rusların burada mühim rol oynadığını belirtmektedir.¹²⁰

Bütün bunlarla birlikte başta Şeyh Şamil Gazavâtı¹²¹ olmak üzere, 1864 Çerkez Sürgünü¹²² ve Anadolu'ya yapılan diğer göçlerle Kafkasya ismi, her ne kadar Türkiye'de duyulsa da, konuyla ilgilenen uzmanlar hariç halk tarafından pek fazla bilinmemektedir.¹²³ Bunun sebebini de Osmanlının doğudan çok batıya yönelmesinde aramamız mümkündür. Zira cihat için müsait toprakların batıda olması hasebiyle, Osmanlı daha çok batıya doğru ilerlemiştir.¹²⁴ Ayrıca

¹¹⁸ İsmail Berkok, **Tarihte Kafkasya**, 1. Baskı, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958, s. 2; Yaşar Bedirhan, **Selçuklular ve Kafkasya**, 1. Baskı, Çizgi Kitabevi, Konya 2000, ss. 43-45.

¹¹⁹ Abdullah Saydam, **Kırım ve Kafkas Göçleri: (1856-1876)**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, s. 25.

¹²⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1982, III/2, 110.

¹²¹ Şeyh Şamil'in Kafkasya mücadelesi için bkz: Muhammed Tahir el-Karahî, **Kafkasya Mücâhidi Şeyh Şâmil'in Gazavâtı**, 1. Baskı, çev., Mehmed Tahir el-Mevlevî, haz., Ensar Köse, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2016, ss. 99-264.

¹²² Bu sürgününün hazin serüveni için bkz: Justin Mccarthy, **Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)**, 2. Baskı, çev., Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012, ss. 37-58; Fethi Güngör, "*Kafkasya'da Soykırım ve Sürgün*", **Geçmişten Günümüze Kafkasların Trajedisi** (Uluslararası Konferans, 21 Mayıs 2005), Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, ss. 13-38.

¹²³ İsmail Arabacı, **Türklerin ve Türkiye'nin Toplum Yapısı**, 1. Baskı, Toplumsal Çözüm Yayınları, İstanbul 2009, s. 180.

¹²⁴ Saadettin Yağmur Gömeç, **Türk Tarihinden İzler I**, 1. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara 2014, ss. 261-262.

bununla irtibatlı olarak Osmanlının iskân politikası da bu bağlamda değerlendirilebilir.¹²⁵

2.1. Kafkasya'nın Coğrafi Konumu

Genel itibariyle As¹²⁶ veya Kas¹²⁷ Halklarının Yaşadığı Yer¹²⁸ anlamına gelen Kafkasya, doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz ve Azak Denizi, kuzeyde Maniç ve Kuma nehirleri, güneyde ise Anadolu ve İran ile çevrilmiş dağlık bir bölgedir.¹²⁹ Bu doğal sınırların merkezini teşkil eden ve Hazar Denizi ile Karadeniz arasında boydan boya uzanan ve uzunluğu 1200 km.'ye varan Kafkas Sıra Dağları, Kafkasya'yı ikiye bölmektedir.¹³⁰ Diğer taraftan bu dağlar aynı zamanda Anadolu-İran ve Arap ülkeleriyle Deşt-i Kıpçak ve Saka/İskit memleketlerini birbirinden ayıran doğal bir duvar niteliğindedir.¹³¹

¹²⁵ Her ne kadar bazı çevrelerce "Osmanlının Ahıska'ya da iskân yaptığı" iddia edilse de, bu zamana kadar bunu ispatlayacak her hangi bir belge ortaya çıkmamıştır. Bu iddia sadece son dönemlerde yazılan eserlerde kaynak gösterilmeksizin geçmektedir. Onlardan bir tanesinde şu cümleler yer almaktadır: "1573 (doğrusu 1578'dir) senesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Gürcistan'ı fethetmesinden sonra İç Anadolu Bölgesinden; özellikle Konya'dan, Tokat'dan, Yozgat'dan seçilen Türkler Ahıska ve civarına yerleştirildi." Daha geniş bilgi için bkz: Zakir Aşar-Zafer Tunçalp, **Sürgünde 50. Yıl Ahıska Türkleri**, 1. Baskı, TBMM Basımevi Müdürlüğü, Ankara 1995, s. 6. Ayrıca şunu da ifade edelim ki Osmanlı, Karadeniz (Samsun) ve Güney Doğu (Malatya) bölgelerine kısmen iskân politikası uygulamıştır ama Ahıska bölgesi için böyle bir uygulama söz konusu değildir. Bkz: Bahaeddin Yediyıldız, "1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri", **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Samsun 13-17 Ekim 1986) Bildirileri**, haz., Mehmet Sağlam ve diğerleri, Eser Matbaası, Samsun 1988, ss. 300-302; Abdulkadir Gül, "Kelkit Kazasında İskân ve Demografik Yapı (1516-1642)", **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Serander Yayınevi, Cilt 3, Sayı 6, Trabzon 2009, ss. 32-40.

¹²⁶ Eski Yunanlıların bölgeye "As" dedikleri, bugünkü "As-ya kıtası" mefhumunun temelini de buna dayandığı belirtilmektedir. Bkz: Mustafa Aydın, **Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar**, 1. Baskı, Gökkuşbu Yayınılık, İstanbul 2005, ss. 17-18.

¹²⁷ Berkok "Kas" mefhumunu "unsurların bir birleriyle karışması ve kaynaşması" anlamına gelen "Kaos (Chaos)" ile irtibatlandırmakta ve buradan hareketle "farklı milletlerin yaşadığı bölge" anlamını vermektedir. Zira Berkok, "Kaos tabirinin jeolojik bir devreyi ifade eden mefhum olarak kabul edilmesi gerektiğini" vurgulamaktadır. Daha geniş bilgi için bkz: Berkok, **a.g.e.**, ss. 42-45; 58-59; Bi, **a.g.e.**, ss. 14-15. Bu mânada şunu da ifade edelim ki; Ruslar bugünkü Hazar Denizine "Kasbi Denizi" manasında "Kasbiyskiy More" derler. Öte yandan buradaki "bi" edatını Gürcüce çoğul olarak kabul edersek "Kasların Denizi" mânasına geldiği anlaşılmaktadır. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz: Berkok, **a.g.e.**, s. 58.

¹²⁸ Kas'larla ilgili geniş bilgi için bkz: Kemal Barkan, "Kas Tarihinin Ana Hatları", **Belleten**, Cilt XII, Sayı 48, Ekim 1948, ss. 724-757.

¹²⁹ Mustafa Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XVIII, 489.

¹³⁰ Sergey Anisimov, **Çernomorskoye Poberejye Kavkaza (Kafkasya'nın Karadeniz Kıyısında)**, 1. Baskı, Voprosı Truda, Moskova 1926, s. 9; Saydam, **a.g.e.**, s. 14.

¹³¹ Ramazan Özey, **Tabiatı, İnsanı ve İktisadı İle Türk Dünyası**, 1. Baskı, Öz Eğitim Yayınları, İstanbul 1996, ss. 42-43.

Esas itibariyle, dağlık bir bölge olan Kafkasya’da, yerleşim bölgeleri genellikle yüksek yaylalar ve derin vadilere yayılmış bulunmaktadır. Yüksekliği fazla olan bu dağ silsilesi, bölgedeki insanların tarihlerini, kültürlerini ve karakterlerini diğer halklardan farklı kılmıştır. Askerî açıdan, büyük ölçüde savunma imkânı sağlayan dağlar; kültür, dil ve etnik bakımdan bölünmüş bir coğrafyanın doğmasına da sebep olmuştur.¹³²

Herodotos Kafkasya için; “*Kafkasları çok ve çeşitli insan soyları doldurur.*” demektedir.¹³³ Tarihçi el-Mes’ûdî (ö. 345/956); “*birçok halkı ve ülkeyi barındıran ve geniş bir alanı kapsayan Kafkas (Kabh) Dağında yetmiş iki milletin yaşadığını, Kafkas dağı ve çevresinde ise ancak Allah’ın sayabileceği kadar çok halkın*” varlığından haber vermektedir.¹³⁴ İbn Havkal ise; “*her köyün ayrı dili olmakla Kafkasya’da yaşayanların 300’den fazla dil konuştuklarını*” söylemektedir.¹³⁵ Bununla beraber Baddeley, kaynaklardan edindiği bilgileri “*oradaki işler 150 tercüman vasıtasıyla sürdürülmekte ve 300 farklı dil konuşulmaktadır*” diye aktarmaktadır.¹³⁶ Zira dillerin dağı veya farklı dillerin konuşulduğu bölge mânasında Arap müverrihlerinin “*Cebelü’l-Elsân*”¹³⁷ diye niteledikleri Kafkasya’da, bugün yaklaşık kırk kadar farklı dil ve lehçelerin konuşulduğu tahmin edilmektedir.¹³⁸ Ayrıca XX. yüzyılın başlarında (1912) İslâm merkezlerinden Tiflis’i ziyaret eden Larson da,

¹³² Saydam, **a.g.e.**, ss. 14-15.

¹³³ Herodotos, **Tarih**, 8. Baskı, çev., Müntekim Ökmen, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 109.

¹³⁴ Mes’ûdî, **Murûc ez-Zeheb: (Altın Bozkırlar)**, 1. Baskı, çev., Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004, 65-66.

¹³⁵ İbn Havkal, **Şûretü’l-Arz**, 1. Baskı, Ofset Leyden, Beyrut 1938, ss. 346-347; İbn Havkal, **10. Asırda İslâm Coğrafyası**, 2. Baskı, çev., Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 306.

¹³⁶ Daha geniş bilgi için bkz: John F. Baddeley, **Rusların Kafkasya’yı İstilas ve Şeyh Samil**, 1. Baskı, çev., Sedat Özden, Çevik Matbaacılık, İstanbul 1989, ss. 21-22.

¹³⁷ Ayrıca Ahmed Cevdet Paşa Dağıstan’dan bahisle; “*bu kıtanın her köşesinde birbirine muğayir kavimler sakin olarak, her tarafında başka başka lisanlar söylendiğinden, Araplar burasını ‘Cebel-i Elsin (Lisanlar Dağı)’ tesmiye etmişlerdir*” demektedir. Bkz: Ahmed Cevdet Paşa, **Kırım ve Kafkasya Tarihçesi**, 2. Baskı, Matbaa-yı Ebüzziya, İstanbul 1307, s. 51; Şerafeddin Erel, **Dağıstan ve Dağıstanlılar**, 1. Baskı, İstanbul Matbaası, İstanbul 1961, ss. 1-2; **Rus Gözüyle Kafkasya ve Kafkasyalılar**, 1. Baskı, çev., Hasan Aykan, haz., Hayri Ersoy, Nart Yayıncılık, İstanbul 1994, s. 21.

¹³⁸ Ayrıca Kafkas dilleri için bkz: Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, 5. Baskı, çev., Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, Ankara 2014, ss. 51-53.

yüzlerce milletin yaşadığı Kafkasya'yı insanlığın beşiği olarak telakkî etmekte ve sadece Tiflis'te altmış kadar dilin konuşulduğunu ifade etmektedir.¹³⁹

Öte yandan Baddeley ve Saydam'a göre, Kafkasya'daki etnik ve kültürel çeşitliliğin bir diğer sebebi de, ülkeleri işkâl edilen mültecilerin sığınak yeri olmasıdır. Nitekim istilacılara karşı hayatlarını kurtarmak isteyenler kendilerini dağların koruyucu kanatlarına teslim etmişlerdir.¹⁴⁰ Zira Venedikli seyyah Marco Polo (ö. 1324), Moğol zulmünden kaçmış birçok doğulu mültecilerin Kafkasya'ya yerleştiğinden haber vermektedir.¹⁴¹

2.2. Kafkasya İsmi ve Kafkasya Tarihi

Konunun daha iyi anlaşılması açısından Kafkasya halkları hakkında bilgi vermeye geçmeden önce Kafkas, Kafkasya, Güney Kafkasya ve Kuzey Kafkasya isimlerini kavramsal bağlamda ele almanın yerinde olacağı kanaatindeyiz. Nitekim bölgenin şartları ve dönemin dili¹⁴² tam olarak anlaşılmadan doğru sonuca varılamayacağı bilinen bir gerçektir.¹⁴³

Kafkasya'nın etimolojik anlamının yanı sıra Rusların bölgeye nüfuzundan sonra Kafkas/Kavkasos/Kavkasus Coğrafya adını¹⁴⁴ hangi emeller doğrultusunda kullandıkları hakkında da bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.¹⁴⁵ Nitekim Rusların bu bağlamda yayılcı ve Ruslaştırma

¹³⁹ Larson E. John, "Bir İslâm Merkezi Olarak Tiflis", **İSTEM Dergisi**, çev., Nebi Gümüş, Yıl 2003, Cilt I, Sayı 2, ss. 205-206.

¹⁴⁰ Baddeley, **a.g.e.**, ss. 22-23; Saydam, **a.g.e.**, ss. 16-19.

¹⁴¹ Marko Polo, **Marko Polo Seyahatnamesi I**, 1. Baskı, haz., Filiz Dokuman, Tercüman 1001 Temel Eser; 87, s. 23.

¹⁴² Konuyla ilgili olarak Fazlıoğlu, "Her dönem kendi sözlüğüyle okundukta anlaşılır." diyerek dönemin sözlüğünü, kullanılan terkipleri bilmenin ne kadar ehemmiyetli olduğunu vurgulamaktadır. Daha geniş bilgi için bkz: İhsan Fazlıoğlu, **Fuzuli Ne Demek İstedi?**, 2. Baskı, Papersense Yayınları, İstanbul 2015, ss. 22-23.

¹⁴³ Bu mânada tarihin her dönemi kendi sözlüğüyle okunmalıdır. Zira kaçınılmaz bir hatayla karşı karşıya kalırız. Meselâ: Yavuz Sultan Selim döneminde "terakkî" mefhumu "yeniçeri ulufesine yapılan zam" anlamına gelirken bugün bu kavram daha çok "tereddi/tedenni"nin zıddı olarak kullanılmakta ve "çıkılmak, ileri gitmek, ilimde yükselmek" anlamına gelmektedir. Bkz: Mustafa Armağan, **Yavuz Sultan Selim Han: Davasına Adanmış Bir Ruh**, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s. 57; İlhan Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, 3. Baskı, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2008, III, 3161; **Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti**, 1. Baskı, Şerq-Qerb Neşriyat, Bakü 2006, IV, 321.

¹⁴⁴ Hatta Çar Petro zamanında bunun için "İmparatorluk İlimler Akademisi" kurulmuştur. Bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. XV.

¹⁴⁵ Ufuk, Tavkul, **Kafkasya Gerçeği**, 1. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s. 39-40.

(Obrusenie)¹⁴⁶ politikası, sonraki dönemlerde de represiya,¹⁴⁷ sürgün, kırım ve kıyımlarla devam ettiği görülmektedir.

Cumhuriyet tarihinde bölgeyle ilgili bilimsel araştırma yapanlardan biri de Fahrettin Kırzıoğlu'dur. Nitekim Kırzıoğlu'na göre 1856'ya kadar İslâm Müellifleri gibi Türklerde de Kafkas, Kafkasya ismine rastlanmamaktadır.¹⁴⁸ Zira ilk dönem İslâm Tarihi kaynaklarına baktığımız zaman İslâmî eserlerde bölgenin ismi “*Kabh/Kabk*” olarak geçmektedir.¹⁴⁹ Şeddâdî Emîrlerinden Gence Emîri Şapûr b. el-Fazl'ın (1020-1067) sarayında yıllarca kalan Keykâvus'un (ö. 475/1082?), 1082'de yazdığı *Kâbusname* adlı eserinde ise dağlık yer/bölge mânasında “*Kûhistân*” şeklinde geçtiği görülmektedir.¹⁵⁰ Ayrıca X. yüzyılda Deşt-i Kıpçak, Oğuz ve Bulgar ülkelerini ziyaret eden İbn Fadlân'ın Seyahatnâmesinde¹⁵¹ ve XIV. yüzyıl İslâm Âlemiyle beraber Türk dünyasından da levhâlar sunan İbn Battûta Seyahatnâmesinde de “*Kafkas*” ismine rastlanmamaktadır.¹⁵² Ancak XIII. yüzyılın keşiş seyyâhlarından Carpini¹⁵³ ve Rubruk'un (Rubrouck)¹⁵⁴ seyahatnâmelerinde yalnız bir yerde “*Kafkaslar*” ifadesi geçmektedir.¹⁵⁵

¹⁴⁶ XV. yüzyıldan bu yana Rusların, Kafkasya ve Orta Asya (Türkistan) Türk nüfuzu üzerinde uyguladıkları Ruslaştırma politikaları için bkz: Rasim Bayraktar, “*Sovyetlerin Milliyetler Politikası ve Ahıskalı Türkler*”, *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt I, Sayı 35, İzmir 2012, ss. 223-248.

¹⁴⁷ Önleme, takip etmek, toplu cezalandırma, baskı, zor kullanma anlamına gelen Represiya, günahı olmadan, suçsuz insanların yalandan itham edilerek sürülmeleri, tutuklanmaları ve ölüme mahkûm edilmeleridir. Bkz: *Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti...*, III, 643.

¹⁴⁸ M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlıların Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. XV.

¹⁴⁹ İbn Hurdâzbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, 1. Baskı, Leiden 1889, s. 123; Mes'ûdî'de Kafkas dağı “*Kabh Dağı*” olarak geçmektedir. Ayrıca “*Kafkasya Bölgesi ve Türk Kavimleri*” için bkz: Mes'ûdî, *a.g.e.*, ss. 65-109.

¹⁵⁰ Mercimek Ahmet Keykâvus, *Kâbusname I*, 1. Baskı, çev., Mercimek Ahmed İlyasoğlu, haz., Atilla Özkırımlı, Tercüman 1001 Temel Eser; 36, İstanbul t.y., s. 130.

¹⁵¹ İbn Fazlan, *Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyahı: İbn Fazlan Seyahatnâmesi*, 1. Baskı, haz., Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975, ss. 9-80; Aliyev Salih Muhammedoğlu, “*İbn Fadlân*”, *DİA*, İstanbul 1999, XIX, 477.

¹⁵² İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnamesi*, 1. Baskı, Haz., Mümin Çevik, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

¹⁵³ *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi 1245-1247*, 1. Baskı, çev., Ergin Ayan, Gece Kitaplığı, Ankara 2014, s. 110.

¹⁵⁴ Rubruk ve Seyahatnâmesi hakkında geniş bilgi için bkz: Wilhelm Von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255*, 1. Baskı, çev., Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001, ss. 11-25.

¹⁵⁵ Rubruk, *a.g.e.*, s. 69.

Bütün bunlarla beraber Kafkas kavramı Türk literatüründe ilk defa 1856'da Paris Konferansı'nda İngiltere elçisi Canning için, Ahmet Cevdet Paşa tarafından hazırlanan “*Dağıstan, Gürcistan, Çerkezistan, Kabartay Ülkelerine Ait Bir Lâyiha*”da “*Memâlik-i Kafkasya*”, “*Kûh-i Kafkas*” ve “*Cebel-i Kafkas*” şekliyle kullanılmıştır.¹⁵⁶ Bu bağlamda târihî seyir içerisinde birçok halkların gelip geçtiği, mesken kurduğu Kafkasya'ya,¹⁵⁷ bu isim ilk defa ne zaman ve kimler tarafından verildiğine dair her ne kadar bazı görüşler ileri sürülmüş olsa da, kesin olarak bilinmemektedir.¹⁵⁸

Yukarıda da ifade edildiği üzere ortaçağ İslâm müellifleri tarafından “*Kabh/Kabk*”¹⁵⁹ olarak kullanılan ve XIX. yüzyılın ortalarına kadar Türk müellifleri tarafından dahi kullanılmayan Kavkasos Dağı deyimine ilk kez M. Ö. 490'da eski Yunan müelliflerinden Aiskhylos'un yazdığı *Zincire Vurulmuş Zevk ve Eğlence* isimi bir romanda rastlanmaktadır.¹⁶⁰ Dolayısıyla Ruslar, “*kendilerinin ayrılmaz bir parçası olarak*”¹⁶¹ gördükleri bölgeyi hâkimiyetleri altına aldıkları zaman, bu ismi yeniden canlandırmışlar ve kendi emelleri doğrultusunda kullanma gayreti içerisinde olmuşlardır.

Kırzioğlu'na göre Ruslar, Kafkas Elleri “*Kafkasus/Kafkasya*” adıyla tek coğrafya olarak göstermekle “*eski Deşt-i Kıpçak, Dağıstan, Komuk veya Kumuk Eli, Çeçenistan, Çerkez Eli, Aphaz Eli, Gürcistan, Şirvan, Aran/Karabağ ve Mugan gibi milli-yerli ve tarihi coğrafi etnik bölge adlarını unutturmak*” maksadını gütmüşlerdir.¹⁶² Zira bu politikanın bir neticesi olarak gerek Çarlık Rusya'da gerekse de Sovyetler (SSCB) Birliği'nde Türkistan

¹⁵⁶ Ahmed Cevdet Paşa, **Tezâkir 1-12**, 1. Baskı, yay., Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953, ss. 90-101.

¹⁵⁷ Herodotos, **a.g.e.**, s. 109.

¹⁵⁸ Kafkas isminin menşei için bkz: Mahmut Bi, **Kafkas Tarihi I**, 1. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, ss. 11-17.

¹⁵⁹ Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan “*İslâm Ansiklopedisi*”nin ilgili maddesinde “*Kabk*” olarak geçmektedir. Bkz: C. V. Arendonk, “*Kabk*”, **İA**, 2. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1967, VI, 30-31.

¹⁶⁰ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. XV; Müfit Sadık Bilge, **Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)**, 1. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, s. 1.

¹⁶¹ **Rus Gözüyle Kafkasya...**, s. 11.

¹⁶² Kırzioğlu, “*sırf bu emele hizmet etmemek için*” bölgeyle ilgili doktora tezinin ismini “*Kafkas-Elleri*” olarak verdiğini belirtmektedir. Bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. XV-XVI. Ayrıca Kafkasya ismi *Kamusü'l-A'lâm*'da hem “*Kafkas*” hem de “*Kafkasya*” başlığıyla iki ayrı madde halinde verilmiştir. Bkz: Şemseddin Sâmî, **Kamusü'l-A'lâm**, 1. Baskı, Mihran Matbaası, İstanbul 1314/1896, V, 3544-3549.

üzerinde oynanan oyunlar ve sonrasında “*böl, parçala, yut*”¹⁶³ politikası gereğince parçalayarak, terkinde olan başta Türk halklarının dili olmak üzere din, örf ve kültürlerinin yok edilmeye çalışılması bu görüşü desteklemektedir.¹⁶⁴ Hatta Sovyetlerin Türk soylu Ahıskalılara millî kimliklerini unutturma adına uygulamaya koydukları “*Mesket*” kavramı da bu bağlamda değerlendirilebilir.¹⁶⁵ Nitekim Sovyetler Birliğinde Müslüman Türk soylu halklar arasında sadece Ahıskalı Türklerin pasaportlarının milliyet hanesine “*Türk*” ibaresi yazılmıştır.¹⁶⁶ Diğerleri ise Türkmen, Azeri, Özbek, Kazak, Kırgız adı altında farklı bir etnik köken gibi gösterilerek yok edilmeye çalışılmıştır.¹⁶⁷

Bölgeyi ikiye bölen Kafkas Dağlarından hareketle coğrafyacılar Kafkasya’yı Güney ve Kuzey olmakla ikiye bölmektedirler. Dolayısıyla dağların kuzeyinde kalan kısma Kuzey Kafkasya, güneyinde kalan kısma ise “*Güney Kafkasya*” denilmektedir. Bu mânada Kuzey Kafkasya denildiğinde, bugün Rusya Federasyonu sınırları içinde yer alan güya her biri özerk Cumhuriyetler olan Adige, Karaçay-Çerkez, Kabardin-Balkar, Kuzey Osetya, Çeçenistan, İnguşetya ve Dağıstan cumhuriyetleri akla gelmektedir. Yine bu tarife göre, Güney Kafkasya ise Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan

¹⁶³ Türkistan 1924’te Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerine bölünmüş ve Türkistan ismi yasaklanmıştır. Daha geniş bilgi için bkz: İsmail Çalışkan, “*20. Asırda Asya’da Din Politikaları: Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği Hâkimiyetinde Belirleyenler ve Belirlenenler*”, **Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya**, 1. Baskı, Ed., Savaş Kafkasyalı ve diğerleri, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara-Türkistan 2012, s. 97.

¹⁶⁴ SSCB’nin baskıcı bir politika güderek “*Sovyet Halkı*” yaratma hülyasının olduğu bilinen bir husustur. Bu mânada Ruslar özellikle Türk dilli halkları Ruslaştırmayı göz önünde tutan bir kültür politikası yürütmüştür. Bu politikanın neticesi olarak da Türklerin asırlar boyu kullandıkları ve her Türk boyu için müşterek olan “*İslâm Harfleri*” ortadan kaldırılarak 1926 sonrasında Latin, (Türkiye’de “*Dil Devrimi*” olunca) 1940’lardan sonra ise Kiril harfi esasında ve her Türk boyu için farklı olmak üzere yeni bir alfabe icat edilmiştir. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz: Çalışkan, **a.g.m.**, ss. 89-90; **Azerbaycan Tarihi**, 11. Sınıf, 1. Baskı, Çaşıoğlu Yayınları, Bakü 2009, ss. 163-164.

¹⁶⁵ Ruslar bu politikalarında kısmen başarılı olmuşlardır. Zira 1990’lara gelindiğinde Ahıskalı Türklerin, Dünya basını, hatta Türkiye basını tarafından kim oldukları bilinmeyen “*Misket veya Mesket Türkleri*” olarak haberlere yansdığı görülmektedir.

¹⁶⁶ Mehmet Halil Leylak, **Orta Asya ve Kafkaslar’da Türklerin Demografik Yapısı (XX. yüzyıl)**, 1. Baskı, Poyraz Ofset, Ankara 2000, ss. 129, 149; Yunus Zeyrek, **Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri**, 1. Baskı, Pozitif Matbaacılık, Ankara 2001, ss. 68-71; Ayşegül Aydınğün-İsmail Aydınğün, **Ahıska Türkleri; Ulusötesi Bir Topluluk-Ulusötesi Aileler**, 1. Baskı, İnceleme Araştırma Dizisi, Ankara 2014, s. 1; Bayraktar, **a.g.m.**, ss. 223-248.

¹⁶⁷ Daha geniş bilgi için bkz: Çalışkan, **a.g.m.**, ss. 96-105.

Cumhuriyetleri ile Abhazya, Acara, Dağlık Karabağ, Nahçıvan Özerk Cumhuriyetleri ve Güney Osetya bölgesinden oluşmaktadır.¹⁶⁸ Şunu da ifade edelim ki, yakınlık itibariyle Kuzey Kafkasya daha çok Deşt-i Kıpçak'a, Güney Kafkasya ise Anadolu'ya yakınlık arz etmektedir.¹⁶⁹

Bütün bunlarla birlikte Tavkul, bu taksimatı masa başında uydurulmuş olarak telakki etmektedir. Zira ona göre tek bir Kafkasya var; o da Kuzey Kafkasya'dır. Dolayısıyla Kuzey ve Güney Kafkasya tabirleri bilimsel değildir, tamamen uydurmadır. Nitekim bölgenin literatürdeki asıl adı, Rusların "*Zaqafqaziya*",¹⁷⁰ İngilizlerin "*Transcaucasus*", Osmanlı ve Arapların "*Mâverâ-yı Kafkas*" dedikleri "*Kafkas Ötesidir*" ki, bunu da Güney Kafkasya diye telakkî etmek doğru değildir.¹⁷¹

Kanaatimizce de hem Kırzioğlu'nun hem de Tavkul'un yaklaşımı isabetlidir. Zira yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bölgenin Kafkasya, Güney ve Kuzey Kafkasya olarak isimlendirilmesi Rusların istilasıyla tamamen siyasi bir hüviyete bürünmüştür.

Netice itibariyle kaynaklar dikkate alındığında Kafkasya, fizikî ve siyasî bir coğrafyanın adı değildir. İlgili bölümlerde de geniş bilgi verileceği üzere ortak bir kültür etrafında birleşmiş pek çok halkın bir arada yaşadığı tarihî, etnik ve sosyo-kültürel bir coğrafya parçasının genel adıdır.¹⁷²

2.3. Kafkasya Halklarına Genel Bir Bakış

Asya ile Avrupa arasında bir köprü diye telakkî edebileceğimiz Kafkasya, Milattan öncesi ve sonrasında Türklerin gelip yerleştikleri bir bölge

¹⁶⁸ Tavkul, **a.g.e.**, 2007, s. 11.

¹⁶⁹ Tuba Tombuloğlu, "*Kafkasya'nın Etnik ve Kültürel Yapısı'nın Oluşumunda Türklerin Rolü*", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2003), s. 4.

¹⁷⁰ **Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası**, "*Zaqafqaziya*", 1. Baskı, red., C.B. Guliyev, Bakü 1980, IV, 282.

¹⁷¹ Tavkul, **a.g.e.**, ss. 11-12; Arabacı, **a.g.e.**, s. 181; Mehmet Emin Resulzade, **Kafkasya Türkleri**, 1. Baskı, hzl., Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993, ss. 1-3; Berkok, **a.g.e.**, s. 4.

¹⁷² Ufuk Tavkul, "*Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları*", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XX, 489.

olmuştur.¹⁷³ Zira eski dönemlerden beri Türklerin akınları bilinen bir gerçek olmakla birlikte söz konusu akınların M. S. V. yüzyıldan itibaren giderek yoğunlaşmaya başladığı görülmektedir.¹⁷⁴ Yine eski çağlardan beri burada Türklerin varlığını tarihi kaynaklar haber vermektedir.¹⁷⁵ Nitekim Kafkasya'nın "otokton" yani "yerli halkları" olarak bilinen "Karaçaylar, Balkarlar, Kumuklar, Nogaylar" ve "Ahıskalı Türkler", ezelden beri Kafkasya'yı yurt edinmiş "İskit, Hun, Bulgar, Hazar" ve "Kıpçak kavimleri"nin torunlarıdır.¹⁷⁶

Yukarıda da ifade edildiği gibi coğrafyacılar Kafkasya'yı Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya olmak üzere ikiye ayırmaktadırlar. Bugün yaygın kullanım bu yönde olduğu için biz de buna sadık kalacağız. Dolayısıyla bu taksimata göre Kuzey Kafkasya; doğuda Hazar Denizi, batıda Karadeniz, güneyde Kafkas sıradağları, kuzeyde Maçın çukurluğuyla çevrilen bölgeyi ihata etmektedir. Güney Kafkasya ise; Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetleri ile beraber Türkiye'de Ağrı, Kars ve Artvin şehirlerini, İran'da da Tebriz'e kadar olan toprakları içine alan ve kuzeyde Kafkas sıradağlarına kadar uzanan bir bölgedir.¹⁷⁷

Konumuzla bütünlük teşkil etmesi açısından diğer Kafkasya halkları hakkında genel bilgi vermekle yetinip daha çok Kıpçak unsuru barındıran halklar üzerinde durmaya çalışacağız. Dolayısıyla mevzunun daha iyi anlaşılması açısından Kafkasya'nın etnik durumuna¹⁷⁸ temas etmenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Bu mânada Kafkasya'da yaşayan halkları üç ana başlıkta toplamamız mümkündür:

¹⁷³ Yu. V. Kuharçin, **Fiziçeskaya Geografya (Fiziki Coğrafya)**, 1. Baskı, y.y., Minsk 2012. s. 148; Baddeley, **a.g.e.**, s. 23.

¹⁷⁴ Türklerin Kafkasya'ya göçleriyle ilgili bkz: Rezulzade, **a.g.e.**, ss. 3-7.

¹⁷⁵ **el-Cahız ve Türklerin Faziletleri**, 2. Baskı, haz., Ramazan Şeşen, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 2002, s. 17.

¹⁷⁶ N. M., Budayev, **Memluk Tarihinden Bir Yaprak: Kim Bu Çerkesler**, 1. Baskı, çev., Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, s. 17.

¹⁷⁷ Bedirhan, **a.g.e.**, ss. 40-41; Buntürk, **a.g.e.**, ss. 1-2.

¹⁷⁸ Kafkasya'nın etnik durumuyla ilgili geniş bilgi için bkz: Bedri Habiçoğlu, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskânları**, 1. Baskı, Nart Yayıncılık, İstanbul 1993, ss. 26-45.

1. **Kaslar yani asıl Kafkas Kavimleri:** Çerkezler (Abazalar dâhil), Lezgiler, Çeçenler ve Gürcüler.¹⁷⁹
2. **Hint-Avrupa Kavimleri:** Ermeniler, Osetler, Svanlar, Ruslar, İranlılar, Tatlar, Talışlar ve bazı Avrupa milletleri.¹⁸⁰
3. **Türkler:** Azerbaycan Türkleri, Kumuklar (Kumıklar), Karapapaklar, Karaçaylar, Balkarlar, Kalmıklar, Nogay Türkleri, Kundurlar, Ahıskalılar ve Kafkasya Türkmenleri.¹⁸¹

Tarihte farklı milletlerin kaynaştığı bölge olan Kafkasya aynı zamanda farklı inançların da kaynaştığı bir yer olmuştur. Kafkasya’da yaşayan halkların yaklaşık üçte ikisi Müslümanlığı, üçte biri ise Hıristiyanlığı benimsediği bilinmektedir. Çerkesler, Abazalar, Çeçenler, Lezgiler, Gürcülerin bir kısmı, Lazlar ve bütün Türkler Müslüman; yine Gürcülerin bir kısmı ile Ermeniler, Ruslar, Osetler, Svanlar ve diğer bazı Orta Kafkasya halkları Hıristiyan dinini benimsemişlerdir. XIX. yüzyıla gelindiğinde ise Kafkasya’da hâkim dinin İslâmiyet olduğu görülmekle birlikte¹⁸² kısmen putperestliğin varlığı da dikkat çekmektedir.¹⁸³

Kafkasya’da önemli yer teşkil eden haklardan biri de Dağıstanlılardır. Dağıstan, Kafkasya’nın kuzeydoğu bölgesinin topraklarına verilen isimdir¹⁸⁴ ve

¹⁷⁹ Özey, **a.g.e.**, s. 44. Ayrıca Saydam, biraz daha teferruatlı olarak asıl Kafkas (Kas) kavimlerini şöyle sıralamaktadır: “Çerkesler (Abazalar, Aphazlar, Ubıhlar, Arguveylar, Nethaçlar, Çebınler, Hatkolar, Khagaklar, Baskheğler, Şapsıglar, Bjeduglar, Kemirguveylar, Hatıkoylar, Abzehler, Besleneyle, Kabartaylar), Nohçiler (Çeçenler, İnguşlar), Andelallar (Avarlar), Laklar (Gazi-Kumuklar), Lezgiler, Agullar, Çakurlar, Gürcüler”. Bkz: Saydam, **a.g.e.**, ss. 17-18.

¹⁸⁰ Cemal Gökçe, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti**, 1. Baskı, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul 1979, s. 6.

¹⁸¹ Ahmet Caferoğlu, **Türk Kavimleri**, 2. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988, ss. 44-46; Aygün Attar-Sabahattin Şimşir, **Tarihten Günümüze Türkiye’de Yaşayan Azerbaycan Türkleri**, 1. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara 2013, ss. 190-191.

¹⁸² Kafkasya’da yaşayan Müslüman halklar hakkında genel bilgi için bkz: Muharrem Yıldız, **Dünden Bugüne Kafkasya**, 1. Baskı, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2006, ss. 37-129.

¹⁸³ Saydam, **a.g.e.**, s. 22-23.

¹⁸⁴ Baddeley, şimdiki Dağıstan sınırlarını şöyle vermektedir: “Dağıstan ismi, ilk önceleri, Hazar Denizi, ana dağ silsilesi ve Andi zinciri arasında kalan ve Sulak nehrini izleyerek Terek’in ağzına doğru kuzeye hafif bir şekilde yönelen üçgenin içinde kalan bölgeye veriliyordu. Şimdiki Dağıstan ismi, hemen hemen eski Dağıstan ile aynı yerler olan Rus eyaletine verilirken ayrıntılarda bir takım farklılıklar olmasına rağmen en önemli farklılık; güneydoğu sınırının Aşağı Samur hattını izleyerek üçgen yerine oldukça düzgün bir dörtgen oluşturmasıdır. Bu dörtgen, en büyük boyutlarına ulaştığı güneydoğu sınırına doğru biraz daralmaktadır.” Bkz: Baddeley, **a.g.e.**, ss. 23-24.

bölgenin üçte birini teşkil etmektedir. Dağıstan ismin menşei hakkında farklı görüşler ileri sürülmüş olsa da kesin sonuç elde edilememiştir. Dağıstan, bazı Osmanlı kaynaklarına göre Hazar havzasında yaşamış “*Dak Kavmi*”ne nispetle bu ismi almıştır.¹⁸⁵ Bazı görüşe göre ise Türkçe “*Dağ*” kelimesine Farsça yer anlamına gelen “*Stân*” ekinin bitişimiyle “*Dağlılar*” anlamında bu isim verilmiştir.¹⁸⁶

Romalıların Albanya adını verdikleri bu ülke Müslüman müelliflerin eserlerinde; “*Cebel-i Kâf (Kaf Dağı), Cebel-i Memleketü'l-Etrâk (Türk Ülkesinin Dağı), Cebel-i Kubç (Kubaçıkların Dağı), Cebel-i Alan (Alanların Dağı), Bâbülevvâb (Kapılar Kapısı, Derbend, Demir Kapı)*”¹⁸⁷ gibi adlar ile geçtiği görülmektedir.¹⁸⁸ Öte yandan Avarlar, Darginler, Kumuklar (Kumıklar), Lezgiler, Laklar, Nogaylar, Terekemeler, Tatlar ve Dağ Yahudileri Dağıstan’ın etnik yapısını oluşturan azınlıklar olarak bilinmektedir.¹⁸⁹

2.4. Kıpçaklara Mensup Kafkasya Halkları

Bu başlık altında konumuzu biraz daha tahsis ederek bölgede varlığını devam ettirmiş ve araştırmalarımız esnasında bunların çoğunluğunun Kıpçak Türklerinin Bâkiyesi olduğu kanaati hâsıl olmuş Kafkasya halklarından bahsedeceğiz. Yukarıda da yer yer ifade ettiğimiz gibi çeşitli milletlerin geçit sahası olan Kafkasya, VII. yüzyılda¹⁹⁰ İdil (Volga) ve Kuzey Kafkasya arasında devlet kuran Hazar Türklerinin hâkimiyeti altına girmiştir.¹⁹¹ Dolayısıyla Hazar Devletinin kuruluşu aynı zamanda Kafkasya’ya, asıl

¹⁸⁵ Sâmi, **a.g.s.**, III, 2090-2091.

¹⁸⁶ Seyit Tuğul, **Kafkasya Halkları**, 1. Baskı, Nas Ajans Yayınları, İstanbul 2011, s. 131; Ziya Musa Buniyatov, “*Dağıstan*”, **DİA**, İstanbul 1993, VIII, 404.

¹⁸⁷ İbn Hurdâzbih “*Kabk (Kafkas) Dağındaki yolun başlangıcı*” olarak gösterdiği “*Ebvâb Bölgesi*”nde on iki kalenin adını saymaktadır: “*Bâbü's-Sûl, Bâbü'l-Lân, Bâbü'ş-Şabirân, Bâbü'l-Lazika, Bâbü'l-Bârîka, Bâbü's-Semsâhî, Bâbü's-Sâhibü's-Serîr, Bâbü'l-Filânşâh, Bâbü'l-Kârûnân, Bâbü'l-Taberserânşâh, Bâbü'l-Lirânşâh, Bâbü'l-Anûşîrvân*”. Bkz: İbn Hurdâzbih, **a.g.e.**, ss. 123-124. Ayrıca Buntürk bu ismi “*Rabülevad*” şeklinde yanlış imla ile vermiştir. Bkz: Buntürk, **a.g.e.**, s. 2.

¹⁸⁸ Erel, **a.g.e.**, ss. 1-2.

¹⁸⁹ Bu etnik grupların nüfus içindeki oranı için bkz: Tuğul, **a.g.e.**, s. 130. Ayrıca Dağıstan etnolojisiyle ilgili geniş bilgi için bkz: **a.g.e.**, ss. 13-54.

¹⁹⁰ Hazarlar hakkında ansiklopedik bilgiler veren Togan, Hazar Kağanlığının kuruluş ve yıkılış tarihini VI-X. yüzyıl arası gösterirken, Taşağıl VII-XI. yüzyıl olarak göstermektedir. Bkz: Zeki Velidi Togan, “*Hazarlar*”, **İA**, İstanbul 1987, V/1, 397; Ahmet Taşağıl, “*Hazarlar*”, **DİA**, İstanbul 1998, XVII, 116.

¹⁹¹ Geniş bilgi için bkz: Togan, **a.g.md.**, 1987, V/I, 397-408; Taşağıl, **a.g.md.**, 116-120.

Türklüğe elverişli bir iskân sahası olma hüviyetini kazandırmıştır.¹⁹² Türklerin Kafkaslar'da iskânına dair önemli bilgiler ihtiva eden *Derbendnâme*'de (XVI. yüzyıl) de “*Deşte ve Kubçak/Kıpçak, Argu, Ancı, Enderi, Ehran, Gülbah, Kiçi(k) Maçar, Ulu Macar, Bolad, Cumlu, Kızılyar, Uh ve Tatar*” gibi Türk şehirlerinin “*Hazar Hakanı*”na ait olduğu belirtilmektedir.¹⁹³ Kafkasya'nın, birçok devlet ve milletin yerleşme ve barınmasında oldukça elverişli bir yer olması hasebiyle kozmopolit bir bölge olduğu da bilinen bir husustur. Bugün ortak bir kültür etrafında birleşmiş, fakat farklı dillerde konuşan etnik gruplara Kafkasya Halkları denilmektedir.¹⁹⁴ Ayrıca Hun Federasyonu içinde yer alan Türk dilli boyların, bugünkü Kafkasya'da yaşayan Türk dilli halkların etkin oluşumunda önemli ölçüde rol oynadığı kaydedilmektedir.¹⁹⁵

Stratejik bir mevkide yer alması hasebiyle, tarih boyunca Kafkasya'nın kavimler göçüne sahne olduğu bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla burada Türk kavimlerinden Hun, Avar, Hazar, Peçenek, Kıpçak, Uz, Selçuk ve Osmanlıların izlerine rastlamamız mümkündür. Aşağıda da zikredileceği üzere, bugün Kafkasya'da otuz civarı Türk menşeli halk ve milletin yaşadığı bilinmektedir.¹⁹⁶ Bu bağlamda konumuzla ilgili olarak Kafkasya'nın Türkleşmesi konusunda Ahmet Caferoğlu *Türk Kavimleri* isimli eserinde şu ifadeler yer vermektedir: “*Selçukoğullarından akıp gelen çeşitli Orta Asyalı Türk boyları, bilhassa Moğol hâkimiyeti ve istilâsı devrinde, bölgenin Türkleşmesinde üzerlerine aldıkları vazifeyi lâıkiyla yapmışlar, millî Türk kültürünün burada gelişmesine hizmet etmişlerdir. Biri İran, diğeri kuzeyden Volga ırmağı yoluyla, Kafkasya'ya doğru gelen bu çeşitli kültür akımlarının, bugünkü Kafkasya Türklerinin hayatındaki tesiri, şüphesiz pek büyük olmuştur.*

¹⁹² Hazarların menşei ve bugünkü bâkiyeleriyle ilgili daha geniş bilgi için bkz: Şaban Kuzgun, **Hazar ve Karay Türkleri**, 1. Baskı, Seda Yayınları, Ankara 1985, ss. 1-23.

¹⁹³ Gökçe Yükselen Peler, **Derbendnâme: İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım**, 1. Baskı, Kesit Yayınları, İstanbul 2017, ss. 134, 147-148.

¹⁹⁴ Ufuk Tavkul, “*Kafkas Dillerinde Türkçe Kelimeler*”, **Yeni Türkiye Yayınları**, Ankara 2002, XX, 588.

¹⁹⁵ Budayev, **a.g.e.**, s. 135.

¹⁹⁶ Kafkasya Türkleri ile ilgili daha geniş bilgi için bkz: Nadir Devlet, **Çağdaş Türk Dünyası**, 1. Baskı, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1989, ss. 119-134; Ahmet Gökbel, **Kıpçak Türkleri**, 1. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000, ss. 154-159.

*Bunu onların yer adlarında, toplum hayat, dil ve edebiyatlarında görmek mümkündür.”*¹⁹⁷

Kafkasya’da Türklerin yoğun olarak yaşadıkları bölgeleri Azerbaycan, Dağıstan, Gürcistan, Karaçay-Çerkez, Kabartay-Balkar, Azerbaycan’a bağlı Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti vb. yerler olarak gösterebiliriz. Yaşadıkları coğrafi bölgelerde mensup oldukları boylara göre değişik isimlerle anılan Türkleri ise: Azerbaycan Türkleri, Avarlar, Kumuklar, Nogaylar, Balkarlar, Karaçaylar, Ahıskalı Türkler, Kundurlar ve Kafkasya Türkmenleri diye sıralayabiliriz.¹⁹⁸

Netice itibariyle bu başlık altında konumuzla yakından irtibatlı olan ve Ahıskalı Türkler gibi menşe itibariyle Kıpçaklara mensup Kafkasya halkları hakkında kısa da olsa bilgi vermeye çalışacağız. Şunu da ifade etmek isteriz ki menşe itibariyle aynı olan halklar, diğer topluluklarla beraber daha sonraki tarihlerde ister Çarlık Rusyası isterse de Sovyet Rusyası döneminde, geçmişle olan bağların kopması için başta “*Dil Devrimi*” olmak üzere¹⁹⁹ “*Sürgün, Kıyım, Kırımlar*” gibi aynı kaderi paylaşmışlardır. Kanaatimizce her birinin Türk topluluğu olması da bu uygulamada etken rol oynamıştır. Zira Çarlık Rusyası ve SSCB’nin Türklüğe karşı menfî tutumu bilinen bir gerçektir.²⁰⁰

¹⁹⁷ Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 44.

¹⁹⁸ Konuyla ilgili daha geniş bilgi, 1928’de Yusuf Akçura tarafından “*Türk Yılı 1928*” adıyla neşredilen ve bu yılda Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kurucusu Mehmed Emin Resulzade’nin “*Kafkasya Türkleri*” ismini taşıyan incelemesinde yer almaktadır. Makalede Ahıskalılar da Gürcistan sınırları içerisinde yaşayan Türkler anlamında diğer Türkler ile beraber “*Gürcistan Türkleri*” başlığı altında yer almaktadır. Bu da Gürcü araştırmacılarının “*Mesh (Gürcü asıllı)*” tezini kısmen de olsa çürütmektedir. Mezkûr inceleme için bkz: Yusuf Akçura, **Türk Yılı 1928**, 1. Baskı, Türk Ocakları Merkez Heyeti, İstanbul 1928, ss. 474-552; Yıldız, **a.g.e.**, 2006, ss. 85-92, 114-124. Ayrıca “*Gürcü/Mesh Tezi*” için bkz: Orhan Uravelli, “*Ahıska Türkleri Sorunu ve Gürcü/Mesh Tezi*”, **XII. Türk Tarih Kongresi: (Ankara 12-16 Eylül 1994) Kongreye Sunulan Bildiriler**, Cilt II, Ankara 1999, ss. 361-363.

¹⁹⁹ Bu mânada Latin alfabesini kabul eden ilk Türk cumhuriyeti Azerbaycan olmuştur. İlber Ortaylı, **Tarihimiz ve Biz**, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s. 219; Mirza Bala, “*Karaçay ve Balkarlar*”, **İA**, İstanbul 1967, VI, 221; Çalışkan, **a.g.m.**, ss. 89-90.

²⁰⁰ Bu “*Kıyım, Kırgın ve Sürgün*”ler Stalin döneminde had safhaya ulaşmıştır. Ayrıca II. Dünya savaşı sırasında yapılan toplu sürgünlerin genel bilançosu, sürgün yerleri ve sürgün edilen insan sayısı ile ilgili bilgiler için bkz: Nikolay Bugay, **İosif Stalin-Lavrentiyu Beriyyu: “İh Nado Deportirovat” (Stalin-Beriyya’ya: Onları Sınır Dışı Etmek Lazım)**, 1. Baskı, Drujba Narodov, Moskova 1992, s. 244- 245; Nikolay Bugay, “*Deportasiya Narodov (Halkların Sürgünü)*”, http://scepsis.net/library/id_1237.html, Erişim Tarihi (01.05.2017); Seyit Tuğul, **Kafkasya Halkları**, 1. Baskı, Nas Ajans Yayınları, İstanbul 2011, ss. 176-177.

2.4.1. Acara Türkleri

Acaralılar Karadeniz'in güneydoğusunda, Acaristan diye bilinen alanda yaşayan bir kavimdir.²⁰¹ Acaralıların da aynen Ahıskalı Türkler gibi tarihleri ve kökenleri hakkında farklı görüşler ileri sürülse de kesin bir sonuca varılamamıştır. Dolayısıyla Ahıska'nın kuzeyinde Suram (Lik) dağları ile Karadeniz arasındaki bir bölgede yer alan Acaralıların,²⁰² Ahıska'ya komşu olması ve kısmen Ahıskalı Türklerle aynı kaderi paylaşmaları hasebiyle bu başlık altında ele almayı uygun gördük. Nitekim ister antropolojik²⁰³ özelliklerinden yola çıkarak yapılacak araştırmalar isterse de kuzeydoğu Anadolu halk kültürü ortak yönlerinden hareketle, bugünkü bulgulardan yola çıkarak Kıpçak inanç kültürü üzerinde yapılacak araştırmaların, Acara Türkleri ve Acaristan alanındaki çalışmalara bir fikir verebileceği kanaatindeyiz.²⁰⁴

Acara, Türkiye'nin kuzeydoğusunda Artvin, Ardahan illerinin sınırında ve asıl Gürcistan'ın batısında yer alan, şimdiki Gürcistan'a bağlı özerk (muhtar) bir bölgedir.²⁰⁵ İlgili bölümde geniş bilgi verileceği üzere asıl Gürcistan, merkezi Tiflis olan ve Kartli Ülkesi/Memleketi anlamına gelen Sakartvelo'dur.²⁰⁶ Nitekim VII. yüzyılda Tiflis Müslümanlar tarafından fethedilince, Kartveller Batıya doğru kaçmışlar ve dolayısıyla Acarlar, Kartvellerle bu tarihten sonra karşılaşmışlardır.²⁰⁷ Zira Acaralıların yaşam sürdürdüğü Çoruh²⁰⁸ ve Batum havalisinden müteşekkil bu bölge için Mirza Bala,

²⁰¹ Yıldız, **a.g.e.**, 2006, s. 85.

²⁰² Yunus Zeyrek, **Gürcistan, Acaristan ve Türkiye**, 1. Baskı, Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, Trabzon 1999, s. 18.

²⁰³ Acaralıların kültürel yönleri ve fiziki özellikleri itibarıyla de "*Ahıska, Artvin, Ardahan ve Posof*" halklarıyla benzerlik teşkil etmesi, Kalafat'ın da ifade ettiği gibi merhum Kırzioğlu'nun: "*Gürcü'nün sarışını olmaz. Sarışın olanlar Kıpçak Türkleridir.*" ibaresine hak kazandırmaktadır. Bkz: Yaşar Kalafat, **Balkanlar'dan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları III-IV**, 1. Baskı, Berikan Yayınları, Ankara 2006, ss. 261-262.

²⁰⁴ Konuyla ilgili bazı bulgular için bkz: Kalafat, **a.g.e.**, ss. 260-277.

²⁰⁵ Yıldız, **a.g.e.**, 2006, s. 86.

²⁰⁶ Mustafa Adil Özder, **Tarihte Çıldır Atabeğleri ve Torunları**, 1. Baskı, y.y., Erzurum 1971, s. 38; Zeyrek, **a.g.e.**, 1999, s. 18. Ayrıca Kartveller, Acarları kendilerinden görmemekte ve bu münasebetle onlara "*Osmanlı*" ve ya "*Müslüman Türk*" anlamında "*Tatar*" dedikleri belirtilmektedir. Bkz: Yunus Zeyrek, "*Gürcistan, Acaristan ve Türkiye*", **Türk Yurdu**, Yıl 88, Sayı 142, Haziran 1999, s. 33; Faruk Sümer, "*Tatar*", **İA**, İstanbul 1974, XII/I, 58-61.

²⁰⁷ Yılmaz Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar: İlk Çağ ve Asya-Afrika Devletleri III**, 1. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, ss. 470-473; Zeyrek, **a.g.e.**, 1999, ss. 15-18.

²⁰⁸ Gürcülerin "*Speri (Seber/Saper/İspir)*", Yunanlıların "*Harpasos*" diye tesmiye ettiği "*Çoruh Nehri*" de ismini bölgeye yerleşen "*Çol/Çor*" adlı Kıpçak boyundan almıştır. Her ne

“Burası da, İber’lerden (Kartvel) tamamıyla başka bir kavim ile meskûn idi.” demektedir.²⁰⁹ Ayrıca Yılmaz Öztuna: “Acaristan bölgesi, Acara denen Türk asıllı Gürcülerin²¹⁰ yaşadığı Çoruh boylarıdır” diyerek konuya açıklık getirmiştir.²¹¹

Türk tarihçisi Zeki Velidi Togan da Acaralıların Türk olduğunu, lakin yukarıda da ifade ettiğimiz gibi M.S. VII. yüzyılda Kartvellerle karşılaştıktan sonra Gürcüleştiklerini (yani Kartvelleştiklerini),²¹² bunlara Acarî ismini buralara sonradan gelip hükümranlık etmiş ve onların arasında eriyip gitmiş olan Ağaçerilerin vermiş olduğunu söylemektedir. Ona göre İran ve Azerbaycan’da Türkmenlerin bir oymak ismi Acarlu iken Ağacerili şeklinde yazılmaktadır.²¹³ Zira bu isim tarihte ilk kez 456’da Bizans kronikçisi Priscus’ta “*Akhats-Tsir’oy/Ağaç-Çir’ler*” şeklinde geçmekte ve “*Ağaç-Adamı, Orman-Adamı*” yani “*geçimini ağaç işleriyle sağlayan adam*” mânasına gelmektedir.²¹⁴ Muhtemeldir ki “*Acarlu/Ağacerili*” kelimesiyle irtibatlı olarak Ahıska, Artvin, Ardahan ve Posof halkı bu bölgeye kısa şekliyle “*Ecere*”, halkına da “*Ecereliler*” demektedir. İlâveten Ahıskalı Türkler eskiden beri

kadar Gürcü yazarlar Doğu Karadeniz bölgesindeki Türkçe isimlerin XIV. yüzyıldan öteye gitmediğini iddia etseler de, Türk boy/uruklarından isimlerini alan “*Çıldır Bölgesi*” ve “*Çoruh Nehri*” bu görüşü çürütmektedir. Ayrıca Kırzioğlu bu adın Sakaların büyük bir kolu olan “*Çor-uk*”dan geldiğini ve “*Çor-lar*” anlamını ihtiva ettiğini vurgulamaktadır. Bkz: Maries Felicite Brosset, **Histoire de La Georgie I (Gürcistan Tarihi I)**, 1. Baskı, Academie Imperiale des Science, Petersburg 1849, s. 33; M. Fahrettin Kırzioğlu, **Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları’nda Kıpçaklar**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, ss. 24, 172; M. Fahrettin Kırzioğlu, “*Selçuklu Fetihlerinden Önce Doğu Anadolu Türk Boy ve Oymaklarından Kalma Dağ ve Su Adları*”, **Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri**, 11-13 Eylül 1984, Ankara 1984, ss. 89-90; Abdülmecit Doğru, **Yukarı Kür Boylarının Yer Adları Üzerine Bir Araştırma**, 1. Baskı, TDAV Yayınları, İstanbul 1985, ss. 21-22; İbrahim Tellioğlu, **Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler**, 1. Baskı, Serander Yayınları, Trabzon 2004, ss. 32-33.

²⁰⁹ Mirza Bala, “*Gürcistan*”, **İA**, İstanbul 1964, IV, 839.

²¹⁰ Öztuna, “*Acaralılar, Kıpçakların neslinden fakat dil bakımından Gürcü Müslüman bir kavimdir.*” demektedir. Bkz: Öztuna, **a.g.e.**, 1990, s. 472. Gürcü kavramıyla ilgili ileride ayrıntılı bir şekilde bilgi verilecektir.

²¹¹ Öztuna, **a.g.e.**, 1990, s. 472.

²¹² İlgili sayfalar için bkz: A. Zeki Velidi Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981, ss. 114, 149, 170-171, 258.

²¹³ Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz: Togan, **a.g.e.**, 1981, s. 258; A. Zeki Velidi Togan, “*Azerbaycan*”, **İA**, İstanbul 1961, II, 99; Yıldız, **a.g.e.**, 2006, ss. 85-86.

²¹⁴ Clément Imbault Huart, “*Ağaç Eri*”, **İA**, İstanbul 1965, I, 148.

yakın ilişkiler içinde olan bu Müslüman halka, hiç bir zaman “Gürçi”²¹⁵ veya “Kartvel” dememiş, bölge için de “Acaristan” değil, yukarıda da ifade edildiği üzere sadece “Ecere”²¹⁶ tabirini kullanmakla yetinmiştir.²¹⁷

Kanaatimizce de Acaralılar Kartvel’den ziyade içlerinde Kıpçak boyunun da var olduğu bir Türk kavminin bâkiyesidir. Yine bazı tarihçilerin yukarıda zikri geçen Ağacerileri Hazarlardan sayması,²¹⁸ Hazarların da Kıpçaklar içerisinde eriyip gitmesi yani Kıpçaklaşması,²¹⁹ İbnü’l-Esir’in 514/1120 yılı olaylarından bahsederken “*Hazarlar Gürcülerdir*” demeyip “*Gürcüler Hazarlardır (وَهُمُ الْخَزْرُ، وَالْكَرْجُ)*” demesi²²⁰, Osmanlıların Kıpçak Atabeglerini “*Gürcü (Kıpçak) Beyleri*”²²¹ olarak ifade etmesi bu tezimizi desteklemektedir. Ayrıca Oğuznâmeler’de Kanglı²²² ve Kıpçaklarla beraber “*Ağaç-eri (Akaceri)*”²²³ adlı bir kavimden bahsedilmektedir.²²⁴ Ormanları kendileri yurt edinen Oğuzlara verilen bu isim de, konumuzla irtibatlı olması açısından (Ağaçeri-Ağacerili-Ecereli) ayrıca araştırılmaya değer bir

²¹⁵ Zira Ahiskalılar, Gürcistan’ın “*Ortodoks Kartvel Halkı*” için “Gürçi” etnik adını kullanmaktadırlar. Geniş bilgi için bkz: Orhan Uravelli, **Ahıska’dan Çıktım Yola**, 1. Baskı, Erkam Yayınları, İstanbul 2017, s. 266-267.

²¹⁶ Uravelli, **a.g.e.**, s. 264; Azad Dadayev, “*Lehce-yi Erzurum’da Ahıska Ağzı-2*”, <http://www.ajansahıska.com/makale/lehce-yi-erzurumda-ahıska-agzi-2-m88.html>, Erişim Tarihi (25.01.2018).

²¹⁷ Ayrıca Zeyrek, konuyla ilgili geniş bir araştırma yaparak bu meseleyi açığa kavuşturmuştur. Bkz: Yunus Zeyrek, **Acaristan ve Acarlar**, 1. Baskı, y.y., Ankara 2001, ss. 9-26.

²¹⁸ Necib Asım-Mehmed Arif, **Osmanlı Tarihi I**, 1. Baskı, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1335, s. 40.

²¹⁹ Kuzgun, **a.g.e.**, s. 40-41.

²²⁰ İbnü’l-Esir, **el-Kâmil fi’t-Târîh**, 1. Baskı, Dâru’l-Küttâbü’l-Arabî, Beyrut 1417/1997, VIII, 652.

²²¹ Dündar Aydın, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998, ss. 72-73.

²²² Kanglı, Kâşgarlı Mahmud döneminde yaşamış Kıpçak beyinin ismidir. Zira “*Divanü Lugati’t-Türk*”te “Kanglı” şeklinde geçmekte ve “*Kıpçaklardan büyük bir adamın adıdır*” ibaresi yer almaktadır. Bkz: Kâşgarlı Mahmud, **Divanü Lûgat-it-Türk (Çeviri)**, 5. Baskı, çev., Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006, III, 379. Ayrıca Kanglı isminin doğuşu hakkında geniş bilgi için bkz: Tufan Gündüz, **Oğuz Kağan Destanı**, 4. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, s. 48.

²²³ XVI. yüzyıl tahrir kayıtlarında “*Cemâat-i Tahtacıân*” adı altında geçen ve “*Orman Adamı*” anlamına gelen “*Ağaç-Eri*” kavmi ve onların tarihi hakkında geniş bilgi için bkz: Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı - Destanları**, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Dil-Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1972, ss. 147; 157; 159; 174; 293; Faruk Sümer, “*Ağaç-Eriler*”, **Belleten**, Cilt XXVI, Sayı 103, Temmuz 1962, ss. 521-528; Faruk Sümer, “*Tahtacılar*”, **DİA**, İstanbul 2010, XXXIX, 436-437.

²²⁴ Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi I**, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010, ss. 168, 202; Neriman Görgünay Kırcıoğlu, “*Edremit Doyran Köyü Tahtacı Türkmenlerinde Geleneksel Evlenme Adetleri*”, **I. Akdeniz Yöresi Türk Topulukları Sosyo-Kültürel Yapısı (Tahtacılar) Sempozyumu Bildirileri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995, 133-135.

mevzudur.²²⁵ İlaveten bölgede 1268'den 1578'e kadar tam 310 yıllık Ortodoks Kıpçak Atabegler Hükümetinin varlığı ve 1578'de bölge Osmanlıya ilhak olduktan sonra Acara'nın da, bütünün bir parçası olarak Ahıska/Çıldır Eyaletinin bir sancağı haline gelmesi yukarıyı destekler mahiyettedir.²²⁶ Günümüzde merkezi Batum şehri olan Acara'da yaklaşık 400.000 Hanefi Müslüman nüfus yaşamaktadır.²²⁷

2.4.2. Nogay Türkleri

Altın Orda Hanlığı'nın dağılma sürecinde ortaya çıkan Türk topluluğu olarak bilinen Nogay Türkleri, Kuzey Kafkasya'da yaşayan Kıpçaklara mensup halklardan birini teşkil etmektedir.²²⁸ Kesin olmamakla beraber topluluğun adının Altın Orda²²⁹ emirlerinden Nogay'dan geldiği ileri sürülmektedir.²³⁰ Zira konuyla ilgili araştırmaları bulunan Caferoğlu da “*Siyasi ve etnik bir ad*

²²⁵ Mehmet Kıldıroğlu, **Kırgızlar ve Kıpçaklar: IX. Asrın İkinci Yarısından XVI. Asra Kadar Kırgızlar ve Kıpçakların Etno-Siyasi İlişkileri**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, s. 201. Ayrıca Ağaceri isminin doğuşu için bkz: Gündüz, **a.g.e.**, 2017, ss. 49-50. Moğollar'da da buna benzer bir uygulama söz konusudur. Onlar da ormanda yaşayan kabileleri “*Orman Halkı*” anlamında “*Hoyin-irgen*” diye telakki etmişlerdir. Bkz: Boris Y. Vladimirtsov, **Moğolların İktimai Teşkilatı: Moğol Göçebe Feodalizmi**, 1. Baskı, çev., Abdülkadir İnan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1944, s. 63; Ögel, **a.g.e.**, 2010, s. 202.

²²⁶ 1631 yılında hazırlanan Koçi Bey Risalesinde sancakların sayısı içerisinde Acara da olmakla on üç olarak gösterilmektedir. Bkz: **Koçi Bey Risalesi**, 1. Baskı, hzl., Ali Kemal Aksüt, Vakıf Matbaası, İstanbul 1939, s. 102; Tsisana Abuladze-Miheyil Svanidze, “*Defter-i Caba-i Eyalet-i Çıldır'a Dair İlk Bilgiler*”, **VIII. Türk Tarih Kongresi: (Ankara 11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler**, cilt II, Ankara 1981, ss. 1033-1036.

²²⁷ Zeyrek, **a.g.e.**, 1999, s. 18; Yıldız, **a.g.e.**, 2006, s. 86.

²²⁸ Kıpçak uruk ve boylarından oluşan Nogay boy adları için bkz: Nesrin Güllüdağ, “*Nogay Türkleri*”, **Yeni Türkiye Yayınları**, Ankara 2002, XX, 556. Baddeley ise Nogayları sekiz ana kabileye ayırmakta ve en önemli boyunun da Kara Nogaylar olduğunu söylemektedir. Bkz: Baddeley, **a.g.e.**, s. 68.

²²⁹ Altın Orda Devleti'nin adı, her ne kadar bazı eserlerde “*Altın Ordu*” olarak geçse de doğru olanı Altın Orda'dır. Ayrıca devletin temellerinin “*Cuci*” veya “*Coci Han*” tarafından atılmış olmasından dolayı Doğu kaynaklarında bu devlet “*Cuci Ulusu*” olarak da geçmektedir. Ancak 1290'larda “*Orda*” adı ortaya çıkmıştır ki, bu kelime Cuci Ulusu'nun sonuna kadar kullanılmış, hatta daha sonra da devam etmiştir. Türk ve Moğol dillerinde “*Orda*” kelimesi ezelden beri mevcut olup, başlangıçta “*otağ*”, “*yurt*”, “*han yurdu*”, “*saray yurdu*” anlamında kullanıldığı da bilinen bir gerçektir. Zira XIV. yüzyıl seyyahlarından İbn Battuta'da hanın otağı şöyle tasvir edilmektedir: “*Özbek Han, süslenmiş olağanüstü bir 'altın otağ'da oturur. Otağ, altın yapılarla kaplı ağaç çubuklarından yapılmıştır. Ortasında ayakları gümüş, üstü değerli taşlarla süslü bir taht mevcuttur.*” Daha geniş bilgi için bkz: İbn Battuta, **İbn Battuta Seyahatnamesi**, 1. Baskı, haz., Mümin Çevik, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, ss. 240-258; Mehmet Saray, “*Altın Orda Hanlığı*”, **DİA**, İstanbul 1989, II. 538-540; İlyas Kamalov, “*Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine*”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Sayı 141, Aralık 2002, İstanbul 2002, ss. 115-120.

²³⁰ Mehmet Alparğu, “*Nogaylar*”, **DİA**, İstanbul 2007, XXXIII, 202-204. Daha geniş için bkz: Sami Nogay, **Nogay Türkleri**, 1. Baskı, y.y., Ankara 1997, ss. 9-16.

olan *Nogay* kelimesi, *Cengiz Han'ın büyük torununun adıdır*²³¹ demekle bu görüşü desteklemektedir. Dolayısıyla *Nogay*, üstün kabiliyeti, büyük teşkilatçılığı sayesinde Altın Orda Devletinin en üst mevkilerine çıkmış ve bu büyük başbuğa tâbi olan Türklerde *Nogay* ismini almıştır.²³²

Nogay halk tabakasının esas unsurunu Kıpçak Türkleri oluşturmaktadır. Zira *Nogay*larla ilgili geniş araştırmaları bulunan Moğol tarihçilerinden Howorth da *Nogay*ları, Kanglı²³³, Uz ve Peçenek Türk boylarından saymıştır.²³⁴ Öte yandan kendilerine has önemli bir edebî birikimleri olduğu bilinen²³⁵ ve Kıpçak Türkçesinin bir kolunu teşkil eden *Nogayca*, farklı lehçelerden oluşmakta ve *Nogay*, *Kara Nogay*, *Ak Nogay* olmakla üç lehçeye ayrılmaktadır.²³⁶

Abdullah ibn Rıdvan'ın *Tevarih-i Deşt-i Kıpçak* isimli eserinde *Nogay*lar, "*Nogay Zümresi*" başlığıyla geçmekte ve karakteristik özellikleriyle ilgili şu bilgiler yer almaktadır: "*Rüzgâr gibi hızlı giden olarak tanımlanan bu topluluk (zümre), çoğunlukla Tatarlar²³⁷ ile işbirliği yapar. Seçkin adamlara sahiptirler. Tatar hanları tarafından bölünmüştür.*"²³⁸

²³¹ Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 45.

²³² *Nogay*, **a.g.e.**, s. 9.

²³³ *Deşt-i Kıpçak*'ta Cuci Ulusu'nun siyasi tarihinde önemli yeri olan Kanglılar, Oğuz-Kıpçak karışımı bir Türk boyudur. Kanglılar hakkında daha geniş bilgi için bkz: Osman Yorulmaz, **Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri**, 1. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, ss. 37-42, 156-159; Sercan M. Ahincanov, **Türk Halklarının Katalizör Boyu: Kıpçaklar**, 1. Baskı, çev., Kürşat Yıldırım, Selenge Yayınları, İstanbul 2009, ss. 237-238.

²³⁴ Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 45.

²³⁵ Mehmet Alpargu, **Nogaylar**, 1. Baskı, Değişim Yayınları, İstanbul 2007, ss. 215-221.

²³⁶ Bilge, **a.g.e.**, s. 15.

²³⁷ Burada Tatarlardan maksat Kırımlı Türklerdir. Kanaatimizce Kıpçak bâkiyesi olan Kırımlıları "*Tatar*" diye telakki etmek doğru bir yaklaşım değildir. Avrupalı tarihçiler, XVIII. yüzyılda bütün göçebe halklara Latince "*Şeytan*" anlamına gelen "*Tartarus/Tartar*" diyorlardı. Ruslar ise "*Tatar*" adı ile bütün "*Müslüman*" Türkleri kastediyorlardı. Bu mânada Gürcüler de Osmanlılara "*Tatar*" diyorlardı. Bu kullanımdan hareketle bugün Gürcistan'da, özellikle de Ahıska bölgesindeki Türklere hitaben "*Müslüman mısın?*" anlamında "*Tatrebi/Tatrevi*" ibaresi kullanılmaktadır. Bu da mezkûr "*Tatar*" kelimesiyle irtibatlı olup Balkanlar'da "*Türk Oldu = Müslüman Oldu*" mânasında hâlâ canlılığını koruyan bir kullanımdır. Bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 86; Tuncer Gülensoy, **M.Ö. 4500-M.S. XIII. Yüzyıllar Arasında Barbar Türkler**, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2011, s. 404; Fahrettin Çiloğlu, **Gürcülerin Tarihi: Dilden Dine, Edebiyattan Sanata**, 1. Baskı, Ant Yayınları, İstanbul 1993, s. 13; Ahmet Niyazov, "*Tarihe Serzeniş*", http://www.ahiskalilar.org/portal/modules.php?name=Kose_Yazilari&file=yazi_oku&sid=11, Erişim Tarihi (04.06.2016). Öte yandan tarihî seyir içerisinde Tatarlar'la ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür. Şöyle ki; Kâşgarlı Mahmud Tatarları Türk boylarını sayarken Yabagularlan

Deşt-i Kıpçak'ta yaşayan, farklı gruplardan meydana gelen topluluk özelliği gösteren Nogaylar, XVI. yüzyılın ortalarında Büyük Orda ve Küçük Orda olarak ikiye ayrılmışlardır. Şöyle ki; aşağı İdil'in sol yakası ile Yayık nehri arasında Büyük Nogaylar, İdil'in sağ yakası ile Kuban-Azak bölgesinde ise Küçük Nogaylar yaşamlarını sürdürüyorlardı.²³⁹

Günümüzde özerk bir bölge veya Cumhuriyetleri olmayan Nogaylar,²⁴⁰ Karaçay-Çerkez Cumhuriyeti, Dağıstan ve Çeçenistan'da yaşamaktadır.²⁴¹

2.4.3. Karaçay Türkleri

Kuzey Kafkasya'da yaşayan diğer Türk topluluğu Karaçaylılardır. Her ne kadar bazı kaynaklarda önemli bir farklılık olmadığından dolayı Karaçaylılar ve Malkarlılar (veya Balkarlılar) hakkında tek başlık altında bilgi verilse de,²⁴² biz burada farklı başlıklar altında ele almayı uygun gördük. Netice itibariyle

sonra, Kırğızlardan önce zikretmiştir. Eser'de ismin mânası verilmemiş ama Tatarla irtibatlı olabileceği tahmin edilen “*Tat*” sözünün “*yabancı, Müslüman olmayan, Farslı, Acem, Farsça konuşan*” anlamlarına geldiği bildirilmektedir. Bkz: Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 36, 349, 454, 483, 486; II, 3, 216, 280, 281, 294; Kıldıroğlu, **a.g.e.**, ss. 166-168. Ayrıca İbnü'l-Esîr Moğolları “*Türklerin bir kolu (وَهُمْ نَوْحٌ كَثِيرٌ مِنَ التُّرْكِ)*” olarak “*Tatar*” diye telakki ederken, Kurat Tatarları “*Moğollaşmış Türkler*” diye nitelendirmektedir. Bkz: İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, X, 333-335, 354; Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1972, s. 119. Bunun aksine “*Moğolların Gizli Tarihi*”nde ise Tatarlar'la Moğollar iki ayrı kavim (kabile) olarak geçmektedir. Zira Rubruk'ta da Moğolların Tatar olarak anılmaktan hoşlanmadığını vurgulamaktadır. Bkz: **Moğolların Gizli Tarihi (Yazılışı: 1240)**, 2. Baskı, çev., Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986, ss. 82-84; Rubruk, **a.g.e.**, s. 56. Özdemir de bilinenin aksine Moğollarla Tatarların birbirine düşman iki ayrı kabile olduğunu söylemekte ve “*her Tatar Moğol'dur, fakat her Moğol Tatar değildir*” diyerek konuyla ilgili görüşünü ifade etmektedir. Bkz: H. Ahmet Özdemir, **Moğol İstilası: Cengiz ve Hülâgû Dönemleri**, 1. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 2005, ss. 37-43. Ayrıca Tatar adı hakkında geniş bilgi için bkz: Rubruk, **a.g.e.**, ss. 14, 21, 33; Mehmet Maksudoğlu, **Osmanlı Tarihi: 1299-1922**, 2. Baskı, Ensar Yayınları, İstanbul 2011, ss. 285, 521-530; V. Viladimiroviç Barthold, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, 1. Baskı, çev., Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara 2004, ss. 36, 87, 132-133, 148, 155-156. Ayrıca şunu da ifade edelim ki, VIII. yüzyılda yazılmış ve Türk tarihi açısından önem arz eden “*Orhun Âbideleri*”nde “*Dokuz Tatar*” ve “*Otuz Tatar*” isimli bir kavimden bahsedilse de, bununla ilgili olarak da kesin bir sonuca varılamamıştır. Daha geniş bilgi için bkz: **Orhun Âbideleri**, 1. Baskı, haz., Muharrem Ergin, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, ss. 1, 18, 20, 26, 31; Bahaeddin Ögel, “*Tatar*”, **İA**, İstanbul 1974, XII/I, 50-56; Özkan İzci, “*Tatar Adı Hakkında*”, **Emel**, Sayı 117, (Mart-Nisan) Ankara 1985, ss. 11-20; Faruk Sümer, “*Tatarlar*”, **DİA**, İstanbul 2011, XL, ss. 168-170.

²³⁸ Abdullah ibn Rıdvan, **Tevarih-i Deşt-i Kıpçak an Hıttai Kırım veya Tevarih-i Tatar Hanan-ı Kadim ve Ahval-i Deşt-i Kıpçak**, 1. Baskı, haz., M. Akif Erdoğan, Selçuk Uysal, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2012, s. 7.

²³⁹ Bilge, **a.g.e.**, s. 15.

²⁴⁰ Tavkul, **a.g.m.**, s. 505.

²⁴¹ Alpargu, **a.g.m.**, s. 203.

²⁴² İsmail Türkoğlu, “*Karaçay-Balkarlar*”, **DİA**, İstanbul 2001, XXIV, 380-381.

Elbrus dağının bir yamacında Karaçaylılar, diğer yamacında Malkarlılar yaşamasıyla iki ayrı coğrafi bölgeden bahsetmekteyiz. Hatta Türkologlar ve bazı tarihçiler dillerinin Kıpçak dil grubuna girmesi hasebiyle, etnik bakımdan Karaçay ve Malkarları birbirinden ayırarak, Malkarların menşe itibariyle Kıpçaklara dayandığını ifade etmektedirler.²⁴³ Şunu da ilave edelim ki, Karaçaylılar ve Malkarlılar aynı kültür ve tarihi paylaşılan bir Türk kavmidir.²⁴⁴ Dolayısıyla Karaçay ve Malkar adları bu boyun yaşadığı iki bölgenin coğrafi adlarını teşkil etmektedir. Ahıskalı Türkler²⁴⁵ için de yanlış bir kullanım olan “*Ahıska Türkleri*” tabirinde de olduğu gibi “*bu adlara etnik bir anlam yükleyerek Karaçaylar ve Malkarlar (Balkarlar) şeklinde kullanmak doğru bir ifade biçimi değildir. Zira doğru olanı Karaçaylılar ve Malkarlılar biçimindeki ifade tarzıdır.*”²⁴⁶

Kafkasya halkları arasında Türk unsurunun en önemli bölümünü meydana getiren ve yukarıda da ifade edildiği gibi dil, örf, âdet, din, içtimaî teşkilât, folklor, edebiyat ve tarih itibariyle bir birine çok yakın olan Karaçaylılar ve Malkarlıların temelini de, aynen birçok Kafkasya halklarında olduğu gibi Hun, Bulgar, Hazar ve Kıpçak²⁴⁷ kavimleri oluşturmaktadır.²⁴⁸

Karaçay isminin menşei ve Karaçay Türklerinin boy adlarıyla ilgili olarak da farklı rivayetler mevcuttur. O rivayetlerden birinde Karaçay isminin, boyun efsanedeki lideri Karça veya Karaçaydan geldiği ileri sürülmektedir.²⁴⁹ Bazı rivayete göre ise aslen Kırımli olan Karaçaylılar XV. yüzyıldan sonra

²⁴³ Ahmet Caferoğlu, “*Kafkasya Türkleri*”, **Türk Kültürü**, Yıl IV, Sayı 38, Ankara 1965, s. 47; **Türk Ansiklopedisi**, “*Karaçaylar*”, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1974, XXI, 265; Hayati Bice, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, 1. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991, s. 77; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 156-157.

²⁴⁴ Caferoğlu, **a.g.e.**, ss. 48-50.

²⁴⁵ Bugün Ahıskalı Türkler için de yanlış şekliyle “*Ahıska Türkleri*” tabiri kullanılmaktadır. Zira bir boydan, bir soydan veya bir aşiretten değil, Ahıska coğrafyasında yaşamış olan Türklerden söz ediliyorsa “*Ahıskalılar*” ve ya “*Ahıskalı Türkler*” ifadesinin daha maksada uygun olacağı kanaatindeyiz.

²⁴⁶ Ufuk Tavkul, **Kafkasya Dağlarında Hayat ve Kültür**, 1. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 1993, s. 14.

²⁴⁷ Kıpçak Karaçay benzerliği için bkz. Tavkul, **a.g.e.**, ss. 22-29; Bahaeddin Ögel, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, ss. 289-297.

²⁴⁸ Tavkul, **a.g.e.**, ss. 27-30. Bilge, **a.g.e.**, s. 14.

²⁴⁹ Mahmut Aslanbek, **Karaçay ve Malkar Türklerinin Faciası**, 1. Baskı, Çankaya Matbaası, Ankara 1952, s. 7.

Kırımdan gelerek Kafkasya'ya yerleşmişlerdir.²⁵⁰ Kırım Türklerinin menşeinin de Kıpçaklara dayandığı bilinen bir gerçektir.

Karaçay ismine Osmanlı kaynaklarında XVI. yüzyılda, Rus ve Avrupa kaynaklarında ise XVII. yüzyılda rastlansa da mezkûr halkın XV. yüzyıldan önceki tarihleriyle ilgili ayrıntılı bilgiye henüz ulaşılammıştır.²⁵¹

Caferoğlu mezkûr eserinde konuyla ilgili olarak şu bilgilere yer vermektedir: “*Karaçaylıların eski ve gerçek tarihleri hakkında, şimdilik kesin bir bilgimiz yoktur. Kuman-Kıpçak’lardan geldikleri iddia edilmektedir. Klaproth’a göre bunlar Kuma bozkırından göçüp, kendilerinin Mingitav, yani ‘Tanrı Dağları’ adını verdikleri Elbruz eteklerinde ve Kursuk, Kuban ve Teberde ırmakları boylarında yerleşmişlerdir.*”²⁵²

Karaçaylılar daha XVI. yüzyıldan itibaren Gürcü, Nogay ve Kuzey Kafkasya halklarına karşı giriştikleri mücadelelerle Kafkasya milletleri tarihinde yer almış bir Türk halkıdır. 1733 yılından sonra Osmanlı sınırları içerisine giren Karaçaylılar, 16 Mayıs 1812’de imzalanan “*Bükreş Antlaşması*”na²⁵³ göre Devlet-i Aliyye ile Rusya arasında Kuban ırmağını sınır kabul edilerek Rus bölgesinde kalmışlardır. Bu tarihten sonra da Karaçaylılar üzerinde Rus baskısı giderek artmıştır.²⁵⁴

Bu zulmün devamı olarak Stalin döneminde 2 Kasım 1943’te toplam 69.267 Karaçay Türkü vatanlarından zorla koparılarak Orta Asya’ya sürgün edilmiştir.²⁵⁵ Daha sonra vatana geri dönüşleri sağlanarak 1957’de yapılan bir düzenleme ile yeniden kurulan Karaçay-Çerkez özerk bölgesine yerleştirildiler. 3 Temmuz 1991’de ise yeni bir kararla Karaçay-Çerkez Özerk Bölgesi özerk cumhuriyet statüsüne yükseltildi.²⁵⁶

²⁵⁰ Bice, **a.g.e.**, s. 78.

²⁵¹ Türkoğlu, **a.g.md.**, 380.

²⁵² Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 48.

²⁵³ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, 1. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 51.

²⁵⁴ Yıldız, **a.g.e.**, 2006, s. 92.

²⁵⁵ Kemal Özcan, **Kırım Türklerinin Varoluş Mücadelesi; Kırım Dramı**, 1. Baskı, Babıâli Kültür Yayınları. İstanbul 2010, ss. 60-61.

²⁵⁶ Türkoğlu, **a.g.md.**, 381.

Karaçay şivesi Kumuk ve Nogay Türk şiveleri ile de münasebette olmakla beraber, Malkar veya Balkar Türkçesi gibi Kıpçak Türkçesi grubuna dâhildir.²⁵⁷

2.4.4. Malkar Türkleri

Balkarlar veya Tavlular (Dağlıklar) olarak da bilinen Malkarlar da Kuzey Kafkasya'da yukarıda zikri geçen Karbartay-Balkar özerk Cumhuriyetinde yaşayan bir Türk boyudur.²⁵⁸ Yukarıda da yer yer ifade edildiği üzere Karaçaylar ile aynı tarihi paylaşan Malkarlar, Malkar veya Balkar ismini bir görüşe göre Rusların yerleştirdiği Malkar bölgesinden almışlardır.²⁵⁹ Tavkul'a göre "*Balkar/Malkar*" ismi "*Bashan, Çegem, Holam, Bızıngı ve Malkar*" vadilerinde yaşayan dağlıları tek bir isim altında toplamak isteyen Sovyet yönetimi tarafından uydurulmuş sunî bir etnik isim ve millet adıdır.²⁶⁰

Bazı araştırmacılar ise Balkar adının "*Bulgar*"dan kaynaklandığını söyleyerek Malkarların VII.-VIII. yüzyıl eski Kuban Bulgar Türklerinin torunları olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ekserî araştırmacılara göre ise Malkarlar, isimlerini Kırım göçü esnasında kendilerine önderlik eden Malkar adında bir beyden almışlardır.²⁶¹ Müstakil bir halk olarak tarih sahnesine ancak IX. ve XI. yüzyıllarda çıkan Malkarlar, bir başka görüşe göre ise Hazar Türklerinin bâkiyesidir.²⁶²

Karaçaylılarla benzerlik teşkil eden Malkarların menşei hakkında da kaynak yetersizliği sebebiyle kesin sonuca varılamamıştır. Dolayısıyla her ne kadar menşeleri hakkında farklı görüşler ileri sürülmüş olsa da²⁶³ Malkarlıların da esas unsurunu Hun, Bulgar, Hazar ve Kıpçak Türklerinin teşkil ettiğini tarihî araştırmalar ortaya koymaktadır.²⁶⁴

²⁵⁷ Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 49. Ayrıca Karaçay Türkleri hakkında daha geniş bilgi için bkz: Bice, **a.g.e.**, ss. 75-129.

²⁵⁸ Yıldız, **a.g.e.**, 2006, s. 90.

²⁵⁹ Aslanbek, **a.g.e.**, s. 7.

²⁶⁰ Tavkul, **a.g.m.** s. 491.

²⁶¹ Yıldız, **a.g.e.**, 2006, s. 90.

²⁶² Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 49.

²⁶³ Malkarların menşeleri hakkında geniş bilgi için bkz: Bala, **a.g.md.**, 1967, VI, 218-219.

²⁶⁴ Türkoğlu, **a.g.md.**, 380; Bilge, **a.g.e.**, s. 14.

Malkarlar da Karaçaylar gibi Stalin'in meşum zulmüne maruz kalmışlardır. Bu zulüm neticesinde 8 Mart 1944 tarihinde yaklaşık 37.703 Malkar Türkü vatanlarından zorla kopararak Orta Asya'ya sürgün edilmiştir.²⁶⁵

2.4.5. Kumuk Türkleri

Kafkasya'da Azerbaycan Türklerinden sonra en kalabalık nüfusu teşkil eden Kumuklar, ekseriyeti Dağıstan'da yaşayan Müslüman Türk kavmidir. Kumuk Türklerinin tarihi Kafkasya'da yaşayan birçok etnik grubun tarihiyle iç içe olması hasebiyle bölgede var olan halklarla benzerlik teşkil etmektedir.²⁶⁶ Bu sebeple Karaçay, Malkarlar ve diğer Kafkasya halkları gibi Kumukların da etnik kökenleri konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür.²⁶⁷

Yaygın görüşe göre Kumukların (esas konumuzu teşkil eden Ahıskalı Türkler gibi) Oğuz ve Kıpçak Türklerinin karışmasıyla ortaya çıkan bir kol olduğu ileri sürülmüştür.²⁶⁸ Zeki Velidi Togan'ın verdiği bilgilere göre bugün hakiki Kıpçak şivesinin safiyetini muhafaza eden Kumuklar,²⁶⁹ Oğuz Han zamanında Derbend'in muhafazası için memur edilen Kıpçakların bir boyu olarak zikredilmiştir. İşte bu Kumuk-Kıpçaklara bazen “*Kuman*” denildiği gibi bazen de “*Türk*” denilmiştir.²⁷⁰

Dağıstan'a en son gelip yerleşen Türk kavimlerinden sayılan Kumuklar, bölgede var olan Hazarların bâkiyesiyle kaynaşarak önemli bir toplum haline gelmişlerdir.²⁷¹ “*Kumık, Kumıh, Kumuh, Gumuk ve Gumuh*”²⁷² şekillerinde de

²⁶⁵ Özcan, a.g.e., s. 60-61.

²⁶⁶ Kumukların kökeniyle ilgili en geniş araştırma yapanlardan biri de, Rusya doğumlu olmasına rağmen aslen Kumuk Türklerinden olan Murat Adji'dir (Murat Adjivev/Hacıyev). Konuyla ilgili geniş bilgi için başta şu iki eseri olmak üzere diğer eserlerine de bakılabilir: Murat Adji, **Kıpçaklar: Türklerin ve Büyük Bozkırın Kadim Tarihi**, 1. Baskı, çev., Zeynep Bağlan Özer, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2001; Murat Adji, **Kaybolan Millet Deşt-i Kıpçak Medeniyeti**, 1. Baskı, çev., Zeynep Bağlan Özer, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2011.

²⁶⁷ Bu görüşler için bkz: Mirza Bala, “*Kumuklar*”, **İA**, İstanbul 1997, VI, 986.

²⁶⁸ Caferoğlu, a.g.e., s. 51; Rıza Kurtuluş, “*Kumuklar*”, **DİA**, İstanbul 2002, XXVI, 372-373.

²⁶⁹ Erel, a.g.e., s. 48.

²⁷⁰ Togan, a.g.e., 1981, ss. 161-162.

²⁷¹ Erel, a.g.e., s. 48.

²⁷² Bala, a.g.md., VI, 986.

yazıldığı görülen Kumuk, en eski kaynak olan *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te bir bey ismi olarak geçmektedir.²⁷³

Dağıstan içinde İslâmiyet'i ilk kabul edenler Kumuk köylüleri olmuş ve bu dini komşu kabilelere silah zoruyla yaymışlardır. Bu başarılarından dolayı Araplarca “*Gâzi*” unvanına layık görülmüşlerdir. İslâmiyet buraya girmeden önce Kumukların adı Laklar veya Lekler²⁷⁴ idi ve Lak/Lek dilini konuşuyorlardı. İslâm sonrasında Dağıstan'ın her yerinde Kumuk ve ya Gâzi Kumuk ismiyle anılmaya başladılar.²⁷⁵ Millî-Manevi değer ve geleneklerine bağlı olan Kumuklar hiçbir zaman yabancı idarenin nimetlerine kapılmamış şive ve kültürlerini bütünüyle muhafaza etmeyi başarmışlardır.²⁷⁶

Kumuklar, VI-XI. yüzyıllar arasında hüküm sürmüş Hazar Türk Devletinin yıkılmasından sonra Kumuklar, sınırları Derbend'den Kabartay'a kadar uzanan ve “*Şamhallık veya Şavhallık*” denilen feodal bir beylik kurmuşlardır.²⁷⁷ Turan, “*Hazarların yıkılışından sonra bazı Hazar bâkiyelerinin Derbend'den aşağı doğru indiğini hatta Sultan Alp Arslan'ın 1064'te gerçekleştirdiği Kafkasya seferinde bu bölgede birçok Türk kavimlerinin varlığını*” belirtmektedir.²⁷⁸ Bunlar arasında daha İslâm'la müşerref olmamış Kumukların, Dağıstan bölgesinde ve Hazar Denizi yakınında oturduğu kaydedilmektedir. XII. yüzyıllarda İslâm'la müşerref olan Kumukların başında bir Kıpçak hânedanının hüküm sürdüğü ve Kıpçaklara ait Şamhal unvanını taşıdığı anlaşılmaktadır.²⁷⁹ Evliya Çelebi bu beylik için

²⁷³ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, III, 339. Ayrıca Kumuk etimolojisini menşei hakkında bilgi için bkz: Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 53.

²⁷⁴ Daha geniş bilgi için bkz: Mustafa Aydın, “*Lekler*”, **DİA**, İstanbul 2003, XXVII, 131-133.

²⁷⁵ Yıldız, **a.g.e.**, 2006, s. 89.

²⁷⁶ Devlet, **a.g.e.**, s. 132.

²⁷⁷ Abdullah İbn Rıdvan mezkûr eserinde bölgeyle ilgili olarak; “*Dağıstan Şamhal unvanlı bir Sultan tarafından yönetilen coğrafi ve siyasî bir yerdir ama orada Sunî ve Kızılbaşlar bir arada düşmanlık içerisinde yaşarlar.*” demektedir. Bkz: İbn Rıdvan **a.g.e.**, s. 8.

²⁷⁸ Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, 10. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, ss. 272-273.

²⁷⁹ Turan, Anadolu'ya gelip yerleşen Kıpçak ve Kanglı gibi Türk kavimlerine ait bazı köy adlarının bugüne kadar yaşadığını vurgulamaktadır. Bunlardan, “*Kıpçak, Kıpçak, Kıvşak, Kankıllı, Kanlı, Kanlı-âbad (Azerbaycan'da da Kıpçak, Ali-âbad isminde köyler var), Kanlı-afşar, Kuman, Koman ve Kunlar*” gibi köy isimleri bu boyların canlı hatıraları olarak günümüze kadar gelmiştir. Bkz. Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 273.

“Kumuğistan” ve “Dağıstân-ı Kumuk” tabirlerini kullanmıştır.²⁸⁰ Ahmed Cevdet ise “Dağıstân hâkimine Şamhâl denilirdi” diyerek “Şamhallığ”ın bir “unvan” olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca XV-XVI. yüzyıla ait tarihi kaynaklarda bu Şamhallık, “Tarkov” olarak da geçmektedir.²⁸¹

Kumukların bu müstakil ve millî idâresi Rus istilasına kadar devam etmiştir. Kumuk Türkleri 1813 yılında diğer Dağıstan yahut Kuzey Kafkasya halkları gibi Rusya esareti altına girmişlerdir. 1813 tarihli “Gülistan Antlaşması” bu esareti tasdik eden vesikalardan biridir. Buna göre de XIX. yüzyılın ortalarına doğru Kumuklar, tamamen millî idaresini kaybetmiş ve Çarlık rejimi tarafından Kafkasya halkları arasında eritmeye çalışılmışsa da Çarlık Rusyası’nın bu uğurdaki gayreti hiçbir netice vermemiş, yukarıda da ifade edildiği üzere millî-manevi değerlerine sadık kalarak kimliklerini korumuşlar ve en ufak bir asimilasyona tâbi olmamışlardır.²⁸²

2.4.6. Karapapak Türkleri

Kafkasya’nın önemli Türk topluluklarından biri olan Karapapak Türkleri; Karapapah/Qarapapaq, Karakalpak, Borçalı,²⁸³ Terekeme/Terâkime (Türkmenler) gibi çeşitli isimlerle anılmaktadırlar.²⁸⁴ Başlarına siyah kuzu derisinden Kara-Papak²⁸⁵ yani Siyah-Serpuş giydikleri için bu adı almışlardır.²⁸⁶ Bunlara Kara-Papaklu adından kısaltılmış olarak Karapapak

²⁸⁰ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 1. Baskı, İkdâm Matbaası, İstanbul 1314/1896, II, 305-306.

²⁸¹ Ahmed Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*, 1. Baskı, y.y., 1858a, III, 144.

²⁸² Ahmet Caferoğlu, “Kumuk Türkleri”, *Türk Kültürü*, Yıl II, Sayı XVII, Ankara 1964, ss. 9-12; Caferoğlu, *a.g.e.*, s. 51.

²⁸³ Kıpçakların Borçoğlu/Borçalı kabilesinden dolayı bu isim verilmiştir. Taşındıkları bu etnonime muvafık olarak bugün Gürcistan sınırları içerisinde yer alan tarihi bölge “Borçalı” olarak tesmiye edilmiştir. Bununla birlikte Karadeniz’de Kıpçakların en yoğun yerleştikleri yer olarak bilinen “Artvin/Borçka” da, ismini Kıpçakların “Borçalı/Borçul” oymağından almaktadır. Ayrıca bu oymağın varlığına Romanya ve Macaristan’da da rastlamamız mümkündür. Daha geniş bilgi için bkz: Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, 1. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1971, ss. 144-151; Togan, *a.g.e.*, 1981, ss. 163, 179-180; *Türk Ansiklopedisi*, “Karapapaklar”, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1974, XXI, 309; Tellioglu, *a.g.e.*, 2004, s. 132.

²⁸⁴ Kırzioğlu, *a.g.e.*, 1993, s. 309.

²⁸⁵ Bugün Azerbaycan Türkçesi ve Ahıska şivesinde “papak”, kuzu veya koyun derisinden yapılan “serpuş” mânasında hâlâ kullanılmaktadır. Bkz: Mirza Bala, “Kara-Papak”, *İA*, İstanbul 1967, VI, 330.

²⁸⁶ Gökbel, *a.g.e.*, s. 157; İsmail Türkoğlu, “Karapapaklar”, *DİA*, İstanbul 2001, XXIV, 470.

denilmesi, Sünnî Akkoyunluların yıkılışı üzerine Şîf Safevîler idaresinde Erdebil Şialığının yayılmaya başlaması ile Şah İsmail'in babası Şeyh Haydar'ın müritlerine giydirdiği on iki İmam'ın adı yazılı on iki dilimli Taç adlı Kızıl-Kavukları giymeyip (yani Kızılbaş olmayıp), Nakşibendî tarikatı Şeyhleri olup, Dağıstan'da oturan Kara-Börklü adlı Kıpçak Kumuk boyundan Emir Şeyh'in müritleri gibi, Sünniliklerini belirtmek üzere ısrarla *Kara-Papak* giyinmelerinden ve Safavîlere bunun için "*Resm-i Sünnî*" adlı vergiyi vermelerindendir.²⁸⁷ Ayrıca Karapapak ile aynı anlamı ihtiva eden Karakalpak²⁸⁸ arasında bir münasebet kurmanın mümkün olduğu, dolayısıyla da Kıpçaklardan Kara-Börklü²⁸⁹ aşiretinin Karapapak ile bir arada mütalaa edilmesi gerektiği çoğu yerde vurgulanmaktadır.²⁹⁰

Borçalı-Kazak boyundan gelen bu Türk boyu da menşe itibariyle Kıpçaklara dayanmakta ve Kuman-Kıpçak, Bulgar ve Hazar Türklerinin Ön-Asya'daki kolu olarak bilinmektedir.²⁹¹ Borçalı ve Kazak/Qazax diye iki kola ayrılırlar.²⁹² Karapapaklar da tarihî seyir içerisinde diğer Türk boyları gibi, asıl vatanları olan Orta Asya'dan göç ederek Kafkasya'nın Daryal²⁹³ ve Derbend boğazlarından geçip Azerbaycan ve Gürcistan topraklarına gelmişler ve daha sonraki yıllarda bölgeye yayılmışlardır.²⁹⁴ Dolayısıyla Daryal'dan geçen Kıpçaklar; Kazak, Borçalı, Sıgnak ve Zaqatala bölgelerine, Derbend'den

²⁸⁷ M. Fahrettin Kırzioğlu, **Karapapaklar: Borçalı-Kazak Uruğu'nun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış**, 1. Baskı, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1972, s. 11; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 157-158, 286.

²⁸⁸ Kırzioğlu, kuzu derisinden olana "*kalpak*", koyun derisinden yapılan ise "*papak*" diyerek ikincisini daha çok fakirlerin giydiğini vurgulamaktadır. Bkz: Fahrettin Kırzioğlu, "*Lehce-i Erzurum' Yazmasındaki Halk Sözleri*", **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Ankara 1962, s. 217.

²⁸⁹ Bu Türk boyu, 1146 yılına ait Kiev kroniğinde Rusça "*Kara-Börkler*" anlamına "*Çyornıye-Klobuki*" diye geçmektedir. Farsça kaynaklarda ise yine aynı mânada "*Külâh-ı Siyah*" olarak anılmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz: Bala, **a.g.md.**, 1967, 330; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1972, s. 19; Kurat, **a.g.e.**, 1972, s. 68.

²⁹⁰ Bala, **a.g.md.**, 1967, 330-331; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1972, ss. 18-19; Gökbel, **a.g.e.**, s. 158.

²⁹¹ Caferoğlu, **a.g.e.**, ss. 69-70.

²⁹² Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1972, s. 1; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 166-167; Ziya Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, 7. Baskı, Varlık Yayınevi, İstanbul 1968, ss. 23-24; Muhammet Kemaloğlu, "*Kafkasya-Tarihi Geçmişi-Etnik-Dini Yapısı ve Terekeme (Karapapak) Türkleri*", **Akademik Bakış Dergisi**, Sayı 32, Eylül-Ekim 2012, s. 10.

²⁹³ Ruşkin, "*Erzurum Yolculuğu*" adlı eserinde "*Daryal*" kelimesinin Farsça "*Kapı*" anlamına geldiğini belirtmektedir. Bkz: Aleksandr Sergeyeviç Puşkin, **Puteşestviye v Erzurum (Erzurum Yolculuğu)**, On Cilt'te Toplanan Eserleri, red., D. D. Blagogo ve diğerleri, Cilt V, Gosudarstvennoy İzdatelstvo, Moskova 1960, s. 423.

²⁹⁴ İsmail Türkoğlu, "*Karapapaklar*", **DİA**, İstanbul 2001, XXIV, 470.

geçenler ise Azerbaycan'ın orta kesimlerine yerleşmişlerdir. Nitekim Selçuklu döneminin tanınmış şahsiyetlerinden “*Azerbaycan Atabegler Sülalesini (1146-1225)*” kuran²⁹⁵ Şemseddin İldenizin (ö. 571/1175)²⁹⁶ de Kafkaslar'dan gelmiş bir Kıpçak olduğu bilinmektedir.²⁹⁷

Kıpçak ve Hazarların torunları olarak kabul edilen Karapapaklar, diğer Kıpçak kabileleri gibi XVI. yüzyılın yarısına kadar Hıristiyan olup Osmanlı hâkimiyetine girdikten sonra İslâm'la müşerref olmuşlardır. Kafkasya'nın Devlet-i Aliyye tarafından fethi sırasında çoğu zaman Türklerin yanında yer almışlardır.

Karapapak Türkleri, 1828 tarihine kadar yani Çarlık Rusya'sının bölgeye gelişine kadar Kuzey Azerbaycan ve Borçalı sahasında yoğun bir şekilde yaşamakta iken, bugün Azerbaycan'ın güneyinde, Türkiye'nin Kars ili ve çevresine bağlı yaklaşık 150 köyde, Erzurum, Ağrı ve Sivas'ta, Ermenistan'ın Akbaba nahiyesinde ve İran'da yaşamaktadırlar. Bir kısmı ise Kafkasya'dan sürgün edilen diğer Türk gruplar gibi, II. Dünya Savaşı sırasında Orta Asya ve Sibirya'ya sürülmüşlerdir. Bugün İran sınırları içerisinde kalan Karapapaklar şîi, diğer büyük çoğunluğu ise Sünnî Müslüman'dır.²⁹⁸

²⁹⁵ İlgili yerde de geniş bir şekilde ifade edileceği üzere, Selçukluların karışık olduğu bir dönemde Kafkaslar'da Kıpçaklı İldeniz'in Azerbaycan ve Arrân bölgesinde valiliğe getirilmesiyle burada Selçuklu Devletine bağlı büyük bir Atabeglik kurulmuş ve bundan sonra Selçuklular Kafkaslardaki faaliyetleri büyük ölçüde bu Atabeglik vasıtasıyla yürütmüştür. Bkz: Stanley Lane-Poole, **Düvel-i İslâmiyye**, 1. Baskı, çev., Halil Edhem, Millî Matbaa, İstanbul 1345/1927, ss. 247-248; Bedirhan, a.g.e., ss. 233-235.

²⁹⁶ Gülay Ögün Bezer, “*İldeniz, Şemseddin*”, **DİA**, İstanbul 2000, XXII, 81-82.

²⁹⁷ İldeniz önce “*mamlük*” iken (mamlük hakkında ileride geniş bilgi verilecektir) sonradan Selçuklu Şehzade Arslanşah'ın “*atabeği*” olmuş, 1146'da ise “*Azerbaycan Atabegliği*”ni kurmuştur. Neslinden gelen devamçıları ise 1225'e kadar merkezleri olan Erdebil'de hüküm sürmüşlerdir. Daha geniş bilgi için bkz: Rasonyi, a.g.e., 1971, s. 165; Ziya Bunyatov, **Azerbaycan Atabeyler Devleti 1136-1225. Yıllar Arası**, Şerq-Qerb Yayınları, Bakü 2007, s. 37; Bala, a.g.md., 1967, VI, 330; Mirza Bala, “*İl-Deniz*”, **İA**, İstanbul 1988, V/2, 961-964; İbrahim Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, 17. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998, s. 192; Saadettin Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi**, 1. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 1999, ss. 6-12; Bezer, a.g.md., 81-82; Gökbel, a.g.e., s. 59.

²⁹⁸ Mehmet Ilgar, “*Kars'ta Boy ve Oymaklardan Kalma Köy Adları*”, **Türk Kültürü**, Yıl II, Sayı XXII, Ankara 1964, s. 197; Gökbel, a.g.e., s. 158, 286; Türkoğlu, a.g.md., 470.

BİRİNCİ BÖLÜM

XIII. YÜZYILA KADAR KIPÇAKLARIN TARİHİ

Tarihte Kıpçak Bozkırı mânasında Deşt-i Kıpçak²⁹⁹ diye bilinen geniş bir sahaya yayılan Kıpçakların, daha sonraki devirlerle değişik bölgelere dağılarak birçok milletlerle de irtibata geçtiği bilinmektedir. Bu urukun başta Kafkaslar olmak üzere Hindistan, Mısır, Bizans, Macaristan ve Romanya'ya kadar uzanan geniş bir sahaya yayıldığı ve buralardaki askerî ve idarî işlerde en yüksek mevkilere kadar çıktıkları görülmektedir. Bu anlamda Saka, Uygur, Kazak, Özbek, Kırgız, Azerbaycan, Başkird, Karaçay, Malkar, Kazan, Pomak Türkleri, Kırım Türkleri, Ahıskalı Türkler ve Oğuzlar gibi Türk boylarının yanı sıra, Türk olmayan Gürcü/Kartvel, Ermeni, Rus, Romen, Bulgar, Macar ve Tacikler gibi milletlerin etno-medenî ve kültürel yapılanmasında da Kıpçakların önemli ölçüde rolünün olduğu muhakkaktır. Bu bölümde dünya tarihinde önemli rol icra eden Kıpçakların XIII. yüzyıla kadarki tarihî serüveni incelenecektir.

1.1. Etimolojik Açıdan Kıpçak İsmi ve Menşei

Kıpçaklar Batı Göktürk topluluklarından bir Türk kavmidir.³⁰⁰ Kıpçak ise bu kavmin rehberliği altında kavmî bir birliğin adıdır. *Dîvânü Lugâti't-Türk* ve *Kutadgu Bilig*'de geçtiği üzere kelimenin asıl şekli “*Kıvçak*”³⁰¹ olup daha

²⁹⁹ Batı kaynaklarında “*Kumanlar Ülkesi*” olarak bilinen ve “*Kırım, İdil-Bulgar, Kuzey Kafkasya*”da kurulan devletlerin sahasını ihata eden bölge, nüfus çoğunluğu göçebe Kıpçaklardan oluştuğu için XI. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar Arap ve İran müellifleri tarafından “*Kıpçak Bozkırı*” anlamında “*Deşt-i Kıpçak*” olarak bilinmekteydi. Zira ilk kez XI. yüzyılda yaşayan İranlı yazar Nasır-i Hüsrev’in, “*Divan*”ında “*Harezm’in kuzeydoğu sınırına kadar uzanan geniş bir coğrafya*”ya “*Deşt-i Kıpçak*” adını verdiği belirtilmektedir. Ayrıca bu bölge “*Altın Orda Devleti*”nin kurucusuna nispetle Doğu kaynaklarında “*Cuci Ulusu*” olarak da geçmektedir. Bununla bağlantılı olarak şunu da belirtelim ki, “*Giresun/Alucra*” ilçesinin de eski isminin bölgedeki Kuman-Kıpçak yoğunluğu sebebiyle “*Deşt-i Kıpçak*” olduğu kaydedilmektedir. Zira ilçe’ye bağlı bugünkü “*Koman Köyü*”nün de adını yine “*Kuman*”lardan aldığı anlaşılmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz: İlyas Kamalov, **Moğolların Kafkasya Politikası**, 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003, ss. 19-23; Ahincanov, **a.g.e.**, s. 17; Murat Dursun Tosun, “*Alucra ve Deşt-i Kıpçak*”, <https://muratdursuntosun.files.wordpress.com/2016/10/dec59ft-i-kc4b1pc3a7ak.pdf>, Erişim Tarihi (04.03.2018).

³⁰⁰ Mualla Uydu Yücel, “*Kıpçaklar*”, **DİA**, Ankara 2002, XXV, 420.

³⁰¹ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, II, 276; Yusuf Has Hacib, **Kutadgu Bilig**, 2. Baskı, haz., Reşit Rahmeti Arat, Türk Dil Kurumu, Ankara 1979, ss. 261 (2477. Beyit), 277 (2639. Beyit), 343 (3407. Beyit), 512 (5133. Beyit). Ayrıca ilgili yerde ayrıntılı bilgi verilecektir.

sonraları seslerin değişmesiyle birlikte “*Kıpçak, Hıfçak, Hıfçah ve Kıpçak*” şekillerini almıştır.³⁰²

Meşhur Alman bilgini Marquart Kıpçakların tarih sahnesine çıkışını, onların başbuğları Atrak eşliğinde 1120’de³⁰³ Gürcistan’a bir sefer düzenlemeleriyle olduğunu ifade etmektedir.³⁰⁴ İlgili bölümde geniş bir şekilde yer verileceği üzere “*Kıpçak-Kartli/Gürcü İlişkisi*” bu yüzyılda yoğun bir şekilde başlasa da, Kıpçakların Marquart’ın ifade ettiği gibi Kral IV. David’in davetiyle tarih sahnesine çıktığını iddia etmek doğru bir yargı değildir. Marquart’ın bu görüşü ilmi çevrelerce doğru kabul edilmemiş, başta Fransız doğubilimci Pelliot ve Alman tarihçi Barthold olmak üzere birçok araştırmacı tarafından eleştiriye tâbi tutularak çürütülmüştür. Dolayısıyla Kıpçakların Kafkaslarda görüldükleri tarih çok daha eskiye gitmektedir.³⁰⁵ Müverrih Genceli Kiragos da, “*Kotcak/Khoutchohah*” diye telakkî ettiği Kıpçakları “*Hunlar’dan zuhur eden kabileler*” arasında zikretmektedir.³⁰⁶

Kumekov’a göre Çince “*Ch’ü-she*” kelimesi doğru okunduysa Kıpçak isminin kaynaklarda ilk görüldüğü tarih M. Ö. III-II. yüzyıllara tekabül etmektedir.³⁰⁷ Buna rağmen bazı bilginlere göre ise Kıpçakların tarihî kayıtlarda yer aldığı ilk belge M. S. 759 yılına ait “*Moyon Çur/Şine Usu*”³⁰⁸

³⁰² Reşit Rahmeti Arat, “*Kıpçak*”, **İA**, İstanbul 1977, VI, 713. Kıpçak ismiyle ilgili yapılan geniş çapta bir araştırma için ayrıca bkz: Peter B. Golden, “*Qıpçaq*”, **Turcology and Linguistics**, ed. Nurettin Demir, Birsal Karakoç, Astrid Menz, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2014, ss. 183-202.

³⁰³ Ekserî tarihçilere göre Kıpçak kitleleri Gürcistan bölgesine 1220’de değil, 1118-1220 yılları arasında gelip yerleşmişlerdir. İlgili yerde geniş bilgi verilecektir.

³⁰⁴ Vladimir Minorsky, “*Tiflis*”, **İA**, İstanbul 1974, XII/I, 267.

³⁰⁵ Ahincanov, **a.g.e.**, ss. 94-96.

³⁰⁶ Müverrih Kiragos, “*Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar*”, **Türkiyat Mecmuası**, Edvar Dulaurier Tarafından Asıl Metinden Tercüme Parçalar, Cilt II, İstanbul 1928, s. 144.

³⁰⁷ Bolat Kumekov, **Gasudarstvo Kimakov 9-11 vv. Po Aarabskim İstoçnikam (Arap Kaynaklarına Göre 9-11. Asırlarda Kimek Devleti)**, 1. Baskı, İzdatelstvo Nauka Kazakskoy SSR, Alma-Ata 1972, s. 43.

³⁰⁸ Gök-Türk harfleriyle yazılmış Türkçe bir kitabedir. Bizzat Moyun Çur tarafından dikilen kitabe’de Moyun/Moyon Çur ve babası Kutluk Bilge Kağan’ın devri anlatılmaktadır. Kitabe, Finli âlim Ramstedt tarafından bulunmuştur. Başta Ramstedt olmak üzere birçok bilim adamı Kıpçakların ilk tarihi belgesi olarak bu kitabeyi kabul ederler. Daha geniş bilgi için bkz: Mehmet Kıldıroğlu, “*IX-XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kurgız-Kıpçak İlişkileri*”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 30, Erzurum 2006, ss. 140-141. Ayrıca “*Şine Usu (Yeni Su) Kitabesi*”nin tarihi önemiyle ilgili genel bir değerlendirme için bkz: Bahaeddin Ögel, “*Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi*”, **Bellekten**, Cilt XV, Sayı 59, Temmuz 1951, ss. 361-379.

Kitabesi”dir.³⁰⁹ Selenge Nehri civarında bulunan bu kaya kitabe, bilim dünyasında “*Selenge Kaya Kitabesi*” olarak bilinmektedir. Kaya üzerinde bulunan metin, Moğolistan bozkırlarında Uygur Hakanlığının (744-840) kurucularından Bilge Kağan’ın mezar kompleksinin bir parçasıdır.³¹⁰ 1909’da Finli bilgin Ramstedt tarafından ortaya çıkarılan mezkûr kitabenin dördüncü satırında; “*Türük Kıpçak elig, eliğ yıl olurmuş*”³¹¹ yani “*Türk ve Kıpçak ili üzerinde (Uygurlar) elli yıl hüküm sürmüştür*”³¹² ibaresi yer almaktadır.³¹³ Bu kitabeden de Kıpçakların yukarıda ifade ettiğimiz gibi Batı Göktürklerin içinde oldukları anlaşılmaktadır.³¹⁴ Türk kültür tarihiyle ilgili önemli çalışmaları olan Bahaeddin Ögel de Kıpçakları Kuzey Türklerinden kabul etmektedir. Ona göre, Kırgızlar ve Kazaklar da bu sınıfa dâhil olmakla beraber “*Sibirya’da İrtiş ile Ural nehirleri arasında yaşayan Türklere genel olarak Kıpçak denilmiştir*”.³¹⁵ Kıpçaklarda onlardan geri kalmamak kaydıyla, Kuzey Türklerinin en güçlü kolunu “*Kırgız Türkleri*” nin oluşturduğu da bilinen bir gerçektir.³¹⁶

Ancak Kıpçak adının tarihte sarıh bir şekilde geçtiği tek kaynak, İbn Hurdâzbih’in (ö. 272/886) *Kitâbü’l-Mesâlik ve ’l-Memâlik* adlı coğrafi eseridir. Eserde Kıpçak ismi “*خفشاخ / Hıfşâh/Xifşâx*” şeklinde geçmektedir.³¹⁷ Yine erken dönem kaynaklarından Ya’kûbî’nin (ö. 292/905) *Kitâbü’l-Büldân*’ında

³⁰⁹ Gökbel, **a.g.e.**, s. 41; Gülensoy, **a.g.e.**, s. 149.

³¹⁰ Ahincanov, **a.g.e.**, s. 44; Gülensoy, **a.g.e.**, s. 144.

³¹¹ Sencer Divitçioğlu, **Orta-Asya Türk İmparatorluğu: VI-VIII. Yüzyıllar**, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2005, s. 165; A. Azmi Bilgin-Necmettin Hacıeminoğlu, “*Kıpçaklar*”, **DİA**, Ankara 2002, XXV, 421. Konuyla ilgili geniş bir değerlendirme yazısı için bkz: Erhan Aydın, “*Uygur Kağanlığı Yazıtları İle Yenisey Yazıtlarında Türk Adının Kullanımı Üzerine*”, **Bellekten**, Nisan 2013, Cilt LXXVII, Sayı 278, ss. 81-87.

³¹² Bir kısım araştırmacı bu ibareye: “*Türk Kıpçak elli yıl oturmuş (yönetmiş)*” şeklinde mâna vermişlerdir. Kanaatimizce eksik bir ifade biçimidir. Zira Rubruk, Kıpçak dilinin (şive) Uygurca’dan türediğini haber vermektedir. Buna göre Kıpçakların Uygurlara değil, tam aksine Uygurların Kıpçaklara elli yıl hükmettiği sonucu çıkmaktadır. Bkz: Rubruk, **a.g.e.**, s. 76; Ahincanov, **a.g.e.**, ss. 47-49; Ahmet Bican Ercilasun, **Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, 1. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 359.

³¹³ Ramstedt Gustav, “*Kak Bil Naydyon Selenginskiy Kamen (Selenge Taşı Nasıl Bulundu)*”, **Trudı Troitskosavsko, Khiakhtinskogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Geograficeskogo Obşestva**, Cilt XV, Sayı I, Petersburg 1914, s. 40.

³¹⁴ Kıldıroğlu **a.g.e.**, s. 32, 41.

³¹⁵ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları I**, 1. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971, s. 153. Gülensoy, **a.g.e.**, s. 143.

³¹⁶ Ögel, **a.g.e.**, 1971, 146.

³¹⁷ İbn Hurdâzbih, **a.g.e.**, s. 31; Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 1. Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017, ss. 181-182.

Kıpçaklarla aynı kökenden olan Kimeklerden ³¹⁸ “Kiymaklar” diye bahsedilmektedir.³¹⁹ *Hudûdü'l-Âlem*’de ise Kıpçaklar, “خفجآخ / *Hifcâh/Xifcâx*” veya “خفجآق / *Hifcâk/Xifcâk*” şeklinde geçmektedirler.³²⁰ Ayrıca İbnü'l-Fakîh’in (ö. 340/951) *Kitâbü'l-Büldân*’ında ise Kıpçak isminin yanlış bir telaffuzla “خشفآج / *Hişfâc/Xişfâc*” olarak geçtiği görülmektedir.³²¹

Türk tarihinde diğer Türk boyları gibi önemli bir yere sahip olan Kıpçaklar, Altaylardan Balkanlara, Rus bozkırlarından Kuzey Afrika’ya kadar olan geniş bir coğrafyada siyasi ve kültürel yönden derin izler bırakmıştır. Bu mânada Kıpçakların en önemli özelliklerinden biri de, çeşitli milletlerin etnik ve kültürel yapılanmasında önemli rollerinin olmasıdır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Saka (Yakut), Uygur, Kazak, Özbek, Kırgız, Azerbaycan,³²² Başkird,³²³ Karaçay, Malkar, Kazan, Pomak Türkleri, Kırım Türkleri, Ahıskalı Türkler ve Oğuzlar gibi Türk boylarının yanı sıra,³²⁴ Türk olmayan Gürcü (Kartvel), Ermeni, Rus, Romen, Bulgar, Macar³²⁵ ve Taciklerin etnolojik ve etno-medeni gelişimlerinde muhakkak bir Kıpçak unsuru bulunmaktadır.³²⁶ Adlarını zikrettiğimiz bu bölgelerde başta Kıpçak yer isimlerinin varlığı olmak üzere bugün de Kıpçak boylarının yaşadığı bilinmektedir.³²⁷ Dolayısıyla başka

³¹⁸ Kimekler, Kâşgarlı’nın “*Divân*”ında Kıpçakların bir kolu olarak geçmekte ve Kıpçaklarla aynı dili konuştukları vurgulanmaktadır. İlgili yerde geniş bilgi verilecektir.

³¹⁹ Ya’kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, 1. Baskı, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1422, s. 126; Şeşen, **a.g.e.**, 2017, s. 185.

³²⁰ *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, 1. Baskı, Dâru's-Sakafi, Kahire 1999, s. 70; Vladimir Minorsky, *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*, 1. Baskı, çev., Abdullah Duman; Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008, s. 55.

³²¹ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, 1. Baskı, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1997, s. 634.

³²² Monauchehr Behboudi Asl-Habib Samedzadeh, “*Dede Korkut Kitabında Oğuz-Kıpçak Türkleri'nin Münasebetleri*”, **Güney Kafkasya Halkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri**, Ordu Üniversitesi SBE, Ordu 2011, s. 408. Ayrıca Mevlânâ’nın hocası “*Şems-i Tebrîzî*”nin (ö. 645/1247) de Kıpçak asıllı olduğu bilinmektedir. Hz. Mevlânâ “*Divân-ı Kebîr*”inde Şems-i Tebrîzî’den “*şâh-ı Kifcâki divâne*” diye bahsetmektedir. Bkz: Togan, **a.g.md.**, 1961, II, 102; Togan, **a.g.e.**, 1981, s. 200; Behboudi Asl-Samedzadeh, **a.g.m.**, s. 407.

³²³ Laszlo Rasonyi, “*Başkurt ve Macar Yurtlarındaki Ortak Coğrafi Adlar Üzerine*”, **X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler**, Ankara 1964, ss. 105-112.

³²⁴ Kumekov, **a.g.e.**, 1972, s. 44.

³²⁵ Bulgarların, Macarların ve Romenlerin tarihindeki Kuman-Kıpçakların etkisi hakkında daha geniş bilgi için bkz: Laszlo Rasonyi, **Tuna Köprüleri**, 1. Baskı, çev., Hicran Akın, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1984, ss. 83-137.

³²⁶ Kıldıroğlu, **a.g.e.**, s. 194.

³²⁷ Mehmet Çog, “*Ortaçağ’da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar*”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Serander Yayınevi, Cilt 10, Sayı 19, Trabzon 2015, s. 58; Rasonyi, **a.g.e.**, 1971, ss. 145-151; Kıldıroğlu, **a.g.e.**, ss. 194, 229.

milletler içerisinde önemli bir yere sahip olan Kıpçaklar, bazı Türk boyları gibi hanedanı olmayan bir kavimdir. Zira Oğuzlarla beraber Türk halklarını oluşturan ve en kalabalık Türk topluluğu olarak bilinen Kıpçaklar, içine girdikleri toplumları ihyâ etmekle birlikte³²⁸, dillerini korumuşlar ama din ve kültürlerini koruyamayarak o milletlerin etkisinde kalmışlardır. Nitekim Delhi Sultanlığı ve Mısır Memluk (Kölemen) Sultanlığı dışında devlet kurma başarısı elde edememişlerdir.³²⁹ Netice itibariyle Kuman-Kıpçak Bozkırı anlamında Deşt-i Kıpçak veya Kumaniya diye ifade edilen geniş bir coğrafya'ya hâkim olan Kıpçaklar, Peçenek³³⁰ ve Uzlar gibi daha çok kavmî esaslara göre birleşerek topluluklar halinde göçebe bir hayat sürmüşlerdir.³³¹ Bunun yegâne sebebi ise koyu göçebe olmaları yani bu göçebelik gelenek ve göreneklerini titiz bir şekilde muhafaza etmeleridir.³³²

XI. yüzyılda meydana gelen kavmî değişiklikler neticesinde X. yüzyıl coğrafyacıları tarafından Oğuzlara nispetle “*Guz Sahraları/Mefazâtu Guziyye (Oğuz Bozkırları)*” diye bilinen geniş bozkır,³³³ Kıpçakların bölgeye gelmesiyle onlara nispetle “*Deşt-i Kıpçak (Kıpçak Bozkırı)*” olarak tesmiye edilmiştir.³³⁴ Rus, Bulgar, Alan, Burtas, Hazar ve Ulahların Kıpçak tâbiyetinde yaşadıkları bu devirde Kıpçak ülkesinin Orta Asya, İdil-Yayık, Don-Donets, Aşağı Dinyepr ve Tuna adlı beş bölgeye ayrıldığı kaydedilmektedir. Kıpçakların bu bölgelerde kendi başbuğlarının idaresinde yaşadıkları anlaşılmaktadır.³³⁵ Kıpçakların, iki asra yakın yaşam sürdükleri Deşt-i Kıpçak'ta diğer Türk boylarındaki geleneğin devamı olarak birçok izler bıraktıkları da bilinen bir gerçektir. Bunlar Doneç boyunda; “*Şaruhan (Sarı-*

³²⁸ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 105-162.

³²⁹ Daha geniş bilgi için bkz. Kıldıroğlu, **a.g.e.**, ss. XVIII, 82,

³³⁰ Peçenekler hakkında geniş bilgi için bkz: Saadettin Yağmur Gömeç, **Türk Tarihinden İzler II**, 1. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara 2014, ss. 113-128.

³³¹ Kurat, **a.g.e.**, 1972, s. 75.

³³² Gökbel, **a.g.e.**, ss. 40-41.

³³³ Ahsen Batur, **1200 Yıllık Sürgün; Türk Sözü'nün Hazin Serüveni**, 1. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2013, s. 81.

³³⁴ Barthold, **a.g.e.**, 2004, s. 102; **Dedem Korkudun Kitabı**, 1. Baskı, haz., Orhan Şaik Gökyay, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1973, s. 35.

³³⁵ Kumekov, **a.g.e.**, 1972, s. 44; Yücel, **a.g.md.**, 420.

Han), *Balen*, *Sugor*” ve bazı dilcilere göre “*Azak ve Kuban*” gibi Türkçe isimlerdir.³³⁶

İlk kez XI. yüzyıl’da Nâsır-i Hüsrev’de geçen Deşt-i Kıpçak mefhumu³³⁷ dar ve geniş olmak üzere iki mânayı ihtiva etmektedir. Dar mânasıyla Deşt-i Kıpçak XI. yüzyıl ortasından XIII. yüzyılın ilk yarısına kadar olan devreyi ifade etmekte, geniş mânada ise Altın Orda Hanlığı (1241-1502) zamanında yukarı Bulgarya Hanlığı’nı, Kuban ve Terek ırmaklarından Derbend’e kadar olan Kuzey Kafkasya’yı ve Harezmi ülkesini de içine alan geniş bir coğrafyayı ihata etmekteydi.³³⁸ Deşt-i Kıpçak mefhumu bazı araştırmacıların iddia ettiği gibi Moğol istilâsından sonra ortaya çıkmış bir mefhum değildir.³³⁹

Kıpçaklar tarihî seyir içerisinde diğer Türk kavimlerinden farklı olarak pek çok isimle anılmışlardır. Buna göre Kıpçakları Bizanslılar ve Latinler “*Kumanos, Cumanus, Komani*”; Ruslar “*Polovest*”;³⁴⁰ Almanlar ve diğer Batılı milletler “*Falben, Valani, Pallidi*”;³⁴¹ Ermeniler “*Khartes*”; Macarlar “*Kun*”;³⁴² Yahudiler “*Petakhia*”; Çinliler “*K’inch’a veya Kinçak*”; XIII. yüzyıldan itibaren ise Moğollar “*Kabçagut, Kibçaut*” diye telakki etmişlerdir.³⁴³ Batıda her ne kadar “*Kun, Kuman*” ismi altında mütalaa edilip farklı görüşler ileri sürülse de,³⁴⁴ Kıpçakların da bir Türk kavmi³⁴⁵ olduğu

³³⁶ Mustafa Safran, “*Kuman Kıpçaklar*”, **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987, s. 277.

³³⁷ A. Yu, Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü**, 2. Baskı, çev., Hasan Eren, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 3; Ahincanov, **a.g.e.**, s. 17.

³³⁸ Mustafa Kafalı, **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, 1. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976, ss. 11-12; Saray, **a.g.md.**, 538-540; Jean-Paul Roux, **Türklerin Tarihi: Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl**, 11. Baskı, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul 2002, s. 215.

³³⁹ Kurat, **a.g.e.**, 1937, s. 184.

³⁴⁰ Vladimir İ. Markov, **Turetskiy Sled v İstorii Ukraini X-XVII vv. (Ukrayna Tarihinde Türk İzleri: X-XVII. Yüzyıllar)**, 1. Baskı, Yevraziya Yayınları, Moskova 2016, s. 56.

³⁴¹ Ahmet Taşağıl, **Kök Tengri’nin Çocukları**, 1. Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, ss. 293-294; Lev Gumilyov, **Qedim (Eski) Türkler**, 1. Baskı, Gençlik Yayınları, Bakü 1993, s. 221; Rubruk, **a.g.e.**, s. 48.

³⁴² Raushangül Mukusheva, “*Kun Miatyank (Kıpçakça Otçe Naş) ve Kıpçak Sayışmacaları*”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı 8, Sayı 2, İzmir 2008, ss. 143.

³⁴³ Bruce Boswell, “*The Kipchak Turks*”, **The Slavonic Review**, (Jun., 1927), Vol., VI, No., 16, ss. 68-71; Kıldıroğlu, **a.g.e.**, ss. 41-42; İbrahim Sel, **Türk Tarihi**, 1. Baskı, Yeni Yazarlar ve Sanatçılar Kurumu, Bakı 2012, s. 15.

³⁴⁴ Gökbel, **a.g.e.**, ss. 32-33.

³⁴⁵ IX-XI. yüzyıllar arasında Türk kavimlerinden bahseden Müslüman yazarların hemen hepsi Kıpçaklar için “*Türk Cinsi, Türklerden Bir Cinstir*” vb. ifadeler kullanmışlardır. *İbn*

kesindir.³⁴⁶ Zira Rasonyi, İslâm coğrafyacısı Dımaşkı'dan (ö. 727/1327 [?]) naklen Kıpçakların “*Bergü, Toksaba, İtaba, Barak, İleris, Burçoğlu, Konguroğlu, Yimek*” gibi birçok oymaklarının olduğunu ve bunların hepsinin “*Türk*” olarak bilindiğini belirtmektedir.³⁴⁷ Öte yandan Kazak bilim adamı Kumekov, İdrîsî'nin (ö. 560/1165) haritası, Nâsırüddin İbnü'l-Furat (ö. 807/1405) ve İbn Tağrîberdî'nin (ö. 874/1470) verdiği isimlerden hareketle Kuman teriminin³⁴⁸ hiç de Avrupalılar tarafından verilen bir etnik ad olmadığını ifade etmekte ve Kumanların, Kıpçaklarla aynı olmayan başka bir Türk boylar grubu olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre Kumanlar da Kıpçaklar gibi Kimek Kağanlığı içinde yer alan diğer bir Türk boyudur.³⁴⁹ Ayrıca XIV. yüzyılda yaşayan bir Arap seyyahı Kıpçakların diğer Türklerden kısmen farklılık arzettiğini söylemekte ve karakteristik özelliklerini şöyle tasvir etmektedir: “*Kıpçaklar kendilerine has dindarlıkları, cesaretleri, çeviklikleri, güzel çehreleri ve düzgün yüz hatları ve asaletleriyle diğer Türklerden ayrılırlar.*”³⁵⁰ Şunu da belirtelim ki, Macarlardaki “*Kun*” isminin “*Kuman*”dan geldiği kesin olmakla beraber,³⁵¹ bu isimden hareketle Kıpçakların dil ve ırk itibarıyla Moğol olması konusunda Marquart hataya düşmüştür.³⁵² Ancak Marquart büyük bir ilim adamı olmasına rağmen bu

Hurdâzbih (ö. 886), *İbnü'l-Fakîh* (ö. 913), *Ebü Zeyd el-Belhî* (ö. 934), *İbn Havkâl* (ö. 977), *Hudûdü'l-Âlem* (X. yüzyıl), *Birunî* (1051), *Gerdîzî* (ö. 1053), *Mahmud Kâşgarî* (ö. 1072), *Mervezî* (ö. 1120) vb. Ayrıca konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz: Şeşen, **a.g.e.** 2017, ss. 33-37, 63-76, 161-171, 181-183, 192-197, 203-239.

³⁴⁶ Kurat, **a.g.e.**, 1972, s. 70; Gülensoy, **a.g.e.**, ss. 149-150.

³⁴⁷ Laszlo Rasonyi, **Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler**, 1. Baskı, haz., Şükrü Kaya Seferoğlu, Adnan Müderrisoğlu, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1983, s. 38.

³⁴⁸ İdrîsî, **Nüzhetu'l-Müştâk Fi'htirâkı'l-Âfâk** II, 1. Baskı, Âlemü'l-Kutub, Beyrut 1409, ss. 914-921; Şeşen, **a.g.e.** 2017, ss. 119-122.

³⁴⁹ Muhtemeldir ki, bu boy grubu da Kimekler gibi daha sonra Kıpçaklar içerisinde erimiştir. Nitekim daha sonra Ebu Hayyân (XIV. yüzyıl) Kimekleri bir Kıpçak boyu olarak yazmaktadır. Bkz: Abû-Hayyân, **Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk**, 1. Baskı, haz., Ahmet Caferoğlu, Evkaf Matbaası, İstanbul 1931, s. 124; Bolat Kumekov, **Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti**, 1. Baskı, çev., Mehmet Kıldıroğlu, Çingiz Mamudinuulu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, ss. VII, XIV, 41.

³⁵⁰ Lev Gumilyov, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, 3. Baskı, çev., Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003, s. 289.

³⁵¹ Kurat, **a.g.e.**, 1972, s. 70.

³⁵² Kafesoğlu, **a.g.e.**, 1998, s. 186.

görüşünden dolayı başta Rasonyi ve Barthold olmak üzere birçok ilim adamı tarafından eleştirilere maruz kalmıştır.³⁵³

Kıpçaklara verilen bu isimlerin ortak anlamı “*sarı, sarımsı, solgun*” mânalarını ihtiva etmektedir. Rusların “*Polovest*”³⁵⁴ olarak isimlendirmesi “*Poloya*” kelimesinden gelmekte ve mâna olarak “*parlak saç rengini andıran ufalanmış saman*” anlamına gelmektedir.³⁵⁵ Bazı araştırmacılar yukarıda zikri geçen “*Kuman/Kumanos*” kelimesinin, Kâşgarlı’da “*kumral ile sarı arası bir renk*” olarak açıklanan “*Kuba*”³⁵⁶ kelimesiyle irtibatlı olabileceği konusunda mutabık olmuşlardır.³⁵⁷ Kurat ise Rus vakayinamelerinde geçen Kuman isimli bir başbuğun olduğunu söylemekte ve Kuman kelimesi, önceden bir şahıs adyken daha sonra bütün kabileyi ifade eden bir isim haline geldiği ihtimali üzerinde durmaktadır.³⁵⁸ Kurat’ın bu görüşü Kumekov’un görüşüyle örtüşmektedir. Ayrıca Kıpçak ismi XIII. yüzyıl seyyahlarından Rubruk’un eserinde bir yerde Kıpçak,³⁵⁹ on iki yerde ise “*Kuman*” şeklinde geçmektedir.³⁶⁰

İslâm kaynaklarında “*Kıbcâk, Kıbşâk, Kıpçak, Hifşâh*”, Gürcü kaynaklarında “*Kifşak, Hifşah*” şekillerinde geçen kelimenin etimolojisi hakkında kesin bir sonuca varılamamış olsa da Oğuznâmelerde Kıpçaklar geniş bir şekilde anlatılmakta³⁶¹ ve “*Kıpçak*” isminin doğuşuyla ilgili “*Türk dilinde, içi çürümüş ve oyulmuş ağaç’a Kıpçak derler*”³⁶² ifadesi yer almaktadır.³⁶³

³⁵³ Daha geniş bilgi için bkz: Rasonyi, **a.g.e.**, 1971, s. 136; Barthold, **a.g.e.**, 2004, ss. 102-103; Kıldıroğlu, **a.g.e.**, s. 45.

³⁵⁴ Yu. A. Yevstigneyev, “*Polovtsı: Kto Oni? (Polovestler: Kim Onlar?)*”, http://www.kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-239-5/978-5-88431-239-5_11.pdf, Erişim Tarihi (04.01.2016).

³⁵⁵ Gumilyov, **a.g.e.**, 2003, s. 280.

³⁵⁶ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, III, 217.

³⁵⁷ Kafesoğlu, **a.g.e.**, 1998, s. 186; Erhan Ateş, “*XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya’da Kıpçaklar*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2015), s. 4.

³⁵⁸ Akdes Nimet Kurat, **Peçenek Tarihi**, 1. Baskı, Devlet Basımevi, İstanbul 1937, s. 184; Gökbel, **a.g.e.**, s. 30.

³⁵⁹ Rubruk, **a.g.e.**, s. 48.

³⁶⁰ İlgili sayfalar için bkz: Rubruk, **a.g.e.**, ss. 31, 42-43, 44, 52, 61, 65-67, 76, 106.

³⁶¹ Daha geniş bilgi için bkz: Ögel, **a.g.e.**, 2010, ss. 88; 122; 141; 171; 186-187.

³⁶² Ebülğazi Bahadır Han, **Türk Şeceresi**, 1. Baskı, Türkiye şivesine nakleden: Dr. Rıza Nur, Amire Matbaası, İstanbul 1925, ss. 23-24; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 5; Jean-Paul Roux, **Eski Türk Mitolojisi**, 1. Baskı, çev., Musa Yaşar Sağlam, Bilgesu Yayıncılık, Ankara 2011, s. 56. Ayrıca Kuman-Kıpçak kelimesinin etimolojik izahı hakkında geniş bilgi için bkz: Golden, **a.g.e.**, ss. 284-288; Yakubovskiy, **a.g.e.**, ss. 3-7; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 27-32; Rubruk, **a.g.e.**, s. 48.

Bazı araştırmacılara göre ise Kıpçak kelimesi, Sagay şivesinde³⁶⁴ bugün hâlâ kullanılmakta olan ve “kızgın, hiddetli, aniden kızan” anlamına gelen kelimeyle aynıdır.³⁶⁵

Öte yandan kaynaklarda çoğunlukla Kuman-Kıpçaklar³⁶⁶ adı altında zikredilen Kıpçaklar, İrtiş boylarındaki Kimak/Kimeklerin İşim-Tobol vadilerinde oturan bir kolu olarak bilinmektedir.³⁶⁷ Yukarıda da zikrettiğimiz gibi Kıpçak adının “*Hişâh*”³⁶⁸ şeklinde ilk kez geçtiği İbn Hurdâzbih’in *Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-Memâlik* isimli coğrafi eseri başta olmak üzere, bazı kaynaklarda Kıpçaklarla Kimeklerin ayrı bir kavim olduğu zikredilmektedir.³⁶⁹ Türk kavimleri hakkında önemli bilgiler ihtiva eden *Hudûdü’l-Âlem*’de Kimak³⁷⁰ ve Kıpçak³⁷¹ ülkesi, “*Kimak Ülkesi ve Şehirleri Hakkında*” ve “*Kıpçak Ülkesi Hakkında*” başlıklarıyla farklı gösterilmiştir.³⁷² Yine aynı eserin farklı bir yerinde Kıpçak hükümdarlarının Kimekler tarafından atandığı ve Kıpçakların Kimeklere nispetle daha korkak oldukları şeklinde bilgiler vardır.³⁷³ Buna rağmen Kâşgarlı Mahmud dahi Yemek/Yimak/Emakların³⁷⁴

³⁶³ Ayrıca Türk tarihinde “*Orman ve Ağaç Töre/Kültü*” hakkında geniş bilgi için bkz: Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986, ss. 62-65.

³⁶⁴ Altay’lardan göç eden bazı Türk boylarının ağızlarından türeme, ortaklaşa bir şivedir. Ayrıca “Sagay Türkleri” hakkında geniş bilgi için bkz: Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 11.

³⁶⁵ Hüseyin Namık Orkun, **Türk Tarihi II**, 1. Baskı, AKBA Kitabevi, Ankara 1946, s. 204; Gülçin Çandarlıoğlu, **İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, 1. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003, s. 83.

³⁶⁶ Kuman-Kıpçak etnonimiyle ilgili geniş bilgi için bkz: Istvan Vasary, **Kumanlar ve Tatarlar: Osmanlı Öncesi Balkanlar’da Doğulu Askerler 1185-1365**, 1. Baskı, çev., Ali Cevat Akkoyunlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, ss. 18-25.

³⁶⁷ Ahincanov, **a.g.e.**, ss. 17-18; Yücel, **a.g.md.**, 420-421.

³⁶⁸ İbn Hurdâzbih, **a.g.e.**, s. 31.

³⁶⁹ **a.g.e.**, ss. 37-39.

³⁷⁰ **Hudûdü’l-Âlem...**, s. 68; Minorsky, **a.g.e.**, s. 54.

³⁷¹ **Hudûdü’l-Âlem...**, s. 70; Minorsky, **a.g.e.**, s. 55.

³⁷² Şeşen, **a.g.e.**, 2017, ss. 71-73; Orhan Sezen Kurulay, “*Hudûd el-Âlem’e Göre 10. Asırda Türk Boyları*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi TAE, 2007), ss. 81-82.

³⁷³ Minorsky, **a.g.e.**, s. 101.

³⁷⁴ Kâşgarî de “*Kimek*” kelimesi geçmemektedir. Arap ve Pers kaynaklarında “*Kimek*” diye geçen bütün boylar, Kâşgarî’de “*Yemek*” şeklinde geçmektedir. O, İrtiş boylarında “*Yemek*”lerin oturduğunu ve bunların da Kıpçakların bir “cîl”i yani oymağı olduğunu söyler. Daha geniş bilgi için bkz: Kurat, **a.g.e.**, 1972, s. 69; Peter B. Golden, “*Kıpçak Kabileleri Üzerine Notlar: Kimekler ve Yemekler*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, II, 757-766; Barthold, **a.g.e.**, 2004, s. 101; Kumekov, **a.g.e.**, 2013, ss. 40-42.

(Kimek/Kimakları) Kıpçaklara mensup bir boy olduğunu söylemekte, ayrıca Kıpçakların kendilerini onlardan ayrı gördüklerini de ifade etmektedir.³⁷⁵

İslâm coğrafyacılarından Gerdizî (ö. 443/1052) *Zeynü'l-Ahbâr*'ında Kıpçakları Kimeklerin bir boyu olarak göstermektedir.³⁷⁶ Yukarıda zikri geçen “*Kimek-Kuman-Kıpçak İlişkisi*” de ilim adamlarının dikkatini çeken, üzerinde fikir yürüttükleri diğer bir konudur. Kimek ve Kıpçak etnonimlerinin aynı kökenden geldiğini ileri süren ilim adamları³⁷⁷ olmakla birlikte, Kıldıroğlu da Kıpçakların ortaya çıkışını eski Kimek inançlarında araştırılması gerektiğini belirtmektedir.³⁷⁸ Konuyla ilgili önemli araştırmaları olan Kazak ilim adamı Kumekov da, Kimek-Kıpçakların aynı boydan geldiğini ifade etmektedir.³⁷⁹

IX. yüzyıldan itibaren İslâm kaynaklarında Kıpçakların daha çok Kırgız ve Kimak/Kimeklerle beraber zikredildiği görülmektedir.³⁸⁰ XI. yüzyıla kadar Kıpçakların Kimekler içerisinde yer aldığını bütün tarihçiler doğrulamaktadır. Hatta Kıpçaklar hakkında bilgi veren birçok İslâm kaynağı, onların VIII-XI. yüzyıllarda Kimek boy birliği (Kimek Hânedanı) ile siyasi ilişkide bulduklarına rağmen, bu bağın pek sağlam olmadığını ve onların topraklarının ayrı olduğunu, hayat tarzlarının da birbirinden farklı olduğundan haber vermektedir.³⁸¹ Lakin XI. yüzyıldan itibaren Kimek adının ortadan kalkarak Kıpçak adının yaygınlaştığı anlaşılmaktadır.³⁸² X. yüzyılın ilk çeyreğinde batıya doğru ilerleyen Kıpçaklara birçok boyun da katıldığı kuvvetle muhtemeldir.³⁸³ Nefes ve Golden, Rus ve Memlük kaynaklarına istinâden Kıpçak boy birliğini oluşturan kavimleri şu şekilde sıralamaktadır: “*Ay-Opa, Badaç, Barat/Beret veya Barak, Bayaut veya Bayawut, Burçoğlu,*

³⁷⁵ Kâşgarî, *Dîvânu Lugati't-Türk*, haz., Kilisli Rifat, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333, III, 22; Şeşen, *a.g.e.*, 2017, s. 36.

³⁷⁶ Eserin Türklerden bahseden on yedinci bölümünde Kıpçakların, Kimeklerden neş'et ettiği vurgulanmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz: Gerdizî, *Zeynü'l-Ahbâr (Târih-i Gerdizi)*, 1. Baskı, el-Meclisü'l-A'lâ Li's-Sekafeti, Kahire 2006, ss. 372-374; Şeşen, *a.g.e.*, 2017, ss. 77-79; Faruk Sümer, “*Kimek*”, *DİA*, İstanbul 2002, XXVI, 25-26.

³⁷⁷ Kıldıroğlu, *a.g.m.* s. 143.

³⁷⁸ Kıldıroğlu, *a.g.e.* s. 46.

³⁷⁹ Daha geniş bilgi için bkz: Kumekov, *a.g.e.*, 1972, ss. 31-47.

³⁸⁰ Kıldıroğlu, *a.g.m.*, s. 137.

³⁸¹ Kumekov, *a.g.e.*, 1972, s. 43.

³⁸² Gökbel, *a.g.e.*, s. 37-38.

³⁸³ Ercilasun, *a.g.e.*, 2004, ss. 359-360.

Bzângî, Çağrak/Çoğrak veya Çağrat, Çîtey, Çırtan veya Çortan, Durut/Dört veya Dörüt, Ençoğlı veya İlançuklı, İt-Oba, Kitan-Opa, Kun, Küçeba veya Küçoba, Küçet, Kor, Kara Börklü, Kol-Oba veya Kul-Oba, Kumangû/Kumanlu, Konguroğlı, Mekrüti/Bekrüti veya Bekürte, Mingüzoğlı, Orungkut, Ölberlig veya Ölperlig, Ören veya Uran, Peçene, Tarğıl, Terter veya Teriter-Oba, Toksoba, Tg Yşkut veya Tag Başkurt, Ulaşoğlı, Urusoba, Yimek veya Yemek, Yugur veya Uygur".³⁸⁴

Kıpçakların tarihteki rolleriyle ilgili önemli ölçüde meşgul olanlardan biri de Rosovsky'dir. O "*İrtiş ve Ural arasında Kimek adlı bir kavmin yaşadığını, bunların Kumanlar olduğunu ve Kıpçakların ise Kumanların bir oymağı olduğunu ifade etmektedir.*" X. yüzyıldan itibaren Kimek adı unutulmuş Kıpçak ismi bütün Kimekleri de içine alan bir âlem olmuştur.³⁸⁵ Ayrıca Kimek kelimesi üzerinde etimoloji çalışması yapan Marquart, "*Kimeklerin iki uruktan ibaret olduğunu ve Kimek kelimesinin 'İki+Emek'ten geldiğini*" ileri sürmektedir. Onun bu yaklaşımını Sümer başarılı bulsa da,³⁸⁶ Barthold bunu başarısız bir yorum olarak telakkî etmektedir.³⁸⁷ Ayrıca Kıpçakların ilk defa geçen Rus yıllıklarında (1054) Türkmen, Peçenek ve Tork yani Uzlar'la aynı kavimden oldukları vurgulanmaktadır.³⁸⁸

Yukarıda zikri geçen Kuman adından hareketle başta Macar bilgini Lazslo Rasonyi olmak üzere bazı araştırmacılar şu kanaate varmışlardır. Uygur soyundan olan Kunlar Güney Batı Sibirya'ya geldikleri zaman diğer Uygur

³⁸⁴ Golden, **a.g.e.**, s. 289; Ekber N. Necef, **Selcuqlu Döwletleri ve Atabeyleri Tarihi: Oğuzların Ortaya Çıkmasından XIV. Esre Qeder**, 1. Baskı, Qanun Yayınları, Bakü 2010, s. 18. Ayrıca Kıpçak boy isimlerinin kökenleri hakkına bilgi için bkz: Bolat Kumekov, "*Ob Etonimi Kıpçakski Konfederasi Zapadnogo Deşt-i Kıpçak XII-naçala XIII Veka (XII-XIII. Asrın Başında Batı Deşt-i Kıpçak'taki Kıpçak Boy Birliklerinin Etonimleri Hakkında)*", **İzvestiya HAH Respubliki Kazakistan**, Seriya Obştestvennih Nauk, No: 1, Kazakistan 1993, ss. 58-70.

³⁸⁵ Rasonyi, **a.g.e.**, 1971, ss. 139-140.

³⁸⁶ Sümer, **a.g.e.**, 1972, s. 32; Faruk Sümer, **Oğuzlar'a Ait Destanî Mahiyette Eserler**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara 1959, s. 368.

³⁸⁷ Barthold, **a.g.e.**, 2004, s. 101.

³⁸⁸ Kafesoğlu, **a.g.e.**, 1998, ss. 185-186.

boylarıyla Oğuzları daha batıya iterek, Kıpçaklarla birleşmiş ve (Türk-Türkmen gibi)³⁸⁹ Kun-Kuman adını almışlardır.³⁹⁰

Netice itibariyle son dönem kaynaklarda daha çok Kuman-Kıpçak şeklinde geçen bu uruk, menşe itibariyle bir Türk kavmidir. Dolayısıyla bütün bu mülâhazalardan sonra bir iki aksi görüşün dışında ekserî müverrihlerin bu konuda mutabık olduğu görülmektedir. Zira aşağıda da geniş bir şekilde yer verileceği üzere başta Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânü Lugâti't-Türk* adlı eseri olmak üzere *İslâm Kaynakları*, *Oğuznâmeler*, *Seyahatnâmeler*'de geçen bilgiler ve *Türk Mitolojisi* de bu kavmin Türk olduğu konusunda kayda değer bilgiler ihtiva etmektedir.

1.1.1. Dîvânü Lugâti't-Türk'te Kıpçaklar

Türk dilinin sözlüğü³⁹¹ anlamına gelen *Dîvânü Lugâti't-Türk* XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud tarafından yazılmış ve bütün Türk lehçelerini hâvi bir sözlüktür.³⁹² İyi bir eğitimden geçen Kaşgarî, Türk ülkelerini dolaşarak dil, tarih ve coğrafya sahasında pek fazla malzeme toplamış ve mezkûr eserinde vermiştir. Türk dilinin eski sözlüğü hüviyetini taşıyan eser, 1072 yılında tamamlanmış ve Abbâsî Halifesi Kâim-biemrillah'a takdim edilmiştir. Türkçe şiirler, coğrafya, kültür tarihi ve genel tarihe dair bilgiler ihtiva eder eser de, ayrıca dünya haritası da yer almaktadır. Esasen Türkçe'den-Arapça'ya bir sözlük olarak hazırlanan eser, Kilisli Rıfat (Bilge) tarafından 1333/1915-1335/1917 yılları arasında İstanbul'da Arapça olarak yayımlanmıştır.³⁹³

XI. yüzyıl Türk dünyasının sosyo-kültürel hayatı neredeyse eksiksiz bir şekilde verilen eserde Kâşgarlı Mahmud, başta Kıpçaklar olmak üzere diğer

³⁸⁹ Rasonyi, **a.g.e.**, 1971, s. 136.

³⁹⁰ Laszlo Rasonyi, "*Tuna Havzasında Kumanlar*", **Bulleten**, Cilt III, Sayı 11-12, Temmuz 1939, Ankara 1939, s. 403; Saadettin Yağmur Gömeç, **Türk Destanlarına Giriş**, 2. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara 2015, ss. 265-266.

³⁹¹ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, IX-X.

³⁹² Ömer Faruk Akün, "*Kâşgarlı Mahmud*", **DİA**, İstanbul 2002, XXV, 9.

³⁹³ Kâşgarî, **Dîvânü Lugâti't-Türk**, 1. Baskı, haz., Kilisli Rıfat, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333, I, II, III; Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 1. Baskı, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, 106-107; Kâşgarlı Mahmud, **Divanü Lugâti't-Türk**, 1. Baskı, haz., Ali Çiçekli, May Yayınları, İstanbul 1970, s. 9.

Türk kabileleri hakkında da bilgiler vermektedir.³⁹⁴ Bu eserde Oğuz ve Kıpçak kabileleri hakkında diğerlerine nispetle daha geniş bilgi verilmektedir. Bu da Oğuz ve Kıpçakların kalabalık bir nüfuzla sahip olduğunu ve târihî seyir içerisinde çok önemli roller üstlendiklerinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Aynı zamanda Kıpçakların dil özellikleri hakkında ilk bilgilerin de burada yer aldığı görülmektedir. Zira Kâşgarlı, Kıpçaklarla ilgili olarak “*Kıpçak: Türklerden bir cinstir ve yerleri ise Kaşgar yakınlığındadır*” demektedir.³⁹⁵ Bununla birlikte *Dîvânü Lugâti't-Türk*’te Kıpçak ismi iki yerde Hıfçak³⁹⁶, bir yerde de Kıwçak³⁹⁷ olmakla üç yerde ve şu şekilde geçmektedir.³⁹⁸

“*Er kıfçaklandı: ‘er oğraklandı gibi ki, adam Kıpçak kılığına girdi,’ ‘adam oğrak kılığına girdi’ demektir.*”³⁹⁹

“*Kıwçaklandı: er kıwçaklandı = adam Kıpçak kılığına girdi ve Kıpçak huyu ile huylandı, Kıpçaklaştı. (Kıwçaklanur, kıwçaklamak).*”⁴⁰⁰

“*Kıfçakladı: ‘ol anı Kıpçakladı = o, onu Kıpçak boyundan saydı, onlara nispet etti.’ (Kıfçaklar, kıfçaklamak).*”⁴⁰¹

Bütün bunlarla birlikte Kâşgarlı Mahmud, yukarıda da ifade edildiği üzere Kıpçaklar ve diğer Türk kabileleri hakkında da bilgiler vermektedir. Eserde dağınık olarak serpiştirilen bu bilgileri, konumuzun önemi açısından özet haliyle aşağıda vermenin yerinde olacağı kanaatindeyiz. Türk kabileleriyle ilgili bölümlerde şu bilgiler yer almaktadır: “*Türkler aslında yirmi kabile/boydur. Hepsi Türk b. Yâfes b. Nuh’un neslinden (soyundan) gelir. Her*

³⁹⁴ Doğan Avcıoğlu, **Türklerin Tarihi**, 1. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul 1985, III, 1362-1364.

³⁹⁵ Kâşgarî, **a.g.e.**, 1333/1915, I, 394.

³⁹⁶ Kâşgarlı **a.g.e.**, 2006, II, 279; III, 351.

³⁹⁷ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, II, 276.

³⁹⁸ Yukarıda da ifade edildiği üzere Kıpçak ismi, Bizans kaynaklarında “*sarı, soluk, solgun*” anlamında Kuman olarak geçmektedir. Bu kelime Kâşgarlı’da aynı manaya gelen “*Kuba*” şeklinle geçmekte ve “*rengi, donu kumral ile sarı arasında olan at*” anlamını ihtiva etmektedir. Bkz: Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, II, 217; Ayrıca Kıpçak kelimesini “*boşluk*” anlamına gelen “*kobi/kovi*” ile irtibatı için bkz: Can Özgür, “*Kıpçakların Dili*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, III, 692.

³⁹⁹ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, II, 279.

⁴⁰⁰ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, II, 276.

⁴⁰¹ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, III, 351.

kabilenin de çok sayıda dalları (batın, butûn) vardır ki, onların sayısını yalnız Allah bilir. Burada her kabilenin çok sayıda oymağı vardır. Ben burada küçüklerini değil, büyük kabileleri sayacağım. Rumların yakınından geriye doğru Müslüman ve Câhiliye⁴⁰² dinlerine mensup olanlarını zikredeceğim. Rumlarla en yakın kabile Peçeneklerdir.⁴⁰³ Sonra Kıpçaklar, sonra Oğuzlar, sonra Yemaklar (Kimaklar), sonra Başkırtlar, sonra Besmiller, sonra Kâylar, sonra Yabagûlar, sonra Tatarlar, sonra Kırgızlar gelir.⁴⁰⁴

Daha sonra göçebe Türklerden bahsederek şöyle devam eder: *“Göçebelere gelince, Comullar farklı bir dil kullanırlar. Buna rağmen Türkçeyi de bilirler. Kırgızların, Kıpçakların, Oğuzların, Tuhsilerin, Yağmaların, Çiğillerin, İğrakların, Garukların tek ve has Türkçe ortak bir dilleri vardır.”⁴⁰⁵*

Kâşgarlı, Türk kabileleri arasındaki lehçe farklılıklarından yani dil ihtilafından da bahseder ve bu ihtilafların daha çok bazı harflerin düşmesi ve değişmesiyle olduğunu söyler. Kâşgarlı, konumuzla ilgili bölümde şöyle der:

“Oğuz ve Kıpçak boyları ‘ya’ ile başlayan kelimeleri ‘e’ (elif) ve ya ‘ce’ (cim) ile tebdil ederler. Diğer boyların ‘yelkin’ dediğine onlar ‘elkin’ derler. Veya ‘yılığ suya,’ ilığ, cılığ’ derler.”⁴⁰⁶ Nitekim bugün Kıpçakların bâkiyesi olan Kırım Türkçesinde “yiğit” kelimesi “cigit” şeklinde geçmektedir. Diğer taraftan “ılığ” kelime Ahıskalı Türklerce “kaynamamış su” mânasında “ilikh/ilix”⁴⁰⁷ şeklinde kullanılmaktadır.⁴⁰⁸ Ayrıca şunu da belirtmek isteriz ki,

⁴⁰² Klasik İslâm kaynakları ve Dede Korkut Oğuznâmelerinde ise daha İslâm’la müşerref olmamış Türklerden “Küffâr/Kâfirler” diye bahsedilmektedir. Bkz: Şeşen, **a.g.e.**, 2017, s. 11; V. Viladimiroviç Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, 3. Baskı, haz., Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, s. 352; Avcıoğlu, **a.g.e.**, II, 955.

⁴⁰³ Her ne kadar bazı araştırmacılar “Peçenek ismi”nin mânasını bir akrabalık terimi olan “Bacanak” kelimesine dayandırmaya çalışsalar da bu yaklaşım ilmi çevre tarafından kabul görmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: Gömeç, **a.g.e.**, 2014b, s. 115; Golden, **a.g.e.**, s. 219.

⁴⁰⁴ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 28; Câhiz, **Türklerin Faziletleri**, 1. Baskı, çev., Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017, ss. 36-37.

⁴⁰⁵ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 30-31.

⁴⁰⁶ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 31.

⁴⁰⁷ İlgili yerde de ifade edileceği üzere 1828’e kadar Osmanlı döneminde “Çıldır Eyaleti”nin başkenti olan Ahıska bölgesi ağzı, Türkiye’nin Doğu Anadolu bölgelerinin ağzına yakınlığıyla bilinmektedir. Özellikle tarihte kısa ismiyle “Atabegler Yurdu” olarak da bilinen “Erzurum, Oltu, Narman, Artvin, Şavşat, Yusufeli, Ardahan, Posof” ilçelerinin Türkçesi, Ahıska şivesine benzerliğiyle bilinmektedir. Bu da o bölge halklarının daha çok Kuman-Kıpçak ağzı ile

“*Dîvânü Lugâti't-Türk*”de bazı kelimeler vardırki bunların bir kısmı Kıpçakların bâkiyesi olarak bilinen “*Ahıskalı Türkler*”in şivesinde hâlâ canlılığını korumaya devam etmektedir. Hatta bunlardan birçoğunun günümüzde semantik açıdan her hangi bir değişikliğe uğramadıkları

konuştuklarının bir göstergesidir. Bkz: İkrâm Çınar, “*Atabek Yurdu*”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayı VIII**, Yıl 21, Sayı 78, Ankara 2015, ss. 260-270; Bayraktar, **a.g.m.**, s. 231.

⁴⁰⁸ Konuyla ilgili olarak şunu da vurgulamak isteriz ki, bugün başta Azerbaycan’ın Gobustan bölgesi olmak üzere özellikle “*Balaken, Zaqatala ve Qakh (Qax)*” bölgelerinde Kuman-Kıpçakların izlerine rastlamamız mümkündür. Nitekim “*Kuman (Lerik), Komanlı (Celilabad), Kıpçak/Qıpçaq (Qakh)*” ve “*İlisu (Qakh)*” köylerinin (bölgede aynı zamanda XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar yani Rusların gelişine kadar, aynı isim altında İlisu Hanlığı hüküm sürmüştür) varlığı bunun en bariz numunelerindedir. Zira “*İlisu*” yukarıda zikri geçen “*ihg*” ile doğrudan irtibatlı olup ve Kıpçakça “*ihg-sıçak*” ile “*su*”nun birleşmesinden “*sıçak su*” anlamına gelmektedir. Bkz: **Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası**, “*Kumanlar/Komanlar*”, 1. Baskı, red., C.B. Guliyev, Bakü 1982, VI, 20; A. Zeki Velidi Togan, **Azerbaycan’ın Tarihi Coğrafyası**, 1. Baskı, Tahsil Yayınları, Bakü 2009, ss. 56-57; **Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Lügati**, 1. Baskı, red., Rübabe Aliyeva, Şerq-Qerb Neşriyatı, Bakü 2007, I. 367; Çog, **a.g.m.**, ss. 63-64. Ayrıca şunu da ifade edelim ki, soy kökünün hangi boya dayandığını ispatlayan faktörlerden birisi de dil faktörüdür. Dolayısıyla Ahıskalı Türkler Oğuz boyu mu yahut Kıpçak boyu mu meselesine açıklık getirmemiz adına bu konuya da yeri gelmişken kısaca değinmek isteriz. Zira bu konu dahi farklı Gürcü antitezleri olması açısından önem arz etmektedir. Bilinen bir gerçektir ki, başta diğer Kafkas Halkları olmak üzere özellikle de Azerbaycan şivesinde olduğu gibi, Ahıska şivesinin teşekkülünde de Oğuz-Kıpçak boyu dillerinin önemli rolü olmuştur. Bu mânada Kafkas halklarından Kumuk Türkleri için de aynı görüş söz konusudur. Zira Kumulların menşei hakkında da iki görüş ileri sürülmektedir. Birinci görüş Kumukları Kıpçak Türklerinden olduğunu kabul etse de, ikinci görüşe göre Kumuklar, Moğol istilası sonrasında Kıpçak ve Oğuz gibi kudretli iki öz Türk halkın karışımından ortaya çıkmış bir Türk topluluğudur. Nitekim Kumukların yaşam tarzı ve dil özellikleri daha çok Kıpçak Türklerini çağrıştırmaktadır. Zira Egel, Kumuk lehçesi için “*Türk dilinin Kıpçak lehçesi*” demektedir. Bu görüş bizim tezimizi de destekler mahiyettedir.

Netice itibarıyla Ahıskalılar için de aynı şey söz konusu olabileceği kanaatindeyiz. Dolayısıyla Ahıskalı Türklere de Kıpçak ağırlıklı Oğuz-Kıpçak karışımı “*Ahıskalı Türk Topluluğu*” diyebiliriz. İlaveten bölge halkına hâlâ “*yerli*” denilmesinin sebebi de bu mânada araştırılması gereken konulardandır. Zira bu yerli kavramı sadece Ahıska bölgesinde değil, tarihî seyir içerisinde Ahıska’dan koparılmış, bugün Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan ve tarihte kısa adıyla “*Atabegler Yurdu*” olarak bilinen “*Kars, Ardahan, Artvin, Posof*”ta da hâlâ kullanılmaktadır. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Yunus Zeyrek, “*Ahıska-Posof Ağzı ile Dede Korkut Boylarında Ortak Sözler-I*”, **Bizim Ahıska; Üç Aylık Kültür Dergisi**, Yıl 12, Sayı 42, Ankara 2016, ss. 44-46; Yunus Zeyrek, “*Ahıska-Posof Ağzı ile Dede Korkut Boylarında Ortak Sözler-II*”, **Bizim Ahıska; Üç Aylık Kültür Dergisi**, Yıl 12, Sayı 43, Ankara 2016, ss. 41-44; Naille Velihanlı, **Arap Hilafeti ve Azerbaycan**, 1. Baskı, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993, s. 50; Abdulselam Arvas, “*Soy Kökümüzün Esas Faktörü Ana Dilimizdir*”, http://www.jasstudies.com/Makaleler/1448086084_arvasabdulselam.pdf, Erişim Tarihi (04.05.2017), s. 122; Erel, **a.g.e.**, s. 48; Togan, **a.g.e.**, 1981, ss. 161-162; Adji, **a.g.e.**, 2001, s. 149; Caferoğlu, **a.g.e.**, s. 51; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 155-156; Çog, **a.g.m.**, ss. 66-68. Ayrıca Kıpçakların fiziki ve antropolojik özellikleri hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bkz: Göhçe, **a.g.m.**, ss. 477-484; A. Zeki Velidi Togan, **Peçenek Tarihi**, 1. Baskı, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul 1937, s. 186; M. Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi I**, 1. Baskı, İşil Matbaası, İstanbul 1953, s. 378.

görülmektedir. Emsal teşkil etmesi açısından bir kısmını burada vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.⁴⁰⁹

Çapgut: ⁴¹⁰ Bugün hâlâ Ahıska şivesinde “*çaput*” şeklinde kullanılmaktadır. “*Bez parçası, paçavra*” anlamına gelen kelime, Kâşgarlı'nın eserinde “*çapgut*” şeklinde geçmekte ve “*çaput, şilte*” anlamını vermektedir. Kırzioğlu, İlhanlıların “*para*” olarak bir ara kullandığı resmî damgalı ipekli kumaş parçasının adı olan “*çaw*” ile bu sözü irtibatlandırmaktadır. Ona göre her ikisi de “*kumaş kesigi*” ve “*çapılmış yani basılıp damgalanmış*” anlamına gelmektedir. İran'da kullanılan basımevi/matbaa anlamındaki “*çaphâne*”, ve basma yerine söylenen “*çap etme*” deyimini de “*çap-ut*” ile ilgilidir.⁴¹¹ Ayrıca “*çaput*”, Anadolu Türk oymaklarından Karakeçililerin bir “*oymak/aşiret ismi*” olarak da bilinmektedir.⁴¹²

Çımguklandı: ⁴¹³ Ahıska şivesinde kullanılmakta olan ve “*inçe bir şeyle veya tırnakla vücuda fiziki zarar vermek*” diye tabir edebileceğimiz “*Çımkıladı veya Çankıladı*”⁴¹⁴ kelimesi, Kâşgarlı'nın eserinde “*çımguklandı*” şekliyle geçmekte ve “*her kesi yeren, dedikoducu*” anlamlarını ihtiva etmektedir. Muhtemeldir ki kavram, Ahıska şivesinde zamanla semantik anlam kazanmıştır.

Urug: ⁴¹⁵ Kâşgarlı bu kavram için “*tane, tohuma da urug denir*” der ve şöyle bir açıklama yapar: “*buna benzetilerek hısımlara da urug/turug denir.*” Son dönemlere kadar Anadolu Türkçesinde de kullanılan bu kavram, ikinci anlamıyla Ahıska şivesinde hâlâ kullanılmaktadır.⁴¹⁶

⁴⁰⁹ Bu kelimeler bugün sadece “*Ahıska şivesi*”nde değil, başta Posof olmak üzere “*Atabegler Yurdu*”nda da hâlâ kullanılmaya devam etmektedir.

⁴¹⁰ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 451.

⁴¹¹ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1962, s. 205.

⁴¹² Mehmet Eröz, **Doğu Anadolu Hakkında Sosyo-Kültürel Bir Araştırma**, 1. Baskı, Baylan Matbaası, Ankara, t. y., s. 22.

⁴¹³ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, II, 275.

⁴¹⁴ Tahircan Kukulov-Mevlud Kukulov, **Ahıska Türklerinin Sözlüğü**, 1. Baskı, Elm ve Tahsil Neşriyat, Bakü 2014, s. 69.

⁴¹⁵ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 63-64.

⁴¹⁶ Kukulov-Kukulov, **a.g.e.**, s. 262. Kıpçak Türkçesi Sözlüğünde ise boy anlamında “*Urk*” şeklinde geçmektedir. Bkz: Recep Toparlı, Hanifi Vural, Recep Karaatlı, **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007, s. 293.

Baya:⁴¹⁷ *Dîvânü Lugâti't-Türk*'te “*demin, az önce*” anlamında kullanılan bu kelime Ahıska ağzında sonuna “*k*” harfi eklenerek “*bayak(x)*” şeklinde ve aynı anlamda hâlâ kullanılmaktadır.⁴¹⁸

Aba:⁴¹⁹ Hemen bütün Türk lehçelerinde görülen ve bugün Anadolu Türkçesinde daha çok “*ebe*”⁴²⁰ şeklinde kullanılarak farklı bir anlam yüklenen bu kelime, Kâşgarlı'da Oğuzca'dan “*ana*” karşılığı olarak verilmiştir. Kelime “*ana-anne*” mânasında “*aba-apa*”⁴²¹ şeklinde Ahıska şivesinde bugün hâlâ kullanılmaktadır.⁴²² Aynı kelime Kıpçakça sözlüklerde de geçmektedir.⁴²³ Nitekim Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin (ö. 745/1344) *Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-etrâk* isimli eserinde “*aba*” şeklinde geçmekte ve “*valide, nine*” anlamına gelmektedir.⁴²⁴ Buna rağmen İnan, “*aba*” veya “*apa*”nın eski Türkçe'de “*baba, ata*” anlamlarını ifade ettiğini de söylemektedir.⁴²⁵

Tul:⁴²⁶ Anadolu Türkçesinde “*d*” ile “*dul*” şeklinde geçen kelime, Kâşgarlı'da “*kocası ölmüş kadın*” anlamında “*t*” ile “*tul*” olarak geçmektedir. Kâşgarlı kelimeyle ilgili şöyle bir misal de vermektedir: “*Yavlak tullig begden keru yalungus tul yeg*” yani “*Kötü dilli kocadan yalnız dul daha iyidir.*” Kelime Ahıska şivesinde “*t*” ile “*tul*” şekliyle ve aynı anlamda hâlâ kullanılmaktadır.

Konunun fazla uzamaması için araştırmamız esnasında “*Dîvânü Lugâti't-Türk*”ün Betim Atalay çevirisinde rastladığımız diğer kelimeleri ise şu

⁴¹⁷ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 37.

⁴¹⁸ Kukulov-Kukulov, **a.g.e.**, s. 40; Zeyrek, **a.g.m.**, s. 44.

⁴¹⁹ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 86.

⁴²⁰ Ayverdi, **a.g.s.**, I, 807.

⁴²¹ Kıpçak isim ve boyları arasında da “*Altun-Apa, Kay-Apa, Kun-Apa, Toks-Aba ve Urus-Apa*” gibi “*Aba/Apa*” ve “*Oba*”yla biten boy ve isimler vardır. Zira bunlar da “*büyük, muhterem*” anlamlarına gelmektedir. Bu kapsamda “*Altun-Apa, Boz-Apa, Ay-Apa, Arslan-Apa, Beg-Apa*” vb. isimlere XII. yüzyıllarda memlük/Kıpçak asıllı Selçuklu beylerinde de rastlamamız mümkündür. Bkz: Laszlo Rasonyi, “*Kuman Özel Adları*”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, Yıl III/VI, Sayı 3-6, Ankara 1966-1969, ss. 77-78; Faruk Sümer, **Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları**, 1. Baskı, Ders Kitapları Anonim Şirketi, İstanbul 1997, s. 62; Kukulov-Kukulov, **a.g.e.**, s. 5.

⁴²² Kelimenin diğer anlamları için bkz: Gömeç **a.g.e.**, 2014b, ss. 82-83.

⁴²³ Toparlı, Vural, Karaatlı, **a.g.e.**, s. 1.

⁴²⁴ Abû-Hayyân, **a.g.e.**, s. 1.

⁴²⁵ İnan, **a.g.e.**, 1986, s. 46.

⁴²⁶ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, III, 183.

şekilde sıralayabiliriz: **Adaş:** ⁴²⁷ arkadaş, dost; **Açuh/Açux:** ⁴²⁸ açık; **Ahsah/Axsax:** ⁴²⁹ Aksak; **Apa:** ⁴³⁰ ana, anne; **Ata:** ⁴³¹ baba; **Bıldır:** ⁴³² geçen sene; **Bilezük:** ⁴³³ bilezik; **Boğuşmah:** ⁴³⁴ birbirini boğmak, kavga etmek; **Boldu:** ⁴³⁵ yeterli; **Bügri:** ⁴³⁶ eğri büğrü olan; **Çaruk/Çarux:** ⁴³⁷ çarık; **Çırlatmak:** ⁴³⁸ ağlatmak; **Eke:** ⁴³⁹ büyük kız kardeş (Ahıskalılar'da bugün "ağabey" anlamında kullanılmaktadır); **Etik:** ⁴⁴⁰ pabuç, mest (Gürcülerde ve Ahıskalı Türklerde "kısa çizme" anlamında kullanılmaktadır); **Etmek:** ⁴⁴¹ yenecek ekmek; **Kari:** ⁴⁴² yaşlı kadın; **Ogla:** ⁴⁴³ genç, yiğit (Ahıska şivesinde gençlere "ola" diye hitap ederler. Ayrıca dilimizde "erkek çocuk" anlamında "oğlan" kelimesi de bununla irtibatlıdır); **Oxşamak:** ⁴⁴⁴ benzemek; **Sekü:** ⁴⁴⁵ dükkân, seki (Ahıska şivesinde oturmak için evlerin içinde daha çok tahtadan yapılan bir yüksekliktir); **Siçgan:** ⁴⁴⁶ fare (Ahıska şivesinde "siçan" olarak geçmektedir); **Tor:** ⁴⁴⁷ tuzak, ağ (balık ağı); **Yazuh:** ⁴⁴⁸ günah, suç.

Netice itibariyle şunu diyebiliriz ki Dîvânü Lugâti't-Türk'te var olan bu kelimeler bugün Türk toplulukları tarafından aynen veya kısmen değiştirilmiş şekliyle kullanılmaya devam etmektedir. Ahıska şivesinde hemen hiç bozulmamış haliyle devam etmesini ise, Ahıskalı Türklerin kapalı bir toplum

⁴²⁷ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 61; Kukulov-Kukulov, **a.g.e.**, s. 7.

⁴²⁸ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 64, 94; Kukulov-Kukulov, **a.g.e.**, s. 6.

⁴²⁹ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 119; Kukulov-Kukulov, **a.g.e.**, s. 15.

⁴³⁰ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 86.

⁴³¹ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 32, 86, 206, 288, 508; II, 80; III, 87, 201, 383; Kukulov-Kukulov, **a.g.e.**, s. 27.

⁴³² Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 456.

⁴³³ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 518; II, 82; Kukulov-Kukulov, **a.g.e.**, s. 48.

⁴³⁴ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, II, 101; Kukulov-Kukulov, **a.g.e.**, s. 52.

⁴³⁵ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 139.

⁴³⁶ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 219, 420.

⁴³⁷ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 318; Kukulov-Kukulov, **a.g.e.**, s. 69.

⁴³⁸ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, II, 333; Kukulov-Kukulov, **a.g.e.**, s. 65.

⁴³⁹ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 68, 90; III, 7; Kukulov-Kukulov, **a.g.e.**, s. 96.

⁴⁴⁰ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, III, 283.

⁴⁴¹ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 102, 166, 197, 202, 211, 247, 262, 329, 391; II, 28, 30, 98, 112, 197, 235; III, 93, 223, 280, 287, 304, 352, 426, 428; Kukulov-Kukulov, **a.g.e.**, s. 103.

⁴⁴² Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 425; II, 30; III, 128, 222-223, 421.

⁴⁴³ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 129.

⁴⁴⁴ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 282; II, 286; Kukulov-Kukulov, **a.g.e.**, s. 194.

⁴⁴⁵ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, III, 230.

⁴⁴⁶ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 75, 345, 409, 438; II, 263; III, 263, 267, 282, 412.

⁴⁴⁷ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, III, 39, 57, 121.

⁴⁴⁸ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 16, 203, 220, 521; II, 75, 135, 143, 169, 222, 261; III, 16; Kukulov-Kukulov, **a.g.e.**, s. 285.

halinde yaşamalarıyla ilişkilendirilebilir. Zira sürgünlerden sürgünlere gönderilen bir topluluk olarak bilinen Ahıskalılar, başta dilleri olmak üzere din, örf ve âdetlerini bu tutumları sayesinde koruyabilmişlerdir.

1.1.2. Oğuz Destanı ve Kitâb-ı Dede Korkut'ta Kıpçaklar

Türk edebiyatının hiç şüphesiz en kıymetli hazinelerinden birisi Oğuznâmeler veya diğer ismiyle Oğuz Kağan Destanıdır. Muhtevasında köklü bir tarih ve kültür unsuru yatan Oğuznâmeler,⁴⁴⁹ târihî Türk destan kahramanı ve hükümdarı Oğuz Kağan'ın fütuhâtından bahsetmektedir.⁴⁵⁰ Zira Fuad Köprülü'ye göre: “*Devlet-i Aliyye zamanında, Oğuz Han'dan başlayarak Selçuklular da içine alan ‘Umûmî Türk Tarihleri’ne ‘Oğuznâme’ denilmektedir*”.⁴⁵¹

Bugün farklı coğrafyalara ve farklı Türk boylarına ait birçok Oğuznâme bulunmaktadır.⁴⁵² Fakat şurası bir gerçektir ki bunların hepsinin çıkış noktası aynıdır.⁴⁵³ Zira günümüzde yazıya geçirilmiş Oğuznâmelerin kaynağı olarak İlhanlı veziri Reşîdüddin Fazlullah-ı Hemedânî'nin (ö. 718/1318) bir dünya tarihi niteliği taşıyan *Câmiu't-Tevârih* adlı kitabının ikinci cildindeki *Târih-i Oğuzân ve Türkân* bölümü gösterilmektedir.⁴⁵⁴ Bu destan ilim adamlarınca

⁴⁴⁹ Gömeç, Türk tarihinin ve kültürünün izlerini yansıtan destanları şöyle sıralamaktadır:

1. *Oğuz Kağan Destanı (Oğuznâme)*
2. *Türklerin Türeyişi ve Ergenekon Destanı*
3. *Tölöslerin Türeyiş Destanı*
4. *Sır Tarduş Boyunun Yok Olması Destanı*
5. *Uygurların Türeyiş ve Göç Destanları*
6. *Kimek Destanı*
7. *Başkurt Destanları*
8. *Alp Er Tonga Destanı*
9. *Hun Liu Yüan Destanı*
10. *Ata İllig yani Attila Destanı*
11. *Çor Destanı*
12. *Dede Korkut Hikâyeleri*. Ayrıca destanların ana konuları ve tarihi gerçeklikleri

hakkında daha geniş bilgi için bkz: Saadettin Yağmur Gömeç, **Türk Tarihinden İzler III**, 1. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara 2015, ss. 9-24.

⁴⁵⁰ Gömeç, **a.g.e.**, 2014a, s. 7; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 1.

⁴⁵¹ Fuad Köprülü, **Türk Edebiyatı'nda İlk Mutasavvıflar**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1976, ss. 247-249; **Dedem Korkudun Kitabı...**, s. 37.

⁴⁵² Oğuznâmelerin listesi için bkz: Zeki Velidi Togan, **Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili**, 2. Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul 1982, ss. 13-14.

⁴⁵³ Abdülkadir İnan, “*Türk Destanlarına Genel Bir Bakış*”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Ankara 1954, s. 189.

⁴⁵⁴ Gömeç, **a.g.e.**, 2014a, ss. 20-22.

incelenmiş ve değişik dillere aktarılmıştır. Bu incelemelerin en önemlilerinden birisi de A. Zeki Velidi Togan tarafından hazırlanan lakin vefatından sonra talebesi Tuncer Baykara tarafında tercüme ve tahliliyle beraber yayımlanan “*Oğuz Destanı*”dır.⁴⁵⁵ Oğuznâmelerin ne zaman ve nerede yazıldığı kesin bilinmemekle beraber, destandaki özellik ve tarihi izlerden hareketle ekserî ulemâ XIV. yüzyılda yazıldığına kanaat getirmişlerdir.⁴⁵⁶

XVII. yüzyıldan itibaren Oğuznâmeler kısmen ehemmiyetini kaybetse de son asırlara kadar Türkistan’dan Anadolu’ya, Trabzon’dan Ahıska, Gence ve Demirkapı’ya kadar Doğu Anadolu Kafkasya ve Azerbaycan sahasında sevilerek dinlenmiş, okunmuş ve Oğuzlara karşı daha derin bir bağlılık duyulmasına sebep olmuştur.⁴⁵⁷ Zira destanların yazıya geçirildiği XV. yüzyılda Oğuzculuk cereyanının dahi var olduğu bilinmektedir. Bu da Kıpçak, Kanglı vb. gibi diğer Türk boylarının unutulmasına veya ikinci planda zikrine getirip çıkarmıştır.⁴⁵⁸ Nitekim Turan, konuyla ilgili olarak şu ifadelere yer vermektedir: “‘*Câmi’üt-Tevârîh*’ ve ‘*Oğuznâme*’ *Garp Türklerinin millî tarih görüşü ve şuûrunu kuvvetlendirmekte çok büyük bir rol oynamıştır. Millî destan ve an’anelere göre Osmanlılar Oğuzların en asîli olan Kayı boyuna mensup olmakla övünür ve kendilerini diğer Türk ve Moğol hanlarından daha üstün tutarlardı. II. Murad (ö. 855/1451) zamanında Türk kültürü ve şuuru çok yükselirken Yazıcıoğlu Ali (ö. 855/1451) ‘Câmi’üt-Tevârîh’in Oğuznâme’sini ve Anadolu’da yaşayan millî an’aneleri topluyordu. Dede-Korkut kitabında Korkut Ata ‘âhir zamanda hanlığın Kayı boyuna geçeceğini, hâkimiyetlerinin Kiyâmet’e kadar süreceğini’ tebşir etmiş ve bununla Osmanlı hanedanının murâd edildiği belirtilmiştir.*”⁴⁵⁹ Bundan dolayıdır ki, Türkler nezdinde Oğuz Han soyundan gelmeyen han ve sultanlar meşru sayılmamıştır. Zira büyük bir fâtih olmasına rağmen Timur’un sadece Emîr olarak kalması da bundandır.⁴⁶⁰

⁴⁵⁵ Togan, **a.g.e.**, 1982. Ayrıca destanlar hakkında genel bilgi için bkz: Sümer, **a.g.e.**, 1972, ss. 373-419.

⁴⁵⁶ Sümer, **a.g.e.**, 1972, ss. 2, 374, 377-381.

⁴⁵⁷ **Dede Korkut Kitabı**, 3. Baskı, haz., Yunus Zeyrek, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016, s. 14.

⁴⁵⁸ Sümer, **a.g.e.**, 1972, s. 373.

⁴⁵⁹ Osman Turan, **Selçuklular ve İslâmiyet**, 1. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971, s. 195.

⁴⁶⁰ Daha geniş bilgi için bkz: Turan, **a.g.e.**, 1971, ss. 189-196.

Hatta bu sebeptendir ki, bugün bir Kıpçak bâkiyesi olan Ahıskalılarda dahi Oğuzculuk temayülünü görmemiz mümkündür.

1.1.2.1. Oğuz Destanında Kıpçaklar

Yazılı tarih geleneği zayıf olan milletler, destanları yardımcı kaynak olarak kullanmışlardır. Nitekim bir milletin tarihiyle ilişkisi olduğu da bilinen ve o milletlerin soy özellikleri, toplumsal yapıları, millî değerleri ve gelenek-göreneklerini etraflı bir şekilde yansıtan en önemli vesikalardan birisi hiç şüphesizki destanlardır. Her ne kadar kısmen abartılı anlatımlar olsa da, bazı tarihi gerçekler için belge niteliği taşıdığını ifade edenler de vardır.⁴⁶¹ Zira Togan, çok ihtiyatlı olmak kaydıyla târihî bir meselenin izahı konusunda destanlardan istifade edilebileceğini vurgulamaktadır.⁴⁶² Bununla birlikte mitolojinin tarihi bir belge hüviyeti taşımadığı bilinmekle beraber, milletlerin komşuları hakkındaki fikir ve düşünceleri aydınlatmaları bakımından, bir tarihçi için büyük önemi haizdir.⁴⁶³

İlgili yerlerde Kıpçakların birçok halkın oluşumunda önemli roller oynadığını zaman zaman ifade etmiştik. Buna rağmen Kıpçaklar kendileri bir destan vücuda getirememişlerdir ama başta Oğuzlar olmak üzere birçok halkın destanlarında yer almışlardır. Nitekim Oğuzların kuzey komşularını teşkil etmesi açısından Oğuznâmelerde önemli ölçüde Kıpçaklardan da bahsedilmektedir.⁴⁶⁴

Kıpçak boy/kavim isminin menşei hakkında Oğuz destanlarında ağaçtan türediğine dair efsanevî bilgiler yer almaktadır.⁴⁶⁵ Genel olarak Türk boylarının menşeleri hakkında söylenen efsanelerde ağacın önemli bir yeri vardır.⁴⁶⁶

⁴⁶¹ Kıldıroğlu, **a.g.e.**, ss. 193-194.

⁴⁶² A. Zeki Velidi Togan, **Tarihte Usûl**, 4. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985, s. 44.

⁴⁶³ Ögel, **a.g.e.**, 1971, s. 147; Gökbel, **a.g.e.**, s. 36.

⁴⁶⁴ Sümer, **a.g.e.**, 1972, s. 57.

⁴⁶⁵ Ayrıca Türklerde ağaç ve orman kültürü hakkında geniş bilgi için bkz: Gökbel, **a.g.e.**, ss. 217-221; Adji, **a.g.e.**, 2001, ss. 47-50; Azad Dadayev, “Çam Bayramı mı, Çan Bayramı mı?”, <http://www.ajansahiska.com/makale/cam-bayrami-mi-can-bayrami-mi-m61.html>, Erişim Tarihi (04.08.2017).

⁴⁶⁶ Daha geniş bilgi için bkz: Abdülkadir İnan, “Dede Korkut Kitabında Eski İnançlar ve Gelenekler”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, Yıl III/VI, Sayı 3-6, Ankara 1966-1969, ss. 145-157; İnan, **a.g.e.**, 1986, s. 65.

Ayrıca Dede Korkut kitabında adı geçen Basat isminde bir kahraman, babasının adının “kaba ağaç” olduğunu söyleyerek şöyle devam etmektedir: “Atam adın sorar olsan ‘kaba ağaç’, / Anam adın dir isen kağan arslan, / Menüm adum sorar isen Oğuz oğli Basat’dur”.⁴⁶⁷ Bununla beraber Dede Korkut’ta İslâmî motiflerle tezyin çok güzel bir ağaç mersiyesi de vardır.⁴⁶⁸

Oğuznâmeler’de Kıpçaklar, Oğuz Han’ın bir evlatlığı olarak yer almaktadır. Zira Uygurca Oğuz Destanı’nda Kıpçaklar, Oğuz’un neslinden olmamakla beraber sonradan giren bir kavim olarak gösterilmektedir. Ebûlgazi Bahadır Han (ö. 1074/1663) dahi Kanglı, Kıpçak, Karluk⁴⁶⁹ ve Halaçların Oğuz neslinden olmadıklarını söylemektedir.⁴⁷⁰ Buna rağmen Oğuznâme’de; “Bunların her birine Oğuz ad verir: ⁴⁷¹ Halaç, Kanglı, Karluk, bu da Kıpçak’tır” denilerek hepsinin Kıpçak boyundan oldukları vurgulanmaktadır.⁴⁷² Ayrıca bunlar, Oğuz Han’ın nesli ile de karışan halk toplulukları olarak bilinmektedir.⁴⁷³

Uygurca Oğuz Destanında Kıpçakların tarih sahnesine çıkışı şöyle anlatılmaktadır: “Oğuz Kağan’ın İt-Barak ⁴⁷⁴ ülkesini fethi esnasında askerlerinden birisinin karısı hamile kalmış, kocası da savaşta öldürülmüştü. Bu savaş yerinde kadının doğum yapması yaklaşmıştı. Yakınlarda içi oyulmuş

⁴⁶⁷ **Dede Korkut Kitabı**, 1. Baskı, haz., Muharrem Ergin, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1964, s. 91.

⁴⁶⁸ Bu mersiye için bkz: **Dede Korkut...**, 1964, ss. 21-22.

⁴⁶⁹ Karluk isminin doğuşu için bkz: Tufan, **a.g.e.**, s. 49.

⁴⁷⁰ Konuyla ilgili bölümde şu ifadeler yer almaktadır: “Şimdi birçok kavimler ki Oğuz Han onlara ad koymuştu, Oğuz Han neslinden değildirler. Öyle de olsa bu ziyafette var idiler. O sebepten adlarını kitapta yazıyorlar. Adları şunlardır: Kanglı ve Kıpçak ve Karluk ve Kalaç”. Bkz: Ebûlgazi, **a.g.e.**, ss. 31-32; Ebûlgazi Bahadır Han, **Türklerin Soy Kütüğü**, 1. Baskı, haz., Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser, y.y., s. 45.

⁴⁷¹ Oğuznâmeler’de çocuğun ad alabilmesi için öncelikle kahramanlık göstermesi gerekirdi. Çocuk kahramanlık gösterdikten sonra Dede Korkut veya Oğuz Han gelerek ad koyar ve “adını ben verdim, yaşını Allah versin” diye duâ’da bulunurdu. Meselâ: Dirse Han’ın oğlu on beş yaşına gelince boğayla cenk ederek onu öldürmüş ve Oğuz Han tarafından “Boğaç” ismini almıştır. Bkz: **Dede Korkut...**, 1964, s. 7; Azad Dadayev, “Ad Günü mü, Doğum Günü mü?”, <http://www.ajansahiska.com/makale/ad-gunu-mu-dogum-gunu-mu-m55.html>, Erişim Tarihi (18.09.2017).

⁴⁷² Kemal Eraslan, “Manzum Oğuznâme”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt XVIII, İstanbul 1976, s. 189.

⁴⁷³ Ögel, **a.g.e.**, 1971, s. 168; Sümer, **a.g.e.**, 1972, s. 375.

⁴⁷⁴ Tüylü köpek anlamına gelen “İt-Barak”, “dünyanın karanlık yüzünde yaşayan, erkekleri çok çirkin, kadınları çok güzel bir kavim” olarak açıklanmaktadır. Bkz: Gülensoy, **a.g.e.**, s. 133.

bir ağaç vardı. Kadın o ağaca girip çocuğu doğurdu. Çocuğu Oğuz'un yanına getirdiklerinde durumu ona anlattılar. Oğuz, adını Qıpçak koydu. Qıpçak kabuk kelimesinden çıkmıştır. Türk dilinde içi çürümüş ve oyulmuş ağaca derler".⁴⁷⁵ Nitekim Reşideddin'de geçen "çürümüş ağaç kovuğu" anlamı, *Dîvânü Lugâti't-Türk* ve *Kutadgu Bilig*'de de geçmektedir ki yukarıda zikretmiştik.⁴⁷⁶

Destanda Kıpçak, Oğuz Hanın gözde bir beyi ve kendine yakın bir komutanı olarak bilinmektedir. Bundan da Oğuz Türklerinin, Kıpçakları garipsemedikleri ve bir Türk kavmi olarak kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Neticede Oğuzlar onları kendilerinden ayrı görmemişler ve Oğuz Han'ın kuzey bekçisi gibi kabul etmişlerdir.⁴⁷⁷

Yukarıdaki efsaneye benzer bir anlatım Ebülğazi'de ise şu şekilde geçmektedir: "Eski Türk dilinde içi boş ağaca Kıpçak derlermiş. Onun için o oğlan ağaç içinde doğdu diye adını Kıpçak koydular. Bu günkü şiveyle içi boş ağaca Çıpçak derler, zamanla k (harfi) ç'ye tebdil etmiştir."⁴⁷⁸ O oğlanı Han kendi yanında büyüttü. Bütün Kıpçak halkı onun neslindedir. Oğuz Han zamanından ta Cengiz han zamanına kadar Tin ve İdil ve Yayık, bu üç suyun yakasında Kıpçak'tan başka il yok idi. Dört bin yıla kadar o yerlerde oturdular. Onun için o yerlere 'Deşt-i Kıpçak' derler."⁴⁷⁹ Ebülğazi'nin diğer ifadesine göre: "...Urus (Rus) ve Ulak, Macar ve Başgırd illeri düşman idiler. (Oğuz Han) Kıpçak'a pek çok il ve bey (nöker) vererek, onu Tin (Don) ve İdil (Volga) nehirlerinin kenarına gönderdi. Üç yüz yıl Kıpçak o yerlerde padişahlık kılıp oturdu."⁴⁸⁰ Bütün Kıpçak halkı onun neslindedirler"⁴⁸¹ Ayrıca

⁴⁷⁵ Togan, **a.g.e.**, 1982, s. 26; Reşideddin Fazlullah, **Oğuznâme**, 1. Baskı, çev., P. M. Şükürov, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1992, s. 18; Gündüz, **a.g.e.**, 2017, ss. 48-49.

⁴⁷⁶ Gülensoy, **a.g.e.**, ss. 145-146.

⁴⁷⁷ Ögel, **a.g.e.**, 1971, ss. 146-147.

⁴⁷⁸ Bugün Azerbaycan'ın Şeki bölgesinde, "kitap-çitap, Türk-Türç, gemi-cemi" vb. misallerde olduğu gibi Şeki şivesinde hâlâ "k" harfi "ç", "g" harfi de "c" şeklinde telaffuz edilmektedir. Dilciler tarafından araştırılmaya değer bir mevzudur. Öte yandan benzer bir şivenin "Erzurum"da da kullanıldığı bilinmekte ayrıca Kırzioğlu bu şivenin buraya 1501-1502'de Tebriz'den Yavuz'a sığınan "Akkoyunlular" tarafından yayıldığını belirtmektedir. Ayrıca her iki bölgede Oğuz-Kıpçak boylarının varlığı da bilinen bir gerçektir. Bkz: Kırzioğlu, **a.g.m.**, 1962, ss. 243-244.

⁴⁷⁹ Bahadır Han, **a.g.e.**, 1925, ss. 23-24; Ögel, **a.g.e.**, 1971, s. 186-187.

⁴⁸⁰ Bu olay "Uygurca Oğuznâme"de manzum şekliyle şöyle geçer:

Ebülğazi, bu olayları kendi çağındaki yaşantısını, gördüklerini, duyduklarını da ilave ederek biraz daha geniş şekliyle anlatmaktadır.

Neticede Kıpçak, Oğuz Han adına bütün bu bölgeleri idare eden bir atanın ve onun soylarının adıdır. Bu mânada Kıpçakların Oğuz boyları arasındaki yerlerini görme adına Golden,⁴⁸² Sümer⁴⁸³ ve Ögel'den de yardım olarak listeyi şu şekilde verebiliriz.⁴⁸⁴

Boy'un Babası	Boy'un Adı	Oğuz'a Bağlı Boylar	Oğuz'un Ad Verdiği Boylar
I. Gün Han	1. Kayı	Bayat	Sorkı
II. Ay Han	2. Alka Evli	Kara Evli	Lala
III. Yıldız Han	3. Yazır	Yıpar	
	4. Dodurğa	Döger	Murdoşay
IV. Gök Han	5. Avşar	Kızık	Turumçı
	6. Beg dili	Karcın	Karaçık
V. Dağ Han	7. Bayındır	Peçenek	Kazğurt
	8. Cavuldur	Cebni	Kanglı
VI. Deniz Han	9. Salur	Eymür	Kalaç
	10. Ala Yuntlı	Üregir	Teke Karlık
	11. İğdir	Bügdüz	Karlık
	12. Yıva	Kınık ⁴⁸⁵	Kıpçak

Listede yer alan üçüncü sınıftaki kabileler, yukarıda da yer yer ifade ettiğimiz gibi Oğuz Han'ın kanını taşımayan ve sadece ad verdiği Karlık, Kanglı ve Kıpçak gibi kavimlerdir.⁴⁸⁶

Bütün bunlardan şu neticeye varabilirizki, Türk Devleti kurulma aşamasında Oğuz'la birlikte hareket eden çocuklarının ahfâdına Oğuz-Uygur

"Kaliver sen burada, oluver bir sancak Beğ!

Ben dedim öyle olsun, densin sana Kıpçak Beğ". Ayrıca manzumenin tamamı için bkz: Ögel, **a.g.e.**, 2010, ss. 120-122; 171.

⁴⁸¹ Bahadır Han, **a.g.e.**, y.y., s. 32.

⁴⁸² Golden, **a.g.e.**, s. 219.

⁴⁸³ Sümer, **a.g.e.**, 1972, ss. 213-214, 423-461.

⁴⁸⁴ Oğuz boy adları ve damgaları için bkz: Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 55-58; Gündüz, **a.g.e.**, 2017, ss. 53-56.

⁴⁸⁵ 24 Oğuz boy adının etimolojisi için bkz: Ahmet Bican Ercilasun, "Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi", **Dil Araştırmaları**, Sayı 3, Güz 2008, Ankara 2008, ss. 9-25.

⁴⁸⁶ Ögel, **a.g.e.**, 2010, ss. 184, 187, 215.

adı verilirken; amcaları, yeğenleri ve diğer akrabalarına da Karluk”, Kanglı ve Kıpçak denilmesi söz konusudur.⁴⁸⁷

1.1.2.2. Kitâb-ı Dede Korkut'ta Kıpçaklar

Oğuzların tarihî ve içtimaî hususiyetleri hakkında önemli bilgiler ihtiva eden bir diğer destan ise Dede Korkut Kitabı'dır. Dede Korkut'un kitabı veya asıl adıyla *Kitâb-ı Dedem Korkud alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân*⁴⁸⁸ diye bilinen eser, isminden de anlaşılacağı üzere Oğuzlardan kalan önemli bir destandır.⁴⁸⁹ Ayrıca Vatikan nüshası da olan eserin Dresten Nüshası ilk defa Almanya Dresden Kraliyet Kütüphanesi'nde bulunmuştur. Oğuzların kendi dillerinde yazılmış tek millî destan olması hasebiyle önemi haizdir.⁴⁹⁰

Kitâb-ı Dede Korkut'ta var olan hikâyelerin bir kısmı Oğuzların; Trabzon Rumları, Gürcüler ve Abazalarla savaşlarının destanı olarak bilinmektedir.⁴⁹¹ Dede Korkut kitabındaki on iki hikâyeye de Oğuz destanlarındaki hikâyelerle benzerlik teşkil etmektedir.⁴⁹² Buna rağmen Oğuznâme tabiri Dede Korkut'ta sadece beş yerde⁴⁹³ geçmesine rağmen Köprülü, destanda geçen on iki menkıbeden her birine ayrıca “*Oğuznâme*” denildiğini söylemektedir.⁴⁹⁴

Dede Korkut hikâyelerinin XV. yüzyılın ikinci yarısında tespit edilerek yazıya geçirildiği genel olarak kabul edilmektedir.⁴⁹⁵ Sümer, *Oğuzlar* adlı eserinin bir yerinde, “*XIV. yüzyılda Doğu Anadolu'da veya Azerbaycan'da yazılmış olduğunu*”⁴⁹⁶ kaydederken, başka bir yerinde de “*Bu destanlar şüphesiz XVI. yüzyılda Erzurum'da, Kuzey Azerbaycan'da veya Şirvan'da*

⁴⁸⁷ Gömeç, a.g.e., 2014b, ss. 129-135.

⁴⁸⁸ **Kitâb-ı Dedem Korkud alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân**, Sächsische Landesbibliothek Staats Und Universitätsbibliothek Dresden, Ea., 86, No; 46; Orhan Şaik Gökyay, “*Dede Korkut*”, **DİA**, İstanbul 1994, IX, 77.

⁴⁸⁹ Kıldıroğlu, a.g.e., s. 196.

⁴⁹⁰ Sümer, a.g.e., 1972, s. 373; **Dede Korkut...**, 2016, ss. 18-21.

⁴⁹¹ **Dedem Korkudun Kitabı...**, s. 37.

⁴⁹² Sümer, a.g.e., 1972, s. 373.

⁴⁹³ İlgili sayfalar için bkz: **Dede Korkut Hikâyeleri...**, ss. 55, 95, 120, 166, 197.

⁴⁹⁴ Daha geniş bilgi için bkz: Köprülü, a.g.e., ss. 247-253.

⁴⁹⁵ Nihad Sami Banarlı, **İman ve Yaşama Üslubu**, 2. Baskı, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2008, s. 135.

⁴⁹⁶ Sümer, a.g.e., 1972, s. 378.

yazılmış olabilir” diyerek son fikrini ifade etmektedir.⁴⁹⁷ İnan’a göre ise destan, XIII. ve XIV. yüzyıllarda elimizdeki son şeklini almıştır.⁴⁹⁸

Aynı zamanda eski Anadolu Türkçesinin önemli şaheserlerinden biri olarak bilinen *Kitâb-ı Dede Korkut*’un Dresden nüshasında, asıl konumuzu teşkil eden Ahıska ismi “*Ak-Sika*”, “*Ak-Saka*” veya “*Akıska*”⁴⁹⁹ şeklinde geçmekte ve metinde şu ifadeler yer almaktadır: “*Meger Başı Açuk Dadyân Kal’asından ‘Ak-Sika/Ak-Saka’ Kal’asından kâfirin casusi vardi*”.⁵⁰⁰ Metinde geçen “*Başı Açuk*” ibaresinin Gürcistan hâkimi Bagrat’ın lâkabı veya unvanı olduğu bilinmektedir. Zira merkezi Kutayis olan İmeret’in tarihî ismi Başiaçık’tır.⁵⁰¹ Bu mânada Evliya Çelebi de “*Kutayis bölgesinin asıl ismi Açık Bâş Vilayeti’dür*” demektedir.⁵⁰² Tatyân veya Dadyân ise Gürcü Kralları’ndan birinin adı olup Dadyân ise daha sonra bu kiralın hâkim olduğu “*yerin ismi*” veya “*unvan*” olarak tarihe geçmiştir.⁵⁰³ Nitekim Cevdet Paşa: “*Tiflis hâkimine Han, Açık Bâş ve Guril (Gurya) ve Megrel hâkimlerine dahi Dadyân denilir*” diyerek konuya açıklık getirmiştir.⁵⁰⁴ Avusturya elçisi Busbecq bu ismi Dadian olarak zikretmekte ve 1560’da İstanbul’a geldiğinde onu gördüğünü ifade etmektedir.⁵⁰⁵ Ayrıca Kırzioğlu Dadyân’ın Türkçe olduğunu söylemekte, Ahıska şivesinde hâlâ kullanılmakta olan ve “*baba, ağabey, büyük kardeş*” anlamlarını ihtiva eden “*dada/tada*” sözleriyle aynı kökten geldiğini vurgulamaktadır.⁵⁰⁶ Zira aynı kelime *Kitâbü’l-İdrâk li-lisâni’l-Etrâk*’ta

⁴⁹⁷ Sümer, **a.g.e.**, 1972, s. 380. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz: Sümer, **a.g.e.**, 1959, ss. 395-398; Kıldıroğlu **a.g.e.**, ss. 194-197; **Dede Korkut...**, 2016, s. 18.

⁴⁹⁸ İnan, **a.g.m.**, s. 194

⁴⁹⁹ **Kitâb-ı Dedem Korkud...**, s. 126. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. M. Fahrettin Kırzioğlu, **Dede-Korkut Oğuznâmeleri**, 1. Baskı, Burhanettin Erenler Matbaası, İstanbul 1952, s. 64-65; **Dede Korkut...**, 1964, s. 48; **Dedem Korkudun Kitabı...**, s. 61; **Dede Korkut Hikâyeleri**, 1. Baskı, haz., Orhan Şaik Gökyay, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980, s. 100.

⁵⁰⁰ **Kitâb-ı Dedem Korkud...**, ss. 125-126; **Dede Korkut...**, 2016, s. 107.

⁵⁰¹ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1952, s. 77; M. Fahrettin Kırzioğlu, “*Dede-Korkut Oğuznamelerine Göre: Kars’ın Anı (Arpaçayı Boyu) ve Kağızman Kesimindeki Kamsarakan/Kalbaş Hanedanı*”, **VII. Türk Tarih Kongresi: (Ankara 25-29 Eylül 1970) Kongreye Sunulan Bildiriler**, cilt I, Ankara 1972, ss. 187-188.

⁵⁰² Çelebi, **a.g.e.**, 1314/1896, II, 320.

⁵⁰³ Sümer, **a.g.e.**, 1959, ss. 396-397.

⁵⁰⁴ Cevdet Paşa, **a.g.e.**, III, 144.

⁵⁰⁵ Ogiler Ghislain De Busbecq, **Türk Mektupları: Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)**, 1. Baskı, çev., Derin Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2005, s. 136.

⁵⁰⁶ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1952, ss. 112-113.

“*dada/dede*” şeklinde geçmekte ve “*ced, büyük baba*” anlamına gelmektedir.⁵⁰⁷

Dede Korkut Destanları'nın yazıldığı yer genellikle Akkoyunluların hüküm sürdüğü ve Kıpçak Atabegler Yurdu olarak da bilinen Kars, Erzurum dolaylarındaki yerler kabul edilmektedir.⁵⁰⁸ Yani Oğuzlar Sirderya boylarından batı taraflarına geçerken halkın millî babası/atası, millî şâiri, filozofu ve halk bilgeliğinin koruyucusu olan Dede Korkut Oğuznâmelerini de kendileriyle beraber getirmişlerdir.⁵⁰⁹ Bu da, başta Türkistan, Azerbaycan,⁵¹⁰ Kafkasya, Doğu Anadolu olmak üzere⁵¹¹ bugün Güney Kafkasya'da yer alan ve Kıpçakların yoğunlukla meskûn olduğu Ahıska coğrafyasının dahi Dede Korkut destanına dâhil olduğunu göstermesi bakımından önem arz etmektedir.⁵¹² Nitekim eserde başta Kıpçak lehçesi olmak üzere diğer Türk boylarının dillerinden de geçmiş bazı kelimeler yer almaktadır.⁵¹³

Kitâb-ı Dede Korkut'ta anlatılan olaylar, Müslüman Oğuzlar ve kuzey komşuları olan Hıristiyan Kıpçaklar arasında meydana gelen çeşitli mücadelelerden ibarettir. Destanda geçen ana konu da Oğuz-Kıpçak mücadelesi ve kendi aralarında yaptıkları kardeş kavgasıdır.⁵¹⁴ Bu sebeple Dede Korkut'ta “*küffâr*” veya “*kâfirîn*” diye zikredilenler daha çok Hıristiyan Kıpçaklardır.⁵¹⁵

Sümer'e göre de Kitâb-ı Dede Korkut'taki kâfirlerinden maksat, XI. yüzyılda henüz Müslüman olmamış Kanglı-Kıpçak Türk kavmi kast edilmiş

⁵⁰⁷ Abû-Hayyân, **a.g.e.**, s. 33.

⁵⁰⁸ Gökyay, **a.g.md.**, 78.

⁵⁰⁹ Barthold, **a.g.e.**, 2004, s. 97.

⁵¹⁰ 1950'li yıllarda Sovyet rejimi Azerbaycan'da “*Dede Korkut Kitabı*”nı yasaklasa da başta Azerbaycan olmakla diğer Türk Cumhuriyetlerinde “*Dede Korkut*”a olan ilgi hiçbir zaman eksilmemiştir. Daha geniş bilgi için Bkz: Nihad Sami Banarlı, “*Rusya'da Yasak Edilen Kitap: 'Dede Korkut'*”, **Türk Kültürü**, Yıl IV, Sayı 39, Ankara 1966, ss. 64-68; Fuad Köprülü-V. Viladimiroviç Barthold, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, 6. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984, ss. 203-205; **Dede Korkut...**, 2016, s. 22.

⁵¹¹ Köprülü, **a.g.e.**, s. 179.

⁵¹² Dede Korkut Oğuznâmesinde İslâm'la müşerref olmamış Türkler/Kıpçakların, “*Küffâr/Kâfirûn*” diye geçtiği bilinmektedir.

⁵¹³ Gökyay, **a.g.md.**, 79.

⁵¹⁴ Behboudi Asl- Samedzadeh, **a.g.m.**, ss. 406-408; Zeyrek **a.g.e.**, 2016, s. 14.

⁵¹⁵ İkrâm Çınar, **Atabek Yurdu; Jeokültürel Yaklaşım**, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 24; Peler, **a.g.e.**, ss. 133-154.

olabilir. Aynı zamanda o, “*Kanlı-Kıpçak ümerası arasında melik kelimesi bir unvan olarak taşınırdı*” diye de “*melik*” kelimesine açıklık getirmektedir.⁵¹⁶ Zira Dede Korkut’ta Kıpçak Melik ifadesi iki yerde “*demir yaylı Kıpçak Melik’e kan kusturan*” şeklinde geçmektedir.⁵¹⁷ Burada Kıpçak bir ad olmaktan ziyade onun bağlı olduğu ili yani Kıpçakları göstermektedir.⁵¹⁸ Bu da Gürcü Kralı IV. David ve Kraliçe Tamara hizmetindeki Hıristiyan Kıpçaklarla Müslüman Oğuzlar arasındaki savaşı aksettirmektedir.⁵¹⁹ Nitekim ilgili bölümde de geniş bir şekilde yer verileceği üzere Gürcü Kralı IV. David ve Kraliçe Tamara döneminde Gürcü ordusunun esas unsuru Kıpçaklardan oluşmaktaydı. Bunlar Selçuklu Oğuzlarına karşı Hıristiyan Gürcüleri korumuşlardır. Dolayısıyla Kitâb-ı Dede Korkut’taki Oğuz-Kıpçak çatışmasının son katmanı, XII. yüzyıldaki bu mücadelelerin tasviridir.⁵²⁰

Netice itibariyle Oğuznâmeler incelendiğinde görülmektedir ki “*Şöklü Melik, Buğacık Melik, Kara Tüken Melik, Kara Arslan Melik, Demir Yaylı Kıpçak Melik*” gibi Oğuzların düşmanları olarak bilinen bütün kâfir beylerinin adları Türkçedir. Bunlar da Hıristiyan Kıpçaklardan başkası değildir. Melik unvanı ile zikredilen bazı kâfir beyleri de Kıpçakların başbuğlarıdır. Zira Kıpçakların Oğuzlardan çok sonra, ancak XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İslâm dinine girmeye başladıkları görülmektedir.⁵²¹ Nitekim esas konumuzu teşkil eden Ahıska bölgesinin tamamen İslâm’la tanışması da XVI. yüzyıla tekabül etmektedir.

Ayrıca bir hususa da dikkat çekmek isteriz ki Kitâb-ı Dede Korkut’ta geçen bazı kelimeler, bugün Ahıska-Posof veya daha geniş bir ifadeyle Atabegler Yurdu ağzında hâlâ aynı anlamda kullanılmaktadır. Misal teşkil etmesi açısından bazısını şöyle sıralayabiliriz: “***Mushaf/Mishaf:*** *Kur’an-ı Kerim;*⁵²² ***Koşa/Koşat:*** *iki(z), çift;*⁵²³ ***Çekişmek:*** *kavga etmek;*⁵²⁴ ***Seğirtmek:***

⁵¹⁶ Sümer, a.g.e., 1972, s. 386, 421; Zeyrek a.g.e., 2016, s. 17.

⁵¹⁷ **Dede Korkut Hikâyeleri...**, ss. 49, 119.

⁵¹⁸ **Dedem Korkudun Kitabı...**, s. 181.

⁵¹⁹ **Türk Ansiklopedisi**, “*Kıpçak*”, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1975, XXII, 40.

⁵²⁰ Ercilasun, a.g.e., 2004, s. 361.

⁵²¹ Sümer, a.g.e., 1972, s. 386.

⁵²² **Dede Korkut...**, 2016, s. 226.

sıçramak, sıçrayarak yakın bir yere doğru koşmak;⁵²⁵ **Ökçe:** Topuk;⁵²⁶ **Hayıf almak:** öç, intikam almak;⁵²⁷ **Şamata:** gürültü patırtı, sesli konuşmak;⁵²⁸ **Ülemek:** bir biri ucuna bağlamak;⁵²⁹ **Böğürmek:** yüksek sesle bağırarak;⁵³⁰ **İmrenmek:** beğenilen, hoşlanılan bir şey etmek;⁵³¹ **Anan baban:** annen baban;⁵³² **Ayakyolu:** tuvalet;⁵³³ **Etmek:** ekmek; **Bunda:** burada; **Tal/dal:** omuz veya arka; **Dayak/Tayax:** destek; **Degenek:** değnek; **Kaşga:** alnı beyaz hayvan; **Köçmax:** kızın evlenmesi; **Nöker:** hizmetçi; **Panbux:** pamuk; **Yorga:** rahvan”.⁵³⁴

1.1.3. Bir Kıpçak Bâkiyesi Olan Codex Cumanicus

Kıpçaklar ve Kıpçak lehçesi hakkındaki en eski bilgilerin Kâşgarlı Mahmud’un *Divânü Lugati’t-Türk*’ünde Oğuzlar ve Oğuz Türkçesi ile birlikte geçtiğini ve bu iki lehçenin ne kadar birbirine benzerlik teşkil ettiğini ilgili yerde ifade etmiştik. Dolayısıyla bu lehçeleri konuşan gruplardan Kıpçakların zamanla kuzeye, Oğuzların ise güneye göç etmesiyle iki lehçede bazı farkların meydana geldiği de âşikârdır. Neticede Kıpçakların, kendilerinden önce Doğu Karadeniz’e göç eden bazı kavimleri de bünyelerinde toplayarak kuzey Türkçenin batı kanadını oluşturdukları bilinmektedir.⁵³⁵ Bu sebepten ki günümüzde Karaçay, Malkar, Başkırt, Karaim, Kazan, Kazak, Kırgız, Kumuk, Nogay, Özbek, Tobol ve Tura gibi Türk kavimleriyle, Ahıska bölgesini de içine alan Kuzeydoğu Anadolu halklarının Kıpçak lehçesiyle konuştukları

⁵²³ **Kitâb-ı Dedem Korkud...**, s. 11; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, s. 297; **Dede Korkut...**, 2016, s. 36.

⁵²⁴ **Dede Korkut...**, 2016, s. 40.

⁵²⁵ **Dede Korkut...**, 2016, s. 119.

⁵²⁶ **Dede Korkut...**, 2016, ss. 37, 44.

⁵²⁷ **Dede Korkut...**, 2016, s. 53.

⁵²⁸ **Dede Korkut...**, 2016, s. 59.

⁵²⁹ **Dede Korkut...**, 2016, s. 75.

⁵³⁰ **Dede Korkut...**, 2016, s. 85.

⁵³¹ **Dede Korkut...**, 2016, s. 86.

⁵³² **Dede Korkut...**, 2016, s. 137.

⁵³³ **Dede Korkut...**, 2016, s. 196.

⁵³⁴ Daha geniş bilgi için bkz: Zeyrek, **a.g.m.**, 2016a, ss. 44-46; Zeyrek, **a.g.m.**, 2016b, ss. 41-44. Ayrıca ilgili sayfalar için bkz: **Dede Korkut Hikâyeleri...**, ss. 17, 19, 32, 84, 94, 109, 120, 115, 200.

⁵³⁵ Ahmet Gökbel, “Kıpçaklarda Sosyo-Kültürel ve Dinî Yapı”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, III, 177.

bilinen bir gerçektir.⁵³⁶ Bu lehçenin günümüze intikal eden en önemli yâdigârı, Karadeniz'in Kuzeyinde yazılan *Codex Cumanicus*'tur. Zira aşağıda da ifade edileceği üzere Papazların, Hıristiyanlığı yaymak ve pratik ihtiyaçları karşılamak maksadı ile Kuman-Kıpçakların dilini öğretici *Codex Cumanicus* adlı bu eseri yazdıkları belirtilmektedir.⁵³⁷

Bununla birlikte Kıpçak dili bâkiyesi olarak bilinen eserler bugün üç grupta incelenmektedir.

1. Ermeni harfli Türkçe metinler içeren eserler: XI. yüzyılın ortalarında Ermeniler kuzeye yani Kıpçakların faâl olduğu bölgelere yerleşerek bir cemaat oluşturdular. Dolayısıyla XIII ve XIV. yüzyıllarda Kıpçaklarla sıkı ilişki kuran Ermeniler, siyasî ve ticarî sebepler dolayısıyla kiliselerinde ve resmî yazışmalarında Kıpçak Türkçesi'ni kullanmaya başlamışlardır.⁵³⁸ Bu sebepledirki, başta Viyana, Venedik, Paris olmak üzere birçok kütüphanede Ermeni Kıpçakçası ile yazılmış eserlerin var olduğu bilinmektedir.⁵³⁹ Bunlardan en önemlisi XVI. yüzyılda (1519-1594) Ermeni harfli Kıpçak Türkçesiyle yazılmış, Kıpçak yazı diline ait ve elimizdeki ilk "*hukuk belgeleri*"nden biri olarak kabul edilen "*Töre Bitigi*" yani "*Kanun Kodu/Kitabı*"dır. İlk kez 1184-1213 yılları arasında Mhitara Goşa tarafından yazılan "*Töre Bitigi*", 1518-1519 yıllarında Polonya Kralının onayıyla Ermenice'den Latince'ye, daha sonra Lehçe'ye ve 1523'te Kıpçak diline çevrilen "*Armiyanskiy Sudebnik/Ermeni Kanunu*" adlı eserin "*Batı Ukrayna*" yani "*Polonya-Kıpçak*" versiyonu olarak bilinmektedir. Bununla birlikte Kıpçakça'ya çevrildiği sırada yazıldığı belirtilen "*Dopolnitelnaya Statya/Ek Maddeler*", Kıpçak hukuk anlayışıyla ilgili 24 maddeden ibaret olup, orijinal

⁵³⁶ Türk lehçeleri hakkında daha geniş bilgi için bkz: Reşit Rahmeti Arat, "*Türk Şivelerinin Tasnifi*", **Türkiyat Mecmuası**, Cilt X'dan Ayrı Basım, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953, ss. 105-107.

⁵³⁷ Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 264; Jale Demirci, "*Codex Cumanicus*", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, III, 699-703.

⁵³⁸ Türk-Ermeni ilişkisiyle ilgili geniş bilgi için bkz: Gökçe Yükselen Peler, "*Tarihte Türk-Ermeni Temasları Sonucunda Ortaya Çıkmış Bir Halk: Ermeni Kıpçakları veya Gregorian Kıpçaklar*", **Turkish Studies**, Volume 10/8 Spring 2015, Ankara 2015, ss. 253-272.

⁵³⁹ Bilgin-Hacıeminoğlu, **a.g.md.**, 422. Ayrıca konuyla ilgili geniş araştırma için bkz: Hülya Kasapoğlu Çengel, "*Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi*", **Dil Araştırmaları**, Sayı 10, Bahar 2012, Ankara 2012, ss. 17-81.

nüshaya çeviri esnasında eklendiği anlaşılmaktadır.⁵⁴⁰ Öte yandan Türk dili ve Türk tarihi açısından önemli yere sahip olan bu yazmaları meydana getirenlerin Kıpçaklar olduğunu dikkate alırsak,⁵⁴¹ aynı zamanda Kıpçakların ilmî, medeni seviyesi ve Kıpçak hukuk anlayışı hakkında da bazı fikirler elde edebiliriz.⁵⁴²

2. Memlükler döneminde Mısır ve Suriye’de Arap harfli Kıpçak Türkçesiyle yazılan eserler: Memlük Türk Devletinin kurucuları Kıpçaklar olduğu için bu dönemde Türkçe’ye rağbetin arttığı bilinmektedir.⁵⁴³ Dolayısıyla Memlüklerin ilk devrinde Araplara Türkçe’yi öğretmek amacıyla birçok eser yazılmıştır.⁵⁴⁴ Meselâ Ebû Hayyân el-Endelüsî tarafından 1312’de Kahire’de tamamlanan *Kitâbü’l-İdrâk li-lisâni’l-Etrâk*⁵⁴⁵ isimli eseri bu dönemde yazılmış önemli eserler arasında yer almaktadır.⁵⁴⁶ Aşağıda yer vereceğimiz gibi eserde yer alan birçok kelime bugün Ahıska şivesinde de aynen kullanılmaktadır.

3. Codex Cumanicus gibi Karadeniz’in kuzeyinde Latince yazılan eserler: Latince *Kuman-Kıpçak Kitabı* anlamına gelen *Codex Cumanicus*, isminden de anlaşılacağı üzere tek bir eser olmayıp, birbirinden tamamen ayrı ve farklı defterin sonraki yıllarda birleştirilmesiyle oluşmuş bir külliyattır. Bu isim ise birinci defter olan İtalyanca Codex’e aittir.⁵⁴⁷ Dolayısıyla sadece sözlük olmayıp onunla birlikte içinde Hıristiyanlığa ait dualar, ilahiler ve bilmeceler de yer almaktadır.⁵⁴⁸

⁵⁴⁰ Kasapoğlu Çengel, **a.g.m.**, 2012, ss. 29-31.

⁵⁴¹ Bu yazmaları meydana getirenlerin “*Kıpçak dilini kilise ve yazı dili olarak kabul eden Ermeniler*” olduğunu bilinmektedir.

⁵⁴² Daha geniş bilgi için bkz: Hülya Kasapoğlu Çengel, “*Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesiyle Yazılmış Töre Bitigi ve Bu Eserdeki Töre, Yargı, Bitik Terimleri Üzerine*”, **Gazi Türkiyat: Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**, Sayı 1, Ankara 2007, ss. 77-79.

⁵⁴³ Konuyla ilgili olarak ileride ayrıntılı bilgi verilecektir.

⁵⁴⁴ Bu eserlerin listesi için bkz: Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, VIII-IX; Recep Toparlı, **İrşâdü’l-Mülûk ve’s-Selâtin**, 1. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992, ss. 5-25; Bilgin-Hacıeminoğlu, **a.g.md.**, 423.

⁵⁴⁵ Abû-Hayyân, **Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk**, 1. Baskı, haz., Ahmet Caferoğlu, Evkaf Matbaası, İstanbul 1931.

⁵⁴⁶ Mısır ve Suriye sahasında “*Dil, Fıkıh, Açılık ve Okçuluk*” hakkında yazılan kitaplar için bkz: Ercilasun, **a.g.e.**, 2004, ss. 388-402; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 173-181; Bilgin-Hacıeminoğlu, **a.g.md.**, 422-423.

⁵⁴⁷ Mustafa Argunşah-Galip Güner, **Codex Cumanicus**, 1. Baskı, Kesit Yayınları, İstanbul 2015, ss. 12, Gökbel, **a.g.e.**, s. 172.

⁵⁴⁸ Aleksandr Qarkaves, **Codex Cumanicus; Poloveskiye, Molitvi, Gimni i Zaquadki XIII-XIV VV. (Codex Cumanicus; XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuman Dua, İlahi ve Bilmeceleri)**, 1. Baskı, Russkaya Derevnnya, Moskova 2006.

Kıpçaklarla irtibata geçme amacıyla Kıpçakça yazılan tek eser olması ve konumuzun da muhtevâsına girmesi hasebiyle *Codex Cumanicus* hakkında geniş bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Nitekim Codex, Latin harfleriyle yazılan ilk Türkçe sözlük olması hasebiyle de önemi haizdir. Hatta Türkologlarca *Codex Cumanicus*, *Dîvânü Lugâti 't-Türk*'ten sonra Türk dilinin ikinci şaheseri olarak kabul edilmektedir.⁵⁴⁹ Diğer taraftan Kıpçak sözlüklerinden *Codex Cumanicus* hariç diğer bütün sözlükler, Kıpçakların tarihî olaylar sonucu gelip yerleştikleri Mısır ve civarında zamanla ortaya çıkmıştır.⁵⁵⁰

Yazıldığı yer ve tarihi kesin bir şekilde bilinmeyen eserin, XIII. yüzyılın sonu veya XIV. yüzyılın hemen başında, Fransiskan tarikatine mensup Alman rahipler ve İtalyan tüccarlar tarafından yazıldığı tahmin edilmektedir.⁵⁵¹ Mevcut tek yazması Venedik Saint Marcus Kütüphanesinde bulunan Codex, aynı zamanda “*Latince-Farsça-Kuman/Kıpçakça*” bir sözlüktür. Codex Cumanicus’un yazılış sebebi konusunda farklı görüşler ileri sürülmektedir. Bazılarına göre bu eser, dini, bazılarına göre ticari, bazılarına göre de üç dilin de yürürlükte olduğu bir yerde günlük hayatın icabettirdiği pratik bilgileri elde etme gibi bir amaçla yazılmıştır.⁵⁵² Bununla birlikte Codex, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi birisi İtalyan, diğeri Alman bölümü olmak üzere iki defterden oluşmakta, İtalyan bölümü 55, Alman bölümü ise 27 yaprak ihtiva etmektedir.⁵⁵³ Dolayısıyla ilk bölümüne “*İtalyanca Codex*”, ikinci bölümüne de “*Almaca Codex*” adı verilmiştir. Bu sözlük o zamanki Kıpçakların sosyal hayatını aydınlatmak açısından da büyük öneme sahiptir.⁵⁵⁴

⁵⁴⁹ Gökbel, **a.g.e.**, s. 208.

⁵⁵⁰ Ayrıca Kıpçakça yazılan diğer sözlükler için bkz: Jale Demirci, “*Kıpçak Sözlükleri*”, **Kebikeç**, Yıl 3, Sayı 6, Ankara 1998, ss. 145-150.

⁵⁵¹ Toparlı, Vural, Karaatlı, **a.g.e.**, s. V; Argunşah-Güner, **a.g.e.**, ss. 24-25.

⁵⁵² Safran, **a.g.m.**, 1987, ss. 277-278; Ahmet Gökbel, “*Kıpçak Türklerinde Hristiyanlık*”, **Dinler Tarihi Araştırmaları-III: 2000 Yılında Hristiyanlık (Dünü Bugünü ve Geleceği)**, Ankara 2002, ss. 523-528.

⁵⁵³ Demirci, **a.g.m.**, ss. 154-146.

⁵⁵⁴ Ayrıca “*Codex Cumanicus Sözlüğü*” hakkında geniş bir değerlendirme için bkz: Saadet Çağatay, **Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler**, 1. Baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1978, ss. 139-152.

Kırım ve Kafkasya sahillerinde yaşayan Katolik din adamları ve ticaretle meşgul olan İtalyanlar için tanzim edilmiş olması hasebiyle, onların günlük, pratik hayatları ile ilgili ıstılahlar sözlükte yer almaktadır. Ayrıca bu ıstılahların Kıpçakça karşılıklarının bulunması, orada yaşayan Kuman-Kıpçakların medenî seviyelerini de aksettirir mâhiyettir.⁵⁵⁵ Togan'a göre Codex Cumanicus'ta Kıpçak şivesince; “*şehir hayatına, inşaata, mimariye, şehirlinin ev eşyasına, çeşitli yemeklerine, demircilik ve madenciliğe, mektep ve yazı işlerine, musiki, sanat ve eğlenceye, devlet idaresine, elbiselere, mücevherata, tababete ve ilaçlara, tatlılara, ticaret muamelesine, hesap işlerine, hatta ambalaj ve hamallık vb. gibi hususlara ait ıstılahlar*” yer almaktadır. Kıpçak Türkçesinde kullanılan bu “*ıstılahlar*”, Kırım ve Kafkas sahillerinde yaşayan Kıpçakların medenî seviyelerin ne kadar yüksek olduğuna dair bilgi vermesi açısından önemi haizdir.⁵⁵⁶

Bu eserlerin içinde var olan kavram ve kelimeler incelendiğinde, bunların bir kısmının bugün dahi Ahıska-Posof Şivesinde kullanıldığı görülmektedir. Bu münasebetle emsâl teşkil etmesi açısından *Codex Cumanicus* ve Ebû Hayyân'ın *Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-etrâk*'ında geçen ve Ahıska-Posof şivesinde hâlâ kullanılmakta olan bazı kelimeleri vermenin yerinde olacağı kanaatindeyiz. Çünkü dilde kullanılagelen kelime ve kavramların bir millet veya bir toplumun geçmişi, etnik kimliği hakkında bazı ipuçları içerdiği bilinen bir gerçektir. Şunu da belirtelim ki, bir milletin “*soy kökünün hangi boya*” dayandığını ispatlayan faktörlerden birisi de hiç şüphesiz ki “*dil*” faktörüdür. Dil veya dilde kullanılan kelimeler ve anlamları toplum hakkında araştırmacılara bir takım fikir vermekle birlikte aynı zamanda o toplumun geçmişine kısmen de olsa ışık tutmaktadır.⁵⁵⁷

⁵⁵⁵ Kurat, a.g.e., 1972, ss. 100-101.

⁵⁵⁶ Togan, a.g.e., 1981, s. 163; Çağatay, a.g.e., ss. 142-143.

⁵⁵⁷ Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz: Azad Dadayev, “*Lehce-yi Erzurum'da Ahıska Ağzı-1*”, <http://www.ajansahıska.com/makale/lehce-yi-erzurumda-ahıska-agzi-1-m87.html>, Erişim Tarihi (10.01.2018).

a. Codex Cumanicus'ta Geçen Kelimeler

Yalqız/Yalqız: yalnız;⁵⁵⁸ **Yazux/Yazuk:** günah, suç;⁵⁵⁹ **Eksük:** az, eksik;⁵⁶⁰ **Etik:** kısa çizme (Bu kelime bugün Gürcüce'de de aynı anlamda kullanılmaktadır);⁵⁶¹ **Halha:** yüzük, halka;⁵⁶² **Layix:** uygun, layık;⁵⁶³ **Erkelen:** şırmamak;⁵⁶⁴ **Kösöv:** ateşi karıştırmak için ocak demiri;⁵⁶⁵ **Murdar:** kirli, pis;⁵⁶⁶ **Töret:** doğurmak;⁵⁶⁷ **Terek:** ağaç;⁵⁶⁸ **Çox:** çok;⁵⁶⁹ **Ayri:** ayrı;⁵⁷⁰ **Amanat:** emanet;⁵⁷¹ **Kerti:** bayat ekmek;⁵⁷² **Eşitsin:** duysun;⁵⁷³ **Kışlamış:** kışlamış;⁵⁷⁴ **Düşti/Tüşti:** düştü;⁵⁷⁵ **Anasi:** annesi;⁵⁷⁶ **Atasi:** babası.⁵⁷⁷

b. Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk'ta Geçen Kelimeler

Aba: anne, nine;⁵⁷⁸ **Artuq:** fazla; **Arturdi:** artırdı;⁵⁷⁹ **Aka:** ağabey;⁵⁸⁰ **Etmek:** Ekmek; **Etik:** Pabuç, kısa çizme;⁵⁸¹ **Bişi:** yufka; **Biçax:** bıçak; **Boldi:** oldu, yeterli; **Budadi:** budadı; **Buldi:** buldu;⁵⁸² **Çaput:** bez parçası, paçavra;⁵⁸³ **Çırladi:** gürültü ile aktı, çocuğun sesli ağlaması; **Çoq/Çoğ:** çok; **Çor:** hastalık; **Çürüdi:** çürüdü; **Dada/Tada:** büyük baba, ağabey;⁵⁸⁴ **Düpdüz:** dümdüz;⁵⁸⁵

⁵⁵⁸ Comes Geza Kuun, *Codex Cumanicus*, 1. Baskı, Academie Hung, Budapestini 1880, s. 276; Argunşah-Güner, *a.g.e.*, s. 598.

⁵⁵⁹ Kuun, *a.g.e.*, ss. 78, 138; Argunşah-Güner, *a.g.e.*, s. 882.

⁵⁶⁰ Argunşah-Güner, *a.g.e.*, s. 465.

⁵⁶¹ Kuun, *a.g.e.*, ss. 144, 252; Argunşah-Güner, *a.g.e.*, s. 473.

⁵⁶² Kuun, *a.g.e.*, s. 233; Argunşah-Güner, *a.g.e.*, s. 709.

⁵⁶³ Argunşah-Güner, *a.g.e.*, s. 771.

⁵⁶⁴ Argunşah-Güner, *a.g.e.*, s. 702.

⁵⁶⁵ Argunşah-Güner, *a.g.e.*, s. 761.

⁵⁶⁶ Argunşah-Güner, *a.g.e.*, s. 779.

⁵⁶⁷ Argunşah-Güner, *a.g.e.*, s. 850.

⁵⁶⁸ Argunşah-Güner, *a.g.e.*, s. 838.

⁵⁶⁹ Kuun, *a.g.e.*, s. 272.

⁵⁷⁰ Kuun, *a.g.e.*, s. 247.

⁵⁷¹ Kuun, *a.g.e.*, s. 230.

⁵⁷² Kuun, *a.g.e.*, s. 263.

⁵⁷³ Qarkaves, *a.g.e.*, s. 13.

⁵⁷⁴ Qarkaves, *a.g.e.*, s. 16.

⁵⁷⁵ Qarkaves, *a.g.e.*, s. 16.

⁵⁷⁶ Qarkaves, *a.g.e.*, s. 32.

⁵⁷⁷ Qarkaves, *a.g.e.*, s. 46.

⁵⁷⁸ Abû-Hayyân, *a.g.e.*, s. 1.

⁵⁷⁹ Abû-Hayyân, *a.g.e.*, s. 6.

⁵⁸⁰ Abû-Hayyân, *a.g.e.*, s. 10.

⁵⁸¹ Abû-Hayyân, *a.g.e.*, s. 12.

⁵⁸² Abû-Hayyân, *a.g.e.*, ss. 19-22.

⁵⁸³ Abû-Hayyân, *a.g.e.*, s. 26.

⁵⁸⁴ Abû-Hayyân, *a.g.e.*, ss. 30-33.

İsidi: ısındı; **İt:** köpek; **İl su:** ılık su; **Kaldi:** kaldı; **Kap:** kalıp; **Kasti:** küçülttü; **Kete:** bir nevi ekmek;⁵⁸⁶ **Mama:** anne veya yaşlı kadını çağırırken söylenen kelime (kelime Rusça'da da “anne” anlamında kullanılmaktadır); **Meledi:** kuzunun bağırması,⁵⁸⁷ **Paslandi:** pas tuttu; **Qarı/Kari:** ihtiyar; **Qıt/Kıt:** az; **Qovdi/Kovdi:** kovdu; **Qursağ/Kursağ:** karaciğer;⁵⁸⁸ **Sürdi:** kovdu;⁵⁸⁹ **Taladi:** viran etti; **Tana:** dana; **Tapti:** buldu;⁵⁹⁰ **Tul:** dul;⁵⁹¹ **Ürkütti:** bir dereceye kadar korkuttu;⁵⁹² **Yüreksiz:** korkak.⁵⁹³

Netice itibariyle Ahıska-Posof Şivesinde hâlâ kılınılmakta olan bu kavram ve kelimelerin, Türklerin yaşamış olduğu diğer bölgelerde de muhafaza edildiği âşikârdır. Bununla birlikte bazı kelimelerin temelde aynı olduğu halde lehçe veya şive farklılıkları sebebiyle çok az değişikliğe uğrayarak karşımıza çıktığı görülmektedir.

1.2. Kafkaslar'da İlk Kıpçak Varlığı

İlgili yerde Kıpçakların tarih sahnesine çıkmasından bahsederken İslâm kaynaklarında ilk olarak Kıpçak isminin IX. yüzyıllarda, Rus vakayinamelerinde ise XI. yüzyıllarda geçtiğini söylemiştik. Kıpçakların IX. yüzyıldan önceki tarihleri hakkında başta Çin kaynakları ve kitabeler olmak üzere herhangi bir bilgiye rastlanmasa da, onların eski bir halk olduğu bilinen bir gerçektir.⁵⁹⁴ Zira genel olarak Türk-Kartvel/Gürcü münasebetlerinin M.Ö. VIII. yüzyıllarda, Türklerin öncülerinden birisi olarak kabul edilen Kimmerlerle başladığı bilinmektedir.⁵⁹⁵ Ayrıca Gürcü/Karvel tarihinde önemli bir yer alan ve *Kartli'nin Tarihi* diye bilinen *Kartlis Chobreba*'da, İskit hâkimiyetinin sona ermeye başladığı dönemde, Perslere karşı bağımsızlığını

⁵⁸⁵ Abû-Hayyân, **a.g.e.**, s. 37.

⁵⁸⁶ Abû-Hayyân, **a.g.e.**, ss. 40-46.

⁵⁸⁷ Abû-Hayyân, **a.g.e.**, ss. 57-58.

⁵⁸⁸ Abû-Hayyân, **a.g.e.**, ss. 67-82.

⁵⁸⁹ Abû-Hayyân, **a.g.e.**, s. 94.

⁵⁹⁰ Abû-Hayyân, **a.g.e.**, ss. 97-98.

⁵⁹¹ Abû-Hayyân, **a.g.e.**, s. 107.

⁵⁹² Abû-Hayyân, **a.g.e.**, s. 115.

⁵⁹³ Abû-Hayyân, **a.g.e.**, s. 131.

⁵⁹⁴ Kıldıroğlu, **a.g.m.**, s. 137.

⁵⁹⁵ İbrahim Telliöğlü, “Orta Çağ'da Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler”, **38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, (10-15 Eylül 2007), Doğubilim Çalışmaları, Bildiriler VI**, Ankara 2009, s. 3078.

kazanmaya çalışan Gürcü/Kartvellerin, Türklerle anlaşarak onlardan yaklaşık 28.000 aileyi Mskheta şehrine yerleştirdikleri kaydedilmektedir.⁵⁹⁶ Dolayısıyla Gürcüler, kendilerini İran tahakkümünden kurtaran Türklere, yerleştikleri Orpet/Kartal yurdu kalesine izafeten “*Orbelyan*” adını vermişlerdir. İlgili bölümde geniş bilgi verileceği üzere, bu ailenin XII. yüzyıldaki Kıpçak göçüne kadar, ülkenin önde gelen aileleri arasında yer aldığı görülmektedir.⁵⁹⁷

Bununla birlikte anonim Gürcü tarihi *Kartlis Chobreba*’da ilk kez Kıpçak ismi geçmekte ve Kıpçakların milattan önceki dönemlerde bugünkü Gürcistan topraklarında yaşadıklarına dair bilgi kaydedilmektedir. Mezkûr eserin Makedonyalı İskender’den bahsettiği bölümünde, İskender’in⁵⁹⁸ M.Ö. 356-323 yıllarında gerçekleştirdiği Gürcistan (Ahıska Bölgesi) seferi hakkında bilgi verilmekte ve Kıpçak isminin geçtiği bölümde şu ifadeler yer almaktadır: “*İskender Kür nehri boyunca yerleşmiş ve bizce iptidaî Türkler (Bunturkî) ve Kıpçak denilen korkunç surette barbar milletler gördü*”.⁵⁹⁹ Daha sonra aynı

⁵⁹⁶ Brosset, **a.g.e.**, 1849, ss. 27-32; Robert W. Thomson, **Rewriting Caucasian History**, 1. Baskı, Clarendon Press Oxford, New York 1996, ss. 19-23.

⁵⁹⁷ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 19, 22-31; Bala, **a.g.md.**, 1964, 837; Tellioglu, **a.g.m.**, 2009, s. 3078.

⁵⁹⁸ Bu sefer esnasında İskender M.Ö. 331 yılında Akameniş/Hahameniş Kralı Dara’yı mağlup ederek Fars hâkimiyetine son vermiştir. Bu “*Gaugamela*” yenilgisinden sonra Azerbaycan’da “*Atropatkan/Atropatena/Azerbaycan Devleti*”nin kurulmasıyla Türk varlığı, Türk dili ve edebiyatı ciddi gelişme göstermiş ve İskender, hocası Aristo’nun isteği doğrultusunda burada var olan ilmi eserleri Makedonya/Yunanistan’a göndermiştir. Bu mânada antik Yunan ilminin gelişim seyrinde “*Türk Kültürü*”nün etkisinin de göz ardı edilmemesi gerektiği kanaatindeyiz. Bkz: Ali Kafkasyalı, **İran Türkleri**, 1. Baskı, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2010, s. 47. Buna benzer bir uygulamayı XIX. yüzyılın başlarında Rusların Kafkas Ellere gelmesiyle görüyoruz. Zira Çarlık Rusyası 1828’de başta “*Erdebil Şeyh Safiyüddin Kütüphanesi*” olmak üzere “*Ahıska Ahmediye Kütüphanesi*” ve “*Doğubayazıt İshak Paşa Külliyesi*”ni yağma ederek, içerisinde var olan değerli eserleri “*Petersburg (İnstitut Vostoçnıx Rukopisey) Doğu El Yazmalar Enstitüsü*”ne götürmüştür. Ruslar bu eserlerin tasnif vazifesini Azerbaycanlı âlim Abbâskulu Ağa Bâkihanlı/Bâkihanov’a (ö. 1846) tevdi etmişlerdir. Bâkihanov sadece “*Ahıska Ahmediye Kütüphanesi*”nde “*Arapça, Fars ve Osmanlıca*” olmak üzere 148 eserin envanterini çıkarmıştır. Bkz: Abbâskulu Ağa Bâkihanov, **Soçineniya, Zapiski, Pisma (Eserleri, Risaleleri, Mektupları)**, 1. Baskı, red., Ziya Bunyatov, M. Z. Cafarov, M. İ. İsmayilov vd., Bakü 1983, ss. 270-278; Mirza Bala, “*Erdebil*”, **İA**, İstanbul 1964, IV, 288-293; Asif Hacı, **Geribem Bu Vetende: Ahıska Türklerinin Etnik Medeniyeti**, 1. Baskı, Gençlik Yayınları, Bakü 1992, s. 12; Kamandar Şerifli, **Metnşunaslıq: VII-XIX Esr Yazılı Âbideleri Esasında**, 1. Baskı, Tural-E Neşriyat, Bakü 2001, ss. 42-45. Ahıska Ahmediye Kütüphanesi hakkında daha geniş bilgi ve bu envanterin Türkçe tercümesi için bkz: Ahmed Niyazov, “*Ahıska Ahmediye Kütüphanesi*”, **Medeniyet Sanat Dergisi**, Cilt 2, Sayı 2, Aralık 2016, İstanbul 2016, ss. 27-46.

⁵⁹⁹ Brosset, **a.g.e.**, 1849, s. 33; Maries Felicite Brosset, **Gürcistan Tarihi; Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar**, 1. Baskı, çev., Hrand D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003, s. 16; **Kartlis Shobreva: İstoriya Gruzii (Gürcistan/Kartli’nin Tarihi)**, İzdatelstvo Artanudji, Tbilisi 2008, s. 20; **Kartlis Tskhovreba: A History Of Georgia**

kronikte İskender'in Ahıska bölgesindeki “*Hirtız*”, “*Ordtzhe*”, *İspir veya Çoruh nehri kıyısında Tuharisi, Sarkine/Sarâkine/Sakunet*” ve “*Zanav*” ile birlikte birçok şehri gördüğü ve “*Sarâkinede ibtidâi Türklerin tahkirine maruz kaldığı*” belirtilmektedir.⁶⁰⁰ Bu kayıtlardan İskender'in, Hazar Denizinden Çoruh boylarına kadar uzanan geniş bir sahada Buntürk/Kıpçakların mukâvemetiyle karşılaştığı ve bu sebeple uzun süre bölgeyi ele geçiremediği anlaşılmaktadır.⁶⁰¹ Fakat bu bilgiyi teyit edecek başka bir kaynak olmadığından bazı çevrelerce Kıpçakların tarih sahnesindeki ilk görünüşü olarak kabul edilmese de⁶⁰² Gürcü âlimi Marr ve onun görüşünü destekleyen Kırzioğlu burada zikri geçen Türklerin, “*Otokton*”⁶⁰³ yani “*Yerli Türkler (Köklü Türk, Karennoy Turok, Prirodny Turok)*”⁶⁰⁴ mânasına gelen etnonimiyle Buntürkler olduğunu ifade etmektedirler.⁶⁰⁵

Yine Gürcü tarihinin en eski kaynaklarından biri olarak bilinen *Moktsevay Kartlisa*⁶⁰⁶ isimli eserde de milâttan önce IV. yüzyılda Makedonyalı İskender'in Kafkasya'ya geldiği zaman Kür ırmağı boylarında Buntürklerin yaşadığına dair yukarıyı doğrular mâhiyette bilgiler yer almaktadır. Mezkûr eserde “*İskender, Lut kavmini geri püskürttükten ve kuzeye doğru sıkıştırdıktan sonra, Kür nehri kıyısındaki dört şehirde oturan acımasız 'Buntürk Boyları'yla karşılaştı*” denilmektedir.⁶⁰⁷ Bunların kudretli şehirleri ve müstahkem kaleleri olduğundan savaşmaya gücü yetmediği de belirtilmektedir.⁶⁰⁸ Öte yandan metinde geçen “*Keldanîler tarafından kovulan savaşçı Honn kabilesinin*

(**Gürcistan/Kartli'nin Tarihi**), Artanuji Publishing, Tbilisi 2014, s. 20; Leonti Mroveli, **Jizn Kartliyskih Sarey (Kartli Krallarının Hayatı)**, 1. Baskı, İzdatenstvo Nauka, Moskva 1979, ss. 27-29; Togan, **a.g.e.**, 1981, ss. 257-258.

⁶⁰⁰ Brosset, **a.g.e.**, 1849, s. 33. Thomson, **a.g.e.**, s. 25.

⁶⁰¹ William Edward David Allen, **A History of the Georgian People**, 2. Baskı, Barnes-Noble Yayınları, London 1971, s. 52; Telliöğlu, **a.g.m.**, 2009, s. 3078.

⁶⁰² Kıldıroğlu, **a.g.m.**, s. 141.

⁶⁰³ Nikolay Yakovlevich Marr-Maurice Brière, **La Langue Georgienne (Gürcü Dili)**, 1. Baskı, Firmin-Didot, Paris 1931, s. 615.

⁶⁰⁴ Altay Memmedov, **Oğuz Saltanatı**, 1. Baskı, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1992, s. 156.

⁶⁰⁵ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 20, 33.

⁶⁰⁶ IX. yüzyılda hazırlanan ve “*Kartli'nin Din Değiştirmesi (Moktsevay Kartlisa)*” anlamına gelen eser, Gürcistan'ın milattan önce IV. yüzyıldan milattan sonra VII. yüzyılın ortalarına kadarki tarihini ihtiva etmektedir. Bkz: Firudin, **a.g.e.**, s. 303.

⁶⁰⁷ Abdulkadir Koç, “*Bun-Türkler*”, **BAL-TAM Türklük Bilgisi Dergisi**, Sayı 26, Eylül 2016, Kosova 2016, s. 29.

⁶⁰⁸ Memmedov, **a.g.e.**, s. 155. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz: Tahircan Kukulov, **Ahıska Türklerinin Tarihine Bir Nazar**, 1. Baskı, İTK Matbaası, Bakı 1999, 5-13.

*Buntürk hükümdarından izin alarak haraç ödeme karşılığında ‘Zanav Deresi’ne yerleşmesi” de konumuz açısından önem arz etmektedir.⁶⁰⁹ Nitekim bölgeye yerleşmek için iznin Buntürklerden alınması bölgede hâkim gücün Türkler olduğuna delalet ederken, hükümdar etrafında birleşen Türklerin de yerleşik bir hayat yaşadıklarını gözler önüne sermektedir.⁶¹⁰ Ayrıca yukarıda zikri geçen *Kartlis Chobreba*’daki Kıpçaklar ile ilgili olarak Togan, özetle şu ifadelerle yer vermektedir: “*Kıpçak unsurunun bir kısmı, öteden beri İdil’in batısında bulunmuştur. Bu mıntikalarda Kıpçak Kabilesi’nin Milâd çağlarında yaşadığı, Plinius’un kayıtları ile teyid edilmektedir. Gürcü vakanüvisleri, daha İskender zamanında, yani M.Ö. 4. asırda Kür nehri boyunda Bunturki ve Kıpçak isminde iki Türk kavminin gelip yerleştiğine dair bir rivayet nakletmişlerdir; bunlardan Bunturki’nin ‘İbtidâi Türk’ demek olduğu ileri sürülüyor. İhtimal Sakalarla birlikte yahut onlardan sonra Türk ismini taşıyan bir kavim buraya gelmiştir. Kıpçakların da, o kadar eski zamanda mevcudiyeti, yine imkân dâhilindedir*”.⁶¹¹ Öte yandan burada bahsi geçen Buntürk ve Kıpçakların, esas konumuzu teşkil eden “*Ahıskalı Türkler*”in ataları olduğu bilinen bir husustur.⁶¹² Nitekim gürcü kroniğinde geçen “*Zanav Deresi*”nin bugün “*Ahıska bölgesi*”ndeki “*Zanav Köyü*”,⁶¹³ “*Sarâkine*”nin de yine*

⁶⁰⁹ M. Fahrettin Kırzioğlu, “*Lazlar/Çanarlar*”, VII. Türk Tarih Kongresi: (Ankara 25-29 Eylül 1970) Kongreye Sunulan Bildiriler, Cilt I, Ankara 1972, ss. 432-435; Kukulov, a.g.e., s. 7.

⁶¹⁰ Kırzioğlu, a.g.e., 1992, ss. 20-21; Koç, a.g.m., s. 30.

⁶¹¹ Togan, a.g.e., 1981, ss. 161, 257-258; Kırzioğlu, a.g.e., 1992, s. 33.

⁶¹² Daha geniş bilgi için bkz: Kırzioğlu, a.g.e., 1992, ss. 20-21; Togan, a.g.e., 1981, ss. 409-410; Mustafa Kalkan, “*Ahıska Türklerinin Menşei ve Tarihi Gelişimi Seyirleri*”, **Bilig Dergisi**, Sayı 7, Güz 1998, Ankara 1998, ss. 160-170; Zeyrek, a.g.e., 2001, s. 11; Hayri Erten, **Diasporada Dini Yaşamak; Azerbaycan Ahıska Türkleri Örneği**, 1. Baskı, Palet Yayınları, Konya 2014, s. 49.

⁶¹³ Bugün daha çok “*Büyük Zanav*” ve “*Küçük Zanav*” diye bilinen ve iki köyden oluşan Zanav köyü, 1595 Tarihli *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska* tahrir defterinde “*Yukarı Zanav*” ve “*Orta Zanav*” olarak geçmektedir. Ayrıca yaşlılar arasında hâlâ “*Zanav Deresi*” tabiri kullanılmaktadır. Bkz: **Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska**, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü (TKGM) Kuyûd-i Kadîme Arşivi, No. 130, ss. 34-35; Azad Dadayev, “*Tarihî Köyümüz ve Sülalemiz Hakkında Genel Bilgi*”, <http://www.ajansahıska.com/makale/tarih-koyumuz-ve-sulalemiz-hakkinda-genel-bilgi-m63.html>, Erişim Tarihi (04.12.2017). Öte yandan Gelibolulu Mustafa Âlî, “*1578 Şark Seferi*”nin dönüş (Ereş [8 Ekim 1578]-Erzurum [21 Kasım 1578]) yol haritasını verirken “*Zenâv/Zanâv*”ı da zikretmesi, “*Zanav Deresi*”nin XVI. asır’da dahi önemli yerleşim merkezlerinden biri olduğunu göstermektedir. Bkz: Gelibolulu Mustafa Âlî, **Nusret-nâme**, 1. Baskı, haz., H. Mustafa Eravcı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, ss. 131a, 177.

Ahıska'daki “*Sakunet Köyü*”⁶¹⁴ olması kuvvetle muhtemeldir.⁶¹⁵ Ayrıca tarihte Bâbülebvbâb ismiyle de bilinen Derbend’e⁶¹⁶ Kuman-Kıpçaklara nispetle “*Türk Kapısı*” anlamında “*Kuman Kapısı veya Kumanya/Cumania Kapısı*” denilmesi bölgede Kıpçak varlığı ve bunların burada ne kadar etkin olduğunu göstermesi açısından önemi haizdir.⁶¹⁷

Azerbaycanlı bilim adamı Mirali Seyyidov’un görüşüne göre de Buntürk veya Bonturuk/Bontürkler M.Ö. IV. yüzyılda Azerbaycan ve onun çevre ülkelerinde yaşamaktaydılar. O da İskender’in Kür çayı kıyılarında yaşayan Buntürkler ile karşılaştığını söylemektedir.⁶¹⁸ Öte yandan Gürcü bilgin Takaşvili burada ki Türklere “*Turanlılardır*” demektedir. Bazı müverrihler ise bunların “*Hun Türkler*” olduğunu söylemişlerdir. Zira Ermeni müverrihlerden Genceli Kiragos ve Vardan’ın Kıpçakları “*Hunlar’dan zuhur eden kabileler*” arasında zikretmesi bu görüşü destekler mâhiyettir.⁶¹⁹ Bununla beraber bazı Gürcü bilginler Buntürklerle Kıpçaklar arasında hiçbir fark olmadığını ifade etmişlerdir.⁶²⁰

Yine Seyyidov’a göre “*Kuman-Kıpçak, Kırgız, Tatar, Kara Kırgız*” gibi bazı eski Türk dillerinde “*bon/bun*” kelimesi “*soy*” anlamına gelmekte ve “*Buntürk,*” “*Türk Soyu*” mânasını ihtiva etmektedir. Zira Türklerin yaşadığı bölgelerde “*Bonkıpçak, Bonoğuz ve Bonsuvar*” adında ellerin olduğu

⁶¹⁴ Bugün Artvin sınırları içinde yer alan “*Ardanuç*” ilçesinin de IX. yüzyılda “*Gürcistan bölgesi*”ne başkentlik ettiği bilinen bir husustur. Öte yandan Özder, târihi “*Mesketya Hükümeti*”nin başkentinin “*Ahıska*” olduğunu belirtmektedir. Bkz: **Çoruh-Şavşat: Tarih, Coğrafya, Folklor, Halk Edebiyatı**, haz., Şavşat Öğretmenleri, Tektik Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1945, s. 43; İlyas Üstünyer, **Kaf Dağı’nın Güney Yüzü: Gürcistan; Kültür, Gelenek, Mekân, Kimlik**, 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2010, ss. 36-37.

⁶¹⁵ Konuyla ilgili farklı görüşler için bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 19-20; Osman Karatay, “*Türkler, Dağlar ve Demir: Güney Kafkaslarda Küçük Bir Ergenekon*”, **Güney Kafkasya Halkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri**, Ordu Üniversitesi SBE, Ordu 2011, ss. 491-494; İasha Bekadze, “*XVI. Yüzyıl Sonlarında Samtskhe-Cavakheti Köylerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı: Sakuneti Köyü Örneği*”, **Karadeniz**, Yıl IX, Sayı 34, Karadeniz 2017, ss. 44-45.

⁶¹⁶ Aliyev Salih Muhammedoğlu, “*Derbend*”, **DİA**, İstanbul 1994, IX, 164-166.

⁶¹⁷ Togan, **a.g.e.**, 1981, s. 161; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 32, 82, 199; Rasonyi, **a.g.e.**, 1971, ss. 149-150; Gömeç, **a.g.e.**, 1999, s. 5.

⁶¹⁸ Mirali Seyyidov, **Azerbaycan Soy Kökünü Düşünürken**, 1. Baskı, y, y., Tebriz 1383, s. 458.

⁶¹⁹ Kiragos, **a.g.e.**, s. 144; Müverrih Vardan, **Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)**, 1. Baskı, çev., Hrant D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1937, s. 223.

⁶²⁰ Memmedov, **a.g.e.**, ss. 155-156.

bilinmektedir.⁶²¹ Demek ki, Buntürk bâkiyesi olan ve Türk adını taşıyan bölgeler hem Güney Azerbaycan hem de Kuzey Azerbaycan topraklarında var olmuştur.⁶²² Bütün bunlarla beraber “*Bun*” ön ekinden hareketle “*Buntürk*” etnonimine verilen mânaları toparlayacak olursak şöyle sıralayabiliriz: “*İbtidâi Türk, Hun Türk, Yerli Türk, Köklü Türk, Türk Soylu, Esas/Asıl Türkler, Oğuz Türkleri, İlkel Türkler, Mızraklı Türk, Türk boyu, Türk kavmi, Kalın Oğuzlar.*”⁶²³

Netice itibariyle başta Gürcü ve Ermeni kronikleri olmak üzere diğer eserlerden de hareketle izaha çalıştığımız Buntürkler ve Kıpçakların, M. Ö. IV. yüzyıllarda Kür nehri boyunca yerleştiği ve Kafkaslar’da Türklerin varlığına işaret ettiği görülmektedir. Bu da Türklerin Hazar Denizi ile Karadeniz arasında, Makedonyalı İskender’den çok önceleri de yerleşik yaşam sürdüklerini göstermektedir.⁶²⁴

Bölgede var olan Türklerin zaman zaman Gürcülerle birlikte hareket ettikleri hatta aynı orduda görev yaptıkları anlaşılmaktadır. Zira VII. yüzyılın ortalarında Erzurum’un kuzeyi ile Artvin çevresinde bağımsızlığını ilan eden, akabinde Tiflis, Anı, Kars ve çevresini de topraklarına kattıktan sonra⁶²⁵ XI. yüzyılın başlarında Gürcü Krallığı’nı da ele geçiren Bag(a)ratlı/Pakaratlı Ailesi de bu dönemde Ermeniler ve Gürcüler arasında yaşamaktaydı.⁶²⁶ Kırzioğlu, bu ailenin de “*Türk kökenli*” olduğuna dair önemli deliller ileri sürmektedir.⁶²⁷ Ayrıca bir kısım Ermeni kaynaklarında ise, III. yüzyılın başlarına doğru bazı Türk kavimlerinin bugünkü Gürcistan topraklarına akınlar düzenlediği, ancak

⁶²¹ Daha geniş bilgi için bkz: Seyidov, **a.g.e.**, ss. 457-461.

⁶²² Muhammed Taki Zehtabi (Kirişçi), **İran Türklerinin Eski Tarihi**, çev., Ferhad Rahimi, IQ Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 214.

⁶²³ Daha geniş bilgi için bkz: Togan, **a.g.e.**, 1981, s. 258; Alasania, **a.g.e.**, ss. 1-11; Seyidov, **a.g.e.**, ss. 457-461; Memmedov, **a.g.e.**, ss. 151-159; Koç, **a.g.m.**, ss. 27-34.

⁶²⁴ Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz: Azmi Süslü ve diğerleri, **Türk Tarihinde Ermeniler (Temel Kitap)**, 1. Baskı, Kars Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü, Ankara 1995, ss. 15-27.

⁶²⁵ **Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162)**, 3. Baskı, çev., Hrand D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, ss. XVIII-XIX.

⁶²⁶ Stephen H. Rapp, “*Sumbat Davitisdze and the Vocabulary of Political Authority in the Era of Georgian Unification*”, **Journal of the American Oriental Society**, (Oct.-Dec., 2000), Vol., 120, No. 4, ss. 570-576.

⁶²⁷ Daha geniş bilgi için bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, ss. 233-246.

burada tutunamayarak Karadeniz'in kuzeyine doğru çekildikleri kaydedilmektedir.⁶²⁸

1.3. Kıpçakların İslâm'la Tanışması

Türklerin İslâm'la tanış olmaları, sonrasında ise bu dini kabul etmeleri Türk ve İslâm tarihinde olduğu kadar Dünya tarihi açısından da büyük bir olay olarak değerlendirilmektedir. Türklerin bu yeni dini, İslâm devletinin her hangi bir siyasi tahakkümü neticesinde değil, uzun bir tanıma sürecinden sonra kabul ettiği bilinmektedir.⁶²⁹

Horasan ve Cürzân/Cürçân⁶³⁰ (Gürcistan) Türklerinin yani İran ve Turan sınırlarındaki ülkelerde beylikler kuran Türklerin, İslâm ordularıyla ikinci Halife Hz. Ömer zamanında temasa geçtiklerini ilk İslâm kaynakları haber vermektedir.⁶³¹ Hz. Ömer döneminde Kafkasya'ya yönelen İslâm orduları, Sürâka b. Amr komutasında 22/643'de Bâbülebvâb/Derbend⁶³² Kralı Şehrberâz ile barış yaptıktan sonra Habîb b. Mesleme ileri harekâta devam ederek başta Tiflis (25/645) olmak üzere bazı yerleri ele geçirdi.⁶³³

Cahiliye döneminde Araplar tarafından tanınan Türkler,⁶³⁴ İslâmiyet'le ilk kez VII. yüzyılın birinci yarısı henüz dolmadan yani Sâsâni (İran) İmparatorluğunun Müslümanlarca fethedilmesini izleyen yıllarda temasa

⁶²⁸ Victor Langlois, *Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie*, 1. Baskı, Imprimeurs De L'Institut, Paris 1880, I, 115; Telliöğlü, **a.g.m.**, 2009, s. 3078.

⁶²⁹ Hakkı Dursun Yıldız, “İslâmiyet ve Türkler”, **Makaleler**, haz., E. Semih Yalçın, Selçuk Duman, Cilt I, Berikan Yayınları, Ankara 2007, ss. 163-166.

⁶³⁰ Cürçân, hazar denizinin güney doğusunda yer alan, Taberistan (günümüzde İran'ın Mazenderân eyaleti) ile Horasan arasında büyük bir şehirdir. Daha geniş bilgi için bkz: Kurtuluş, **a.g.md.**, 131-132.

⁶³¹ Taberî, **Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk**, 2. Baskı, Dâru't-Türâs, Beyrut 1387/1967, IV, 162; İbn Kesir, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, 1. Baskı, Dâru İhyâi't-Türâsü'l-Arabî, Beyrut 1408/1988, VII, 138-140; Abdülkadir İnan, **Eski Türk Dini Tarihi**, 1. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1976, ss. 188-189.

⁶³² Derbendnâme'de geçen bir kayıta, sahabeler Hz. Peygamber'den naklen; “*Derbend'in mübarek bir yer olduğunu*” belirterek, “*burada yaşayıp kâfirlerle savaşanların işledikleri bütün günahlarının affedileceğini*” haber vermektedir. Bkz: Peler, **a.g.e.**, ss. 136, 149.

⁶³³ Belâzurî, **Fütûhu'l-Büldân**, 1. Baskı, Dâru Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 1988, ss. 193-209.

⁶³⁴ Ramazan Şeşen, “*Eski Araplara Göre Türkler*”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt XV, İstanbul 1969, s. 13.

geçmişlerdir.⁶³⁵ Yâkût el-Hamevî (ö. 1098/1687) “*Türkistan*” maddesinde Türk ülkelerinden bahsettikten sonra Emevî halifesi (724-743) Hişâm b. Abdülmelik’in (ö. 125/743) İslâm’a davet için, Türk/Hazar hükümdarına elçi (Cerrâh b. Abdullah) gönderdiğini haber vermektedir.⁶³⁶ Ayrıca İbnü’l-Fakîh de, Me’mun dönemi (813-833) Müslüman Türklerden bahsetmektedir.⁶³⁷ Bu temas sonucunda bir kısım Türklerin zamanla İslâm’ı kabul ettiği görülsede, onların büyük ölçüde kitleler halinde İslâm’a girmesi X. yüzyıllara tekabül etmektedir.⁶³⁸ Bu yüzyıldan sonra İslâm dini Türklerin millî dini haline gelmiş ve İslâm’a büyük hizmetler vermişlerdir. Dolayısıyla Türkler, kronolojik olarak İslâmiyeti Arap ve İranlılardan sonra kabul etmesine rağmen bu medeniyete büyük hizmetlerini Selçuklular ve Osmanlılar devrinde yapmışlardır.⁶³⁹ Bu hizmetlerin bir sonucu olarak bugün başta Balkanlar, Hindistan ve Kafkaslar olmak üzere dünyanın birçok yerinde “*Türk Olmak*”⁶⁴⁰ Müslüman olmakla eşdeğer kabul edilmiştir.⁶⁴¹

⁶³⁵ Âdem Apak, **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2): Hulefâ-i Râşidin Dönemi**, 9. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013, ss. 126-128.

⁶³⁶ Yâkût el-Hamevî, **Mu’cemü’l-Büldân II**, 2. Baskı, Dâru Sâdır, Beyrut 1995, ss. 23-26. Ayrıca Hişâm döneminin en belirgin özelliklerinden birisinin de, Kafkaslar’da Hazarlar’la yapılan askerî mücadeleler olduğu bilinmektedir. Daha geniş bilgi için bkz: İsmail Hakkı Atçeken, **Devlet Geleneği Açısından Hişâm b. Abdülmelik**, 1. Baskı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, ss. 166-167.

⁶³⁷ İbnü’l-Fakîh, **a.g.e.**, ss. 641-642; Şeşen, **a.g.e.**, 2017, ss. 135-138.

⁶³⁸ Gökbel, **a.g.e.**, ss. 265-266. Ayrıca Türklerin Müslümanlarla temasları ve İslâmlaşma süreciyle ilgili daha geniş bilgi için bkz: Nesimi Yazıcı, **İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi**, 1. Baskı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992, ss. 12-35.

⁶³⁹ Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 5. Türklerle Araplar arasındaki ilk temaslarla ilgili geniş bilgi için bkz: Câhiz, **a.g.e.**, ss.37-69.

⁶⁴⁰ Emel Esin, “*Sind, Bengale ve Hindistan’da ilk İslâmi Devir Türk Devletleri*”, **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987, s. 329; Nejat Göyünç, “*Salomon Schweigger ve Seyahatnâmesi*”, **Tarih Dergisi**, Cilt 13, Sayı 17-18, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1963, s. 136.

⁶⁴¹ Ahıska’da yaşayan Müslüman halk için bugün dahi Gürcüler, Tatarlara nispetle “*Müslüman Türk*” anlamında “*Tatrebi veya Tatrevi*” mefhumunu kullanmaktadır. Ayrıca “*Türkçe bilir misiniz?*” sorusunun “*Müslümanca bilir misiniz?*” şeklinde sorulması da bu gerçeği bir daha gözler önüne sermektedir. Daha geniş bilgi için bkz: Aydın İbrahimov, Selver Özözen Kahraman, “*Kafkaslar’dan Sürgün Bir Toplumun Bitmeyen Göçü*”, **Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu Birinci Kitabı**, Ed., Burhan Sayılır, Matus Basımevi, Eskişehir 2014, ss. 78-90; Minara Aliyeva Çınar, “*Ahıska’da Kalan Türkçe*”, **Erzincan Üniversitesi Uluslararası Ahıska Türkleri Sempozyumu 11-13 Mayıs 2017, Bildiriler Cilt I**, Ed., Hüsrev Akın, Erzincan 2017, s. 126.

İslâm'la tanışma konusunda Taraz/Talas⁶⁴² savaşının da Türkler üzerinde büyük bir tesiri olmuştur. 133/751'de Çin'le Abbâsîler arasında vukû bulan Talas savaşında Türklerin Abbâsîlerin safında yer alması yalnız savaşın seyrini değil, Türk tarihinin de istikametini değiştirmiştir.⁶⁴³ Bu savaş Türklerin İslâm'a ısınmasına ve aynı zamanda Abbâsî hilafetinin İranlılardan çok Türklere ehemmiyet vermesine sebep olmuştur.⁶⁴⁴ X. yüzyıla kadar Türklerin İslâm'ı kabul etme süreci üç safhaya ayrılmaktadır. Birincisi; Türklerin İslâm'la ilk temasa geçtikleri zaman olarak kabul edilen 640'dan 751 Talas Savaşına kadar olan zaman dilimi, ikincisi; siyasi hâkimiyet kurmaya başladıkları 751'den 868'e kadarki yılı kapsayan zaman dilimi ve üçüncüsü ise; bağımsız Türk devletlerinin görülmeye başladığı yani 868'den X. yüzyılın ortalarına kadarki zaman dilimini ihtiva eden dönemdir. Türk tarihinde asıl geniş çaplı ihtidalar yukarıda da ifade ettiğimiz gibi X. yüzyıldan itibaren gerçekleşmeye başlamıştır.⁶⁴⁵

Türklerin İslâm'ı kabulünde Tek Tanrı inancının önemli ölçüde etkisi olmuştur. X. yüzyılın ikinci yarısında Oğuzları ziyaret eden İbn Fadlân (ö. 310/922'den sonra), onların Tek Tanrıya inandıklarını söylemekte ve şu ifadelerle yer vermektedir: *"içlerinden biri zulme uğrar veya sevmediği bir şey görürse başını semaya kaldırıp 'Bir Tanrı!' der. Bu Türkçe 'Bir Allah' demektir. Türkçe'de 'bir' vâhid ve 'Tengri' ise Allah demektir."*⁶⁴⁶ İbn Fadlân'ın bu gözlemi *"Tek Tanrı"* inancının bu yüzyıllarda da devam ettiğini göstermesi açısından da önem arz etmektedir. Yine aynı müellif menşeye itibariyle Kıpçaklara dayanan Başkurtların⁶⁴⁷ dini inançları hakkında da bilgi

⁶⁴² Cinlilerce *"Ta-le-se"*, Araplarca ise *"Taraz"* olarak bilinen *"Talas bölgesi"* bugün Kazakistan/Almaata yakınında yer alan bir bölgedir. Bkz: Yazıcı, **a.g.e.**, s. 17.

⁶⁴³ Ahmet Taşağıl, *"Talas Savaşı"*, **DİA**, İstanbul 2010, XXXIX, 501.

⁶⁴⁴ Turan, **a.g.e.**, 1971, s. 11; İbrahim Kafesoğlu, *"Abbasi'ler Zamanında Türkler (Etrâk)"*, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 1976, ss. 792-793; Hakkı Dursun Yıldız, **İslâmiyet ve Türkler**, 2. Baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980, s. XII.

⁶⁴⁵ Ünver Günay, Harun Güngör, **Türk Din Tarihi**, 1. Baskı, Lâçin Yayınları, Kayseri 1998, ss. 221-222; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 266-267.

⁶⁴⁶ İbn Fadlân, **Rihletu İbn Fadlân ila Bilâdi't-Türk ve'r-Rûsi ve's-Sekâlibe**, 1. Baskı, Dârü's-Suvîdî, Ebu Dabi 2003, s. 62; İbn Fazlan, **a.g.e.**, 1975, s. 31.

⁶⁴⁷ Togan'a göre *"Başkurt/Başkurt"* ismi *"Kalaç, Kanğlı, Karluk, Kıpçak ve Ağaçeri"* gibi kavimlerin yer aldığı *"Beş-Ogur/Beş-Uygur"*dan gelmektedir. Beş-Ogur adının ise *"Bulgar"* adıyla irtibatlı olduğunu kabul edilmektedir. Kanaatimizce de aslen Türkçe olan, Batı ve İslâmî

vermektedir. İbn Fadlân'a göre "bu Türk kavmi; kış, yaz, yağmur, rüzgâr, ağaçlar, insanlar, hayvanlar, su, gece, gündüz,⁶⁴⁸ ölüm ve hayatın her birinin birer Tanrıları olmak üzere 'on iki Tanrıya' inanmakla beraber, 'Gökteki Tanrı'nın ise bunların 'en büyüğü' olduğuna" inanmaktaydı. Onlara göre gökteki en büyük Tanrı, diğerleriyle anlaşarak hareket etmektedir.⁶⁴⁹ İbn Fadlân'ın bu ifadelerden öyle anlaşılmalıdır ki, Kıpçak menşeli Başkurtların "Gökteki en büyük Tanrıları"yla, Oğuzların "Bir Tanrı" diye ifade ettikleri Tanrı, aynı Tanrıdır.⁶⁵⁰ *Dîvânü Lugâti't-Türk*'ten sonra Türk dilinin ikinci önemli eseri olarak görülen *Codex Cumanicus*'un birçok yerinde Tanrı anlamında "Tengri, Tengeri ve Tengerni" kullanımlarının varlığı, Kıpçaklarda da "Tek Tanrı" inancını destekler mahiyettedir.⁶⁵¹

Bununla birlikte birçok din âlimi, düşünür ve araştırmacı da, Türklerin İslâmiyeti kabulü üzerine fikir yürütürken onların Tek Tanrı veya Gök Tanrı inançlarının bu mânada büyük rol oynadığını ifade etmektedirler. Türklerin eski dinlerinde İslâmiyet'te olduğu gibi Allah'a kurbanın olması, ruhun ölümsüzlüğü, ahiret inancı, İslâm'daki ahlakî kaidelerin Türklerde var olan Alplik anlayışıyla örtüşmesi, adaletin eski Türk töresine uygunluğu, cihat anlayışının Türklerdeki fütihat ve cihan hâkimiyeti düşüncesine benzerlik

kaynaklarda "Burgâr, Bulgâr, Burtas, Biler, Buler" vb. şekillerde geçen bu adın menşeiyle ilgili iki görüş ileri sürülmüştür. Bunlardan birinci görüşe göre Bulgar adı; Türkçe "bulamak, bulgamak" yani "karışmak"tan "karışıklık" anlamında "Bulga+r", ikinci görüşe göre ise kelime yine Türkçe olup "Bittigur" yani "Beş Ogur/Uygur" isminden gelmektedir. Ayrıca Busbecq "Bulgar" adına bölgesel bir anlam yüklemekte ve "İdil/Volga" nehrine atfen "Volgar" yerine "Bulgar" denildiğini söylemektedir. Bununla birlikte XIII. yüzyıl seyyahı Rubruk, Macaristan'daki Kuman-Kıpçak diline vakıf olduğu için, Başkurtların dilinin de Macar diliyle (Kıpçakça) aynı olduğunu söylemiş, ayrıca Başkurt ülkesini "Büyük Macaristan (Manga Hungaria)" olarak adlandırmıştır. Aynı ifadeler Carpini'de de geçmektedir. Daha geniş bilgi için bkz: Kafesoğlu, a.g.e., 1998, ss. 197-201; Carpini, a.g.e., ss. 110, 134; Rubruk, a.g.e., s. 38; Busbecq, a.g.e., ss. 24-25; **Türk Ansiklopedisi**, "Başkurt", Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1952, V, 383-388; Zeki Velidi Togan, "Başkurt", **İA**, İstanbul 1970, II, 328-332; Mehmet Saray, "Başkurt", **DİA**, İstanbul 1992, V, 130-131; Muzaffer Tufay, "Türkler, Ruslar ve Bulgarlar", **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi (Aralık 1988)**, Cilt 5, Sayı 2, Ankara 1988, ss. 201-202. Ayrıca "Ogur/Yugur/Uygur" isminin etimolojisi için bkz: Togan, a.g.e., 1981, ss. 147-149.

⁶⁴⁸ Ahincanov, İbnü'l-Esîr'i referans göstererek "Kıpçakların doğmak üzere olan güneşe tapdiklarını" haber verse de, araştırmamız esnasında İbnü'l-Esîr'de böyle bir kayda rastlamadık. Bkz: Ahincanov, a.g.e., s. 272.

⁶⁴⁹ İbn Fazlan, a.g.e., 1975, s. 43; **Türk Ansiklopedisi**, "Başkurt", V, 384.

⁶⁵⁰ Gökbel, a.g.e., ss. 207.

⁶⁵¹ İlgili sayfalar için bkz: Kuun, a.g.e., ss. 139, 142, 144, 146-147, 150-151, 158-161, 163-168, 172, 184, 186-187, 192-203, 208-215, 219-220, 286.

teşkil etmesi, Türk kavimlerinin bu dini benimsemelerinde etkin rol oynadığı anlaşılmaktadır.⁶⁵²

Kıpçakların İslâmlaşma süreci kısmen yukarıda çizilen çerçeve dışında gerçekleşmiştir. X. yüzyılda Türklerin İslâmiyet'e büyük kitleler halinde girmeye başladığı zaman başta Kanglı, Karluk ve "Kıpçaklar olmak üzere Türk kavimlerinin büyük bölümü İslâm dairesi dışında kalmaktaydı.⁶⁵³ Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bazı Türk toplulukları VII. yüzyılın başlarında İslâm'la temasa geçerken, Kıpçakların İslâm'la teması ve tanışması ticaretle birlikte İslâm dininin güney ve doğudan Deşt-i Kıpçak'a nüfuz etmesiyle başlamıştır. Özellikle Bulgar ve İdil gibi büyük merkezler başta olmak üzere, Volga havzasının ticari önemi sebebiyle Kıpçaklar'da ilk İslâmlaşma hareketinin buralarda görüldüğü muhakkaktır.⁶⁵⁴ Nihayetinde X. yüzyıla gelindiğinde Bulgar'ın bir Müslüman şehri olduğu bilinmektedir. İbn Fadlân "*Bulgar'da ahşap bir mescit, İdil'de Müslümanların Cuma namazı kıldıkları bir caminin*" varlığından bahsetmektedir.⁶⁵⁵ X. yüzyıl İslâm coğrafyacılarından İbn Havkal ise İdil'e geldiğinde, oranın "*Hazaran*" adlı ticaret mahallesinde 30 caminin⁶⁵⁶ var olduğunu söylemektedir.⁶⁵⁷ Ayrıca XI-XII. yüzyıllarda Kıpçaklar, Şamanizm ve Putperestlik gibi eski inançlarından sıyrılarak İslâm'a yönelmeye başlamışlardır. Böylece orta çağda Kıpçakların yönetici kesimi, çok tanrıcılıktan uzaklaşarak İslâm ve Hıristiyanlığı kendilerine din olarak benimsemişlerdir.⁶⁵⁸

XIII. yüzyılın ortalarına doğru Moğollara giderken Volga havzasından geçen Rubruk, Bulgar ve İdil hakkında pek fazla bilgiye sahip olmadığı için:

⁶⁵² Mehmet Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013, ss. 5-7; Turan, **a.g.e.**, 1971, ss. 13-14; Gökbel, **a.g.e.**, s. 270.

⁶⁵³ Sümer, **a.g.e.**, 1972, s. 386.

⁶⁵⁴ Yakubovskiy, **a.g.e.**, ss. 12-13; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 267, 271.

⁶⁵⁵ İbn Fazlan, **a.g.e.**, 1975, ss. 57, 79; Ramazan Şeşen, **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, 6. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016, ss. 32, 47. Mes'ûdî de Bulgar'da bir caminin varlığından haber vermektedir. Bkz: Mes'ûdî, **a.g.e.**, s. 73.

⁶⁵⁶ Demek ki, İbn Fadlân zamanında bir tane olan camii sayı İbn Havkal zamanında otuza yükselmiştir.

⁶⁵⁷ Yakubovskiy, **a.g.e.**, ss. 12-13.

⁶⁵⁸ Kıpçaklar, Güney Rusya ve kısmen Kafkasya gibi Hıristiyan bölgelerde Hıristiyanlığı benimsemişleridir. Lâkin Harezmsahlar gibi İslâm ülkeleriyle sınırdış olanlar ise İslâm'la müşerref olmuşlardır. Nitekim ilk İslâm'a giren Kıpçakların, Harezim Han hizmetinde olan Kıpçak kabileleri olduğu bilinmektedir. Bkz: Ahincanov, **a.g.e.**, s. 274.

“*Hangi şeytanın oralara Muhammed’in dinini götürdüğünü gerçekten bilmek isterdim*” diyerek şaşkınlığını dile getirmiştir.⁶⁵⁹ Hâlbuki İslâmiyet’i resmî din olarak kabul eden ilk Türk devleti, önemli ölçüde Kıpçakların hâkim olduğu İdil Bulgar Hanlığıdır.⁶⁶⁰ Yine Rubruk, İslâmî değerlere diğerlerinden daha fazla bağlı oldukları için Bulgarları “*en kötü cins Müslümanlar*” olarak nitelemektedir.⁶⁶¹

Ayrıca yukarıda da ifade edildiği gibi Volga havzasının İslâmlaşmasında ticarî seferlerin de önemli ölçüde etkisi olmuştur. Zira elçilik heyetinde olan İbn Fadlân, mescit ve camilerden bahsetmekte, emîrin onları gördüğü zaman sevincinden “*secdeye kapandığını*”, “*Allah’a şükür ederek, halifeye dua*”da bulunduğundan haber vermektedir.⁶⁶² Bu da onların İslâm’dan, dinî vecibelerden haberlerinin olduğunu göstermektedir. Yine X. yüzyıl coğrafya kitaplarından *Hudûdü’l-Âlem*’de, “*Bulgar halkının Müslüman ve kendilerine has bir dillerinin olduğu*”ndan haber verilmektedir.⁶⁶³

Genel olarak şunu ifade edebiliriz ki, Türklerin hepsi aynı tarihte İslâm’ı kabul etmemiş, hatta Deşt-i Kıpçak yani Kıpçak Bozkırının İslâmlaşması X. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlamış ve XVI. yüzyılda büyük ölçüde tamamlanmıştır.⁶⁶⁴ İslâmiyet’in yayılmasına rağmen XIII. yüzyılın ortalarında Deşt-i Kıpçak’ta göçebe hayatı süren ekserî Kıpçakların henüz “*Şaman*” dinine mensup olduğu görülmektedir.⁶⁶⁵ Bu devrin Avrupalı seyyahlarından Rubruk, başta Kıpçakların siyasî hayatları olmak üzere “*içtimaî teşkilatları, örf ve kültürleri, dil ve dinleri*” hakkındaki bilgileri bunu doğrular mâhiyettedir.

⁶⁵⁹ Rubruk, **a.g.e.**, s. 62.

⁶⁶⁰ Ahmet Taşağıl, “*İdil Bulgar Hanlığı*”, **DİA**, İstanbul 2000, XXI, 472; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 273-274.

⁶⁶¹ Rubruk, **a.g.e.**, s. 62.

⁶⁶² İbn Fazlan, **a.g.e.**, 1975, s. 44, 46.

⁶⁶³ **Hudûdü’l-Âlem...**, s. 144; Şeşen, **a.g.e.**, 2017, s. 75.

⁶⁶⁴ Muhtemeldir ki İnan, Kuzey Doğu Anadolu’nun bir kısmını da içine alan ve 1578 Osmanlı’nın bölgeye gelişine kadar devam eden “*Ortodoks Kıpçak Atabegler Hükümeti*”nden haberdar olmadığı için bu yüzyılı, XIV. yüzyıl olarak göstermektedir. Hâlbuki bu “*Ortodoks Kıpçaklar*”ın İslâmla müşerref olması XVI. yüzyıla tekabül etmektedir. Bkz: İnan, **a.g.e.**, 1986, s. 206.

⁶⁶⁵ Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 273.

Ayrıca ihtiyatla yaklaşmakla birlikte ⁶⁶⁶ Rubruk'un haber verdiği "Heykeller" ⁶⁶⁷ gibi "Kıpçak Defin Şekilleri" ⁶⁶⁸ ve yine "Kanglıların da Kıpçaklar gibi kâfir olduğu" vurgusu, bu mânada kısmen de olsa konu hakkında fikir vermektedir. ⁶⁶⁹

Şunu da belirtelim ki, İslâm'la müşerref olan Kıpçaklar arasından kendi isteğiyle bu dinden ayrılıp başka bir dine geçene rastlanılmamıştır. Buna rağmen daha önce Hıristiyan olduğu halde İslâm'la tanıştıktan sonra Hıristiyanlığı terk edenlere çokça rastlamak mümkündür. ⁶⁷⁰ Onlardan en son gruplar halinde İslâm'la müşerref olanlar, konumuzu teşkil eden Atabegler Yurdu Kıpçaklarıdır. Yukarıda da yer yer ifade ettiğimiz gibi XII. yüzyılda Kür ve Çoruh boylarına yerleşerek, özellikle Gürcü Kralı IV. David ve Kraliçe Tamara döneminde Gürcülerle ittifak kuran Kıpçaklar, Hıristiyanlığı kabul etmişlerdir. ⁶⁷¹ Togan, Kür nehrinin güneyinde Ânî şehrinin doğusunda Elegez

⁶⁶⁶ Rubruk'un "Kuman-Kıpçaklar" hakkında verdiği bilgilere, bazı bilginler şübheyle yanaşmış ve eleştiriye tâbi tutmuşlardır. Bkz: Ögel, **a.g.e.**, 1984, s. 286.

⁶⁶⁷ Rubruk, "Kuman-Kıpçaklar, mezarların üzerine büyük bir tepe yaparlar ve onun üstüne de bir insan heykeli (balbal) dikerlerdi. Heykel elini göğsünün üzerine götürerek bir kâse tutardı. Mezara ölünün içmesi için kırmızı ve yemesi için de et koyarlardı." demektedir. Ayrıca Rubruk'un bahsettiği "büyük bir tepe" muhtemeldirki, İbn Fadlân'ın Oğuzlarda rastladığı ve "Mezar üzerinde çamurdan 'kubbe gibi bir tümsek' yaparlar." ifadesindeki "tümsek"le aynıdır. Bkz: İbn Fazlan, **a.g.e.**, 1975, s. 36; Rubruk, **a.g.e.**, ss. 42-43.

⁶⁶⁸ Bazı âlimler bu heykelleri yani "taşbaba"ları "balbal" diye tesmiye etmişlerdir. Orhun yazıtlarında da geçen balbal'ın ne olduğu konusunda kesin bir sonuca varılamamıştır. Bununla birlikte bilginler buna iki anlam yüklemişlerdir. Birincisi anlama göre balbal, "öldürülen düşmanı" temsil ederken, ikincisi anlama göre ise; "galip gelenin ölümünden sonra onun mezarı başına dikilen taşı" temsil etmektedir. Ayrıca Şeşen ve Ağasıoğlu, balbal ve heykeli birbirinden ayırarak "heykellerin ölüyü, balbalların ise ölünün hayatta iken öldürdüğü insanları temsil ettiğini" söylemektedirler. Neticede Rubruk'un bahsettiği bu heykeller "balbal" değil, "taşbaba"dır. Dolayısıyla balballar; "ölen alpin, hayatında öldürdüğü düşmanlarını temsilen mezarı başına konulan taşlardan ibarettir." Zira Rubruk Deşt-i Kıpçak'tan geçerken: "Kuman-Kıpçakların mezarlarından başka bir şey görmediğini" ifade ederek zikri geçen balballara dikkat çekmektedir. Daha geniş bilgi için bkz: Rubruk, **a.g.e.**, ss. 43-44; **Orhun Âbideleri...**, ss. 8, 10, 16-17, 25, 27, 31; İbn Fazlan, **a.g.e.**, 1975, s. 111; İnan, **a.g.e.**, 1986, s. 230; Roux, **a.g.e.**, 2011, ss. 45-47; Gökbel, **a.g.e.**, s. 194; Yakubovskiy, **a.g.e.**, ss. 19-20; A. Timur Bilgiç, **Tarih Terimleri Sözlüğü**, 1. Baskı, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2012, s. 63; Firudin Ağasıoğlu, **Daşbaba: Türkün Daş Yaddaşı**, 1. Baskı, y.y., Bakü 2013, ss. 55-64; Erdoğan Altınkaynak, "Dest-i Kıpçak Balbalları", **Turkish Studies**, Volume 3/4 Summer 2008, Ankara 2008, ss. 97-119.

⁶⁶⁹ Rubruk, **a.g.e.**, s. 66; Ayrıca Kıpçak Din ve Gelenekleri ile ilgili daha geniş bilgi için bkz: Ahincanov, **a.g.e.**, ss. 268-276; Ögel, **a.g.e.**, 1984, ss. 285-286; V. Viladimiroviç Barthold, "Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimine Dair", **Bellekten**, çev., Abdülkadir İnan, Türk Tarih Kurumu, Ekim 1947, Cilt XI, Sayı 43, ss. 515-539.

⁶⁷⁰ Gökbel, **a.g.e.**, s. 272.

⁶⁷¹ Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 232; Kurat, **a.g.e.**, 1972, ss. 83-84.

dağı eteklerinde Hıristiyan Kıpçaklara ait “*Kıpçak-Avank*”⁶⁷² adında bir manastırın varlığından haber vermektedir.⁶⁷³ Dolayısıyla Kafkaslarda Gürcü ordusunda hizmet eden Kıpçakların adını taşıyan bir manastırın bulunması, bu Türk boyunun Hıristiyanlığı kabulü ve bu bölgede yaşamış olduğunun açık delilidir.⁶⁷⁴ Daha sonraki tarihte ise bu Kıpçaklar, Kuzeydoğu Anadolu’nun da bir kısmını içine alan bölgede, Anadolu’nun en uzun Türk beyliği olan Ortodoks Kıpçak Atabegler Hükümetini kurmuşlardır.⁶⁷⁵ 1268’de kurulan bu hükümet 1578’de Safevi-Osmanlı arasında vukû bulan Çıldır Savaşı sonrasında Osmanlı hâkimiyetine girinceye kadar Hıristiyan Ortodoks olarak kalmıştır. Beylik Osmanlıya ilhâk olunca, bu beyliğin temelini oluşturan ve beylik içinde egemen güç olan Kıpçaklar, Hıristiyan Ortodoksluğu terk ederek İslâm’la müşerref olmuşlardır.⁶⁷⁶ Ayrıca Togan: “*Abaka Han zamanında Ahıska bölgesinde sahneye çıkan Hıristiyan Türk ‘Çıldır’⁶⁷⁷ Atabegleri’ ile bu Kıpçakların İslâmlaşması başladı*”⁶⁷⁸ dese de, birçok kaynak bölgenin tamamen İslâmlaşmasının Osmanlı döneminde olduğunu haber vermektedir. Bölge halkının İslâm’ı kabulünde de yukarı zikrettiğimiz faktörlerin önemli ölçüde rol oynadığı anlaşılmaktadır.

Netice itibariyle şunu da ifade edelim ki, Türklerde İslâmlaşma hareketi XVI. yüzyıllara kadar büyük ölçüde gerçekleşmiş olsa da, XVIII-XIX.

⁶⁷² Yazarı bilinmeyen lâkin Kırım Savaşı’ndan (1856) sonra yazıldığı tahmin edilen “*Lehce-i Erzurum*” isimli bir yazmada ve bölge ile ilgili birçok araştırmada bu kelime “*Kilise*” anlamında “*Vank/Venk*” şeklinde geçmektedir. Nitekim Doğu Anadolu ve Azerbaycan bölgesinde “*koşa, kızıl, kara, güzel*” ön ekleri ilave edilerek “*Vank*” ile biten eski manastırlı köyler bilinmektedir. Emsâl teşkil etmesi açısından yine “*Anı*” şehrinde var olan ve “*İki Kilise*” anlamına gelen “*Koşa-Vank*”ı da gösterebiliriz. Ayrıca Kitâb-ı Dede Korkut’ta da geçen “*koşa/koşat*” kelimesi, bugün Ahıska şivesinde “*iki, çift*” anlamında hâlâ kullanılmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde ise “*q*” harfi ile “*qoşa*” şeklinde geçmektedir. Daha geniş bilgi için bkz: **Kitâb-ı Dedem Korkud...**, s. 11; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1962, ss. 237-238; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, s. 297; **Azerbaycan Dilinin İzahlı Lügeti...**, III, 184-185.

⁶⁷³ Togan, **a.g.e.**, 1981, s. 258.

⁶⁷⁴ Yonca Anzerlioğlu, **Karamanlı Ortodoks Türkler**, 2. Baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara 2009, ss. 56-57.

⁶⁷⁵ Kırzioğlu, **a.g.m.**, 1966, s. 35.

⁶⁷⁶ Daha geniş bilgi için bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 105-182; Gökbel, **a.g.e.**, s. 272.

⁶⁷⁷ Doğrusu “*Çıldır*”dır. Şuan Ardahan ilinin bir ilçesi olan Çıldır, Osmanlı dönemi “*Eyalet*” ismidir. Osmanlı kayıtlarında daha çok “*Eyâlet-i Çıldır be nâm-ı diğer Ahıska*” olarak geçer. Çıldır ismi ise, “*Kıpçak*” boyu adından gelmektedir. Daha geniş bilgi için bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 172; Feridun Emecen, “*Çıldır Eyaleti*”, **DİA**, İstanbul 1993, VIII, 300-301; Fahameddin Başar, **Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s. 22.

⁶⁷⁸ Togan, **a.g.e.**, 1981, s. 258.

yüzyıllarda dahi, henüz Müslümanlığı kabul eden Türk zümrelerine rastlamak mümkündür.⁶⁷⁹ Nitekim Türklerin İslâmlaşması genel olarak X-XI. yüzyıllarda gerçekleşmiş olsa da, sonradan küçük gruplar halinde İslâm'la müşerref olan Türklerin varlığı da görülmektedir.

1.4. Kıpçakların Kafkaslara Göçleri

Kafkaslarda ilk Kıpçak varlığından yukarıda zikretmiştik. Hem milattan önce, hem de milattan sonraki tarihlerde Türklerin Kafkasya'ya gelip yerleştiklerini ve Kafkasya'nın Türkleşmesinde⁶⁸⁰ özellikle Kıpçakların önemli rol oynadığını ilgili bölümde ifade etmiştik.⁶⁸¹ Başta Gürcüce kaynaklar⁶⁸² olmak üzere birçok kaynağında tasvip ettiği gibi bu topraklara sırasıyla Buntürkler, Hunlar, Hazarlar ve Kıpçaklar gelip yerleşmişler, meskenler kurmuşlardır.⁶⁸³

XI. yüzyılın başlarında Kıpçaklar, Peçenek ve Uzlardan boşalan yerleri işgal ederek, genel olarak Kafkaslara, Kuban ve Aşağı Don çevrelerine ve Dinyepr nehri civarına kadar yayılmışlardır.⁶⁸⁴ Daha önce de belirtildiği gibi bu ilerleyişleri ile Hazar Devleti'nin yıkılmasında etkin olan Kıpçaklar aynı zamanda Kafkaslardaki kavimlerle temasa geçmişlerdir.⁶⁸⁵ Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Hazar ve Sır Derya nehri arası Oğuzlara nispetle “*Oğuz Çölü/Mefazâtu Guziyye*”, Yayık nehri ve Hazar denizinin doğu tarafları Hazarlara nispetle “*Hazar Çölü/Deşt-i Hazar*” ve Oğuz-Selçuk muhâcereti sonrasında ise, buraları yurt edinen Kıpçaklara nispetle de “*Kıpçak Çölü/ Deşt-i Kıpçak*” ismi ile tanınmıştır.⁶⁸⁶

⁶⁷⁹ Turan, **a.g.e.**, 1971, ss. 10-13; Günay-Güngör, **a.g.e.**, s. 228; Gökbel, **a.g.e.**, s. 266. Ayrıca Türklerin İslâm dinini kabulünü kolaylaştıran sebepler için bkz: Osman Turan, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi I**, 1. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969, ss. 149-156.

⁶⁸⁰ Anzerlioğlu, **a.g.e.**, s. 56.

⁶⁸¹ Kırzioğlu, **a.g.m.**, 1989, ss. 17-21.

⁶⁸² Mroveli, **a.g.e.**, s. 28.

⁶⁸³ Zeyrek, **a.g.e.**, 2001, ss. 9-11; Giuli Alasania, **Gürcüler ve İslâm Öncesi Türkler**, 1. Baskı, çev., Nanuli Kaçarava, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2013, ss. 1-11, 127-143.

⁶⁸⁴ Kurat, **a.g.e.**, 1972, ss. 72-73.

⁶⁸⁵ Anzerlioğlu, **a.g.e.**, s. 56.

⁶⁸⁶ İbn Havkal, **a.g.e.**, ss. 304-306; Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 61; Kafesoğlu, **a.g.e.**, 1998, s. 189.

Aşağıda geniş bir şekilde yer verileceği üzere, Kuban boylarında bulunan bir kısım Kıpçaklar, Kafkaslardaki kavimlerle de temasa geçmişlerdir. Kıpçaklardan bir grup başbuğları Atrak'ın kumandasında, Kartvellerin (Gürcülerin) hizmetine girmesiyle Kafkaslara yoğun bir şekilde Kıpçak göçü başlamış ve sonrasında ise yerleşik hayata geçilmiştir.⁶⁸⁷ Bugün Kür, Çoruh ve Çıldır gölü havzasında Kıpçak Türkçesine yakın bir dil konuşan ahalinin, buraya o tarihlerde gelen Kıpçak kitleleriyle yakın ilgisi olduğu, bölge halk edebiyatında bazı motiflerin o devir hâtıralarını taşıdığı bildirilmektedir.⁶⁸⁸ İlgili yerde de ifade edildiği üzere, Kuzey Kafkasya ve Güney Kafkasya halklarının ekserîsinin menşe itibarıyla Kıpçaklara mensup olduğu ve bu uruğun “*Kafkasların Türkleşmesi*”ne önemli ölçüde katkı sağladığı görülmektedir.⁶⁸⁹

1.4.1. Kıpçak-Gürcü (Kartvel) İlişkileri

Kıpçak-Gürcü ilişkisine geçmeden önce konumuz açısından önemli olduğu için “*Gürcü*” ibaresi ve “*Gürcistan*” isminin üzerinde durmanın faydalı olacağı kanaatindeyiz. Nitekim yukarıda da ifade ettiğimiz gibi bölgenin şartları ve dönemin dilinin tam olarak bilinmesi, konunun doğru anlaşılması açısından önem arz etmektedir. Zira bugün genel olarak Gürcistan diye bilinen bölge, târihî coğrafya itibarıyla Sağ/Sol veya Doğu/Batı Gürcistanı olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Dolayısıyla bugün Gürcü ismi, Gürcistan’da yaşayan bütün halklar için kullanılsa da, Kartvel halkı arasında “*Gürcü*” kelimesi kullanılmamaktadır.⁶⁹⁰

1.4.1.1. Gürcistan Bölgesi ve Gürcü Kavramı

Gürcüler, efsanevî ataları Kartlos’a izafeten kendilerini “*Kartvel-ebi*”, ülkelerini de “*Kartvelletin Vatanı*” anlamında “*Sa-kartvelo*” diye tesmiye

⁶⁸⁷ Kurat, **a.g.e.**, 1972, s. 74; Ahmet Toksoy, “*Dede Korkut Destanlarında Tav-Eli ve Çevresi*”, **Turkish Studies**, Volume 3/1, Winter/Kış 2008, ss. 121-122.

⁶⁸⁸ Kafesoğlu, **a.g.e.**, 1998, s. 192.

⁶⁸⁹ Mustafa Ekincikli, **Türk Ortodoksları**, 1. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 1998, ss. 74-75.

⁶⁹⁰ İbrahim Tellioglu, **XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri**, 1. Baskı, Serander Yayınları, Trabzon 2009, ss. 1-2.

ederler.⁶⁹¹ Gürcüce olmayan “*Gürcü*” kavramı, onlara Pers/İranlılar tarafından verilmiş olan “*Gurğî/Gürce*” adının Türkçe’deki kullanım şeklidir.⁶⁹² Gürcistan kelimesine gelince aynen Türkistan gibi, Farsça mekân edatı olan “*sitan/istan*” ile “*Gürce*” kelimesinin birleştirilmesiyle ortaya çıktığı ve “*Gürcü Yurdu*”, “*Gürcülerin çokça bulunduğu yer*” mânalarına geldiği kaydedilmektedir.⁶⁹³ Diğer bir görüşe göre ise Gürcistan adı, “*Kur Ülkesi*” anlamında “*Kur*” veya “*Gur*” ırmağından dolayı Farmlar ve Türkler tarafından türetilmiş bir isimdir.⁶⁹⁴

İlk kez Pehlevî kaynaklarında “*Gurgistan*” şeklinde geçen “*Gürcistan*” ve “*Gürcü*” isminin,⁶⁹⁵ İslâm kaynaklarında daha çok “*Cürzân*” ve “*Kurc*” şeklinde geçtiği görülmektedir.⁶⁹⁶ Bununa birlikte Arap coğrafyacılarının “*Cürzân*” olarak tanımladıkları bölge, aşağıda da ifade edeceğimiz üzere bugünkü Gürcistan’ın tamamını kapsayan bölge değildir. Zira Ermeniyeye/İrmîniyeye⁶⁹⁷ sınırları içerisinde tarif edilen coğrafya’da, Tiflis ve çevresi ayrı bir bölüm olarak değerlendirilmektedir.⁶⁹⁸ Kanaatimizce bu sebepledirki, İbnü’l-Esîr 514/1120 yılı olaylarından bahsederken “*Gürcüler Hazarlardır (الْكُرُجُ، وَهُمْ الْخَزَرُ)*”⁶⁹⁹ diyerek bölgede yaşayanların aynı zamanda

⁶⁹¹ Ronald Grigor Suny, **The Making of the Georgian Nation**, 1. Baskı, I.B.Tauris, London 1989, s. 3; David Marshal Lang, **Gürcüler: Eski Halklar ve Ülkeler**, 1. Baskı, çev., Neşenur Domaniç, Ceylan Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 16.

⁶⁹² Ayrıca Gürcü ve Kartvel adının menşei için bkz: Zeyrek, **a.g.e.**, 1999, ss. 15-19; Firudin Ağasioğlu, **Azerbaycan Türklerinin İslâmaqeder Tarihi**, 1. Baskı, Doqquz Bitik, Bakı 2014, ss. 303-305.

⁶⁹³ Nebi Gümüş, “*XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2000), s. 22; Tellioglu, **a.g.e.**, 2009, ss. 2-3.

⁶⁹⁴ Julius von Klaproth, **Reise in den Kaukasus und nach Georgien (Kafkasya ve Gürcistan'a Seyahat)**, 1. Baskı, Buchhandlungen d. Halleschen Waisenhauses, Berlin 1814, II, 2; Aydın, **a.g.e.**, 2005, s. 20. Ayrıca Gürcistan ismiyle ilgili farklı görüşler için bkz: Üstünyer, **a.g.e.**, ss. 30-33.

⁶⁹⁵ Necef, **a.g.e.**, s. 14.

⁶⁹⁶ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, V, 453, 486; VI, 9; VIII, 194-197, 371, 652-653, 688-689; IX, 288-289, 294-295; X, 191-192, 208, 348, 379-380, 392-393, 407-411, 445.

⁶⁹⁷ İrmîniyeye: Büyük İrmîniyeye (İrmîniyyetü’l-Kübrâ), Küçük İrmîniyeye (İrmîniyyetü’l-Suğrâ) diye ikiye ayrılan ve geniş bir alanı ihata eden bölge ismidir. Sîsecân, Berde’a/Berze’a (bugün Azerbaycan’daki Berde şehri), Derbend, Serîr gibi birçok önemli şehirleri vardır. Bununla birlikte İbn Hurdâzbih bölgeyi dört kısıma ayırmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz: İbn Hurdâzbih, **a.g.e.**, ss. 122-123; Yâkût el-Hamevî, **a.g.e.**, ss. 159-161; Atçeken, **a.g.e.**, s. 165.

⁶⁹⁸ Belâzurî, **a.g.e.**, ss. 193-194; İbn Hurdâzbih, **a.g.e.**, s. 122; İbnü’l-Fakîh, **a.g.e.**, s. 583; Yâkût el-Hamevî, **a.g.e.**, s. 161; Tellioglu, **a.g.e.**, 2009, s. 3; Marko Polo, **a.g.e.**, I, ss. 23-24.

⁶⁹⁹ Özaydın’ın tercümesinde “*Hazarlar الْخَزَرُ*” ifadesine yer verilmemiştir. Muhtemeldirki yanlış tercümeden kaçınılarak genel bir ifade kullanılmıştır. Bkz: İbnü’l-Esîr, **İslâm Tarihi: el-Kâmil fi’t-Târîh Tercümesi**, 1. Baskı, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, X, 450.

“Hazarlar”⁷⁰⁰ veya “Kıpçaklar (Türkler)”⁷⁰¹ olduğunu söylemektedir.⁷⁰² Ayrıca Eyyûbîler devri müverrihlerinden el-Bundârî'nin (ö. 643/1245), Sultan Alparslan dönemini (457/1064) anlatırken “Gürcistan bölgesi”nden “Hazar Memleketi” diye bahsetmesi de bu görüşü destekler mâhiyettir.⁷⁰³ Bu ve İbnü'l-Cevzî'de (ö. 597/1201) geçen بلاد الخزر gibi benzer kayıttan, daha Selçuklular döneminde Güney Kafkasya ile birlikte Gürcistan'ın da “Hazarlar Memleketi” olarak telakkî edildiği anlaşılmaktadır.⁷⁰⁴

Öte yandan XIV. yüzyılın başlarında yaşayan ve Deşt-i Kıpçakın etnik durumuyla ilgili geniş bilgiler veren, Memlükler devrinin önde gelen tarihçilerinden Nüveyrî (ö. 733/1333) de, İbnü'l-Esîr gibi “Gürcüler Hazarlardır” diyerek, onların da “Türklerden bir tâife (طائفة من الأتراك)” olduğunu vurgulamaktadır.⁷⁰⁵ Diğer taraftan Osmanlıların “Kıpçak Atabegleri”ni “Gürcü (Kıpçak) Beyleri” olarak ifade etmesi, bölge halkına bugün dahi “Gürcü veya Gürcistan Türkleri”⁷⁰⁶ denmesi, bölgeye yerleştirilen Kıpçaklar ve yukarıda zikrettiğimiz kullanımdan kaynaklandığı kanaatindeyiz.⁷⁰⁷

Gürcistan'a gelen Kıpçaklar daha çok “Sağ Gürcistan” diye bilinen bölgeyi kendilerine yurt edinmişlerdir. Nitekim yukarıda da kısmen bilgi verildiği üzere; Ahıska, Kars, Erzurum, Revan ve Gence bölgelerindeki yerli

⁷⁰⁰ Bizans'ın tahriki neticesinde başta Ruslar olmak üzere bazı Türk Kabileleri'nin Hazarlara saldırısından sonra, Hazar ülkesine “Kuman-Kıpçaklar”ın yerleştiği ve bunun neticesinde Hazarların büyük bir kısmının Kıpçaklar içerisinde eridiği (Kıpçaklaştığı) anlaşılmaktadır. Bkz. Kuzgun, a.g.e., s. 137; Ögel, a.g.e., 1984, ss. 290-291; Gökbel, a.g.e., ss. 330-343.

⁷⁰¹ İslâm kaynaklarında “Karadeniz” de bazen “Hazar denizi” olarak geçmektedir. Bu da muhtemeldirki bölgede önemli unsuru teşkil eden “Hazar/Kıpçaklar”dan kaynaklanmaktadır. Zira İbnü'l-Esîr, çocunluğunu Kıpçakların oluşturduğu liman şehri “Kırım/Suğdak”tan bahsederken “şehrin hazar denizi kıyısında” olduğunu söylemekte ve Hazar denizi dediği yerin de “Kostantiniyye (İstanbul) boğazıyla bitişen bir yer” olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca Memlük tarihçisi Nüveyrî, “Karadeniz”in “Suğdak Denizi” olarak isimlendirildiğini de söylemektedir. Bkz: İbnü'l-Esîr, a.g.e., 1417/1997, X, 354-355; Nüveyrî, Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb, 1. Baskı, Dâru'l-Kutub, Kahire 1423/2002, I, 246.

⁷⁰² İbnü'l-Esîr, a.g.e., 1417/1997, VIII, 652.

⁷⁰³ el-Bundârî, Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi), 1. Baskı, çev., Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul 1943, s. 31.

⁷⁰⁴ Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Mir'atü'z-Zaman fi Târihi'l-A'yân, 1. Baskı, Darü'r-Risaletü'l-Âlemiyye, Dimâşk 1434/2013, I, 52; XIX, 167; Bala, a.g.md., 1964, IV, 839.

⁷⁰⁵ Nüveyrî, a.g.e., IX, 211; XXIII, 264. Ayrıca Nüveyrî'de geçen diğer Kıpçak kabileleri için bkz: Yakubovskiy, a.g.e., s. 190.

⁷⁰⁶ Özder, a.g.e., ss. 41-42; Gülensoy, a.g.e., s. 410.

⁷⁰⁷ Aydın, a.g.e., 1998, ss. 72-73.

Türkler, Gürcistan'ı “*Sağ Gürcistan*” ve “*Sol Gürcistan*” olmakla iki ayrı bölge olarak zikretmişlerdir.⁷⁰⁸ Şöyle ki, merkezi Tiflis olan doğu kesimine “*Sağ Gürcistan*” veya “*Terekeme Gürcistan*”ı, merkezi Kutayis/Kartli olan batı kesimini ise, “*Sol Gürcistan*” veya “*Asıl Gürcistan*” diye tesmiye etmişlerdir.⁷⁰⁹ Ayrıca Avrupalı seyyahların “*Türk Gürcistan*”ı (Georgie Turque) dedikleri bölge, yukarıda zikrettiğimiz Türklerin yer aldığı “*Sağ Gürcistan/Terekeme Gürcistanı*”dır.⁷¹⁰

Bu kavramı XVII. yüzyıl Seyyahlarından Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi’de de görmekteyiz. Nitekim Evliya Çelebi “*Vilayet-i Asıl Gürcistan Kal’a-yı Kütatıs*”ın “*Açıkbaş (İmeret) Vilayeti Tahtı*” olduğunu belirterek; “*Hilâfet-i Selim Hân’da burası ocaklık hükümet olmuştur. Hâsı 606.000’dir. Muti’ Gürcistan olmakla timar ve ze’ameti yoktur.*” diye de bölgenin XVII. yüzyıl ortalarındaki idarî durumu hakkında bilgi vermektedir.⁷¹¹ Ayrıca Baykara’nın Gürcistan hakkındaki tespitleri de konumuz açısından önemi haizdir: “*Gürcistan; Kafkasların güneyinde, Tiflis yöresinin adıdır. Bu yöredeki siyasi gücün, bir zaman için hâkim olduğu topraklara da bu ad verilmiş, böylece kısa bir süre için Çıldır tarafları böyle anılmıştır. Ancak, gerek Türkiye Selçukluları, gerekse Osmanlılar döneminde böyle bir tabir yoktur. Sadece Tiflis yöresi için kullanılan bir coğrafi addır. Osmanlılar, sadece Tiflis Eyaleti’ne, bazen ‘nâm-ı diğer Gürcistan’ demişlerdir.*”⁷¹² Ayrıca Ahmed Cevdet Paşa da Gürcistan’ın iki parçaya taksim edildiğini ve “*Asıl Gürcistan’ın Tiflis olduğunu*” ifade etmektedir.⁷¹³

Öte yandan Tiflis Vilayeti’ne bugün de “*Terekeme Gürcistanı*” denilmesi, koyuncu ve yilkıcı “*Karapapak/Terekemeleri*”nin burada çok

⁷⁰⁸ Ayrıca halk rivayetleri ve şiirlerde de bu kavrama rastlamamız mümkündür. Bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1952, s. 77, 92, 114; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 361-362, 537.

⁷⁰⁹ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1972, ss. 1-2.

⁷¹⁰ İsmail Hâmi Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, 1. Baskı, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1972, III, 16.

⁷¹¹ Çelebi, **a.g.e.**, 1314/1896, II, 320, 324-325; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 93, 167.

⁷¹² Tuncer Baykara, **Anadolu’nun Tarihî Coğrafyasına Giriş: Anadolu’nun İdari Taksimatı**, 3. Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015, ss. 27-28.

⁷¹³ Cevdet Paşa, **a.g.e.**, III, 144.

kalabalık ve güçlü olmalarından kaynaklanmaktadır.⁷¹⁴ Buna ilaveten kaynaklarda esas konumuzu teşkil eden Ahıska/Atabegler Yurdu da sağ Gürcistan Bölgesi olarak geçmektedir.⁷¹⁵ Bu kullanımdan hareketle Kıpçak Atabeglerine coğrafi bölgeye nispetle yer yer “*Gürcü Atabegleri*” denilse de, kanaatimizde bunu etnik anlamda bugünkü Gürcülere atfetmek doğru bir yaklaşım değildir.⁷¹⁶ Nitekim Anadolu’ya “*Diyâr-ı Rûm*” veya “*Rûmî*”⁷¹⁷ denilmesi gibi, Kuman-Kıpçaklara da bu anlamda bölgeye nispetle “*Gürcü*” denilmiştir.⁷¹⁸ Ayrıca Kâtip Çelebi’in, Ahıska bölgesinde bir idarî birim olan “*Ahılkelek*”ten bahsederken “*Ahıl-Kelek Ak-Kala’ mânasında ‘Gürcî’ lügatidir*” diyerek, buradaki “*Gürcî*” mefhumuyla “*Kıpçaklar*”ı kastettiği anlaşılmaktadır.⁷¹⁹ Zira bir başka yerde ise, Gürcistan’ın Osmanlıya bitişik yerlerinde yani Atabegler Yurdunda “*karışık boylar*”ın yaşadığını ve bunlara da “*Çinçavât*” denildiği ifade etmektedir.⁷²⁰ Nitekim burada geçen “*Çinçavât*” kelimesinin Çince kaynaklarda da Kıpçaklar/Qıpçaqlar mânasında “*Ch’in-ch’a*” şeklinde geçtiğini görmekteyiz.⁷²¹ Kanaatimizce burada da Çinçavât tabiriyle “*Kıpçak Konfederasyonu*”na⁷²² işaret edilmektedir.⁷²³

⁷¹⁴ Daha geniş bilgi için bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1972, s. 1; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 93, 361, 537.

⁷¹⁵ Danişmend, **a.g.e.**, III, 16.

⁷¹⁶ Çağdaş Gürcü araştırmacılar Kıpçaklı Atabeglerin zengin “*Gürcü Feodaller*”i olduğunu, Osmanlı zaptından sonra kendi toprakları üzerinde tasarruf sahibi olmaları için Müslümanlaştıklarını, daha sonra ise “*Türkleştiklerini*” iddia etmektedirler. Oysaki tam tersi bir uygulama söz konusudur. Bkz: M. H. Svanidze, “*Ahışa (Çıldır) Eyaleti’nde ‘Defter-i Caba-i’ (1694-1732) Verilerine Göre Timarların Yıllık Gelirleri*”, **XII. Türk Tarih Kongresi: (Ankara 12-16 Eylül 1994) Kongreye Sunulan Bildiriler**, cilt III, Ankara 1999, ss. 861-867. Ayrıca makalede, Osmanlıca “*ortak olmak üzere, ortaklaşa*” mânasına gelen “*ber vech-i iştirâk (بروخه اشتراك)*” mefhumu “*bir veçhe iştirak*” şeklinde yanlış verilmiştir.

⁷¹⁷ Bu mânada bölgeye nispetle Ziya Paşa “*Şâir-i Rûm*”, Hz. Mevlânâ ise “*Rûmî*” olarak bilinmektedirler. Bkz: Özder, **a.g.e.**, s. 43.

⁷¹⁸ Bugün dilimizde güzellikleriyle mâruf Kuman-Kıpçaklara “*Gürcü Güzeli*” denilmektedir. Ayrıca şarkılara konu olan “*Dilsiz Gürcü veya Dilbilmez Gürcü*” ifadeleri de araştırılmaya değer bir konudur. Bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 102-103; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 186-189; Tuncer Gülensoy, “*Kafkaslar’da Kıpçaklar ve Öteki Türk Kavimleri*”, **Güney Kafkasya Halkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri**, Ordu Üniversitesi SBE, Ordu 2011, s. 553.

⁷¹⁹ Kâtip Çelebi, **Cihannümâ**, 1. Baskı, y.y., İstanbul 1145/1732, s. 409.

⁷²⁰ “*Gürcistan’ın bilâd-i İslâm’a muttasıl yerleri, mahlût esnâf-ı muhtelifedir. Onlara Çinçavât dirlir.*” Çelebi, **a.g.e.**, 1145/1732, s. 406.

⁷²¹ Bahaeddin Ögel, **Sino-Turcica Çingiz Han ve Çin’deki Hanedanın Türk Müşavirleri**, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 275.

⁷²² El/İl hâlinde yaşayan Kıpçakları, birçok boyun oluşturduğunu ilgili yerlerde ifade etmiştik. Bkz: Sümer, **a.g.e.**, 1997, s. 62.

⁷²³ Çinçavât’la ilgili farklı görüşler için bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 27, 192, 201-202.

Diğer taraftan buna benzer bir kullanımı coğrafi bölge olarak bilinen “İrmîniye”de de görmekteyiz. Zira bölgeye Türkiye Selçukluları döneminde “Ermen Diyarı”⁷²⁴ denilmesi ve bu coğrafi bölgede hüküm süren Türklerin kendilerini “Ermen-şâh”⁷²⁵ diye adlandırması da bu mânada kayda değerdir.⁷²⁶ Bu bakımdan XVI. yüzyıl Alman seyyahlarından Salomon Schweigger’in Atabegler hakkındaki şu ifadeleri konumuz açısından önem arz etmektedir: “İki Gürcü soylusu⁷²⁷ M. S. 1579 yılının 3 Haziran günü 150 kişilik maiyetleriyle birlikte Konstantinopolis’e geldiler. Söz konusu Gürcüler gösterişli, uzun boylu, dik duruşlu, geniş yapıli güçlü kişilerdir.⁷²⁸ Tenleri esmer, saçları siyahtır ve Polonyalılara ya da Macarlara benzerler. Korkusuz ve yiğit savaşçılardır. Gürcüler, sanki uzun süredir Konstantinopolis’te yaşıyorlarmış gibi şehrin içinde rahatça dolaştılar.”⁷²⁹ Schweigger metnin başka bir yerinde bölge halkının bütününe “Cumani” yani “Kuman-Kıpçak” denildiğini ifade etmektedir. Ayrıca “Macarlara benzetmesi” ve diğer özelliklerden hareketle, burada zikri geçen Gürcülerin “Kıpçaklar” olduğunu net bir şekilde anlaşılmaktadır.⁷³⁰ Zira başta Macarlar olmak üzere birçok kavmin etnolojik ve etno-medeni gelişimlerinde muhakkak bir “Kuman-Kıpçak” unsurunun var olduğunu daha önce ifade etmiştik. Öte yandan Batı’da “Don Juan” olarak bilinen İran’lı Oruç Bey’in de, Kıpçalı Atabeglerden II. Manuçehr’i bu mânada “Gürcü (Kıpçak) Prensi”⁷³¹ olarak telakkî ettiği görülmektedir.⁷³²

⁷²⁴ Kitabelerde Selçuklu Sultanları “Rum, Ermen, Efrenc ve Şam’ın Sultanı” anlamında “Sultân-ı Bilâd-ı Rûm ve’l- Ermen ve’l-Efrenc ve’s-Şâm” şeklinde geçmektedir. Bkz: Baykara, **a.g.e.**, ss. 48-53; İbrahim Hakkı Konyalı, **Ankara Camileri**, 1. Baskı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1978, s. 15.

⁷²⁵ İbnü’l-Esîr de Gürcülerin (Kıpçak) Âni Şehrini zaptından (556/1161) bahsederken Ahlât hâkimini “Şâh-ı Ermen (شاه أرمن)” diye zikretmektedir. Bkz: İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, IX, 288.

⁷²⁶ Baykara, **a.g.e.**, ss. 24-25.

⁷²⁷ Burada Kıpçalı Atabeglerden “V. Kvarkvare/Qorqora” ve kardeşi “II. Manuçöhr/Menuçehr/Manuçar” kastedilmektedir.

⁷²⁸ Benzer özellikler için bkz: Orkun, **a.g.e.**, ss. 231-233.

⁷²⁹ Salomon Schweigger, **Sultanlar Kentine Yolculuk: 1578-1581**, 1. Baskı, çev., S. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, ss. 92, 94.

⁷³⁰ Zamanla eriyip giden Macaristan’daki Kuman-Kıpçaklar, dillerini uzun bir süre muhafaza etmeyi başarmışlardır. Hatta XVIII. yüzyıla kadar okul talebelerine kumanca ilahiler öğretildiği, ayrıca en son Kumanca konuşanın 1771’de vefat ettiği bilinmektedir. Bkz: Orkun, **a.g.e.**, s. 233.

⁷³¹ Oruç Bey, XVI. yüzyılda Dağıstan’da bir unvan olarak kullanılan Şamhal’ı, isim olarak anlamış olmalı ki, Dağıstan Şamhalından da bölgesel anlamda “Gürcü Prens Şamhal” diye bahsetmektedir. Zira o dönemde “Dağıstan”ın, Şamhal unvanıyla yönetilen bir yer olduğunu

Osmanlılar Gürcistan/Gürcü mefhumunu daha çok “bölge” anlamında kullanmışlar ve Türk oldukları kesin olarak bilinen “Kıpçak Atabegleri”ne de bu mânada “Gürcü Sultanları” veya “Gürcü Beyleri” demişlerdir.⁷³³ Zira bölge ile ilgili Osmanlı tahrir defterlerinin dibâcesinde yer alan “Padişah Kanunnameleri”ndeki “Kanunnâme-yi Vilâyet-i Gürcistân” ibâresinde de, “Gürcistan” mefhumunun “bölge” anlamında kullanıldığını görmekteyiz.⁷³⁴ Bununla birlikte Emir Timur’un isteği üzerine 804/1401’de yazılmış olan *Zafernâme*’de de “Gürç Diyarı, Gürç Vilâyeti” şeklinde “bölge” anlamında geçtiği anlaşılmaktadır.⁷³⁵ Nitekim XVI. yüzyıl müverrihlerinden Selânikî’de bile aynı anlamda kullanıldığı bilinen bir husustur.⁷³⁶ Nihayetinde Osmanlıca bir metinde Kıpçaklı Atabeg Mîrzâ Çâpûk’tan (میرزا چاپوق)⁷³⁷ bahisle: “Gürcistan Sultanı Mîrzâ Beğ’den bu menzilde iki elçi gelüp, hediyyesin takdîm itdi” denilmesi,⁷³⁸ Gelibolu’lu Mustafa Âlî Künhü’l-Ahbâr’ında Kıpçak Atabeglerden bahsederken: “Bunlar Tamar Didü Pâl yani Kraliçe Tamara

ilgili yerde belirtmiştik. Bkz: **Don Juan of Persia: A Shi’ah Catholic 1560-1604**, 1. Baskı, çev., Guy Le Strange, London 1926, s. 153; İbn Rıdvân, **a.g.e.**, s. 8.

⁷³² **Don Juan Of Persia...**, s. 162. Öte yandan aynı eserde “Ahıska” isimi yanlış olarak “Cliska/Kliska” şeklinde geçmektedir. Zira Oruç Bey, bölge’deki açlıktan bahsederken bu durumu; “Ahılkelek, Altunkala ve Cliska/Kliska” diye tabir ettiği “Ahıska”da da devam ettiğini belirtmektedir. Bkz: **a.g.e.**, ss. 174-175, 346.

⁷³³ Peçuylu İbrâhim, **Târîh-i Peçevî**, 1. Baskı, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1283, I, 191; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 161-162.

⁷³⁴ **Defter-i Mufassal...**, ss. 1-7; Zeyrek, **a.g.e.**, 2001, ss. 171-181; Ahmed Niyazov, “Ahıska Mufassal Defteri”, **Bizim Ahıska; Üç Aylık Kültür Dergisi**, Yıl 12, Sayı 42, Ankara 2016, s. 18.

⁷³⁵ Nizamüddin Şâmî, **Zafernâme**, 2. Baskı, çev., Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, ss. 190-191, 257, 285.

⁷³⁶ İlgili sayfalar için bkz: Selânikî Mustafa Efendi, **Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)**, 2. Baskı, haz., Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, I, 118-119, 124, 138; Selânikî Mustafa Efendi, **Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600)**, 2. Baskı, haz., Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, II, 443, 448, 459, 552, 606, 681, 833.

⁷³⁷ Bu isim Hammer’de yanlış olarak “Cânik / جانیک” şeklinde geçmektedir. Muhtemeldir ki Solakzâde’de geçen “Gürcistân Mîrzâ hânına (گرجستان میرزا خانگه)” ibâresini hatalı okumuştur. Zira Kıpçaklı Atabeg’e, erken doğması hasebiyle Türk geleneğine uygun olarak “yedi aylık” anlamında “Çâpûk/Çapux” isminin verildiği bilinmektedir. Gürcüler bu ismi kendi dillerine uygunlaştırarak “Mrze/Güneş” ve “Çabuki/Taze” kelimelerinin birleşmesiyle “Taze Güneş” anlamında “Mrze Çabuki/Mzedchabouc” olduğunu iddia etseler de kanaatimizce zorlama bir mânadır. Nitekim o devirde bölgedeki Fars hâkimiyetini de dikkate alırsak, bu ismin Farsça “beyzâde” anlamına gelen “mîr-zâ(de)” ile Türkçedeki “erken” anlamına gelen “çabuk” kelimelerinin birleşmesiyle ortaya çıktığı ve “erken doğan beyzâde” anlamına geldiği anlaşılabacaktır. Bkz: Solakzâde, **Târîh-i Solakzâde**, 1. Baskı, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1297/1880, s. 364; Joseph Freiherr von Hammer, **Büyük Osmanlı Tarihi**, 1. Baskı, haz., Erol Kılıç, Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1989, III, 426; Danişmend, **a.g.e.**, II, 10; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 107, Gümüş, **a.g.t.**, s. 117.

⁷³⁸ Feridun Ahmed Bey, **Münşeatü’s-Selâtin**, 1. Baskı, Takvimhâne-yi Âmire, İstanbul 1265/1848, I, 461; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 107.

evlâdından değildir” demesi bu tezimizi destekler mâhiyettir.⁷³⁹ Ayrıca Evliya Çelebi, Çıldır Beylerbeyilerini “*Gürcü/Kıpçak*” olarak telakkî ederek atabeglerin soyundan geldiklerini söylemekte ve Ahıska ziyareti esnasında “*dilâver*” ve “*hünerver*” diye tavsîf ettiği Vali Sefer Paşa’yı da “*Gürcü asıllı bir devlet adamı*” olarak tanıtmaktadır.⁷⁴⁰ Dolayısıyla Atabegler Yurdunda⁷⁴¹ yapılan birçok kale ve imarâtın da bu anlamda “*Gürcü beyleri*” tarafından yapıldığını söylemektedir.⁷⁴² Bununla birlikte benzer kullanımı Öztuna’da da görmekteyiz. Zira o, Anadolu fethinden bahsederken: “*1068’de Tiflis’i fetheden Alparşan Kars’a geldi ve akıncılarını Trabzon’a kadar yolladı. Bu sırada bir kısım Gürcüler Müslüman dinini kabul etmişlerdir.*” demektedir. Aynı yazar Malazgirt’i anlatırken Bizans ordusu içinde: “*Slavlar/İslâvlar*⁷⁴³, *Gürcüler, Abhazlar, Peçenek ve Uzlar*” gibi Müslüman olmayan ücretli “*Avrupalı Türk*” askerlerden bahsetmektedir.⁷⁴⁴ Dolayısıyla buradaki Gürcülerden maksat Karveller değil, bilakis bunların Oğuznamelerde kendilerinden “*kâfir/küffâr*” diye bahsedilen Hıristiyan Kıpçaklar olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁴⁵ İbn Bîbî (ö. 684/1285), *el-Evâmirü'l-Alâiyye* isimli eserinde Sultan Alâeddin ordusu içinde “*Gürcü*”, “*Rum*”, “*Rus*”, “*Arap*” ve “*Frank*” askerlerinden bahsetmektedir ki,⁷⁴⁶ buradaki “*Gürcüler*” de kanaatimizce o dönem muzlu asker olarak hizmet veren Kıpçaklardır.

Bugünkü Gürcülerin, ilk ataları Kartlos’a atfen kendilerine “*Kartvel*” dediklerini yukarıda belirtmiştik. Bu sebeple de ana yurtları olarak kabul ettikleri Tiflis ve çevresine “*Kartli*” ismini vermişler, XI. yüzyıldan sonra ise

⁷³⁹ Faris Çerçi, *Gelibolulu Mustafa Âlî ve Kühnü'l-Ahbârî’nda II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri II*, 1. Baskı, Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2000, s. 290.

⁷⁴⁰ Çelebi, *a.g.e.*, 1314/1896, II, 324; Gümüş, *a.g.t.*, ss. 117-118.

⁷⁴¹ Ahıska’dan Erzurum’a kadar uzanan geniş bir Coğrafya. İlgili yerde ayrıntılı bilgi verilecektir.

⁷⁴² Çelebi, *a.g.e.*, 1314/1896, II, 325-328.

⁷⁴³ Mervezî de Slavları Türk olarak kabul etmiştir. Hatta Keykâvus Slav/Rusların “*Türk tabiatına yakın*” olduğunu belirtmektedir. Bkz: Fazlan, *a.g.e.*, 1975, ss. 11, 95, 104-105; Keykâvus, *a.g.e.*, s. 225.

⁷⁴⁴ Yılmaz Öztuna, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi*, 2. Baskı, Hayat Yayınları, İstanbul 1964, II, 62, 65.

⁷⁴⁵ Kırzioğlu, Acara Gürcücesiyle Tiflis (Kartli) Gürcücesinin farklı olduğunu söylemekte, Acara Gürcücesinin Kıpçak ve Anadolu Türkçesi sözlerini barındırdığı için Kartlilerce anlaşılmadığını vurgulamaktadır. Bkz: Kırzioğlu, *a.g.e.*, 1993, s. 45.

⁷⁴⁶ İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye I*, 1. Baskı, haz., Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, ss. 394, 454.

buraya “*Sakartvelo*” demeye başlamışlardır.⁷⁴⁷ Zira Özder’in de ifade ettiği gibi ilmî açıdan da asıl Gürcistan sayılan Kutayis ve Tiflis bölgeleri halkı, etnolojik anlamda Kartvel grubuna bağlı olduklarından dolayı kendilerine nispet edilen Gürcü sıfatını hiçbir zaman benimsememişlerdir.⁷⁴⁸ Kırzioğlu da bu bilgileri teyit mahiyetinde şu ifadelere yer vermektedir: “*Hıristiyan olan, ne Tiflis (Kartli), ne de Kulayis (İmeret) halkı, ‘Gürce/Gürcü’ adını bilmez ve benimsemezler. Acara ve Batum’un Müslüman halkı ise bu adla tanınır ve benimserler. Çünkü eski ‘Kolk/Gorg’ ülkesinde onlar oturmaktadırlar*”.⁷⁴⁹ Dolayısıyla Gürcü kelimesinin Asya’dan gelen bir topluluk olan “*Kolchit*”lerle ilgili olduğunu anlaşılmaktadır.⁷⁵⁰ Bununla birlikte Herodotos: “*Kolkhisliler,⁷⁵¹ besbelli Mısırlıdırlar. Kolkhisliler Mısırlıları, Mısırlıların Kolkhislileri hatırlamalarından daha iyi hatırlıyorlar.*” diyerek, bunların köken itibarıyla Mısırlı olduğunu ve Mısır Kralı Sesostris’un seferi neticesinde bu bölgelere kadar geldiklerini, dolayısıyla Kolkhislilerin Mısır ordusunun arada kalan bâkiyeleri olduğunu haber vermektedir.⁷⁵²

Avusturya elçisi Busbecq 1560’da İstanbul’a geldiğinde, Dadian/Dadyân isminde “*vakur, boylu, poslu ‘Kolk/Kolhis Kralının maiyetiyle beraber şehre yaptığı ziyaretten*” bahsetmekte ve konuyla ilgili olarak şu bilgilere yer vermektedir: “*Bunlar Hazar Geçitleri (Türkler Demir Kapı diyor) ile Karadeniz ve Hazar Denizi arasında yerleşmiş kavimlerden biridir. Ait oldukları Hıristiyan mezhebinden veya -bu daha muhtemel- eski isimlerinden (Kolk/Gorg) dolayı şimdi Gürcü adıyla anılıyorlar. Komşu oldukları diğer kavimler Albanyalılarla (Azerbaycan) İberyalılardır (asıl Gürcistan). İberyalılar bu Kralın babasını öldürmüşler, Kolkhisliler de onlara uzun zamandır derin nefret besliyorlar.*”⁷⁵³ Zira Lang’a göre de bilinenin aksine Gürcü isimi Aziz Georgi’den gelmiş değil, bilakis Arapça ve Farsça bir terkip

⁷⁴⁷ Tellioglu, **a.g.e.**, 2009, ss. 2-3.

⁷⁴⁸ Ayrıca Gürcü ve Gürcistan isminin tarihi serüveni için bkz: Özder, **a.g.e.**, ss. 37-40.

⁷⁴⁹ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 189.

⁷⁵⁰ Zeyrek, **a.g.e.**, 1999, ss. 15-19; Firudin Ağasıoğlu, **Azerbaycan Türklerinin İslâmaqeder Tarihi**, 1. Baskı, Doqquz Bitik, Bakü 2014, ss. 303-305.

⁷⁵¹ Umar’a göre “*Kolhis*” adı, bugünkü “*Ardahan/Göle*” ilçesinin tarihî “*Kol/Kola*” ismiyle bağlantılıdır. Bkz: Bilge Umar, **Türkiye’deki Tarihsel Adlar**, 1. Baskı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1993, s. 453.

⁷⁵² Herodotos, **a.g.e.**, s. 164.

⁷⁵³ Busbecq, **a.g.e.**, ss. 136-137.

olan Kurc veya Gurc/Curc adıyla irtibatlıdır.⁷⁵⁴ Ayrıca 1003/1595 tarihli *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska* isimli tahrir defterinde “Gürcü” veya “Gürcistan” isimlerinin “کرجی / Gürci”, “کرجی باصله / Gürci Bâsıla”⁷⁵⁵ ve “کورجستان / Gürcistân”⁷⁵⁶ şeklinde “Hıristiyan Kıpçak” şahıs ismi olarak geçtiği görülmektedir. Dolayısıyla bu isimler Kartveller (Gürcü) tarafından verilmiş olsaydı kendi dillerine uygun olarak “Kartvel” veya “Sakartvelo” şeklinde olması gerekirdi.⁷⁵⁷ Bununla birlikte XIV. yüzyıl seyyahlarından Marco Polo, ilgili yerde zikrettiğimiz Makedonyalı İskender’in karşılaştığı Kıpçak/Buntürkleri bu anlamda “çalışkan, savaşçı ve cesur Gürcüler” diye tesmiye etmiştir.⁷⁵⁸ Ayrıca ortaçağ seyyahlarının birçoğu Kıpçakları “Gürcüler” diye telakkî etmiş, bu kullanımdan hareketle coğrafi anlamı göz ardı eden bazı araştırmacılar ise “Gürcü” kavramına bugünkü anlamda “Gürcüleşmiş Ortodoks Kıpçak Türkleri” anlamını yüklemişlerdir.⁷⁵⁹ Zira son dönemlere kadar genel bir millî isme sahip olmayan Hıristiyan Gürcü halkı, tarihî seyir içerisinde kendilerine coğrafi-kabilevî mensubiyet anlamında “İmeret (Açıkbaş), Kartli (Asıl Gürcistan) ve Kahet”⁷⁶⁰ gibi isimler kullanmışlardır.⁷⁶¹ Buna ilaveten ortaçağ/ortazaman literatüründe Gürcü ismi, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Aşağı Çoruh ve Batum Acar arazilerini ifade eden Coğrafi bir isim olarak bilinmektedir.⁷⁶² Dolayısıyla bugünkü mânada Gürcü adının umumileşerek etnik bir anlam kazanması XVIII. yüzyılda

⁷⁵⁴ Lang, a.g.e., ss. 16, 101-102.

⁷⁵⁵ *Defter-i Mufassal...*, s. 162; *Defter-i Mufassal-i Vilayet-i Gürcistân*, haz., Sergi Cikia, Gürcistan SSR Bilimler Akademisi, Tiflis 1947, ss. 306.

⁷⁵⁶ *Defter-i Mufassal...*, s. 74; Cikia, a.g.e., 1947, s. 132. Şunu da belirtelim ki, hatt-ı siyâkatle “کرحساره” şeklinde noktasız yazılan bu isim, “Hosrov veled-i Körhasan” diye de okunabilir ama “uzatan elif” dolayısıyla “Gürcistân” imlasiyle okunması daha muhtemeldir. Diğer taraftan defterde mekân bildiren ad olarak “تورکستان / Türkistân” şahıs adının da geçmesi, bunu destekler mâhiyettir. Bkz: *Defter-i Mufassal...*, s. 206; Cikia, a.g.e., 1947, s. 466.

⁷⁵⁷ Sinan Uyğur, “1595 Tarihli Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahışa’da Geçen Türkçe Kökenli Kişi Adları Üzerine”, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2, Kafkasya Özel Sayısı, Sakarya 2017, ss. 609, 614-617, 619-620.

⁷⁵⁸ Marko Polo, a.g.e., I, s. 22.

⁷⁵⁹ Bayram Arif Köse, “Ortaçağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergâhı, Erzincan ve Kars”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, 2009), ss. 59-64.

⁷⁶⁰ Gürcü Kralı I. Aleksandır’ın (1443-1442) Krallığının son zamanlarında memleketi üç oğlu arasında taksim ettiği bilinmektedir. Ayrıca Gürcü Prenslikleri ve Osmanlı münasebetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz: Uzunçarşılı, a.g.e., III/2, 104-110.

⁷⁶¹ Uzunçarşılı, a.g.e., IV, 104-106. Ayrıca XVI. yüzyılda bölgedeki idarî birimler için bkz: *Don Juan Of Persia...*, ss. 139-140.

⁷⁶² Kırzioğlu, a.g.e., 1953, ss. 265, 299.

Rusların bölgeye gelmesiyle olmuş⁷⁶³ ve böylece genel bir etno-coğrafya olan “Gürcistan” ismi ortaya çıkmıştır.⁷⁶⁴

Diğer taraftan şunu da belirtelim ki, XII-XIII. yüzyıldan itibaren Kür, Çoruh ve Aras Boylarına yayılan Kıpçakların bir kısmı Gürcü Ortodoks Kilisesine, diğer bir kısmı da Ermeni Gregoryan Kilisesine bağlandıkları görülmektedir. Dolayısıyla Türkçe konuşular da, sırf “Hıristiyan/Haçperest” oldukları için bu Kıpçaklara bölgesel veya mezhepsel anlamda “Gürcü” veya “Ermeni” denilmesi âdet olmuştur.⁷⁶⁵ Gürcü ve Ermeni kiliselerinin millî bir kilise olması hasebiyle, bu kiliselere intisap eden Türklerin de “Gürcü” veya “Ermeni” olarak algılandığı anlaşılmaktadır. Ermeni ve Gürcü kavramlarının, ırkî bir millet değil “Ortodoks veya Gregoryan Kilise Mezhep” milleti olduğu anlaşılmaktadır.⁷⁶⁶ II. Murad (ö. 855/1451) döneminde yazılmış bir takvimde 762/1360 yılı olayları anlatılırken Kıpçaklı Atabeg Ak-Buğa (اقبوقا)⁷⁶⁷ ve halkından “Gürcü kâfirleri” mânasında “küffâr-ı kurc” (کفارکرج) diye bahsedilmesi bu tezimizi destekler mâhiyettedir. Burada da bölge halkı Ortodoks Hıristiyan Kıpçaklar oldukları için “Türk” olmalarına rağmen

⁷⁶³ Rusların benzer uygulamaları için bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. XV-XVI; Tavkul, **a.g.m.**, s. 491; Çalışkan, **a.g.m.**, ss. 89-90, 97.

⁷⁶⁴ Necef, **a.g.e.**, ss. 14-15. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz: M. Fahrettin Kırzioğlu, **Dede-Korkut Oğuznameleri**, 1. Baskı, Burhanettin Erenler Matbaası, İstanbul1952, ss. 85-87, 114-116; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1972, s. 1.

⁷⁶⁵ Gürcü diye bir “ırk” olmadığı gibi, Ermeni diye de bir “ırk” yoktur. Zira “Ermen” veya “İrmîniye” diye bilinen bölge, “yukarı memleket, yukarı iller” mânasındaki “Armenia”nın İslâmî kaynaklarda geçen şeklidir. Günümüz “Ermeniler” ve “Ermenistan”la hiçbir ilgisi olamamakla birlikte Van Gölünün kuzeyi, zaman zaman da daha geniş sahayı içine alan bir bölgedir. Bu da bir coğrafî ad olup, “kavim/ırk” veya “halk” ile hiçbir ilgisi yoktur. Daha geniş bilgi için bkz: Mükrimin Halil Yınanç, “Ermeniye”, **İA**, İstanbul 1964, IV, 317-326; Baykara, **a.g.e.**, ss. 24-25.

⁷⁶⁶ Kılıç Davut, “Ermeni Kimliğinin İnşasında Kilisenin Rolü”, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt XIII, Sayı 1, Elazığ 2008, ss. 51-63; Aynakulova, **a.g.m.**, s. 5; Kasapoğlu Çengel, **a.g.m.**, 2007, s. 78.

⁷⁶⁷ Eski Türkçe olan bu isim her ne kadar mezkûr yazmada “Ak-Buka” şeklinde geçse de, doğru olanı “Ak-Bogra”dır. Nitekim Kâşgarlı’da bu kelime “Bogra” şeklinde geçmektedir. Günümüzde daha çok “Ak-Buğa” şeklinde kullanılmaktadır. “Ak” ve “Buga/Boğa/Bogra” kelimeleri ise bildiğimiz sözcüklerdir. Dede Korkut’ta “Boğaç” şeklinde geçtiği görülmektedir. Bu mânada “Buğra”, “Ak-Buğra” ismi de bununla ilişkilidir. Öte yandan Abbâsî sarayında “Büyük-Buğa, Küçük-Buğa” isminde Türk komutanların varlığı da bilinmektedir. Ayrıca bu gibi isimlere “Mısır Kıpçakları”nda da rastlamaktayız. Daha geniş bilgi için bkz: Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 187-188, 420, 443, 521; II, 223, 287, 334; III, 254, 282, 293; Şâmî, **a.g.e.**, ss. 39, 46-47, 53, 61, 67, 111, 116, 133; Özder, **a.g.e.**, s. 50; Kafesoğlu, **a.g.m.**, 1976, s. 793; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 152-154, 164; Budayev, **a.g.e.**, s. 89.

mezhepsel anlamda “*Gürcü*” olarak bilinmektedir.⁷⁶⁸ Ayrıca buna benzer ifadelerin Dede Korkut Öğuznâmelerinde de geçtiğini daha önce ifade etmiştik.

Bununla yakından irtibatlı olarak Karaim Türkleri veya bugünkü kullanıldığı şekliyle Karay Türklerini de hatırlatmakta fayda vardır. Zira Türkler arasında tarihî ve coğrafi şartlara bağlı olarak yayılan mezhepler arasında zikredebileceğimiz Karâîliğin de, zamanla etnik kimlikle özdeşleştiği görülmektedir. Dolayısıyla Kıpçak-Hazar oluşumundan neş’et eden Karay Türkleri de ırkî bir millet değil, aksine Türklerin oluşturduğu mezhebî bir millettir.⁷⁶⁹ Kuzgun’a göre hangi dilden alındığı kesin olarak bilinmeyen Karaîm kelimesi; İbranîce’de, Karaî, Karaim; Arapça’da, Karraî, Karraûn; Kuman-Kıpçak Türkçesi’nde ise “*Karay, Karaylar*” şeklinde söylenmektedir.⁷⁷⁰ Kanaatimizce İbranice’den Arapça’ya geçen kelime “*kiraat*” yani okumayla alâkalı olup, Yahudilik’te kârîler Hz. Musa’nın şeriatına bağlı olan ve Tevrat’tan başka hiçbir yorumu kabul etmeyen bir akımı temsil etmektedir.⁷⁷¹

O sırada çeşitli dillerin etkisi altında kalan Hazarca’dan ziyade saf Kıpçakçayı benimseyen ve Kıpçak-Hazar birliğinden oluşan bu topluluk, daha sonra Kıpçak ve Hazar isimlerini tamamen terk ederek içinde bulunduğu mezhebin adını benimsemeleriyle “*Karaim*” yahut Kıpçakça deyişiyile “*Karay Türkleri*” ismini aldığı anlaşılmaktadır.⁷⁷² Zamanla bu topluluğa diğer milletlerden az sayıda katılmalar olsa da, bu durum onlardaki “*Türk karakterini*” etkilememiştir.⁷⁷³ Bütün bunlarla birlikte yukarıda zikri geçen “*Gürcü Türkleri*” mefhumunu da bu bağlamda anlamamız gerektiği kanaatindeyiz.

⁷⁶⁸ **İstanbul’un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler**, 1. Baskı, haz., Osman Turan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1954, ss. 80-81; Yücel, **a.g.e.**, 1989, s. 250.

⁷⁶⁹ Arık Durmuş, “*Türk Yahudiler: Kurum Karâileri*”, **Dinî Araştırmalar**, Cilt VII, Sayı 21, Ankara 2005, ss. 27-28.

⁷⁷⁰ Kuzgun, **a.g.e.**, s. 154.

⁷⁷¹ Günay Tümer-Abdurrahman Küçük, **Dinler Tarihi**, 3. Baskı, Ocak Yayınları, Ankara 1993, ss. 239-240; Gökbel, **a.g.e.**, s. 335.

⁷⁷² Ayrıca konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz: Durmuş, **a.g.m.**, ss. 28-31.

⁷⁷³ Gökbel, **a.g.e.**, ss. 338-339.

Netice itibariyle bugün Gürcistan'da birçok etnik grup yaşamaktadır. Bunların hepsi Gürcü (Kartvel) olmayacağına göre başta Acara ve Ahıskalı Türkler olmak üzere bölgede yaşayan diğer azınlıkları da bugünkü mânada “Gürcü” diye telakki etmek doğru bir yaklaşım değildir. Bu bağlamda konumuzla ilgili olması açısından Mes‘udî’de (ö. 345/956) geçen şu bilgi de ayrıca tezimizi destekler mâhiyette önem arz etmektedir. “*Hazar denizi ayrıca, Bâbülebvâb (Derbend, Demir Kapı), Gil, Deylem, Cürcân (Gürcistan), Taberistan denizi diye de bilinir. Bu deniz etrafında çeşitli Türk kabileleri yaşar.*”⁷⁷⁴ Ayrıca Hazar denizinin ikinci ismi daha çok “*Bahr-i Cürcân*” olarak bilinse de,⁷⁷⁵ Firdevsî’nin (ö. 411/1020) *Şâhnâme*’sinde Hazar Gölü’nün “*Kimek/Kıpçak Denizi*” olarak geçmesi de, bölgede Kimek/Kıpçak boylarının varlığından bize haber vermektedir.⁷⁷⁶

Bununla birlikte İberya da Gürcistan coğrafyası için kullanılan isimlerden olup, bu isimden hareketle bu ülkeye Yunanlılar “*İber*”, Ermeniler ise “*Verya/Vrasdan*” demektedir. Ayrıca bugün muhtelif milletler Gürcüleri farklı bir şekilde adlandırmışlardır. Buna göre Araplar Cürzân/Cürcân,⁷⁷⁷ Kurcân, Kurc⁷⁷⁸; İngilizler Georgian; Ruslar Gruzın; Fransızlar Georgien; Türkler ise Gürcü diye tesmiye etmişlerdir.⁷⁷⁹ Dolayısıyla Gürcü milletinin soyunu gösteren bir “*ırk/toplum ismi*”nin olmadığı ve bu milletin bugünkü adlarının “*Memleket adı*”ndan geldiği anlaşılmaktadır.⁷⁸⁰ Lang, bu isimlerin Gürcülerin kendi ortak ismi olarak bilinen “*Kartveli*” ile hiçbir alakasının olmadığını ifade etse de,⁷⁸¹ bugün Gürcistan isminin bölgede yaşayan Kartvel, Kahet, İmeret, Megrel vb. halklara diğer devletlerin vermiş olduğu genel bir

⁷⁷⁴ Mes‘udî, **a.g.e.**, s. 76; Şeşen, **a.g.e.**, 2017, s. 50.

⁷⁷⁵ Rıza Kurtuluş, “*Cürcân*”, **DİA**, İstanbul 1993, VIII, 131.

⁷⁷⁶ Kumekov, **a.g.e.**, 2013, s. 67.

⁷⁷⁷ Belâzurî, **a.g.e.**, ss. 193-194; 200-201, 209.

⁷⁷⁸ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, V, 453, 486; VI, 9; VIII, 194-197, 371, 652-653, 688-689; IX, 288-289, 294-295; X, 191-192, 208, 348, 379-380, 392-393, 407-411, 445.

⁷⁷⁹ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 189; Bala, **a.g.md.**, 1964, 837; Davut Dursun, “*Gürcistan*”, **DİA**, İstanbul 1996, XIV, 310; Ömer Subaşı, “*Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası*”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı 12, Bahar 2012, Trabzon 2012, s. 14.

⁷⁸⁰ B. Ömer Büyüka, **Kafkas kaynaklarına Göre İlk Yaratılışlar İlk İnsanlık Kafkas Gerçekleri II**, 1. Baskı, Abhazoloji Yayınları, İstanbul 1986, ss. 9-11; B. Ömer Büyüka, **Abhaz Tarihi’nin İskeleti**, 1. Baskı, Abhazoloji Yayınları, İstanbul 1993, ss. 30-32.

⁷⁸¹ Lang, **a.g.e.**, s. 16.

isim olduğu görülmektedir.⁷⁸² Zira bugünkü Gürcistan'da sadece Kartveller değil başta “*İmeretyalılar, Svanlar, Kevşurlar ve Tuşlar*” olmak üzere Kafkasya'nın güney kesiminde yaşayan ve “*Pşavlar, Karsevel, Kürtişler*” diye bilinen büyük bir halk kitlesinin yaşadığı bilinmektedir.⁷⁸³

Bütün bu mülâhazalardan sonra târihî Gürcü ve Gürcistan kavramlarının günümüzdeki “*Gürcü*” ve “*Gürcistan*” kavramlarıyla doğrudan ilgisinin olmadığı görülmektedir.⁷⁸⁴ Nihayetinde “*Moğol-Tatar İlişkisi*”nde olduğu gibi,⁷⁸⁵ biz de “*her Kartvel Gürcü'dür, fakat her Gürcü Kartvel değildir*” diyerek konuyla ilgili görüşümüzü ifade edebiliriz. Öte yandan Batılı yazarların XII. yüzyıldaki “*Kıpçak-Kartvel Taaruzu*”nu “*Gürcülerin Haçlı Seferleri/La Croisade Georgiens*” olarak adlandırmasında, Karteller'le birlikte özellikle Kıpçak varlığına da işaret edildiği görülmektedir.⁷⁸⁶ Zira Müverrih Genceli Kiragos'un, Kartvel ordusunda hizmet eden “*Şehinşâh, Zakare/Zekeriya, Atabeg İvane/İvone,*⁷⁸⁷ *Şalve/Şalva*⁷⁸⁸ ve *Avak*” gibi Kıpçak komutanlarının cesaretlerinden bahisle onları “*Gürcü Reisleri*” diye zikretmesi bu görüşümüzü destekler mâhiyettedir.⁷⁸⁹ Ayrıca Subaşı da, Moğol-Gürcü ilişkisindeki dönüm noktasından bahsederken Kıpçak Atabeg İvane'nin oğlu Kıpçaklı Prens Avak'tan⁷⁹⁰ “*Gürcü*” diye bahsetmekte ve Kartli'nin yerleşik

⁷⁸² Necef, **a.g.e.**, s. 14.

⁷⁸³ **Rus Gözüyle Kafkasya...**, ss. 43-45; Aydın, **a.g.e.**, 2005, s. 20.

⁷⁸⁴ Aynı görüş “*Ermeni*” ve “*Ermenistan*” kavramları için de söz konusudur. Zira bugünkü “*Ermenistan Bölgesi*” de 1828 sonrasında Ruslar tarafından bölgeye yerleştirilen Ermenilerden müteşekkildir. Bkz: Cahit Külekçi, **İslâm Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri**, 1. Baskı, DBY Yayınları, İstanbul 2012, s. 29.

⁷⁸⁵ Özdemir, **a.g.e.**, 2005, ss. 37-43.

⁷⁸⁶ Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 269; Gökbel, **a.g.e.**, s. 59.

⁷⁸⁷ “*İvane*” isminin “*Gürcistan Bölgesi*”nde yaşamış bir Türk kabilesinden gelmekte olduğu kaydedilmektedir. Zira bu ismin Oğuznamelerde geçen “*İva/Yiva*” boyu ile irtibatlı olması kuvvetle muhtemeldir. Bkz: **Çoruh-Şavşat...**, s. 48; Subaşı, **a.g.m.**, 2017, s. 532. Ayrıca Hârizmşâh Celâleddin'in Cürcüler'le savaşmadan (625/1227) önce Gürcü saflarında yer alan “*İvane*” komutasındaki Kıpçak birliklerini tanıdığı ve onlara babasının iyiliğini hatırlatmak için “*Tuz-Ekmek*” göndererek kendi safına çektiği bilinmektedir. Konuyla ilgili ileride geniş bilgi verilecektir.

⁷⁸⁸ Cüveynî Kıpçaklı Şalva'yı, “*Ad kavminin reisi gibi iri cüsseli ve dik kafalı*” birisi olarak tavsif etmiştir. Bkz: Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, 2. Baskı, çev., Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999, s. 354.

⁷⁸⁹ Kiragos, **a.g.e.**, ss. 143, 146, 214.

⁷⁹⁰ İlgili yerde Hıristiyan Kıpçaklara ait “*Kıpçak-Avank*” adındaki manastırdan bahsetmiştik. Kıpçaklı “*Avak*” adının “*Avank/Kilise*” ismiyle bir bağlantısının olabileceği muhtemeldir. Nitekim bölgede “*koşavank, karavank, kızılavank*” vb. manastırlı köylerin varlığı da bilinmektedir. Bkz: Togan, **a.g.e.**, 1981, s. 258; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1962, ss. 237-238. Ayrıca

halkının da ormanlara veya kalelere sığındığını vurgulamaktadır.⁷⁹¹ Yine bu sebeple olsa gerek ki, Osmanlı devri kaynaklarında “*Gürcü*” ve “*Gürcistan*” isminin, genellikle Kıpçaklı Atabegler ve Samshe Sa-Atabago yani Kıpçak Atabegler Hükümeti için kullanıldığı görülmektedir. Hatta bazı çağdaş eserlerde de Kıpçaklı Atabeg Mîrzâ Çâpûk, “*Gürcü Beyi*” olarak geçmektedir.⁷⁹² Bu bağlamda İran’lı Oruç Bey de, Gürcistan’ın çok sayıda beldeden meydana geldiğini ayrıca dük, markiz veya kont ile aynı statüde olan muhtelif idareciler tarafından yönetildiğini belirterek “*Kıpçak Atabegler*”in bölgesini farklı bir idarî birim olarak göstermektedir.⁷⁹³

1.4.1.2. Gürcü (Kartvel) Kralı IV. David’e Kadar Kıpçak-Gürcü İlişkileri

Kür ve Çoruh boylarına yerleşmiş olduğu belirlenen Türk kavimleri hakkında en açık bilgi, Buntürk ve Kıpçaklarla ilgili olarak Gürcü kroniği *Kartlis Chobreba*’da yer almaktadır.⁷⁹⁴ Bu bağlamda M. Ö. 336’da Gürcistan’a yapılan seferde Çoruh boylarına gelen Büyük İskender’in ordusunun, doğuda Hazar Denizi kıyısına kadar uzanan sahaya yerleşen “*Buntürk*” ve “*Kıpçaklarla*” karşılaştığını yukarıda geniş bir şekilde izah etmiştik.⁷⁹⁵ *Kartlis Chobreba*’daki ifadeye göre, “*Buntürk*” ve “*Kıpçaklar*”ın yaşadığı alanı ana hatlarıyla verecek olursak; sınırları çizilen bu alan Tiflis’in kuzeyindeki tarihi Mtzkheta bölgesi, Kür nehrinin sol tarafından Hazar Denizi kıyısındaki bölgenin sınırı olan, Ahıska dağlarına kadarki sahayı içine alan Samtskhe (Самцхе)⁷⁹⁶ bölgesi ve Doğu Gürcistan sınırları içerisinde kalan Kaheti

Kıpçaklı Prens Avak ve faaliyetleri ile ilgili daha geniş bilgi için bkz: A. G. Galstyan, **Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar: XIII-XIV. Yüzyıllara Ait Eserlerden Alıntılar**, 2. Baskı, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, ss. 27, 41-42, 63, 68, 84-85, 150.

⁷⁹¹ Ömer Subaşı, **Gürcü-Moğol İlişkisi-Güney Kafkasya 1220-1346**, 1. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015, ss. 32, 52, 64-65.

⁷⁹² Uzunçarşılı, **a.g.e.**, II, 264; Gümüş, **a.g.t.**, s. 25.

⁷⁹³ **Don Juan of Persia...**, ss. 139-140.

⁷⁹⁴ Daha geniş bilgi için bkz: İbrahim Telliöglü, “*Doğu Karadeniz Kıpçakları*”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı 48, Karadeniz 2015, s. 60; İbrahim Telliöglü, “*Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme*”, **Türkoloji Araştırmaları**, Cilt 2, Ankara 2007, ss. 654-664.

⁷⁹⁵ Brosset, **a.g.e.**, 1849, s. 33; Brosset, **a.g.e.**, 2003, s. 16; Togan, **a.g.e.**, 1981, ss. 257-258; Mroveli, **a.g.e.**, ss. 27-29; Telliöglü, **a.g.e.**, 2004, ss. 30-32.

⁷⁹⁶ Kırzioğlu “*Meshlerin Yurdu*” anlamına gelen bu ismi “*Samçikhe/Sami-sıkhe*” olarak verirken, Yunusov ise “*Sa-Meshe*” şeklinde vermiştir. Daha geniş bilgi için bkz: Kırzioğlu,

bölgesidir.⁷⁹⁷ Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, Kıpçakların hâkimiyet kurduğu alan Hazar Denizi kıyısından itibaren batıda Çoruh nehrine kadar uzanan geniş bir bölgeyi kapsamaktadır.⁷⁹⁸

Bu kronikten hareketle Kırzioğlu, M.Ö. VIII.'dan M.S. VI. yüzyıllara kadar Kafkasların kuzeyinden güneye geçip yukarı Kür ve Çoruh boylarına yerleşen Kıpçakları “İlk Kıpçaklar” diye telakkî etmiştir. Burada yukarı Kür ve Çoruh boyları tabiriyle; Göle'den çıkıp Hazar denizine dökülen Kür Nehri'nin Türkiye ve Ahıska'da kalan kısmı ifade edilmektedir.⁷⁹⁹ Kırzioğlu, bu bölgeye XII. yüzyılın ilk çeyreğinde gelip Kartvelleri (Gürcüleri) ihyâ eden Kıpçakları “Eski Kıpçaklar”, 1195'te gelip yerleşen ve Kraliçe Tamara dönemi Kartvellere “altın çağı” yaşatan Kıpçakları ise “Son Kıpçaklar” veya Gürcülerin “Kivchakni Akhali” diye telakkî ettiği “Yeni Kıpçaklar” diye tesmiye etmiştir.⁸⁰⁰ Yine 1593 tarihli tahrir defterinde mezkûr Kuman-Kıpçaklara atfen “Komanlu-yi Kadîm”, ve “Komanlu-yi Cedîd” ifadelerinin geçtiğini de vurgulamıştır.⁸⁰¹ 1003/1595 tarihli tahrir defterinde Gürci-Kuman/Kıpçak şeklinde geçen Hıristiyan Kuman/Kıpçak isimleri de, bölgede Kuman-Kıpçakların varlığına işaret etmektedir.⁸⁰² Budayev ise daha önce gelen Kıpçaklara “Nekiz Çarakas/Çarkaz” denildiğini ifade ederek “Kıpçaklarla bir diğer Kafkas halkı olan Çerkeslerin aynı boydan olduğunu” vurgulamaktadır.⁸⁰³

a.g.e., 1992, ss. 145-146, 149-151, 157, 162; Kırzioğlu, a.g.e., 1993, ss. 171, 201; Arif Yunusov, **Meshetinskiye Turki: Dvajdı Deportirovannıy Narod (Mesket [Ahıska] Türkleri: İki Kere Sürgün Edilen Halk)**, 1. Baskı, İnstitut Mira v Demoktarii, Bakü 2000, s. 12.

⁷⁹⁷ Lang, a.g.e., s. 68; Tellioğlu, a.g.e., 2004, s. 31.

⁷⁹⁸ Bu bölgenin günümüzde hangi şehirlere tekabül ettiğini görmek için bkz: Kırzioğlu, a.g.e., 1992, ss. 20-23.

⁷⁹⁹ Doğru, a.g.e., 1985, s. 3.

⁸⁰⁰ Kırzioğlu, a.g.m., 1970, s. 35; Özder, a.g.e., ss. 35-36.

⁸⁰¹ Kırzioğlu, a.g.e., 1992, ss. X, 81; Yunus Zeyrek, “Ahıska ve Ahıska Türkleri”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XX, 520-523; Azad Dadayev, “Osmanlı Devleti-Çarlık Rusya Sınırında ve Sovyetlerin Sürgün Politikasında Ahıskalı Türkler”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2013), ss. 16-17; Azad Dadayev, “Eski Çağlardan Günümüze Kronolojik Ahıska Tarihi”, http://www.ajansahıska.com/makale/eski-caglardan-gunumuze-kronolojik-ahıska-tarihi_m32.html, Erişim Tarihi (04.01.2017).

⁸⁰² Cikia, a.g.e., 1947, ss. 350, 118.

⁸⁰³ Budayev, a.g.e., s. 185.

Gürcü kaynaklarında nadiren Kuman ismi ile anılan Kıpçaklar, daha çok Kıpçak ismi altında zikredilmektedir. Gürcü Türkolog Alasania, Azizlerin hayatını anlatan XII. yüzyıl “*Şehit David ve Konstantin*” yazıtında, anonim Gürcü yazarının “*Komanların Ülkesi*”nden bahsederken aslında Kıpçakları kastettiğini ifade etmektedir.⁸⁰⁴ Ayrıca Alasania, Kırzioğlu’nun yukarıda zikri geçen “*Eski Kıpçaklar*” terimini kabul etmemektedir. Hatta ona göre kaynaklarda geçen “*Yeni Kıpçaklar*”dan maksat “*Hıristiyanlaşmış Kıpçaklar*”dır. Misal olarak da XIX. yüzyılda Hıristiyanlığa dönen “*Yeni Gürcüler*” ibaresini ve “*dine yeni giren*” mânasında “*Müslümanlaşmış Gürcü*” anlamına gelen “*İngiloy*”⁸⁰⁵ terimini hatırlatmaktadır.⁸⁰⁶ Bu görüşün aksine Azerbaycanlı tarihçi Hacıali, Türk soylu halk olan “*İngiloy*”ların Gürcülerle ilgisinin olmadığını belirtmektedir.⁸⁰⁷ Şunu da ifade edelim ki; Türklüklerini unutarak Ruslar vesilesiyle zamanla Slavlaşan bugünkü Bulgarların da, Kıpçak menşeli “*Pomak Türkleri*”ni⁸⁰⁸ “*Müslümanlaşmış Bulgarlar*” diye niteledikleri görülmektedir.⁸⁰⁹ Oysaki tam tersine Bulgarların da aslı unutturulan Türklerden⁸¹⁰ olduğu bilinmektedir.⁸¹¹ Pek fazla nüfusa

⁸⁰⁴ Alasania, **a.g.m.**, s. 793.

⁸⁰⁵ Rus araştırmacılar tarafında ilmi çevreye sunulan bu görüş, her ne kadar Gürcü tarihçiler tarafından kabul görse de, birçok tarihçi bunu kabul etmemektedir. Onlara göre bu kelime “*yengiloy*” şeklinde bir Türk sözü olup “*yeni yol*” demektir. Dolayısıyla bugün Azerbaycan’ın Gürcistan sınırına yakın bölgelerde yaşayan “*İngiloy*” halkı, “*Müslümanlaşmış Gürcü*”ler değil, Türk soylu halktır. Daha geniş bilgi için bkz: Şirinbey Hacıali, **Şimal-Qerbi Azerbaycan: İngiloylar**, 1. Baskı, Tahsil Yayınları, Bakı 2007, ss. 13-19; Akif Memmedli, **Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair**, 1. Baskı, Adiloğlu Neşriyatı, Bakü 2004, ss. 104-117.

⁸⁰⁶ Alasania, **a.g.e.**, s. 141.

⁸⁰⁷ Hacıali, **a.g.e.**, s. 13.

⁸⁰⁸ Pomak kelimesi, etnik bir “*isim*” değildir. Zira bu ad, XIV. yüzyılda Anadolu’dan Balkanlar’a gelen Osmanlılara yani soydaşlarına maddî ve manevî yönde büyük destek veren, Kıpçaklar’a “*yardım eden*”, “*yardımcı*” anlamında Slavlar/Ruslar tarafından verilen bir isimdir. Nitekim Slavca “*Pomoga*”, “*Pomagayesh*” kelimelerinden gelmekte ve “*yardımcı*”, “*yardım eden*”, “*işbirlikçi*” anlamlarını ihtiva etmektedir. Dolayısıyla Pomak kelimesi bir “*kavim*” adı olmayıp, Kıpçakların Osmanlı soydaşlarına yardım ettikleri için, buna atfen “*Slavlarca*” kullanılan bir sıfattır. Bkz: İlker Alp, “*Bulgarların Pomak Türkleri (Kıpçaklar-Kumanlar) Politikası*”, **Diyanet İlmî Dergi**, Cilt 29, Sayı 2, Nisan-Mayıs-Haziran 1993, s. 77.

⁸⁰⁹ McCarthy, **a.g.e.**, ss. 167-170.

⁸¹⁰ XII. yüzyılın ikinci yarısında vukû bulan “*Bizans-Bulgar Mücadeleleri*”nde Kıpçakların önemli roller oynadığı, hatta uzun yıllar Bulgar beylerinin Kıpçak menşeli kişilerden seçildiği kaydedilmektedir. Dolayısıyla 1185’lerde Bizans’a başkaldıran Bulgar Türklerinin liderliğini bu Kıpçaklar yapmaktaydı. Öte yandan XII ve XIII. yüzyıllarda Kıpçaklar’la takviyeli Bulgar ordusunun İstanbul önlerine kadar geldikleri, evlilik yoluyla da yakınlaşmaları olan bu iki Türk boyunun Balkanlarda pek çok ganimetler elde ettiği görülmektedir. Gömeç, “*Bulgar beylerinin Latinlere yanaşmaya başladıkları zaman bu iki grup arasında ayrılıkların zuhur ettiğini*” belirtmektedir. Sonraki yıllarda ise Ruslar vasıtasıyla Slavlaştıkları bilinmektedir. Bkz: Saadettin Yağmur Gömeç, “*Türk Tarihinde Kıpçaklar*”, **Türk Tarihçiliğine Katkılar**

sahip olmayan Bulgar Türklerinin, bugünkü Bulgarıya/Bulgaristan'da devlet kurdukları, fakat zamanla Hıristiyanlığı kabul ederek kalabalık Slav kitleleri arasında eriyip gittikleri kaydedilmektedir.⁸¹² Buna benzer bir uygulamayı bugün Gürcülerce de görmekteyiz. Onlar da yine Kıpçak menşeli “*Ahıskalı Türkleri,*” Osmanlılar döneminde “*Müslümanlaşmış Gürcü/Kartvel*” diye tavsîf etmekte ve bununla ilgili bazı çalışmalar da yürütmektedirler.⁸¹³ Nihayetinde her ikisinin de aynı politikanın⁸¹⁴ uzantısı olduğu anlaşılmaktadır.

Kanaatimizce Alasania'nın mezkûr görüşü indî bir yaklaşımdır ve Kıpçakların Gürcistan'daki faaliyetleri küçümsenmekte ve göz ardı edilmektedir. Aynı yazar başka bir araştırmasında Kral IV. David ve Kraliçe Tamara döneminde Gürcistan'a davet edilen Kıpçakların büyük bir kısmının çok erken bir tarihte ülkelerine geri döndüklerini iddia ederek bu konudaki hissî yaklaşımını bir daha beyân etmektedir.⁸¹⁵ Kurat, “*Gürcistan'a giden Kuman-Kıpçaklardan büyük bir kısmı dönmemiş, orada kalmış ve türlü ovalarda yerleştirilmişlerdir. Doğu Anadolu'da, Çıldır Gölü çevresindeki Kıpçaklar işte bunların halefleridir*” diyerek Gürcü Türkolog'un görüşünü tekzip etmektedir.⁸¹⁶ Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, Gürcü devleti ve Gürcistan'ın ortaya çıkmasında bir Türk boyu olan Kıpçakların rolü, bazı Gürcü yazarlar hariç, hiçbir araştırmacı tarafından inkâr edilmemiştir.⁸¹⁷ Aynı zamanda Gürcü anonim kaynağı *Kartlis Chobreba*'da geçen kayıtlarda,

Mustafa Kafalı Armağanı, ed., Üçler Bulduk, Abdullah Üstün, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2013, s. 122; Halil İnalçık, “*Türkler ve Balkanlar*”, **Balkanlar**, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı, İstanbul 1993, s. 9; Rasonyi, **a.g.e.**, 1971, ss. 153-155.

⁸¹¹ Daha geniş bilgi için bkz: Alp, **a.g.m.**, ss. 75-80.

⁸¹² Mehmet Eröz, **Hıristiyanlaşan Türkler**, 1. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1983, ss. 4-9.

⁸¹³ Nodar Şengelia, **Osmanlı Ferman ve Beratları Güney-Batı Gürcistan Tarihi Hakkında (XVI-XVII. y.y.)**, 1. Baskı, Tiflis 2012, ss. 12-55. Ayrıca Şengelia da, Osmanlıların XVI. yüzyılda Kıpçak Atabegleri için kullandıkları “*Gürcü/Gürcistan*” tabirlerini bugünkü anlamda “*Gürcistan*” diye yorumlayarak Kıpçaklı Atabeglerin de “*Gürcü*” olduğunu ifade etmektedir. Yukarıda da geniş bir şekilde izah edildiği üzere kanaatimizce bu doğru bir yargı değildir.

⁸¹⁴ Rusların zaman zaman “*ilmi siyasete alet ettiklerini*” yukarıda belirtmiştik.

⁸¹⁵ Guili Alasania, “*Gürcistan Kıpçakları*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, II, 793-797.

⁸¹⁶ Kurat, **a.g.e.**, 1972, s. 84.

⁸¹⁷ Telliöglü, **a.g.e.**, 2009, ss. XI, 67-103.

Bagratlı IV. David'in Kıpçaklar geldikten sonra “*dört yıl boyunca (1120-1124)*” savaş ve fetihlerine geniş bir şekilde yer verilmektedir.⁸¹⁸

Gürcü kronikleri M. Ö. IV. yüzyılda Kür ve Çoruh boylarında Kıpçak ve Buntürklerden haber vermiş olsa da, M. S. XI. yüzyılın sonlarına kadar Gürcü-Kıpçak ilişkilerini ortaya koyacak her hangi bir bilgi söz konusu değildir. Bu mânada XII. yüzyılın başlarında Gürcülerle irtibata geçen Kıpçaklar daha çok Don ve Kuban bölgelerinde bulunan kavimlerdir. Bu bölgedeki Kıpçakların Gürcülerle yakın münasebetleri olmuş ve bu vesileyle Kıpçaklar, Kafkasların güneyine geçmişlerdir.⁸¹⁹ İlgili yerde de ifade edileceği gibi Gürcü-Kıpçak ilişkilerinin en yoğun olduğu dönem, Kral IV. David dönemidir. Dolayısıyla *Kartlis Chobreba*'da David'in hayat hikâyesi ve başarısı anlatılırken “*Gürcü-Kıpçak*” ilişkilerine de önemli ölçüde yer verilmektedir. Bu haberleri tamamlar mahiyette bazı bilgiler ise Arap, Ermeni, Bizans, Rus ve Macar kaynaklarında yer almaktadır.⁸²⁰

Deşt-i Kıpçak gibi geniş bir coğrafya'ya yayılan Kıpçakların Bizans ve Ruslarla olan ilişkileri Balkanlar ve Kuzey Kafkasya'yı etkilerken, Gürcülerle kurdukları akrabalık bağları ise başta *Gürcistan* olmak üzere Azerbaycan, İrmîniye, Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgesinin siyasi ve demografik yapısını önemli ölçüde etkilemiştir. Nitekim daha Gürcü Kralı II. Georgi (1079-1082) döneminde Selçuklu akınlarından bunalan Kartvel/Gürcüler kalelerine çekilince onlardan boşalan Şavşat, Acara ve Gürcülerin asıl vatani olan Kartli bölgesine göçebe Türklerin yerleşmeye başladığı görülmektedir.⁸²¹ Zira Bizans'ın Güney Kafkasya'yı Selçuklulara bıraktığı için Kartvellerin Kuzey Kafkasya'da yalnız kaldığını ifade eden Gürcü tarihçi Şengelia, ayrıca bu dönemde Türklerin aileleriyle birlikte Gürcistanın her yerine yerleştiğini vurgulamaktadır.⁸²²

⁸¹⁸ Brosset, **a.g.e.**, 2003, ss. 306-335; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 116.

⁸¹⁹ Gökbel, **a.g.e.**, s. 56.

⁸²⁰ Alasania, **a.g.m.**, s. 793.

⁸²¹ Brosset, **a.g.e.**, 1849, ss. 358-359; Telliöğlu, **a.g.e.**, 2004, s. 120. Ayrıca konuyla ilgili olarak aşağıda geniş bilgi verilecektir.

⁸²² Nodar Şengelia, “*Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Gürcüistan*”, **Çvneburı**, Sayı 29, Temmuz/Eylül 1998, s. 14.

Türkistan'dan Balkanlara kadar geniş bir coğrafya'ya yayılan, Oğuz ve Karluklar kadar kalabalık bir Türk kavmi olan Kıpçakların bir kısmı, Kafkasya'da Gürcüler ile komşu idiler.⁸²³ Dolayısıyla Karadeniz'in kuzeyindeki sahada yaşayan bu Kıpçaklar, 1090 ile 1110 yılları arasında en kudretli devirlerini yaşıyordu.⁸²⁴ Başlarında “*Benek (Bonyak), Tugorhan (Tugorkan), Altınapa (Altunopa)*” ve “*Şaruhan (Saruhan)*”⁸²⁵ isimli çok cesur ve kabiliyetli başbuğları vardı.⁸²⁶ Kıpçak başbuğlarının en kuvvetlisi olan Benek'in 1109 yıllarında Kiev arazisindeki bir çarpışmada vefat etmesi, sonrasında 1109, 1111, 1113 ve 1116 yılları arasında Ruslarla vukû bulan savaşlarda alınan mağlubiyetler Kıpçakların zayıflamasına sebep oldu. Bu sırada Şaruhan'ın yerine geçen oğlu Atrak, 1095-1096 tarihleri arasında Kıpçakların bir kısmını kavimlerinden ayırarak Osetlerin yanına yerleştirdi. Böylece Kıpçaklarla güney komşuları Gürcüler arasında temaslar daha da sıkı hale geldi.⁸²⁷ İşte bu Kıpçak birliği daha sonra Rus Knezi Vladimir Monomah'ın (1113-1125) baskısı neticesinde IV. David'in daveti üzerine Gürcistan'a giderek bölgeyi ihyâ etmişlerdir.⁸²⁸ Kıpçakların bir kısmının Kuban boylarındaki varlığına işaret eden Kurat, konuyla ilgili olarak şu bilgilere yer vermektedir: “*Bunlar Kafkaslardaki kavimlerle de temasa gelmişlerdir. Kuman-Kıpçaklardan bir zümre, başbuğları Atrak'ın kumandasında, Ruslar tarafından bir yenilgiye uğradıktan sonra, Gürcü Kralının hizmetine girmiş ve bu suretle mâverayı Kafkaslarda Kıpçakların*

⁸²³ Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 232.

⁸²⁴ Akdes Nimet Kurat, “*Malazgirt Zaferi Sıralarında İdil Boyu ve Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri*”, **Türk Kültürü**, Cilt IX. Sayı 106, Ankara 1971, s. 12.

⁸²⁵ Kurat, Rus vekayinâmeleri ve kısmen de Bizans kroniklerinde muhtelif olaylar sebebiyle geçen diğer bazı Kıpçak başbuğlarının adlarını şu şekilde vermektedir: “*Baybars, Boluş, Asaduk, Savuk, Belkatğın, İtler, Köten, Küre, Santuz, Köbek, Konçak İzay, Tavlı, Bokmış, Uzluk, Barak, Tarsuk, Alka, Turunday, Atuş, İtoğlu, Aktay, Taz, Sevinç, Şükür, Sırçan, Sakal, Atrak, Kuman, Beldüz*”. Bkz: Kurat, **a.g.e.**, 1972, ss. 101-102; Rasonyi, **a.g.e.**, 1971, ss. 145-146; Rasonyi, **a.g.m.**, 1939, s. 415. Ayrıca bu listeye Azerbaycan, Gürcü ve Memlük tarihinde önemli görevler icra etmiş “*Kubasar, Kutlu Arslan, İl-Deniz, Kutuz ve Kalavun*” gibi Kıpçak asıllı komutanları da ekleyebiliriz. Bununla birlikte bu Kıpçak adlarının birçoğuna diğer Türk boylarında da rastlamamız mümkündür. Bkz: Gökbel, **a.g.e.**, ss. 58-59; 105-116.

⁸²⁶ Mustafa Safran, “*Kuman/Kıpçaklar*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, II, s. 788.

⁸²⁷ Alasania, **a.g.m.**, s. 793; Ömer Subaşı, “*XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti*”, **Turkish Studies**, Volume 8/5 Spring 2013, Ankara 2013, ss. 719-721.

⁸²⁸ Gökbel, **a.g.e.**, s. 53.

yerleşmesi başlamıştır. Doğu Anadolu'daki Kıpçak zümreleri işte bu Kıpçakların bakayası olsa gerektir."⁸²⁹

Kıpçakların Güney Kafkasya'ya yoğun bir şekilde harekete geçmeleri, kendileri gibi Türk boyu olduğu halde onların aksine oldukça teşkilatçı olan Selçuklularla bağlantılıdır. İleride de temas edileceği üzere IV. David, Selçuklulara karşı diğer Türk boyu olan Kıpçakların gücünden istifade ederek bu sayede krallığının sınırlarını genişletmeyi başarmıştır.⁸³⁰ Nitekim Togan: "*Kıpçakların Müslüman olanları Selçuklulara hizmet maksadıyla Derbend tarihiyle, Hıristiyanları da Gürcü Kralları tarafından davet edilerek Daryal tarihiyle mütemadiyen Kafkasya cenubuna geçtiler.*" diyerek aynı zamanda Kıpçakların yol güzergâhı hakkında bilgi vermektedir.⁸³¹ Ayrıca Kıpçakların Gürcü/Kartvel tarihinde önemli rol oynadığını dönemin vekayinâmeleri ve tarihî kaynakları da kaydetmektedir.⁸³²

1.4.1.3. IV. David'in (1089-1125) Kıpçakları Bölgeye Daveti ve Gürcistan'da Birliğin Sağlanması

X. yüzyılın ilk yarısında başlayan Selçuklu akını sonucunda Gürcistan bölgesinin, Selçuklu hâkimiyeti altına girdiğini yukarıda ifade etmiştik. Lâkin 20 Kasım 1092'de Sultan Melikşah'ın Bağdat'ta zehirlenerek vefatı neticesinde çıkan taht kavgaları⁸³³ sebebiyle Selçuklu'da bir zafiyet döneminin yaşandığı, bunu fırsat bilen Gürcü Kralı Bagratlı IV. David'in⁸³⁴, ülkesine Kıpçakları

⁸²⁹ Kurat, **a.g.e.**, 1972, s. 74.

⁸³⁰ Çog, **a.g.m.**, s. 60.

⁸³¹ Togan, **a.g.e.**, 1981, ss. 199-200.

⁸³² Urfalı Mateos, **a.g.e.**, ss. 269-270.

⁸³³ Şehzadeler arası taht kavgaları ve sonrası faaliyetler için bkz: Bedirhan, **a.g.e.**, ss 203-215.

⁸³⁴ Kurucu (Ağmaşenebeli) olarak bilinen Gürcü (Kartvel) Kralı David'in unvanı konusunda tarihçiler farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunlardan Brosset kurucu David'i "*II. David*" olarak adlandırırken; Kırzioğlu, Telloğlu ve Alasania gibi tarihçiler ise "*IV. David*" kullanımını uygun görmüşlerdir. Bunların dışında onu "*III. David*" olarak adlandıran tarihçiler de vardır. Ayrıca "*Diyanet İslâm Ansiklopedisi*"nde "*II. David*" olarak geçmektedir. Neticede bu konuda tarihçiler arasında görüş birliği sağlanamamıştır. Bununla birlikte Gökbel, daha önceki çalışmalarında farklı kullanımından dolayı Kırzioğlu'nu eleştiriye tâbi tutularak "*II. David*" kullanımının doğru olduğu ifade etmiştir. Lâkin Kırzioğlu, "*daha önce III. David denilse de arada bir 'Kral David' daha bulunduğundan 1952 yılından itibaren resmî Sovyet ve Gürcü yayımlarında Gürcü Kralı David'e IV. David denilmeye başlandığını, bu sebeple sonraki çalışmalarında 'IV. David' unvanını kullandığını*" belirtmektedir. Her ne kadar yukarıda zikrettiğimiz gibi farklı kullanımlar olsa da, biz de Kırzioğlu'nun "*IV. David*" kullanımının doğru olduğu kanaatindeyiz. Bkz: Brosset, **a.g.e.**, 2003, ss. 306-340; Gökbel,

davet ederek harekete geçtiği ve böylece Gürcü siyasi birliğini tesis ettiği görülmektedir.⁸³⁵ Bu bağlamda asıl konuya geçmeden önce birkaç hususa dikkat çekmenin yerinde olacağı kanaatindeyiz.

Kral IV. David'in Türkleri ülkesine davet ederek muzlu asker olarak onlardan istifade etmesi dikkat çekici bir husustur. IV. David'in, Türklerin daha önce Abbâsî Devleti⁸³⁶ içerisinde ne kadar nüfuzlu ve ne derece tesirli olduklarından haberdar olduğu kuvvetle muhtemeldir. Bununla birlikte başta İslâm kaynakları olmak üzere özellikle Câhız'ın Türklerin meziyetlerini anlatan *Fazâilü'l-Etrâk* isimli risalesi ve bu risalede onların "*cesaretleri, askerî kabiliyetleri, zekâ ve karakterleri*" hakkında övgüyle bahsetmesi, diğer milletleri de Türklerle ilgilenmeye iten sebeplerden olsa gerektir.⁸³⁷ IV. David'in bu uygulamasının da, kendisinden önceki Abbâsîlerin uygulamasıyla bir benzerlik teşkil ettiği anlaşılmakta ve bundan sonraki devirlerde de benzer uygulamanın devam ettiği görülmektedir.

Babası Kral II. Georgi'den sonra 1089'da on altı yaşında tahta geçen IV. David, Büyük Selçuklu Devletinin kısmen ihtişamlı çağına rastlayan Krallığının başlarında, İslâm-Türk baskısına karşı durabilmek ve mümkün olduğu takdirde Abhazya ülkesini ve başka Gürcü bölgelerini Selçuklulardan geri almak maksadıyla bir yol arayışına girmişti. Bu arayış neticesinde aralarında yavaş yavaş Hıristiyanlığın yayılmakta olduğu Kıpçaklardan kendine en yakın birlik ile temasa geçerek askerî destek sağlamağa çalışmıştır.⁸³⁸ Bu münasebetle IV. David'in, 1110 tarihinde Kıpçakların hükümdarı Şaruhan oğlu Atrak'ın⁸³⁹ kızı Guranduht⁸⁴⁰ ile evlendiği

a.g.e., s. 56; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 105; Telliöğlü, **a.g.e.**, 2004, ss. 120-121; Telliöğlü, **a.g.e.**, 2009, ss. 67-86; Alasania, **a.g.e.**, ss. 127-143.

⁸³⁵ İbrahim Telliöğlü, "*Gürcü İllerinde Siyasi Birliğin Sağlanmasında Kıpçakların Rolü*", **Türk Kültürü**, Cilt XLII, Sayı 489-490, Ankara, 2004, ss. 453-464; Telliöğlü, **a.g.e.**, 2009, s. 67; Şengelia, **a.g.m.**, 1998, s. 14; Bedirhan, **a.g.e.**, ss. 212-213.

⁸³⁶ Abbâsî ordusundaki Türklerin menşei hakkında bkz: Yıldız, **a.g.e.**, 1980, ss. 80-86.

⁸³⁷ Câhiz, **a.g.e.**, ss. 71-121; Turan, **a.g.e.**, 1971, s. 19;

⁸³⁸ Kafesoğlu, **a.g.e.**, 1998, s. 191; Telliöğlü, **a.g.e.**, 2009, s. 69.

⁸³⁹ Merges, "*Şaruhan*" isminin "*Türkçe'de 'S' ile olabileceğini*" düşünerek bu adı "*Saruhan*" şeklinde açıklamıştır. "*Atrak*" ismi ise Dîvânü Lugâti't-Türk'te "*Etrek*" şeklinde geçmekte ve "*renği sarı adam*" anlamına gelmektedir. Turan'a göre Atrak ismi Kâşgarlı'da geçen "*Etrek*"'in küçük telaffuz farkıyla değiştirilmiş halidir. Kanaatimizce hem "*Şaruhan*" hem de "*Atrak Han*"'a bu isimler, fiziki özelliklerine göre verilmiştir. Ayrıca Rus

görülmektedir.⁸⁴¹ Nitekim kaynaklar, bu evlilik sonucunda iki taraf arasındaki ilişkilerin olumlu yönde etkilendiğini ve Kral IV. David'in 1118'de Kıpçakları memleketine dâvet ettiğini haber vermektedir.⁸⁴²

Kıpçak başbuğu Atrak, mâiyetindekilerle beraber Gürcistan'a gitme kararı verdiği sırada Osetlerle aralarında bir problem vardı. Bunun neticesinde Kral IV. David, Kıpçak göç güzergâhını hazırlamak üzere Osetya'ya yürümüş ve Osetlerle anlaşarak akrabalarının güvenle gelebilmeleri için Daryal geçidini kontrol altına almıştır. Bundan sonra Kıpçaklar, başbuğları Atrak'ın önderliğinde Abhazy'a dan güneye doğru inmeye başlamıştır.⁸⁴³

Kafkaslar'dan inen Kıpçaklar aileleri ile birlikte Gürcistan ve civar bölgelere yerleştirildi. Atrak'ın etrafında Gürcistan'a aileleriyle birlikte yaklaşık 300.000 Kıpçak kitlesinin geldiği zikredilmektedir.⁸⁴⁴ Zira bu sayı dönemin şartlarına göre muazzam bir nüfusu oluşturmaktaydı. Diğer yandan Kral IV. David döneminin, bunlardan müteşekkil 40.000⁸⁴⁵ kişilik bir ordu ile

vakayinamelerinde “*Otrak*” şeklinde geçen bu ismi, Ahincanov “*Otrok*” şeklinde vermekte ve Türkçe'deki “*Artuk*”la ilişkilendirmektedir. Bkz: Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 101; Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 65; Telliöğlü, **a.g.e.**, 2009, s. 72; Ahincanov, **a.g.e.**, ss. 89, 141.

⁸⁴⁰ “*Guran*” ve “*Duht*” diye iki kelimedenden oluşan bu ismin ikinci kısmındaki “*duht*” kelimesinin Farsça'da “*kız, kız çocuğu*” anlamına geldiği açıktır. Kanaatimizce ilk kelimedeki “*gûrân*” da yine Farsça “*kabir*” anlamına gelen “*gôr/gûr*” ile irtibatlı olup, “*Guranduht*” ismi ise “*kabir kızı*” anlamına gelmektedir. Nitekim “*Köroğlü Destanı*”nın Türkistan varyantında destanın kahramanı Köroğlü, kabristanda doğduğu için “*kabir oğlu*” anlamında “*Gûroğlü*” olarak geçmektedir. Zira buna benzer isim verme şekline “*Oğuznâmeler*”de de rastlamaktayız. Bkz: Gülşen Seyhan Alışık, “*Köroğlü Destanının Gürcistan Yazması Üzerine Bir Değerlendirme*”, **Güney Kafkasya Halkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri**, Ordu Üniversitesi SBE, Ordu 2011, ss. 271-274. Ayrıca Turan, bu ismi “*Kuman Kızı*” anlamında “*Kuman Duht*” şeklinde vermektedir. Bkz: Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 266.

⁸⁴¹ Muallâ Uydu Yücel, **İlk Rus Yıllıklarında Göre Türkler**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007, ss. 62-63. Kafesoğru, IV. David'in Kıpçak başbuğu Atrak'ın kızıyla kendisi değil, oğlunu evlendirdiğini ifade etmektedir. Bkz: İbrahim Kafesoğru, “*Selçuklular*”, **İA**, İstanbul 1966, X, 375.

⁸⁴² Urfalı Mateos, **a.g.e.**, s. 270; **Kartlis Tskhovreba...**, ss. 178-179; Brosset, **a.g.e.**, 2003, s. 319; Togan, **a.g.e.**, 1981, s. 200; Kurat, **a.g.e.**, 1972, s. 84; Çandarlıoğlü, **a.g.e.**, s. 84; Telliöğlü, **a.g.e.**, 2009, ss. 72-79.

⁸⁴³ Telliöğlü, **a.g.e.**, 2009, s. 74.

⁸⁴⁴ Bu sayı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kırzioğlü bu rakam için “*aileleriyle 300.000'i aşan kalabalık bir Kıpçak kitlesi*” derken, Gürcü Türkolog Alasania ise bu sayının 220.000 olduğunu söylemektedir. Biz ise ikisinin orta bir rakamı olan 300.000 civarını tercih ettik. Zira 45.000 aile ortalama 6-7 kişiye çarpıldığında 300.000 civarına tekabül etmektedir. Bkz: Kırzioğlü, **a.g.e.**, 1992, s. 112; Alasania, **a.g.m.**, s. 794.

⁸⁴⁵ **Kartlis Tskhovreba...**, ss. 178-179. Ayrıca sayıları 40.000 olan Kıpçak ordusuna Bizans saflarında da rastlamaktayız. Zira Bizanslıların, diğer Türk boyu olan Peçeneklere karşı vurucu

kuvvetlendiği görülmektedir.⁸⁴⁶ Bu Türkler, IV. David'in 60.000 kişilik ordusunun 2/3'ni oluşturmaktaydı. Harp kabiliyeti çok yüksek Türk gruplarından birisi olan Kıpçaklar,⁸⁴⁷ Kartvel/Gürcü askerinin maneviyatının da yükselmesine vesile olmuştur.⁸⁴⁸ Nitekim Kıpçakların, askerî işlerde Müslüman mütehassıslardan istifade ettikleri, bu sayede dönemin askerî tekniğine önemli ölçüde hâkim oldukları, hatta “*canlı ateş*” diye bilinen “*neftli oklar fırlatan atıcı makinelere*” sahip oldukları kaydedilmektedir.⁸⁴⁹ Ayrıca Rus yıllıkları da Kıpçakların “*ateşli oklarla teçhiz edilmiş Müslümanlar*”dan faydalandıklarını hatta Müslüman askerlerde “*elli kişinin geremediği, kendi kendine (otomatik) gerilen yaylar*”ın varlığından haber vermektedir.⁸⁵⁰ Kanaatimizce burada zikredilen Müslümanlar da, XII. yüzyıllara kadar İslâm'la müşerref olmuş Kıpçaklar olsa gerektir. Bu da o dönemde Türklerin askerî yönden ne kadar geliştiğini göstermesi ve diğer milletlerin dikkatini Türklere çekmesi açısından önem arz etmektedir. Öte yandan Gürcü sarayında yetiştirilen 5.000 Kıpçak askerinin de merkez kuvvetinde hizmete başladığı ve böylece Gürcistan'ın siyasi birliğinin sağlandığı bilinen bir husustur.⁸⁵¹

Kıpçakların bölgeye gelişi, Güney Kafkasya tarihinde hem Gürcüler hem de Kıpçaklar açısından bir dönüm noktası olmuştur. Kür ve Çoruh boylarına

güç olarak Kıpçakları kullandıkları zikredilmektedir. Bkz: Anna Komnena, **Alexiad: Anadolu'da ve Balkan Yarımadası'nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi'nin Tarihi; Malazgirt'in Sonrası**, 1. Baskı, çev., Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1996, s. 250. Bu benzer uygulamayı “*Dede Korkut Oğuznâme*”lerinde de görmek mümkündür. Bkz: Hacıali, **a.g.e.**, s. 124.

⁸⁴⁶ Ermeni müverrihlerden Urfalı Mateos “*Vekayi-nâmesi*”nde “*Kıpçak Kralının göndermiş olduğu 15.000 cesur ve seçme asker*” diyerek, Kıpçaklardan oluşan asker sayısını 15.000 olarak göstermiştir. Ayrıca Turan, bunların Gürcistan'a yerleşen Kıpçaklardan ayrı olduğunu ifade etmektedir. Bkz: Urfalı Mateos, **a.g.e.**, s. 270; Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 268.

⁸⁴⁷ İlgili bölümde bilgi verileceği üzere Kıpçakların askerî dehâsından haberdar olan Moğollar, onlarla savaşı göze alamamıştır. Ayrıca İslâm ülkelerinde at koşuran Moğol ordusunu 3 Eylül 1260'da vuku bulan “*Aynicâlût Savaşı*”nda müthiş bir şekilde hezimate uğratanlar yine Kıpçaklardır. Bkz: İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, X, 354; Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 271; Kurat, **a.g.e.**, 1972, s. 92; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 70, 106-108; Abdülkerim Özyayın, “*Aynicâlût Savaşı*”, **DİA**, İstanbul 1991, IV. 275-276; Süleyman Özbek, “*Moğol İstilasının Durak Noktası Aynicâlût Savaşı ve Sonuçları*”, **Askeri Tarih Bülteni**, Cilt XVI, Sayı 31, Ankara 1991, ss. 11-21.

⁸⁴⁸ Tellioglu, **a.g.e.**, 2009, s. 76.

⁸⁴⁹ A. Yakubovskiy, “*İbn-i Bibi'nin, XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikâyesi*”, **A.Ü.DTCFD**, çev., İsmail Kaynak, Cilt XII/1-2, Mart-Haziran 1954, s. 220.

⁸⁵⁰ **Letopis po İpatskomu Spisku (İpatyev Vakayinâmesi)**, 1. Baskı, Arheografiçeskoy Kommissii, Petersburg 1871, ss. 428-429.

⁸⁵¹ Brosset, **a.g.e.**, 1849, ss. 362-363; Togan, **a.g.md.**, 1961, II, 102; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 112-113; Tellioglu, **a.g.e.**, 2009, s. 67.

yerleşen Kıpçaklar kendilerine geniş bir yaşam alanı sağlarken, Gürcüler de bunlar sayesinde tarihlerindeki en güçlü dönemlerinden birini yaşamaya başlamışlardır. Dolayısıyla Gürcüler (Kartveller) bu tarihten sonra, Türkler sayesinde hem devlet teşkilatını sağlamlaştırmışlar hem de sınır ötesi akınlarda bulunacak kadar güç elde etmişlerdir.⁸⁵² Ayrıca savaşçı Kıpçaklardan oluşan düzenli bir ordunun meydana getirilmesi ve Kıpçakların Hıristiyanlaşmasıyla kısmen Kartvel/Gürcüleştirilmeye çalışılması, bölge tarihi itibarıyla hiçbir olayla karıştırılmayacak kadar önem arz etmektedir.⁸⁵³

Diğer taraftan kral IV. David, Kıpçak süvarileri sayesinde Selçuklulara bağlı Müslüman emirlikleri idaresi altına aldı, Şirvan, İrminiye ve Azerbaycan'a seferler yaptı⁸⁵⁴ ve 1121'de Borçalı çayı havalisini ele geçirdi.⁸⁵⁵ Gürcü Kralının Türk bölgelerine yaptığı akınlara son vermek isteyen Irak Selçuklu Hükümdarı Sultan Mahmud b. Muhammed (1118-1131), Artuklu Emir Necmettin İlgazi'ye Gürcü seferine çıkmasını buyurdu. Emir İlgazi 18 Ağustos 1121'de Kral IV. David'in komutasındaki Gürcü-Kıpçak kuvvetleri ile Tiflis yakınlarında Didgori/Didigorni (Büyük Domuzlar) denilen dar bir vadide karşı karşıya geldi. Burada meydana gelen savaşta Selçuklular ağır bir yenilgiye uğradı ve böylece Gürcü-Kıpçak ordusu, Gence ile Kür ve Çoruh havzasındaki Tao-Kalarçet (Artvin-Ardanuç çevresi) ⁸⁵⁶ bölümünü Selçuklulardan almış oldu.⁸⁵⁷ Bu bağlamda Kıpçaklar sayesinde⁸⁵⁸ Gürcü Krallığının bu yükselişinin devam ettiğini ve uzun yıllar İslâm egemenliğinde kalan Tiflis'in, 1122 yılında Selçukluların elinden alınarak Gürcü devletinin başkenti yapıldığını dönemin kaynakları kaydetmektedir.⁸⁵⁹ Zira İbnü'l-Esîr: *"Hıristiyan Kıpçakların Gürcülerle birlikte savaştığını, Gürcü ordusunun öncü*

⁸⁵² Çoğ, **a.g.m.**, ss. 60-61.

⁸⁵³ Tellioğlu, **a.g.e.**, 2009, 74-77; Subaşı, **a.g.e.**, s. 5.

⁸⁵⁴ Togan, **a.g.e.**, 1981, s. 200.

⁸⁵⁵ Kafesoğlu, **a.g.e.**, 1998, ss. 191-192.

⁸⁵⁶ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 86.

⁸⁵⁷ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, X, 388; Brosset, **a.g.e.**, 2003, ss. 322-323; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, s. 377; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 117; Turan, **a.g.e.**, 2009, ss. 266-268; Mirza Bala, *"Gence"*, **İA**, İstanbul 1964, IV, 762-763; Subaşı, **a.g.e.**, ss. 6-7.

⁸⁵⁸ Yakup Aygıl, **Hıristiyan Türklerin Kısa Tarihi**, 1. Baskı, Ant Yayınları, İstanbul 1995, ss. 26-27.

⁸⁵⁹ Urfalı Mateos, **a.g.e.**, ss. 269-270; İbn Kesir, **a.g.e.**, XII, 230; Brosset, **a.g.e.**, 2003, s. 324; Çoğ, **a.g.m.**, s. 61.

birliklerini oluşturduğu, Tiflis muhasarasının⁸⁶⁰ 515/1122'ye kadar devam ettiğini ve sonunda cebren ele geçirildiğini” haber vermektedir.⁸⁶¹ Kuşatma sonrasında şehri ele geçiren David'in, şehirde büyük bir katliam yaptığı da kaydedilmektedir.⁸⁶² Gürcü tarihçiler, ilk gün Müslümanlara kötü muamele eden IV. David'in, daha sonraki günlerde iyi davrandığını, ayrıca iyi seviyede Arapça ve Farsça bilen Kralın Müslüman âlimleri gözettiğini belirtmektedirler.⁸⁶³ Eyyûbî dönemi müverrihlerinden İbn Vâsıl da, “Tiflis'in düşmesinden sonra Müslümanların burada kalmalarına ve dinlerini serbestçe yaşamalarına, hatta ezanlarının dahi açıktan okumalarına izin verildiğini belirterek,⁸⁶⁴ buna rağmen Müslümanların rahat etmediğini, yine de kâfirlerden kurtulmak istediklerini” ifade etmektedir.⁸⁶⁵ Gümüş, Kralın bu müsamahakâr davranışını “Müslüman nüfusun yoğunluğu ve Tiflis'in iktisadi hayatındaki etkinliklerini gösteren bir husus” olarak değerlendirmektedir.⁸⁶⁶ Dört yüz yıldır Müslümanların hâkimiyetinde kalan (1068'den sonra da Selçuklu hâkimiyetinde olan) Tiflis şehri, böylece Gürcülerin kontrolüne girmiş bulunuyordu.⁸⁶⁷ Önceden Kutais'te olan başkenti Tiflis'e taşıyan Kral

⁸⁶⁰ Müverrih Urfalı Mateos, birçok yerde Türklerden “İranlılar” diye bahsetmekte ve Tiflis şehrinin de İranlılardan alındığını zikretmektedir. Bu da muhtemeldir ki Türklerin Horasan (İran) bölgesinden gelmeleriyle ilgilidir. Bkz: Urfalı Mateos, **a.g.e.**, ss. 109, 160, 171, 270, 275-276.

⁸⁶¹ İbnü'l-Esîr, Kartvellerin Sultan Melikşah (ö. 511/1117) döneminden itibaren İslâm ülkelerine saldırı yaptığını haber verirken, aslında Kıpçakların Gürcü/Kartvel ileri harekâtındaki rolüne vurgu yapmaktadır. Bkz: İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, VIII, 652; Telliöğlü, **a.g.e.**, 2004, s. 122.

⁸⁶² Urfalı Mateos, **a.g.e.**, ss. 269-270.

⁸⁶³ Niko Berdzenişvili-Simon Canaşia, **Gürcüstan Tarihi**, 1. Baskı, çev., Hayri Hayrioğlü, Sorun Yayınları, İstanbul 1997, s. 143.

⁸⁶⁴ Bununla irtibatlı olarak şu notu da düşmekte fayda vardır. Zira yaklaşık bir asır süren Gürcülerin en ihtişamlı dönemlerinde, ticaret Müslümanlarca yürütüldüğü için, bastırılan bütün paraların da İslâmî tarzda olduğu görülmektedir. Kayhan, “bunun ekonomik amaçlarla yapıldığı, zengin Müslüman ülkelerin Kafkaslardaki güçlü ticari varlıklarını devam ettirmelerini sağlamak için böyle bir yola başvurulduğu” ifade etmektedir. Ayrıca bu uygulamayla Gürcü Krallığı'nı “İrak Selçukluları” veya “Azerbaycan Atabegliği”ne bağlamak doğru bir yaklaşım değildir. Nihayetinde tamamen “ticari amaçla” bastırılan bu sikkelerde tâbiyetle alakalı hiçbir karine yer almamaktadır. Dolayısıyla IV. David'in bu uygulaması da bu zâviyeden değerlendirildiği takdirde doğru sonuçlar elde edilebileceği kanaatindeyiz. Bkz: Hüseyin Kayhan, “Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı”, **Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl 2, Kafkasya Özel Sayısı, Sakarya 2017, ss. 200-201. Ayrıca XII-XII. yüzyılda basılan sikkeler için bkz: **Money in Georgia**, 1. Baskı, ed., İrakli Managadze, National Bank of Georgia, Tbilisi 2003, ss. 32-38.

⁸⁶⁵ İbn Vâsıl, **Müferricü'l-Kürûb fi Ahbâri Benî Eyyûb**, 1. Baskı, Matbaayı Âmire, Kahire 1377/1957, IV, 183.

⁸⁶⁶ Gümüş, **a.g.t.**, s. 33.

⁸⁶⁷ Kırzioğlü, **a.g.e.**, 1992, ss. 117-118; Telliöğlü, **a.g.e.**, 2009, s. 80.

IV. David, Gürcistan'ı adeta yeniden kurduğu için “*kurucu, inşâ edici*” anlamına gelen “*Ağmaşenebeli*” lakabıyla anılmıştır.⁸⁶⁸ Ayrıca ülkede birliğin sağlanması ve Selçuklu hâkimiyetine son verilmesi hasebiyle, Gürcülerce “*Dzleva Sakvirveli*” adı verilen “*Didgorni Zaferi*”nin, Ağustos ayının ortalarında “*Didgoroba Bayramı*” olarak kutlandığı kaydedilmektedir. İşte Kıpçakların desteğiyle elde edilen bu zaferler, aynı zamanda Gürcü/Kartvel tarihinin dönüm noktalarından birisidir.⁸⁶⁹ Bu Gürcü/Kartvel-Kıpçak birlikleri ertesi yıl Şirvanşahları vergiye bağladığı gibi Saltuklu, Sökmenli, Mengüçekli, Artuklu beyleri ve Azerbaycan Atabegliği ile devamlı mücadeleye girmişlerdir.⁸⁷⁰ Ayrıca Kıpçaklar sayesinde Kral IV. David'in elde ettiği mezkûr zaferler sonucu, bölgedeki Hıristiyan unsurların da Selçuklulara karşı Gürcülerin yanında yer aldığı görülmektedir.⁸⁷¹ Böylece Gürcü Krallığının, Doğu Anadolu ve Azerbaycan'daki Hıristiyanlar nezdinde “*XI. yüzyılın ortalarındaki Bizans*”ın konumunu aldığı kaydedilmektedir.⁸⁷²

1124 yılında Kral IV. David ordusu ile harekete geçip Hazar sahillerine kadar ilerledi Şirvan bölgelerini işgal etti, Şirvanşâh'ın Gülistan sarayına girdi. Dolayısıyla Gürcü-Kıpçak birliğinin ilerlemesi Doğu Anadoluya kadar uzanırken Şirvan halkının Irak Selçuklu Hükümdarı Sultan Mahmud b. Muhammed'den yardım talebi, bu sefer Irak Selçukluları ile Gürcüleri Şamahı'da karşı karşıya getirmiştir.⁸⁷³ David'in Şamahı'da olduğu sırada Sultan Mahmud ve kardeşi Tuğrul Şirvan'a vardılar. Kral IV. David ayrıca Kafkas geçitlerini de almak istiyordu ama Derbend komutanının kendisine

⁸⁶⁸ Bala, **a.g.md.**, 1964, IV, 840-841; Gümüş, **a.g.t.**, s. 34; Çiloğlu, **a.g.e.**, s. 46.

⁸⁶⁹ Gökbel, **a.g.e.**, s. 66; Tellioğlu, **a.g.e.**, 2009, ss. 79-80. Ayrıca “*Didgorni Savaşı*” hakkında daha geniş bilgi için bkz: Ateş, **a.g.t.**, ss. 67-78; Erhan Ateş, “*Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgorni Savaşı (1121) ve Sonuçları*”, **TAD**, Cilt 35, Sayı 60, Ankara 2016, ss. 73-96.

⁸⁷⁰ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, IX, 288; Urfalı Mateos, **a.g.e.**, ss. 275-276; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 112; Kafesoğlu, **a.g.e.**, 1998, s. 191; Gökbel, **a.g.e.**, s. 57.

⁸⁷¹ Thomson, **a.g.e.**, s. 338.

⁸⁷² Tellioğlu, **a.g.m.**, 2009, s. 3081.

⁸⁷³ Ahmet Bican Ercilasun, **Kars İli Ağzları: Ses Bilgisi**, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1983, ss. 16-17.

bağlı Kıpçaklar ile düşmana karşı şiddetli bir mücadeleye girişmesi sonucu başarı elde edememiştir.⁸⁷⁴

Şirvan'a gelen Sultan Mahmud, Gürcü Kralına bir mektup göndererek onu savaşa teşvik etmiştir. Bunun neticesinde iki ordu arasında bir savaş kaçınılmaz hale gelmişken, geceleyin Kartvellerle Kıpçaklar arasında anlaşmazlık çıkması üzerine Kral IV. David, geri çekilerek hezimetini göze almıştır. Sultan Mahmud ise Gürcü-Kıpçak Birliğinden müteşekkil bu mağlup orduyu takip etmeyerek geri çekilmiştir.⁸⁷⁵

Sultan Mahmud'un Gürcülere karşı zaferinden bahseden İbnü'l-Esîr, Şamahî'da Kıpçaklar ile Gürcüler arasında şiddetli bir ihtilaf ve husumet doğduğunu ve Kralın da bu sebeple hezimete uğradığından haber verir ama Gürcü kaynağının belirttiği gibi,⁸⁷⁶ karşısındakilerin de Kıpçak askerleri olduğundan bahsetmez.⁸⁷⁷ Oysaki David'in ordusundaki Kıpçaklar, karşıdakilerinin kendi soydaşları olduğunu ve onlara karşı saldırıldığını görünce, savaştan çekilmişlerdir. Ayrıca bunun bir neticesi olarak Kral'a karşı isyan etmeleri de dikkat çekmektedir. Zira bu olayı İbnü'l-Esîr; *“Allah Gürcüler ile Kıpçaklar arasına düşmanlık ve ihtilaf soktu. O gece birbirleriyle savaşa giriştiler ve mağlup askerler gibi çekilip gittiler”* diye kaydetmektedir.⁸⁷⁸ Bu isyan neticesinde, Kral IV. David'in gece karanlığında bozguna uğradığı ve 1124 yılında geri döndüğü görülmektedir. Burada ayrıca iki husus dikkat çekmektedir. Birincisi Şirvan halkının (İbnü'l-Esîr'de geçen) ifadesinden anlaşılacağı üzere Gürcülerin, Kıpçak göçünden sonra sağladıkları güç ile Şamahîlilerin kalbine korku salmaları ve Müslümanların uğradıkları tahribat, ikincisi ise Kıpçakların soydaşlarına karşı savaşa girmeyerek Gürcülerle Kıpçaklar arasında görülmedik şekilde ihtilâfın çıkması ve böylece Müslümanların bundan faydalanarak Gürcüleri mağlubiyete uğratmasıdır.⁸⁷⁹ Ayrıca Kayhan da bu olayı aktarırken, geceleyin Kıpçaklar ile Kral David

⁸⁷⁴ Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 268.

⁸⁷⁵ Kayhan, **a.g.m.**, s. 198.

⁸⁷⁶ Brosset, **a.g.e.**, 2003, ss. 369-370.

⁸⁷⁷ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, VIII, 689; Minorsky, **a.g.md.**, 1974, s. 267.

⁸⁷⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, VIII, 689.

⁸⁷⁹ el-Bundârî, **a.g.e.**, s. 133; Tellioğlu, **a.g.e.**, 2009, ss. 81-82.

arasında bir anlaşmazlık ve kargaşanın çıktığına vurgu yapmakta lakin bu kargaşanın “*sebebi*” hakkında bilgi vermemektedir.⁸⁸⁰

Öte yandan bu hezimetten sonra IV. David’in, Kıpçak askerî birlikleriyle Kür ve Çoruh boylarında kışlayan Türkmenlere saldırdığı, Ahılkelek’i işgal ettiği, Oltu’yu yaktığı kaydedilmektedir.⁸⁸¹ Bunun neticesinde Kafkasya’da yaşayan göçebe Türkmenler kitleler halinde Anadolu topraklarına göçmeye mecbur kalmışlardır. Dolayısıyla Türkmenlerden boşalan yerlere Kıpçaklar yerleştirilmiştir.⁸⁸² Ermeni müverrih Vardan, bu Gürcü-Kıpçak birliğiyle 1124’de Kür ve Çoruh boylarının tamamen Kartvel/Gürcülerin eline geçtiğini ifade etmektedir.⁸⁸³ Neticede Oltu ve İspir ile Çoruh Boylarının Erzurum emirliğinden alınmasından sonra Bagratlılar, Müslümanlardan gereği gibi korunabilmeleri için Kıpçakları sınır bekçileri olarak Ahıska/Cavahet’den⁸⁸⁴ İspir’e kadar yeni aldıkları yerlere yerleştirmeğe başlamışlardır. Bu dönem Kıpçakların en geniş fetihler ile Yukarı Kür ve Çoruh boylarına rahatlıkla yerleştikleri bir dönem olarak bilinmektedir. Dolayısıyla Gürcü saflarında yer alan Kıpçaklar, 1125 yılı itibarıyla bu bölgelere kendi fetih hakları olarak yerleşmişlerdir.⁸⁸⁵

Kıpçakların Gürcistan bölgesine yerleştirilmeleri sadece askeri açıdan değil, farklı boyutları ile de Gürcü/Kartvel toplumunun şekillenmesine vesile olmuş, ülkenin demografik yapısının değişmesine de önemli ölçüde katkı

⁸⁸⁰ Kayhan, **a.g.m.**, s. 198.

⁸⁸¹ Turan, “*bu kudretli Kral’ın (Kıpçakların desteğiyle) 1120’de, Abhazistan’da (Gürcistan) kışlayan Türkmenlere taarruza geçip bu kalabalık göçebeleri imhâ, esir ve kaçmaya mecbûr ettiğini*” ifade etmektedir. Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 267.

⁸⁸² Brosset, **a.g.e.**, 1849, ss. 362-369; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, s. 377; Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 232.

⁸⁸³ Vardan, **a.g.e.**, s. 196.

⁸⁸⁴ Cavehet veya Çavahet diye bilinen bölge, “*Ahıska/Ahılkelek*” ve “*Çıldır*” kesimini içine almaktadır. “*Cavak*” ve Türkçe “*bölge*” ve “*yurt*” anlamına gelen “*et*” ekinden müteşekkil bu yer ismi, Mshetos’un oğlu “*Cavak’ın Bölgesi*” anlamına gelmektedir. Zira XI. yüzyıl Gürcü tarihçisi Mroveli’ye göre Kartlos’un oğlu Mshetos, şimdiki Gürcistan bölgesini oğulları “*Uplos, Odzrhos*” ve “*Cavahos*” arasında taksim etmiş ve “*Cavahos*”a da burası düşmüştür. Ayrıca buna benzer “*Uruset/Rus Ülkesi*”, “*Kumanet/Kuman Bölgesi (Trabzon)*” gibi isimler bugün dilimizde hâlâ kullanılmaktadır. Bkz: Mroveli, **a.g.e.**, s. 24; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 191-192; Doğru, **a.g.e.**, 1985, ss. 16, 90.

⁸⁸⁵ Brosset, **a.g.e.**, 2003, s. 326; İbn Bîbî, **a.g.e.**, I, ss. 423-424; Turan, **a.g.e.**, 1980, ss. 24-25; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 119-123; Subaşı, **a.g.m.**, 2013, s. 722.

sağlamıştır.⁸⁸⁶ Nitekim Gürcü araştırmacılar da “*Kıpçakların Gürcistan topraklarına geliş ve yerleşmelerinin 1118’den 1120’e kadar sürdüğünü*” ifade etmektedir. Ayrıca Gürcistan’ın demografik ve ekonomik canlanmasındaki Kıpçak tesiri, ülkenin kaderine de tesir eden unsurlar arasında zikredilmektedir.⁸⁸⁷ Zira disiplinsiz Gürcü ordusu Kral David’in gerçekleştirmek istediği atılımları gerçekleştiremiyor ve Selçuklular karşısında sürekli başarısız sonuçlar alıyordu. Bunun üzerine Kral IV. David, Kıpçak asker ve ailelerine yazlık ve kışlık araziler tahsis ederek, bunlardan güvenli bir ordu yaratmış ve böylece sürekli sorun çıkartan Eristavlar’a (Feodal Güçler) karşı alternatif bir güç meydana getirerek, Kıpçaklar sayesinde otoritesini de sağlamlaştırmış oldu.⁸⁸⁸ Bununla birlikte Kıpçakların bölgeye gelmesiyle Kafkaslarda istikrar sağlanmış, ayrıca gündelik yaşamı da olumlu yönde etkilemiştir. Zira söz konusu yıllara kadar Kafkasya’da yaşayan halklar birbirleriyle sürekli mücadele halindeyken, Kral David’in uzlaştırıcı politikalarıyla bu azınlıklar ortak bir hedefe yöneltilmiş, aralarında barış temin edilerek siyasi dengeler büyük ölçüde sağlanmıştır.⁸⁸⁹

1121’den sonra Kral IV. David, Gürcü Krallığını bölgenin en önemli unsuru haline getirmeyi başardı. O zamana kadar hiç ulaşmadığı sınırlara genişleyen Krallık, David ve Türkler sayesinde “*Kaheti, Mingrelia, Kartli*” gibi çeşitli adlarla değil, tek bir isim olarak “*Gürcistan*”⁸⁹⁰ adı altında bilinmeye başladı.⁸⁹¹ Ayrıca Gürcü Krallığı Kafkaslarda en büyük siyasi güç

⁸⁸⁶ Otar Miminoşvili, **Gürcistan’da Etnografik Yolculuk**, 1. Baskı, çev., Hacer Özkan (İremadze), Çiviyazıları Yayınları, İstanbul 1999, s. 78; Tellioglu, **a.g.e.**, 2009, s. 76.

⁸⁸⁷ Daha geniş bilgi için bkz: Alasania, **a.g.m.**, ss. 793-797.

⁸⁸⁸ Çog, **a.g.m.**, s. 62.

⁸⁸⁹ Ahincanov, **a.g.e.**, ss. 133-135; Özder, **a.g.e.**, s. 25.

⁸⁹⁰ Tarihî Gürcistan mefhumunun bugünkü “*Gürcistan*” adıyla aynı olmadığını ilgili yerde belirtmiştik. Zira bugünkü “*Gürcü*” isminin XVIII. yüzyılda Ruslar tarafından “*etnik bir anlam*” kazandığını ve böylece genel bir etno-coğrafya olan “*Gürcistan*” isminin ortaya çıktığını yukarıda ifade etmiştik. Ayrıca Benzer uygulamalar için bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. XV-XVI; Tavkul, **a.g.m.**, s. 491; Çalışkan, **a.g.m.**, ss. 89-90, 97.

⁸⁹¹ Çağdaş Gürcü tarihçiliğinde IV. David dönemi anlatılırken Kıpçaklardan hiç söz edilmemesi veya geçiştirilmesi dikkat çekicidir. Aynı tutum Sovyet tarihçiliğinde de böyle devam etmiştir. Bkz: Çiloğlu, **a.g.e.**, s. 45; Georges Dumezil, **Kafkas Halkları Mitolojisi**, 1. Baskı, çev., Musa Yaşar Sağlam, Ayraç Yayınevi, Ankara 2000, ss. 18-20; Alasania, **a.g.e.**, ss. 127-143; Necef, **a.g.e.**, s. 11. Ayrıca Kuman-Kıpçaklar üzerine yapılan bir araştırmada bu Türk boyunun Gürcistan’daki faaliyetlerine hiç yer verilmemiştir. Bkz: Bela Kossanyi, “*XI-XII. Asırlarda Uz’lar ve Koman’ların Tarihine Dair*”, **Bellekten**, çev., Hâmit Koşay, II. Kânun 1944, Cilt VIII, Sayı 29, ss. 119-136. Yine “*Trabzon’dan Abhazya’ya*” uzanan geniş bir

haline gelerek, Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgesindeki Selçuklularla mücadeleye girişecek düzeye ulaştı.⁸⁹² Bu başarıların bir sonucu olarak o zamana kadar “*Kartli Kralı*”, “*Abhaz Kralı*” gibi bölgesel unvanlar kullanan Gürcü Kralları, bu sefer adlarının önüne dinî semboller de koyarak “*Tanrı'nın inayeti ile Abhaz, Kartli, Ran ve Someh'lerin Kralı, Şirvanşah ve şâhenşâh*” unvanını kullanmaya başlamışlardır.⁸⁹³ Elbetteki bunda bölgeye yerleşen Kıpçakların da önemli ölçüde payları vardı.⁸⁹⁴ Zira Gürcü kaynaklarında bile Kıpçakların Gürcistandaki bu başarısı teyit edilmekte ve Kıpçakların ülkeye gelmesiyle Pers Ülkesi, Şirvan, İrminiye'nin yakılıp yıkıldığı zikredilmektedir.⁸⁹⁵

1125'te Kurucu Kral David⁸⁹⁶ ve Kıpçaklarla mücadele içerisinde olan Rus Knezi Vladimir Monomah'ın⁸⁹⁷ ölümünden sonra Kıpçak başbuğu Atrak'ın,⁸⁹⁸ azınlık bir maiyetiyle birlikte Gürcistan'dan tekrar kendi yurduna döndüğü belirtilmektedir.⁸⁹⁹ Lâkin onunla birlikte gelen Kıpçakların büyük bir kısmının geri dönmeyerek orada kaldığı ve Ahıskalı Türkler başta olmakta bugünkü yukarı Kür (Gogar) boyları ve Çoruh (Taok) havzasında meskûn

sahada meskûn ve çoğunluğunu Kıpçakların oluşturduğu “*Doğu Karadeniz Halkları*”ndan bahseden bir eserde Kıpçaklardan hiç söz edilmemesi de meselenin ideolojik boyutlarını açık bir şekilde sergilemektedir. Bkz: Yuri Siharulidze ve diğerleri, **Trabzon'dan Abhazya'ya Doğu Karadeniz Halkları Tarih ve Kültürleri**, 1. Baskı, Sorun Yayınları, İstanbul 1998.

⁸⁹² Bu mücadeleler için bkz: İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, VIII, 689; IX, 288-289; 294-295; X, 208, İbn Kesir, **a.g.e.**, XII, 49, 52, 68; Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, 2. Baskı, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980, ss. 6-9, 17-21, 93-97; Faruk Sümer, **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990, ss. 15-17, 28-54, 81-82.

⁸⁹³ Bala, **a.g.md.**, 1964, IV, 840; Telliöglü, Telliöglü, **a.g.m.**, 2009, ss. 3081-3082.

⁸⁹⁴ Lang, **a.g.e.**, ss. 101-102; Telliöglü, **a.g.m.**, 2015, s. 64.

⁸⁹⁵ Alasania, **a.g.m.**, s. 795.

⁸⁹⁶ Vardan, **a.g.e.**, s. 196.

⁸⁹⁷ Kıpçaklarla Ruslar arasında mücadele aralıklarla devam etmiştir. Zaman zaman şiddetini artıran bu savaşlarda Ruslar, Kıpçaklar üzerinde başarı elde edememiş, belli aralıkla vergi ödemek zorunda kalmışlardır. Hatta Rus Knezi Monomah, çocuklarına hitaben bıraktığı “*Nasihatler*”inde; “*Kıpçaklarla on dokuz kez barış antlaşması yaparak, onlara çokça davar ve kumaş verdiğini*” kaydetmiştir. Daha geniş bilgi için bkz: Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi; Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, ss. 39-42; Kurat, **a.g.e.**, 1972, ss. 78, 88-89; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 133; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 47-55.

⁸⁹⁸ Atrak, Gürcü Kralının yanına geldikten sonra Don havzasındaki akrabaları onu tekrar yurduna çağırırlar ama bunda pek başarılı olamazlar. Bunun üzerine elçiyle beraber bir demet kuru çimen otu gönderirler. Bu sembol ile birlikte vatanî duyguları depreşen Atrak, hemen otağını toplayarak yurduna geri döner. Bkz: Gumilyov, **a.g.e.**, 2003, s. 270.

⁸⁹⁹ Telliöglü, **a.g.e.**, 2009, s. 75. Ayrıca Gürcü Türkolog Alasania, bir kısım Kıpçakların Gürcüler arasında asimile oldukları yönündeki görüşlerin aksine, önemli bir kısmının Atrak liderliğinde tekrar bozkırlara geri döndüğünün de iddia edildiğini söylemektedir. Bkz: Alasania, **a.g.m.**, s. 794.

Türklerin atalarını teşkil ettiği bilinmektedir.⁹⁰⁰ Zira bugün Atabegler Yurduunu içine alan “*Ahıska, Ahılkelek, Altunkale, Çıldır, Ardahan, Göle, Posof, Şavşat, Ardanuç, Oltu, Bardız, Nariman, Tortum ve Yusufeli*” halkının konuştuğu Türkçe,⁹⁰¹ Kuman-Kıpçak Türkçesinin günümüzdeki tezâhürüdür (**Bkz: Ek-1**).⁹⁰² Ayrıca sarı saçlı, ak tenli, gök gözlü ve uzun boylu olan Kıpçakların,⁹⁰³ bugün de bölge halkının kumral tipinde yaşadığı birçok araştırmacı tarafından ifade edilmektedir.⁹⁰⁴

1.4.1.4. Kral IV. David Sonrasında İç Karışıklıklar

Kurucu David'in 1125'teki ölümünden sonra Gürcü devleti 1170'e kadar yaklaşık 50 yıl iç karışıklıklarla mücadele etmiştir. Bu dönemde tahtta I. Demetle (1125-1156) ve III. Georgi (1156-1184) bulunmaktaydı.⁹⁰⁵ Bu dönemde de Kıpçakların Gürcistan Krallığındaki faaliyetlerinin devam ettiği görülmektedir. Nitekim III. Georgi zamanında Gürcü soyluları eski güçlerini geri kazanmak için bir araya gelmiş ve 1177'de, ülkenin en büyük derebeylerinden Orbelian ailesi önderliğinde isyan etmişlerdi.⁹⁰⁶ IV. David döneminde kurulan düzenin yıkılmasını isteyen bu grup hem Kralı hem de ona

⁹⁰⁰ Daha geniş bilgi için bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, ss. 376-380; Aygıl, **a.g.e.**, ss. 24-27.

⁹⁰¹ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 85-86, 459; Yılmaz Öztuna, **Büyük Türkiye Tarihi**, 2. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1983, XIII, 351; Çınar, **a.g.e.**, s. 20.

⁹⁰² Nitekim bugünkü Ahıska bölgesi ağzının, Artvin ilinin “*Ardanuç, Artvin Merkez, Yusufeli, Şavşat*” ilçeleri, Ardahan'ın “*Posof yöresi*” ile büyük ölçüde paralel, Erzurum'un “*Çoruh ırmağı ve kollarındaki yerleşim birimleri*” ile pek çok özellik bakımından ortak, bazı hususlarda ise “*Doğu Karadeniz ağzları ile de ortaklaşan yönere sahip olduğu*” belirtilmektedir. Bkz: Serdar Bulut, “*Ahıska Bölgesi Türkleri Ağzından Derleme Sözlüğüne Katkılar-I*”, **Erzincan Üniversitesi Uluslararası Ahıska Türkleri Sempozyumu (11-13 Mayıs 2017), Bildiriler Cilt I**, Editör: Hüsrev Akın, Erzincan 2017, ss. 105-114.

⁹⁰³ Ayrıca Kıpçakların antropolojik özellikleri için bkz: Salim Göhçe, “*Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçaklar'ın Rolü*”, **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Samsun 13-17 Ekim 1986) Bildirileri**, haz., Mehmet Sağlam ve diğerleri, Eser Matbaası, Samsun 1988, s. 484; Kalafat, **a.g.e.**, ss. 261-262.

⁹⁰⁴ Kurat, **a.g.e.**, 1972, s. 84; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 58, 309. Ayrıca konuyla ilgili geniş bir araştırma için bkz: İsmail Kayabalı-Cem Arslanoğlu, “*Osmanlıların Fethinden (9 Ağustos 1578 yılından) Önce Kuzey Doğu Anadolu Sınırlarımızdaki Ardahan, Çıldır, Posof, Hanak Bölgesinin Türklüğü, Köyleri ve Köy Adları*”, **Türk Kültürü**, Yıl XI, Sayı 126, Ankara 1973, ss. 54-63.

⁹⁰⁵ Tellioğlu, **a.g.e.**, 2004, s. 124.

⁹⁰⁶ Bu ailenin Dağıstan üzerinden gelerek bölgeye yerleşen bir Türk topluluğu olduğuna dair görüşler vardır. Bkz: Bala, **a.g.md.**, 1964, IV, 837-838; M. Fahrettin Kırzioğlu, “*Selçuklulardan Önce Armenia'ya/Yukarı Eller'e Hâkim Olanlar*”, **Türk Tarihinde Ermeniler: Tebliğler ve Panel Konuşmaları**, 26-27 Mayıs, İzmir 1983, s. 140; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 22-31; Alasania, **a.g.e.**, ss. 144-157.

destek olan Kıpçakları hedef almaktaydı.⁹⁰⁷ 1177’de vukû bulan bu isyanda İvane Orbelian, eristavların⁹⁰⁸ desteğiyle hazırladığı 30.000 kişilik bir orduyla Krala karşı harekete geçmiştir.⁹⁰⁹ Gürcistan tarihinde köklü ve nüfuzlu bir aile olan Orbelianların isyanı, Kral tarafından Kıpçakların yardımı ile 1177’de bastırılmış, isyanın lideri İvane Orbelian,⁹¹⁰ Kral III. Georgi tarafından öldürtülerek diğer düşmanlara gözdağı verilmiştir.⁹¹¹ Daha sonra Kral Georgi, feodal lordların bir daha ayaklanıp ülkeyi kaosa sürüklemelerinin önünü almak için, olaya karışan bütün üst düzey memurları görevlerinden uzaklaştırmış, yerlerine kendi güvenilir adamlarını yerleştirmiştir. Bunlar arasında da ordunun başına atanan “Kubasar”⁹¹² ve üst düzey bir göreve getirilen “Kutlu Arslan” gibi Kıpçak liderlerini görmekteyiz.⁹¹³ Kırzioğlu, “Kıpçaklı Kubasar sayesinde yeniden Krallığına ele geçiren III. Georgi’nin, Kubasar’ı bütün ülkesinin Başkomutanı tayin ettiğini” ifade ederek, “Kralın ölümüne kadarki son 7-8 yılında ‘Aphaz-Kartvel-Meskh Ülkeleri’nin tek ve kudretli Başkomutanı, bu eşsiz kahraman ve dirayetli Kubasar Beğ olduğunu” vurgulamaktadır.⁹¹⁴

Kral III. Georgi’nin Kıpçakların desteğiyle Orbelian ailesini ortadan kaldırması, o zamana kadar soylu ailelere karşı en büyük hareket olarak değerlendirilmektedir. Bagratlılarla asırlarca rekabet halinde olan bu aile, Bagratlılardan sonra ülkenin en ünlü derebeyi konumundaydı. IV. David döneminde Bagratlılarla uzlaşsalar da, daha sonra Krallığın zayıflamasını fırsat bilerek muhalefete başlamışlar, çıkardıkları isyan Kıpçaklar yardımıyla kanlı

⁹⁰⁷ Telliöğlü, **a.g.m.**, 2015, ss. 63-64.

⁹⁰⁸ Zamanla “mahalli idareci” anlamında kullanılan Eristav sözü, Gürcüce “ordu” anlamına gelen “eri/eris” ile “baş” anlamına gelen “tavi” kelimelerinin birleştirilmesiyle oluşturulmuştur. Büyük bir orduya hükmetmekle beraber, belli bir eyalete sahip olan kişi olarak da bilinmektedir. Osmanlı’da Beylerbeyiliğin karşılığı olarak kabul edilmektedir. Eristav daha sonra “halk” anlamında da kullanılmıştır. Bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 28; Telliöğlü, **a.g.e.**, 2009, s. 12; Subaşı, **a.g.e.**, s. 2.

⁹⁰⁹ Rasonyi, **a.g.m.**, 1939, s. 414; Telliöğlü, **a.g.e.**, 2004, s. 124; Telliöğlü, **a.g.e.**, 2009, ss. 90-92.

⁹¹⁰ Vardan’a göre Orbelyanların hazinesini yağmalatan Kral, İvane’nin gözlerini çıkarttırarak ailesini öldürtmüştür. Bkz: Vardan, **a.g.e.**, s. 209.

⁹¹¹ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 22.

⁹¹² Kırzioğlu, aslen “Kurbasar” şeklinde ve Kıpçakça olan bu ismin: “Kur/Kor-Basar” yani “ordu saflarını bozar” anlamına geldiğini ifade etmektedir. Bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 128-129.

⁹¹³ Brosset, **a.g.e.**, 2003, ss. 355-356; Vardan, **a.g.e.**, s. 209; Berdzenişvili-Canaşia, **a.g.e.**, ss. 146-148; Telliöğlü, **a.g.e.**, 2004, s. 124; Safran, **a.g.m.**, 2002, II, 789.

⁹¹⁴ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 130.

bir şekilde bastırılmış, böylece bu isyan Orbelianların sonunu da beraberinde getirmiştir. Kral III. Georgi, Kıpçak müttefiklerinin desteği neticesinde, IV. David sonrasında bozulan iç istikrarı tekrar sağlamış ve her zaman devletin yanında olan Türk müttefiklerini iş başına getirmiştir.⁹¹⁵

1178 yılında Kral III. Georgi, hiç erkek evladı olmadığından dolayı, Başkomutan Kıpçaklı Kubasar'ın huzurunda bütün Eristavlara ve Komutanlara İncil üzerine yemin ettirerek, anası tarafından Kıpçak olan, kızı Tamara⁹¹⁶ için biat almış, bu sayede hem tahtına ortak hem de kendine halef olmasını sağlamıştır.⁹¹⁷ Kralın görev değişiminde de Kıpçaklara dayanarak Kraliçe için biat alması, Türklerin Gürcistan tarihinde ne kadar etkili olduğunu bir daha gözler önüne sermektedir. Rasonyi de, “*Macaristan, Bulgaristan, Romanya*⁹¹⁸ ve *Rusya*”dan başka “*Gürcistan*”ın da hayatında Kuman-Kıpçakların önemli rollerinin olduğunu vurgulamakta ve “*Gürcistan’da XII. yüzyılda Kumanlar faaldirler. Gürcistan’ın parlak çağının büyük başbuğu Kubasar Kıpçaklıdır. Kraliçe Tamara’nın damarlarında da Kıpçak kanı vardır*” diyerek “*Kıpçakların Gürcistandaki faaliyetleri*”nden övgüyle bahsetmektedir.⁹¹⁹ Ayrıca Gürcü yazarlardan oluşan bir eserde de Kraliçe Tamara’nın annesinin bir “*Alan/Kıpçak Prensesi*” olduğu vurgulanmaktadır.⁹²⁰

⁹¹⁵ Tellioglu, **a.g.e.**, 2009, ss. 91-92.

⁹¹⁶ Kırzioğlu, Tamara'nın Kartvel tarihinde ilk “*Kraliçe*” olduğunu vurgulamakta ve “*Oset (Alan) Kralı Huddân’ın güzelliğiyle meşhur Kıpçaklı bir prensesten doğma kızı olan Burduhan ile III. Geori’nin biriçik evlâdı*” olduğunu ifade etmektedir. Bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 131.

⁹¹⁷ Brosset, **a.g.e.**, 1849, ss. 382-401; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 130-131.

⁹¹⁸ Rasonyi, XV-XVI. yüzyıllarda arşiv belgelerinde geçen Kıpçak isimli “*Romen Devlet Büyüklere*”ni şu şekilde vermektedir: “*Akbaş, Akkuş, Aslan, Azgır/Azgur, Balaban, Balak, Barak, Bars, Bibars, Belcir, Buçuk, Buga, Buldur, Berendey, Berkiş, Bilik, Bolsun, Bonçak, Borçul, Bulmaz, Bura, Busduğan, Çakan, Çege, Çolpan, Çurtan, Çura, Çutur, Dorman, Gürhan, Orda, Ordubas, Ötemiş, Kara, Karaiman, Karaba, Kazan, Kuman, Kumandur, Payandır/Bayındır, Soltan, İman, Temirta, Temiş, Tobuk, Toğrul, Toldba, Tonguz, Tok, Tokman, Toksaba, Turuntay, Törtaba, Tuttarkan, Ulan*”. Bkz: Rasonyi, **a.g.e.**, 1971, s. 151. Öte yandan bu isimlerin birçoğuna “*Osmanlı Tahrir Defterleri*”nde de rastlamaktayız. Bkz: Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 40, 61, 118, 192, 340, 359, 427. Uyğur, **a.g.m.**, ss. 608-609.

⁹¹⁹ Boswell, **a.g.m.**, ss. 68-85; Rasonyi, **a.g.e.**, 1971, s. 145; Rasonyi, **a.g.m.**, 1939, s. 414.

⁹²⁰ Siharulidze vd., **a.g.e.**, s. 136.

1.4.1.5. Kıpçakların Kraliçe Tamara Dönemini (1184-1213) İhyâsı ve Sonraki Faaliyetler

Kurucu Kral IV. David'in akrabalarıyla ittifak ederek, Selçuklulardan alınacak yerlerin kendilerine verilmesini yani iskânlı yerleşim şartını koşarak, başbuğları Atrak önderliğinde Kıpçakları davet ettiğini yukarıda zikretmiştik.⁹²¹ Dolayısıyla bu Kıpçak-Gürcü Birliğiyle Gürcü Kralı IV. David döneminde hızla güçlenen Gürcistan, Kraliçe Tamara'yla tarihinin en ihtişamlı dönemini yakalamıştır.⁹²² Şengelia, bu dönemde “*Gürcü Feodal Devleti*”nin tam bağımsızlığına kavuştuğunu ifade etmektedir.⁹²³ Saray da, bu devirde devletin sınırlarının “*Azerbaycan’dan Kuzey Kafkasya’ya, Erzurum’dan Gence’ye kadar uzandığını ifade etmekte ve Gürcistan’ın neredeyse bir ‘Kafkas imparatorluğu’ haline geldiğini*” vurgulamaktadır.⁹²⁴

İlgili yerde ifade edildiği gibi Kral III. Georgi, daha sağlığında veliaht sorununu çözmek için Kıpçak başbuğu Kubasar’ın desteği ile kızı Tamara’ya taç giydirmiş ve sağında oturarak Kraliçe ilan etmişti. Kral ile Kraliçe altı yıl ülkeyi beraber yönettikten sonra 1184’de Kral III. Georgi’nin ölümü üzerine⁹²⁵ kızı Tamara Gürcü tahtına tek başına sahip oldu.⁹²⁶ Dolayısıyla anası tarafından Kıpçak olan Kraliçe Tamara da, Türklerin önünü açmış⁹²⁷ ve bu sayede Kartvel/Gürcü devleti, döneminin en ihtişamlı çağını yakalamıştır. Bu durum ileride Gürcü/Kartvel aristokratlarının memnuniyetsizliğini de beraberinde getirecektir. Nitekim çok geçmeden bazı aristokrat muhalifler,

⁹²¹ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 122.

⁹²² Tellioğlu, **a.g.e.**, 2009, s. 92. Ayrıca konuyla ilgili geniş araştırma için bkz: Ayşe Beyza Büyükcınar, “*Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdarı: Kraliçe Tamar*”, **Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Yıl 2017, Cilt 3, Sayı 4, ss. 31-46.

⁹²³ Şengelia, **a.g.m.**, 1998, s. 14.

⁹²⁴ Mehmet Saray, “*Gürcistan ve Gürcüler*”, **Kafkas Araştırmaları III**, İstanbul 1997, s. 9; Gümüş, **a.g.t.**, s. 34.

⁹²⁵ Babası III. Georgi öldüğü sırada Tamar Hatun’un, Tiflis yakınında yer alan “*İsan Kalesi*”ndeki sarayında, eğlenceler ve musikiyle zaman geçirdiği ve babasının ölüm haberini aldığı zaman, “*Kıpçak töresi*”ne göre saçlarını yolduğu, elleriyle yanaklarını tırmaladığı kaydedilmektedir. Bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 131; Gökbel, **a.g.e.**, s. 258.

⁹²⁶ Brosset, **a.g.e.**, 2003, ss. 356-357; Vardan, **a.g.e.**, s. 211; Subaşı, **a.g.e.**, s. 21.

⁹²⁷ Benzer uygulamayı annesi tarafından Türk olan Abbâsî halifesi Mu’tasım-Billâh (833-842) döneminde de görmekteyiz. Bkz: Casim Avcı, “*Mu’tasım-Billâh*”, **DİA**, İstanbul 2006, XXXI, 380-382. Ayrıca Halife Mu’tasım devrinde Türklerin siyasi faaliyetleri için bkz: Yıldız, **a.g.e.**, 1980, ss. 89-104.

daha önceden sahip oldukları itibarlarını yeniden ele geçirmenin yollarını aramaya başlamışlar, bunu gerçekleştirmek için de Kraliçe'ye baskı yaparak başkomutan Kıpçaklı Kubasar'ın görevden alınmasını talep etmişlerdir.⁹²⁸ Bundan kısa süre sonra Kubasar felç olunca bu sefer bütün mal varlığının elinden alınması teklif edilse de, bütün teşebbüsler netice vermemiş ve kendisinden sadece Başkomutanlık ve Lori şehri geri alınarak Kraliçe tarafından görevden uzaklaştırılmıştır. Bununla birlikte Kraliçe Tamara'nın, Kubasar'ın hizmetlerinden dolayı ölünceye kadar ona karşı olan ilgi ve alâkasını sürdürdüğü kaydedilmektedir.⁹²⁹ Zira Kırzioğlu da, “*bu sâdik ve yiğit emekdara, ‘artık bütün malını müsâdere ediniz’ diyenlere karşı, Kraliçe’nin saygı gösterdiğini, vefat edinceye kadar da şefkatini esirgemedini*” ifade etmektedir.⁹³⁰

Diğer taraftan Kıpçaklı Kutlu Arslan'ın, hem Kubasar'dan boşalan Lori'yi mülk edinmek, hem de başkomutan olmak arzusuyla Kraliçe'ye karşı cephe açtığı, fakat amacı önceden anlaşıldığından öfke ile tevkif edildiği, bunun neticesinde ayaklanan ordunun isteğine uyularak Kraliçe tarafından serbest bırakıldığı görülmektedir. Nihayetinde Kraliçe boşalan başkomutanlık makamına Sargis⁹³¹ Mkhargrdzeli'yi atayarak Kubasar'dan boşalan Lori şehri'ni de timar olarak kendisine vermiştir.⁹³² Sargiste yine Kıpçaklı aileye mensup bir başkomutan olarak bilinmektedir.⁹³³ Zira Koluuzunoğlu anlamına gelen ve Gürcüce kaynaklar da daha çok “*Mkhargrdzeli*” şeklinde geçen bu Kıpçaklı beylere, ileride görüleceği üzere kendi istekleri sonucunda Kraliçe Tamara tarafından “*Atabeglik*” verilmiştir. Ayrıca Tamara'nın ordu komutanlığını yapanların da, Sargis'in oğulları “*İvane*” ve “*Zakaria/Zekeriya*”

⁹²⁸ Berdzenişvili-Canaşia, **a.g.e.**, s. 150.

⁹²⁹ Brosset, **a.g.e.**, 2003, ss. 363-364; Ateş, **a.g.t.**, ss. 97-98.

⁹³⁰ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 132.

⁹³¹ Türkmenistan'ın “*Saraks*” bölgesi, ismini Kıpçaklara mahsus “*Sargis*” adından alabileceği kuvvetle muhtemeldir. Zira bölgede Kıpçak menşeli insanlarla birlikte Kıpçak adında bir köyün varlığı da bilinen bir husustur. Bkz: Mehmet Kılıç, **Dünyadaki Türkmenler**, 1. Baskı, Özsan Matbaacılık, Bursa 1997, s. 3; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 149; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 139, 288.

⁹³² Subaşı, **a.g.e.**, s. 22. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz: Brosset, **a.g.e.**, 2003, ss. 363-370; Vardan, **a.g.e.**, ss. 217-221.

⁹³³ Daha sonra “*Kıpçak Atabegler Hükümeti*”ni yönetecek olan bu aile'ye mensup beylerin 1268'e kadarki şeceresini şöyle verebiliriz: “*Hosro/Hüsrev-Kerim/Kârim-Avak Sargis-Zakarya ve İvane- Zakarya oğlu Vahram/Behram*”. Bkz: Özder, **a.g.e.**, 26; Subaşı, **a.g.e.**, s. 32.

adında iki Hıristiyan Türk kardeş olduğu bilinmektedir.⁹³⁴ Bununla birlikte bölgedeki bu Kıpçak aleyhtarı faaliyetler kısa süre sonra Gürcü-Kıpçak Birliğini olumsuz yönde etkilemiş ve Kubasar beğ önderliğindeki bir kısım Kıpçaklar, Gürcistan'ı terk ederek Kuzeydoğu Anadolu'ya göç etmiştir.⁹³⁵

Bu dönemde Karahıtaylar, Türkistan'ı işgal edip hâkimiyetleri altına alınca Türk muhâceretinin sıklaştığı, Azerbaycan ve Arrân'da⁹³⁶ göçebe Türkmenlerin çoğaldığı görülmektedir. Buraya yerleşen Türkmen birlikleri aynı zamanda Gürcistan'a doğru akınlar yapıp, Gürcü-Kıpçak İstilâlarına karşı intikam alıyorlardı. Turan, Kraliçe Tamara döneminde “*ovalar, yayla ve dağlar, denizdeki kumlar gibi Türkmenler ile dolduğunu ve Türkmenlerin Gürcistan'a devamlı akın ve istilâlar yaptığını, esir ve ganimetler aldığını*” ifade etmektedir.⁹³⁷ Dolayısıyla bu Türkmen birliklerinin, Kıpçaklar eliyle gerçekleştirilen Gürcü yayılmasını önemli ölçüde durdurdukları gibi, Kraliçe'nin topraklarına karşı da yeniden akınlara başladığı anlaşılmaktadır.⁹³⁸ Bu sırada kuzeyden Kıpçak başbuğunun kardeşi “*Sevinç Han*”⁹³⁹ idaresinde 1195'te yeni Kıpçak kitlelerinin ülkeye gelmesiyle, onlara karşı “*Gürcü-Kıpçak*” taarruzlarının şiddetlendiği kaydedilmektedir.⁹⁴⁰

Ahincanov, zikrettiğimiz ikinci göç dalgasının Gürcü Kralı II. Georgi'nin (1156-1184) hâkimiyeti zamanında olduğunu ve Kraliçe Tamara döneminde Gürcistan'da “*Yeni Kıpçaklar*” teriminin bulunduğunu söylese de, ekserî

⁹³⁴ Brosset, **a.g.e.**, 2003, ss. 420; Vardan, **a.g.e.**, ss. 219-221; Vladimir Minorsky, **Studies in Caucasian History**, 1. Baskı, Taylor's Foreign Press, London 1953, ss. 102-105; Özder, **a.g.e.**, 26.

⁹³⁵ Mehmet Bilgin, **Doğu Karadeniz**, 1. Baskı, Serander Yayınları, Trabzon 2000, s. 86; Tellioğlu, **a.g.m.**, 2009, s. 3085.

⁹³⁶ Kür ve Aras nehirleri arasında yer alan, bugünkü Gence ve Karabağ bölgesini ihtiva eden Doğu Kafkasya'da tarihi bir bölgedir. İlk İslâmî fetihler sırasında (22/642) Arrân sınırlarının Derbend'den Tiflis'e kadar uzadığı görülmektedir. Ayrıca tarihte “*Errân*” olarak da bilinen bölgenin kuzeyinde Şirvân ve Şeki, güneyinde İrmîniye ve Azerbaycan, güneydoğusunda ise Mugân vardır. Bugün daha çok “*Aran*” şeklinde telafuz edilmektedir. Bkz: Zeki Velidi Togan, “*Arrân*”, **İA**, İstanbul 1965, I, 596-598; Abdülkerim Özyayın, “*Arrân*”, **DİA**, İstanbul 1991, III, 394-395; Kamalov, **a.g.e.**, s. 32.

⁹³⁷ Turan, **a.g.e.**, 2009, ss. 268-269.

⁹³⁸ Bu akınlarda Gürcüler'e karşı savaşan Müslüman Kıpçakların varlığı da ayrıca dikkat çekmektedir. Bkz: Togan, **a.g.e.**, 1981, ss. 199-200.

⁹³⁹ Bu isim Ahıskalı Türklerde bayan ismi olarak hâlâ kullanılmaktadır. Ayrıca Volga kıyısında “*Sevinç*” adlı bir Kıpçak şehrinin olduğu da bilinmektedir. Bkz: Orkun, **a.g.e.**, s. 231.

⁹⁴⁰ Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 269; Gökbel, **a.g.e.**, s. 59.

tarihçiler bu göçün Tamara döneminde olduğunu ifade etmektedirler. Bu da Kıpçaklarla Gürcülerin sürekli ilişki içerisinde bulduklarını göstermesi bakımından önem arz etmektedir.⁹⁴¹ Nitekim sonraki yıllarda da Gürcü-Kıpçak Birliğinin devam ettiğini, Gürcülerin Kıpçaklara dayanarak faaliyetlerini yürüttüklerini, bu sayede 602/1205-1206 yılında o dönemin önemli Türk-İslâm merkezlerinden birisi olan Ahlât şehrini kuşattıkları gibi, 603/1206-1207 yıllarında da Ahlât'a bağlı Kars'ı ele geçirdiklerini ve Erzurum'a kadar ilerlediklerini görmekteyiz.⁹⁴² İbnü'l-Esîr, o dönemde Ahlât hâkiminin “*bir çocuk (صَاحِبًا صَبِيًّا)*” olduğunu, bu sebeple ıııssız ülkede “*Gürcü-Kıpçak birliğine karşı koyacak kimsenin olmadığını, ayrıca devlet idarecisinin de ordu üzerinde nüfuzunun olmadığını*” kaydederek, “*şehrin bir süre yağmalandığını*” haber vermektedir.⁹⁴³

Kıpçak başbuğı Sevinç Han idaresinde gelen Türkler, bu sefer sadece askerî alanda değil, siyasî ve idarî alanda da bu devletin kaderine hâkim olmuşlar ve bu sayede Gürcü/Kartveller, yukarıda da ifade ettiğimiz gibi tarihin en parlak çağını yaşamışlardır.⁹⁴⁴ Zira ordunun Türkler elinde olduğu sırada Kıpçak başbuğı Kutlu Arslan'ın siyâsî mücadele vererek Türklere özgü “*Töre,*⁹⁴⁵ *Toy,*⁹⁴⁶ *İhtiyarlar Meclisi (Komenton),*⁹⁴⁷ *Meşveret ve Seçkinler Meclisi*”⁹⁴⁸ gibi “*Devlet İstişâre Meclisi*” kurdurmak suretiyle idareye “*Meşrûti Tarz*” getirmesi, Kıpçakların devlet nezdindeki önemini göstermesi açısından kayda değerdir.⁹⁴⁹ Ayrıca bu kurumun Gürcistan'da “*Tanadgoma/Danışma Kurulu*” adı altında kurulması, Kıpçakların da bu uygulamadan haberdar olduklarını ve her fırsatta hayata geçirdiklerini

⁹⁴¹ Ahincanov, **a.g.e.**, s. 42.

⁹⁴² İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, X, 236, 249, 268; Turan, **a.g.e.**, 1980, ss. 106-111; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 102; Göhçe, **a.g.m.**, s. 481.

⁹⁴³ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, X, 236-237.

⁹⁴⁴ Brosset, **a.g.e.**, 1849, s. 363; Kafesoğlu, **a.g.e.**, 1998, s. 191; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 58-59.

⁹⁴⁵ Ermeni harfli “*Kıpçak Türkçesi*”yle yazılmış “*Töre Bitigi*”nde, “*Töre/Töra*” kavramı aynı zamanda “*mahkeme, kanun, kural, hak, hukuk, hüküm ve hâkim*” anlamında kullanılmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz: Kasapoğlu Çengel, **a.g.m.**, 2007, ss. 82-85.

⁹⁴⁶ Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, III, 141.

⁹⁴⁷ Kurat, **a.g.e.**, 1937, s. 136.

⁹⁴⁸ İbn Fazlan, **a.g.e.**, 1975, s. 30.

⁹⁴⁹ Brosset, **a.g.e.**, 1849, s. 407; Kafesoğlu, **a.g.e.**, 1998, ss. 259-261; Bala, **a.g.md.**, 1964, IV, 840; Togan, **a.g.e.**, 1981, s. 200.

göstermesi açısından önemi haizdir.⁹⁵⁰ Nitekim XIV-XV. yüzyıllarda Kıpçaklı Atabeglerce hazırlanan “*Beka ve Ak-Buğa/Buğra Kanunnamesi/Sudebnik Beka i Agbugi*”⁹⁵¹, yine Kıpçaklar tarafında XVI. yüzyıl’da Ermeni harfli “*Kıpçak Türkçesi*”yle yazılmış ve “*hukuk belgeleri*” diye bilinen “*Töre Bitigi/Armiyanskiy Sudebnik*” bu tezimizi destekler mâhiyettir.⁹⁵²

Böylece Kraliçe Tamara, devlet işlerinin bir heyet tarafından görüşülüp karara bağlanması için zikri geçen “*Danışma Kurulu*” oluşturulmasını kabul etmiş ve bundan sonra Gürcü Krallarının sonsuz yetkileri “*İstişâre Meclisi*”yle kısıtlanmıştır. Dolayısıyla bu kurum sayesinde Kıpçak başbuğları ve Eristavların, meşru yollarla devlet idaresinde yer alma imkânı buldukları görülmektedir. Ayrıca Kıpçaklı Kutlu Arslan ise bu sayede devletin idaresinde söz sahibi olan önemli kişilerden birisi haline geldiği kaydedilmektedir.⁹⁵³

Kıpçakların bu ikinci göçününde ilk göçte olduğu gibi Rusların baskısı sonucu olabileceği kanaatindeyiz. Şöyle ki; 1185’de Ruslarla vukû bulan “*İgor Bölüğü Savaşı*”⁹⁵⁴ sonrasında Rus birlikleri, her ne kadar Kıpçaklar tarafından ağır yenilgiye uğramış olsalar da, 1110-1113 yıllarındaki gibi birleşik Rus birliklerinin ilerlemesiyle, Kıpçakların geçinecek yer darlığı çektiği ve bu sebeple de zaman zaman yer değiştirdiklerini görmekteyiz.⁹⁵⁵ Dolayısıyla bu

⁹⁵⁰ Mustafa Safran, **Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lügalere Göre Kuman/Kıpçaklar’da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, 1. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993, s. 57.

⁹⁵¹ Özder, **a.g.e.**, s. 50; G. D. Cambuiya, **Ulojeniya Beka i Agbuga (Beka ve Ak-Buğa Kanunnamesi)**, <http://enc.biblioclub.ru/Termin/1515341>, Erişim Tarihi (04.12.2017). Bu Kanunnameyi hazırlayanların yeri Ahıska/Zanav Köyü ve Zanav’daki tarihî Çule manastırı olmuştur. Bkz: Dadayev, **a.g.m.**, Erişim Tarihi (04.12.2017).

⁹⁵² Kasapoğlu Çengel, **a.g.m.**, 2012, ss. 29-31.

⁹⁵³ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 132; Berdzenişvili-Canaşia, **a.g.e.**, s. 151.

⁹⁵⁴ Zaman zaman şiddetini artıran “*Rus-Kıpçak mücadelesi*”nde Ruslar, Kıpçaklar üzerinde kesin bir zafer elde edememiştir. Bununla birlikte 1185’te Başbuğ Konçak idaresindeki Kıpçak ordusu, Seversk Knezi İgor Svetasloviç bölüğünü aşağı Don havzasında kuşatarak tamamen yok ettiği bilinmektedir. Hatta bu savaş Rusların Millî destanı olan “*Slovo o Polku İgoreve/İgor Bölüğü Destanı*”ın yazılmasına sebep olmuştur. Bu destanda Ruslara hitaben, “*bayraklarını indirmeleri, kılıçlarını kınlarına sokmaları, dedelerinden kalan şerefin artık sona erdiği*” kaydedilmektedir. Dolayısıyla bu yenilgiden sonra Ruslarla Kıpçaklar arasında ciddi bir çarpışma/savaş söz konusu değildir. Daha geniş bilgi için bkz: Rasonyi, **a.g.m.**, 1939, s. 409; Kurat, **a.g.e.**, 1987, ss. 39-42; Kurat, **a.g.e.**, 1972, ss. 78, 88-89; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 133; Safran, **a.g.m.**, 1987, s. 276; Yücel, **a.g.e.**, ss. 66-67; Mualla Uydu Yücel, “*Kuman-Kıpçaklar’ın Tarihinde İgor Destanı’nın Yeri ve Önemi*”, **Bellekten**, Cilt LXX, Sayı 258, Ağustos 2006, ss. 223-237; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 47-55.

⁹⁵⁵ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 133; Yücel, **a.g.m.**, 2006, ss. 223-237; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 47-55.

yeni yer arayışları içerisinde olan Kıpçakların, önceden gelen Gürcistan bölgesindeki akrabalarının yanlarına yerleştikleri anlaşılmaktadır.⁹⁵⁶ Böylece Kurucu IV. David'in 1118'de getirdiği Kıpçaklarla, Kraliçe Tamara döneminde gelen Kıpçakların ayırt edilmesi için, David'in getirdiklerine “*Eski Kıpçaklar*”, Tamara'nın getirdiklerine ise “*Yeni Kıpçaklar*” denilmesi âdet olmuştur.⁹⁵⁷ Neticede XII. yüzyılın sonlarına doğru Kafkaslara gelen bu ikinci Kıpçak kitlelerinin de, aynı yüzyılın başında gelen Kıpçaklar kadar kalabalık oldukları ve bunların da Hıristiyanlığı kabul ettiği kaydedilmektedir. Zira Çağdaş Gürcü tarihçileri de bu yeni Kıpçak kitlesi hakkında: “*Tamar döneminin son yıllarında Gürcistan'a birçok yabancı insanlar gelip yerleşti*” diyerek üstü kapalı da olsa bilgi vermektedir.⁹⁵⁸ Ayrıca Tamara döneminde gelen “*Yeni Kıpçaklar*”ın ekserî Gürcü-Ortodoks Kilisesine bağlı olmakla beraber, bir kısmının da 1200 yılında alınan Ânî Şeddâdî Emirliğindeki Ermeni Gregoryan Mezhebine girdikleri görülmektedir.⁹⁵⁹

Şunu da belirtelim ki, eski ismi Gümrü sonra Aleksandropol, 1924'den itibaren de Leninakan diye bilinen yerleşim biriminin güneyinde ve Elegez (Arakaz/Alagöz) Dağının kuzeybatı eteğine düşen Ertik/Artık Kasabası civarında, 1908 yılında 808 nüfuslu “*Kıpçak*” adlı (şimdiki adı Ariç) bir Ermeni Köyünün ve Kıpçak Çayının bulunması dikkat çekicidir. Bununla birlikte burada Kıpçak Manastır anlamında asıl adı “*Kıpçak'a Vank/ Hpçah'a Vank*”⁹⁶⁰ olduğu halde, “*Haric-a Vank*” diye de bilinen XIII. yüzyıldan kalma bir tapınağın varlığı da, Kıpçakların bir kısmının Gregoryan Mezhebine girdiğini doğrulamaktadır.⁹⁶¹ Zira Kazak Türkolog Garkavets'te bu bilgileri doğrulamakta, yalnız Manastır'ın yapım tarihini XII. yüzyıl⁹⁶² olarak

⁹⁵⁶ Yücel, **a.g.m.**, 2007, ss. 62-64.

⁹⁵⁷ Brosset, **a.g.e.**, 1849, s. 348; Togan, **a.g.e.**, 1981, s. 200; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 122.

⁹⁵⁸ Berdzenişvili-Canaşia, **a.g.e.**, s. 155.

⁹⁵⁹ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 129, 134-136; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 409-410.

⁹⁶⁰ Ermenice Hpçah “*Kıpçak*”, Vank ise “*Kilise, Manastır, Keşiş Yurdu*” anlamına gelmektedir.

⁹⁶¹ Ali Soybat Sumbatzade, **Azerbayjansı: Etnogenez i Formirovaniye Naroda (Azerbaycanlılar: Köken ve Halkın Oluşumu)**, 1. Baskı, Elm Yayınları, Bakü 1990, s. 147; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 136; Gökbel, **a.g.e.**, s. 310.

⁹⁶² Aleksandr Garkavets, “*Kıpçakoyazıçnıye Armyane i Kıpçakskoye Armyano-Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye XVI-XVII Vekov (Ermeni Kıpçakçası ve XVI-XVII. yüzyıl Ermeni Kıpçak Yazı Metinlerinde Kıpçak Mirası)*”, **Töre Bitiği (Kanun Kitabı) 1519-1594**, Baur Yayınları, Alma-Ata 2003, s. 759.

göstermektedir. ⁹⁶³ Aynı zamanda Elegez güneyinde, yine XIII. yüzyıldan kalma Aştarak/Eşterek ⁹⁶⁴ kasabası kilisesiyle, Iğdır'da bir Kuçah/Kıvçak köyünün varlığı "*Yeni Kıpçaklar*"ın Elezeğ dağı çevresine ve Aras nehri'nin sağ taraflarına yayıldığını gösterir. Ayrıca Doğu Anadolu ile Ahıska (Atabegler Yurdu) başta olmakta, Borçalı ve Azerbaycan'ın ⁹⁶⁵ birçok bölgesinde Hıristiyan Kıpçaklardan kalma yerleşim birimlerinin varlığı, ⁹⁶⁶ Kıpçakların ne kadar geniş bir sahaya yayıldığını ve Kraliçe Tamara döneminde devlet sınırlarının ne kadar genişlediğini göstermektedir. ⁹⁶⁷

Kısa bir sürede tamamen Hıristiyanlığı benimseyen ve Gürcü dilini öğrenen bu Kıpçaklarla Gürcüler/Kartveller arasındaki ilişkiler, XIII. yüzyılın ilk yarısındaki bazı hadiseler dışında hep dostluk çizgisinde devam etmiştir. Hatta bazı araştırmacılara göre, bugün her üç Kartvel/Gürcü'den birinin Kıpçak antropolojik özelliklerine sahip olduğu vurgulanmaktadır. ⁹⁶⁸ Gömeç ise "*bügünkü Gürcülerde % 50 oranında Kıpçak kanının olabileceğini*" belirtmektedir. ⁹⁶⁹ Bu da iki taraf arasındaki kaynaşmanın boyutunu göstermesi açısından önemi haizdir. Bu sebeptendir ki Tellioğlu, Gürcülerin diğer Türk boylarıyla yapmış oldukları mücadeleleri Türk-Gürcü/Kartvel Mücadelesi olarak değil, bir "*din çatışması*" olarak değerlendirmektedir. ⁹⁷⁰

Öte yandan Kraliçe Tamara ordusunda da Kıpçaklardan sıkça söz edildiğini, devlete karşı bazı silahlı isyanlarda, Kıpçakların sürekli iktidarın yanında yer aldığını görmekteyiz. Dolayısıyla bu dönemde de gösterilen

⁹⁶³ Aynakulova da, hâlâ ayakta olan bu Manastır'ın yapım tarihini XI. yüzyıl olarak gösterse de, kanaatimizce de doğru olanı XIII. yüzyıldır. Bkz: Gülnisa Aynakulova, "*Gregoryan Kıpçaklara Dair*", **Belleten**, Cilt LXIX, Sayı 256, Aralık 2005, s. 5.

⁹⁶⁴ Muhtemelen burası da; Başkırt boyu, "*Eşterek/Heşterek/İşterek*" kolunun Kıpçaklar ile bu bölgeye yerleşen topluluğundan kalma bir yerleşim yeridir.

⁹⁶⁵ Azerbaycan'ın Türkleşmesinde Kıpçakların önemli ölçüde rolü olmuştur. Zira bir kısım Kıpçakların Derbend tarikiyle bölgeye gelerek, Selçuklularla birleştiği ve İslâm'ı kabul ederek onların hizmetine girdiği bilinen bir husustur. Bkz: İsmail Kayabalı, Cemender Arslanoğlu, "*Türk Azerbaycan*", **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, Cilt 25, Sayı 218, Ankara 1976, ss. 48-49; Gömeç, **a.g.e.**, 1999, ss. 8-12; Çandarlıoğlu, **a.g.e.**, s. 85.

⁹⁶⁶ Bu yerleşim birimleriyle ilgili daha geniş bilgi için bkz: Vladimir Minorsky, "*Suldus*", **İA**, İstanbul 1970, XI, 11; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1972, ss. 13-15, 19-20; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 137-139, 162-181; Sumbatzade, **a.g.e.**, s. 147; Hacıali, **a.g.e.**, s. 123.

⁹⁶⁷ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 137; Gökbel, **a.g.e.**, s. 311.

⁹⁶⁸ Lang, **a.g.e.**, ss. 17-18; Tellioğlu, **a.g.m.**, 2009, s. 3083.

⁹⁶⁹ Gömeç, **a.g.e.**, 1999, s. 9.

⁹⁷⁰ Tellioğlu, **a.g.m.**, 2009, s. 3083.

başarıların temelinde yatan unsurun yine Kıpçaklar olduğu anlaşılmaktadır.⁹⁷¹ Ayrıca yukarıda geniş bir şekilde izah ettiğimiz “*Gürcüler*” tabirini sadece Kartveller diye algılayan Avrupalılar, Hıristiyan Kıpçakları göz ardı ederek zikri geçen Gürcü taarruzlarını “*Gürcülerin Haçlı Seferleri/La Croisade Georgiens*” olarak nitelemişlerdir.⁹⁷²

XIII. yüzyıldan itibaren Kür, Çoruh ve Aras Boylarına yayılarak bir kısmı “*Gürcü Ortodoks Kilisesi*”ne, diğer bir kısmı da “*Ermeni Gregorian Kilisesi*”ne bağlandıklarından dolayı Türkçe konuşmalar da, sırf “*Hıristiyan/Haçperest*” oldukları için bu Kıpçaklara bölgesel veya mezhepsel anlamda “*Gürcü*” veya “*Ermeni*”⁹⁷³ denilmesi âdet olmuştur.⁹⁷⁴ Zira yukarıda da görüldüğü üzere, hem Kral IV. David dönemi hem de Kraliçe Tamara döneminde Erdebil/Tebriz ve Ahlât ile Trabzon önlerine kadar giden, atlı, savaşçılıklarıyla meşhur Abhaz/Gürcü ordu birliklerinin Eski ve Yeni Kıpçak Erleri olduğu bilinmektedir.⁹⁷⁵ Bununla birlikte Kraliçe Tamara dönemi, Gürcü Krallığının yükselişinin son devresini teşkil etmektedir. Zira bu döneme ait paralarda da, daha önce kullanılmayan “*dinin ve dünyanın ışığı*”, “*muhteşem*” gibi Kraliçeyi tavsif eden unvanlar, bu yükselişin boyutlarını gözler önüne sermektedir.⁹⁷⁶ Dolayısıyla her ne kadar bazı tarihçiler tarafından göz ardı edilse de,⁹⁷⁷ Gürcü-Kıpçak ittifakından doğan bu yükseliş ve bu sayede yapılan faaliyetler, sadece Gürcüler arasında değil çevre milletlerin tarihinde de önemli ölçüde yer almaktadır.⁹⁷⁸ Nihayetinde Dünya Tarihi açısından Türklerin yeri ne ise, Gürcü/Kartvel Tarihinde de Kıpçakların yeri o kadar önemlidir.

⁹⁷¹ Ahincanov, **a.g.e.**, s. 134.

⁹⁷² Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 269.

⁹⁷³ Kasapoğlu Çengel, **a.g.m.**, 2007, s. 78.

⁹⁷⁴ Aynakulova, **a.g.m.**, s. 5.

⁹⁷⁵ Fahrettin Kırzioğlu, “*Ahıska Bölgesi ve Türklük*”, **Türk Kültürü**, Yıl VIII, Sayı 87, Ankara 1970, s. 35.

⁹⁷⁶ **Money in Georgia**, s. 35.

⁹⁷⁷ Siharulidze vd., **a.g.e.**, ss. 15-169.

⁹⁷⁸ Kraliçe Tamara farklı milletlere mensup şair ve edipler tarafından da övgüyle anılmıştır. Gürcüler de Tamara’ya “*Dedopali/Kraliçe*” yerine “*Mepe*” yani “*Kral*” ünvanını vererek onun gücünü vurgulamak istemişlerdir. Ayrıca meşhur Gürcü edîbi Şota Rustavelli (1172-1216) de bu dönemde yetişmiştir. Bkz: Tellioglu, **a.g.e.**, 2009, ss. 105-106.

Yine bu dönemde Gürcistan'da başkomutan ve Msakhuriler⁹⁷⁹ unvanına sahip Kıpçaklı Zakaria/Zekeriya ve İvane kardeşlerini faaliyetleri kayda değerdir. Zira onlar bu sayede doğuda Azerbaycan Atabeyliği, güneyde ise Ahlât emirleri ile savaşarak Kür ırmağının sağını yurt edinmişlerdir. Yine böyle bir sefer esnasında Başkomutan Zekeriya Azerbaycan coğrafyasına doğru hareket ederken, kardeşi İvane ise Ahlât üzerine sefer düzenledi. İvane bu sefer sırasında başarı elde edemeyerek esir düşmüşse de, sonrasında kızı Tamta'yı Melik Eşref ile evlendirerek bu esaretten kurtulmuştur.⁹⁸⁰ Olayla ilgili geniş bilgi veren Genceli Kiragos'un kaydına göre: *"1210/1211'de (Kıpçaklı) Zakaria ve İvane komutasındaki Gürcü (Kıpçak) ve Ermeni birlikleri, Ahlât'a doğru yola çıktılar. Zakaria ve İvane'nin ordusu galip geldi ve Ermeni bölgesini Rum hükümdarı Melik Eşref'ten kurtardılar. Lakin İvane esir düştü. Kardeşini kurtarmak için Zakaria, Melik Eşref'e çok sayıda kale verdi ve ayrıca 5.000 esir düşen Müslümanı salıvereceğine dair söz verdi. Bundan başka İvane, kızı Tamta'yı da Sultan'a vermek zorunda kaldı."*⁹⁸¹

Bu sırada Sargis'in oğlu Zekeriya 1212'de vefat edince, Kraliçe Zekeriya'nın kardeşi İvane'yi yanına çağırarak ona kardeşinin mevkii olan başkumandanlığı verme teklifinde bulundu. Bu teklifi kabul etmeyen İvane, kendisine Türklere özgü *"Atabeg"* unvanının verilmesini Kraliçe'den istedi. Her ne kadar Gürcistan Kraliyet sisteminde böyle bir *"Atabeglik Kurumu"* bulunmasa da Kraliçe, İvane'ye *"Atabeg"* unvanı, Zekeriya'nın oğlu Prens Vahram/Behram'a⁹⁸² ise Msakhuriler şefi unvanı verildi.⁹⁸³ Öte yandan 1207'de Kraliçe Tamara, oğlu Georgi'yi yayına yardımcı tayin etmiş ve 1213

⁹⁷⁹ Belirli bir sosyal topluluğu ifade eden Msakhuriler, yine belirli bir görevi yerine getirmek için efendisine hizmet eden kişi veya yardımcılarıdır. Bkz: Subaşı, **a.g.e.**, s. 23.

⁹⁸⁰ Vardan, **a.g.e.**, s. 218; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 140-143; Özder, **a.g.e.**, s. 26; Subaşı, **a.g.e.**, ss. 30-32.

⁹⁸¹ Kiragos Gandzakesi, **İstoriya Armenii (Ermeni Tarihi)**, 1. Baskı, çev., L. A. Hanlaryan, Nauk Yayınları, Moskova 1976, ss. 118-120; A. G. Galstyan, **Armyanskiye İstoçniki O Mongolah (Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar)**, 1. Baskı, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1962, s. 26.

⁹⁸² Anonim Ermeni Vakayinamesi'nde *"Vahram"* adının *"yağmur"* anlamına geldiği belirtilse de kanaatimizce mezkûr ismin aslı Farsça olup ve *"Merih yıldızı, Mars"* anlamına gelen *"Behram"* kelimesinin tahrif olunmuş veya Ermenice'ye uygunlaştırılmış halidir. Ayrıca Ahıskalı Türklere de bu isim *"Behram"* şeklinde hâlâ kullanılmaktadır. Bkz: Galstyan, **Anonim Vakayiname**, 2017, s. 142; Ayverdi, **a.g.s.**, I, 325.

⁹⁸³ Brosset, **a.g.e.**, 2003, s. 420; Vardan, **a.g.e.**, ss. 219-220; Kiragos Gandzakesi, **a.g.e.**, s. 118; Subaşı, **a.g.e.**, s. 32.

yılına gelindiğinde ise Kraliçe, Gürcü ileri gelenlerine oğlu Georgi'yi ve kızı Rusudan'ı emanet ederek kısa süre sonra vefat etmiştir.⁹⁸⁴ Kraliçe'den boşalan tahta, oğlu IV. Georgi nâm-ı diğer Laşa Gerogi geçmiş ve böylece Kıpçak-Gürcü ittifakıyla Kral IV. David ile başlayan, Kraliçe Tamara ile devam eden Gürcistan'ın Altınçağı sona ermiştir.⁹⁸⁵

Gürcülerin çevre devletlere karşı kurmuş olduğu üstünlük XIII. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmiştir. Bununla birlikte Moğolların önünden çekilerek Azerbaycan'a gelen Celâleddin Hârizmşah'ın Gürcüler üzerine düzenlediği seferlerle, iki taraf arasındaki “*din farklılığına dayanan*” mücadelenin yeniden hız kazandığı anlaşılmaktadır.⁹⁸⁶ Buna göre Celâleddin Hârizmşah'ın, 1225'de vefat eden Azerbaycan ve Arrân Atabeg'i Muzaffereddin Özbek (1210-1225) ülkesine hâkim olarak yeni bir devlet kurmak için harekete geçtiğini ve ilk iş olarak da Gürcistan üzerine yürüdüğünü görmekteyiz.⁹⁸⁷ Zira Hârizmşah bu harekâtıyla Türk-İslâm dünyasına hâlâ taarruzlarda bulunan Gürcü-Kıpçak Birliğini bozguna uğratmak ve arkasını sağlama almak istiyordu. Dolayısıyla bu sefer neticesinde karşısına çıkan Gürcü ordusunda var olan 20.000'e yakın Kıpçak askerinin, geçmişte Hârizmşahlar ile olan “*Hakkı Nemek/Tuz Hakkı*”na⁹⁸⁸ saygı göstererek cepheden çekilmesi sonucu Tiflis,⁹⁸⁹ 625/1227 yılında yeniden Müslümanların

⁹⁸⁴ Kraliçe Tamara'nın ölüm tarihi ve sebebi kesin bir şekilde bilinmemekte beraber 1207 senesinde vefat eden eşi David Soslan'dan sonra öldüğü kaydedilmektedir. Ayrıca bazı araştırmalarda Kraliçe'nin ölüm tarihi 1207, 1210, 1212 ve 1213 olarak verilmektedir. Bununla birlikte son araştırmalarda ölüm tarihi 27 Ocak 1215 olarak gösterilmektedir. Bkz: Büyükcınar, **a.g.m.**, s. 40.

⁹⁸⁵ Brosset, **a.g.e.**, 2003, ss. 422-423.

⁹⁸⁶ Tellioğlu, **a.g.m.**, 2009, s. 3082.

⁹⁸⁷ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, X, 393-397.

⁹⁸⁸ Eski Türk âdetlerinden olan “*Tuz, Tuz-Ekmek*” veya “*Tuz-Çörek Hakkı*” bugün bile birçok Türk topluluklarında devam etmektedir. Hatta bu âdetin tamamen Slavlaşmış “*Bulgar Türkleri*”nde de görüldüğü kaydedilmektedir. Bkz: Eröz, **a.g.e.**, 1983, s. 5.

⁹⁸⁹ Konumu itibarıyla stratejik öneme sahip olan Şehir, Gürcistan'ın doğu kesiminde Kür nehrinin iki yakasında yer almaktadır. Şehrin adı 1936'ya kadar “*Tpilis/Tphlisi*” iken bu tarihten sonra “*Tbilisi/Thbilisi*” olarak değiştirilmiştir. Kaplıcaları ve sıcak su kaynakları ile meşhur olan şehir, her iki isimlendirme de bu su kaynakları ile ilgili olup, farklılık suların sıcaklığını tavsiften kaynaklanmaktadır. Nitekim Tbilisi isminin Gürcüce “*ılık*” anlamına gelen “*tbili*”, Tpilis'i'nin ise “*sıcak*” anlamındaki “*tpili*”yle ilgili olduğu kaydedilmektedir. Şehrin ilk adı olan “*Tpilis*”, İslâmî kaynaklarda “*p*” ve “*f*” seslerinin değişmesinden dolayı “*Tiflis*” şeklinde geçmektedir. Dolayısıyla Arapça, Farsça ve Türkçe kaynaklarda bu şekilde kullanılan kelime, Avrupalılarca da aynı şekilde kullanılmıştır. Bkz: John, **a.g.m.**, s. 205; Mustafa Aydın, “*Tiflis*”, **DİA**, İstanbul 2012, XLI, 150.

hâkimiyetine girmiştir.⁹⁹⁰ Nitekim İlhanlılar devrinin önemli müverrihlerinden Cüveynî (ö. 681/1283), Hârizmşah Celâleddin'in geleceği haberini alan Gürcülerin, başta Kıpçaklar olmakla “*Abhazlar, Ermeniler, Alanlar, Lezgiler, Karadeniz Rumları vb. komşu milletlerden müteşekkil bir ordu topladıklarını*” haber vermektedir. Dolayısıyla Sultan'ın 625/1227'da Tiflis'e yaklaştığında Gürcü ordusunun “*sağ kanadında meşhur Kıpçaklı İvane komutasında 20.000 seçkin Kıpçak askerlerini görünce bayrak ve nişanlarıyla onları tanıdı*”nı ve Kıpçaklara “*bir ekmek ve biraz da tuz*” göndererek aralarındaki eski hukuku (babası döneminde onlara yapılan bir iyiliği) hatırlattığını belirtmektedir.⁹⁹¹ Nitekim Kıpçakların da bu temas ve hatıraya saygı göstererek bir kısmının komutanlarıyla birlikte cepheden çekildiği, bir kısmının da Sultan Celâleddin'in safına geçtiği ve bunun neticesinde de, Hârizmşah'ın bir asırdan beri Gürcistan'ın başkent'i olan Tiflis'i⁹⁹² ele geçirdiği kaydedilmektedir.⁹⁹³ Öte yandan Ermeni müverrihlerce bu hadise Ermeni takvimine göre 674'te yani miladi 1225/1226'da vuku bulmuştur. Zira başta *Müverrih Vardan* olmak üzere *Kiragos*,⁹⁹⁴ *Sebastatsi*, *Stepanos vakayinamelerinde* konuyla ilgili ayrıntılı bilgi yer almaktadır. Meselâ Ermeni Psikopos Stepanos vakayinamesinde tuz-ekmek olayına temas edilmemekle birlikte şu kayıtlar yer

⁹⁹⁰ Turan, **a.g.e.**, 2009, ss. 271-272; Sümer, **a.g.e.**, 1997, s. 68.

⁹⁹¹ Cüveynî, **a.g.e.**, ss. 362-363.

⁹⁹² Kanaatimizce bu hadiseye yeniden “*feth*” denilmesi doğru bir tabir değildir. Zira İslâm hukukuna göre, 645-646'da fethedilen şehrin, yeniden fethi söz konusu olamayacağı gibi, Sultan Celâleddin'le Tiflis'in yeniden Müslümanların eline geçmesi de, daha önce fethedilen bir beldenin geri alınmasından başka bir şey değildir. Nitekim Memlüklülerde (1517) bile olduğu gibi Müslüman bir beldenin Müslümanlarca alınması da “*feth*” değil, “*zabt*” olacağı kanaatindeyiz. Ayrıca konuyla ilgili olarak bkz: Telliöglü, **a.g.e.**, 2009, s. 115.

⁹⁹³ Vardan, **a.g.e.**, s. 224; Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 272; Nebi Gümüş, “*Celâleddin Hârizmşah'ın Gürcistan Seferi*”, **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl 2006, Cilt 10, Sayı 29, s. 171. Tiflis'in geri alınışıyla ilgili daha geniş bilgi için bkz: Telliöglü, **a.g.e.**, 2009, ss. 113-118. Ayrıca Sultan Celâleddin'in müteaddid kez Tiflis harekâtı için bkz: Gümüş, **a.g.m.**, 2006, ss. 163-171.

⁹⁹⁴ Kiragos'a göre; Kıpçaklı Atabeg İvane, Gürcüleriyle beraber düşmanın üst tarafında mevzi aldı. Karargâhını buraya kuran başkomutan İvane, Sultanın askerleri karşısında korku duymaya başladı. Bu esnada Sultan ordusunu ilerleterek karşı cephede mevki aldı. Bunu görünce, Gürcü (Kıpçak) Reislerinden “*Şalve*” ve kardeşi “*İvane*”, her ikisi de yenmeye alışkın cengâverler askerlerine dediler ki; “*Durunuz, dinleyiniz; şimdi biz düşman saflarına hücum edeceğiz; eğer bir kısmını geriye püskürtebilirsek zafer bizimdir; o halde sizde kurtulmuş olursunuz, o halde ileri!..*” Şalve ve İvane Sultan askerlerinin üzerine atılıp bunları imhaya başladılar. Bu esnada olan biteni fark etmeyen Gürcüler öyle bir süratle kaçmaya koyulmuşlardı ki, bu telaş arasında birbirini tanımıyorlardı. Kimse tarafından kovalanmadıkları halde buldukları karargâhın üstünden aşağıdaki vadiye firar ettiler. Burası firarilerle dolmuştu. Öte yandan Cüveynî'de geçen kayıt da dikkate alındığında Kıpçaklı Atabeglerin, burada Irkdaşlarıyla savaşmayarak Kartvel/Gürcülere karşı hileye başvurdukları anlaşılmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz: Kiragos, **a.g.e.**, ss. 145-146; Galstyan, **Sebastatsi Vakayinamesi...**, 2017, s. 38;

almaktadır: “Büyük komutan (Atabeg) İvane, ona (Sultan Celâleddin) karşı 60.000 askerden oluşan orduyla karşı koydu.⁹⁹⁵ Ama Tanrı onları yolsuzluk ve doğru yoldan saptıklarından dolayı cezalandırdı.⁹⁹⁶ Askerler sanki insanlar tarafından değil de görülmeyen melek ve kılıç fırtınasıyla uçurumdan yuvarlandılar.”⁹⁹⁷

Bu Kıpçakların daha önce Hârezmşâhların hizmetinde bulunmuş olmaları kuvvetle muhtemeldir. Zira Hârizmşahların, Şirvan/Derbend'deki Kıpçaklardan yardım isteyip, onların boyuna mensup bir ordu komutanını elçi olarak gönderdiği ve böylece Kıpçakların da bu elçiyi sevinçle karşılayıp “50.000 çadırılı bir kuvvet” gönderdikleri kaydedilmektedir.⁹⁹⁸ Neticede Doğu Anadolu ve Azerbaycan'daki Türk varlığı için artık bir tehlike olmaktan çıkan Gürcülerin yükselişinde,⁹⁹⁹ Kıpçakların oynadıkları rolün önemini inkâr etmek mümkün olamayacağı gibi, zaman zaman kendi ırkdaşlarına karşı savaşmadıkları da görülmektedir.¹⁰⁰⁰ Dolayısıyla Tiflis'i yeniden İslâm şehri yapan Sultan Celâleddin, o dönemde Moğol baskısı altında inleyen İslâm âleminin gözünde adeta bir kurtarıcı haline gelmiş ve Kıpçaklarla ilişkilerini geliştirerek, Gürcülerle beraber Müslümanlara karşı cephe alan bu savaşçı topluluğu kısmen yanına çekmeyi başarmıştır. Tellioğlu, Kıpçakların bu saf değişikliğinin sebebini “Kraliçe Tamara döneminde ortaya çıkan Kıpçak aleyhtarlığının bir siyasi tezahürü”¹⁰⁰¹ olarak değerlendirse de, kanatimizce ırkî anlamdaki yakınlığı (ırkdaşlık) da göz ardı edilmemelidir.¹⁰⁰² Nihayetinde Tiflis'in Celâleddin Harezmsâh tarafından ele geçirilmesiyle Gürcistan

⁹⁹⁵ Ermeni kaynakları Sultan Celâleddin'in ordusunun sayısını abartılı şekilde “200.000 kişi” olarak vermektedir. Bkz. Galstyan, **Sebastatsi Vakayinamesi...**, 2017, s. 38.

⁹⁹⁶ Müverrih Vardan bu hezimetini İlahi tokat olarak telakkî etmektedir. Zira ona göre: “Bu mağlûbiyet, İvane'nin Tanrı'nın yüz çevirdiği karısının bazı yeni fenalıklarından ileri geldi. Bu kadın, 'Bargeşt' isminde bir papazın naşını çıkararak yaktı ve aynı yerde bir köpek kestirdi. Çünkü papazın mezarı üzerine gökten bir nur inmiş ve orası ziyaretgâh haline gelmişti. İvane'nin karısı buna tahammül edemedi.” Bkz: Vardan, **a.g.e.**, s. 224

⁹⁹⁷ Galstyan, **Psikopos Stepanos Vakayinamesi...**, 2017, s. 61.

⁹⁹⁸ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 146; Aydın Usta, “Moğol İstilas Dönemine Kadar Kıpçaklar ve Harezmsâhlar Devleti”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IV, 897-903.

⁹⁹⁹ Aydın Taneri, **Harezmsâhlar**, 1. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, ss. 65-68.

¹⁰⁰⁰ Cüveynî, **a.g.e.**, ss. 354-365; Göhçe, **a.g.m.**, ss. 481-482; Gökbel, **a.g.e.**, s. 59.

¹⁰⁰¹ Tellioğlu, **a.g.e.**, 2009, s. 117.

¹⁰⁰² Zira bunun bir başka benzerini de Malazgit'te görmekteyiz.

bölgesinin kısa süreliğine de olsa Harezmsahlara hâkimiyetine geçtiği ve bundan mütevellid Kıpçak-Gürcü Siyasi Münasebetlerinin de kısmen sona erdiği görülmekle birlikte¹⁰⁰³, sonraki devirlerde bu ilişkilerin yeniden devam ettiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁰⁴

Celâleddin Hârizmsah Gürcistan üzerine akınlar yapmaya başladığı tarihten (1227) yaklaşık kırk yıl sonra (1267/8), ülkenin batısını yurt tutan Kıpçaklar, İlhanlılarla iş birliği yaparak Ahıska deresi arasını “*iktâ*” almış ve İlhanlılara tâbi olmak suretiyle burada Gürcülerden bağımsız hareket etmeye başlamışlardır. Böylece XII. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren zaman zaman ortaya çıkan Kıpçak-Gürcü/Kartvel anlaşmazlığı neticesinde, 1267’den itibaren Gürcistan’ın batı kesiminde Gürcülerce “*Sa-Atabago*” diye bilinen Ortodoks Kıpçak Atabegler Hükümeti ismiyle ayrı bir siyasi teşekkülün ortaya çıktığı görülmektedir.¹⁰⁰⁵

XII. yüzyılda Gürcistan’a davet edilen “*Eski Kıpçaklar*” ile “*Yeni Kıpçaklar*”, sadece bu devletin mukadderatını tayin etmekle kalmamış, aynı zamanda batıya doğru yayılmaları neticesinde, Kuzey Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgesinde günümüze kadar yaşayan “*antropolojik*” ve “*kültürel*” izler de bırakmışlardır.¹⁰⁰⁶ Öte yandan bu bölgeye yerleşen Kıpçaklar, Kartli ve

¹⁰⁰³ Celâleddin Hârizmsah, 624/1227’de Tiflis’i ele geçirdiyse de, hâkimiyeti kısa sürmüş, lâkin 627/1230’de tekrar şehri zaptetmişti. Ertesi yıl 628/1231’de ise şehir, Moğolların idaresine girmiştir. Bu yıldan sonra şehirde de Moğol idaresi kurulsa da, İlhanlılar buranın hâkimiyetini yeniden Gürcülere bırakmışlardır. Bkz: Gökbel, **a.g.e.**, s. 59; Aydın, **a.g.md.**, 2012, 151.

¹⁰⁰⁴ Konuyla ilgili ileride ayrıntılı bilgi verilecektir.

¹⁰⁰⁵ İsmail Kayabalı-Cem Arslanoğlu, “*Atabeklerin, Anadolu’nun Kuzey Doğu Sınır Boylarında, Anadolu’ya ve Türklüğe Yaptığı Hizmetler*”, **Türk Kültürü**, Yıl XI, Sayı 126, Ankara 1973, ss. 29-30; Eröz, **a.g.e.**, 1983, ss. 4, 14-16; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 148-162; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 160-161; Nihat Doğru, **Kıpçak Atabegleri (Sa-Atabago); Yukarı Kür-Çoruh Boylarının Türkleşmesinden Günümüze**, 1. Baskı, Özkaner Klîşe Ofset Yayınları, İzmir 2004, ss. 37-41. Tellioglu, **a.g.m.**, 2009, s. 3084.

¹⁰⁰⁶ Tellioglu’na göre, bugün Karadeniz bölgesinin simgesi haline gelmiş, hatta kültür öğelerinden birisi olarak kabul edilen “*Kemençe*”, ismini Kıpçak Türkçesinden almış bir müzik aletidir. Menşeyini bir kişi adından alan bu isim, Gagauzca’da “*Keman*” anlamına gelmektedir. Bkz: Tellioglu, **a.g.e.**, 2004, s. 135. Ayrıca Rasonyi, XIII-XV. yüzyılda Kıpçakların kemençe’yi bir müzik aleti olarak kullandığını bildirmekte ve bu sözcüğü şahıs adları arasında saymaktadır. Zira Kıpçak asıllı Macar Kralı IV. Laszlo’yu öldüren Kıpçaklardan birinin adının “*Kemenche*” olduğu kaydedilmektedir. Öte yandan Kıpçakların yerleştiği Kırım yarımadasında “*Kemençe*, *Küçük Kemençe*, *Murtazar Kemençe*” isimli köylerin varlığı da tesadüfî değildir. Bkz: Rasonyi, **a.g.e.**, 1971, ss. 143-144; Necati Demir, “*Trabzon ve Yöresinde Kemençe*”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı 4, Çorum 2005, ss. 79-90.

civarına yerleşen soydaşlarının aksine millî kimliklerini yitirmemiş, özellikle Atabegler Yurdunun kültürel dokusunda bugün dahi izlerine rastladığımız eski Türk din (Şamanizm) ve dilini bu yöreye hâkim kılmayı başarmışlardır. Şunu da belirtelim ki, zamanla Müslümanlaşan Kıpçaklar, Oğuz boylarının arasına karışarak bir daha bu isimde bir topluluk görülmeyecek şekilde eriyip gitmişlerdir. Zira Telliöğlü, *“Karadeniz sahili boyunca Artvin’den Ordu’ya kadar uzanan sahada (bugünkü Ahıska bölgesini de katabiliriz) yaşayanların antropolojik özellikleri, Kıpçaklardan kalma yer isimleri ve yöre Türkçesindeki Kıpçak tesiri, bu Türk boyunun varlığını günümüze kadar taşıdığını”* ifade etmektedir.¹⁰⁰⁷ Nitekim ilgili bölümde geniş bir şekilde yer verileceği üzere Ermeni ve Gürcü vakayinamelerinde geçen Kıpçaklı Atabeglerin isimleri ile özellikle de Osmanlı tahrir defterlerindeki kayıtlarda görülen çok sayıda Kuman-Kıpçak yer ve şahıs isimleri bu meseleyi daha da somutlaştırmaktadır.

1.4.2. Kıpçak-Moğol İlişkileri

Kıpçakların XII. yüzyılda Gürcülerin davetiyle veya Rusların baskısı neticesinde Kafkasları aşıp Karadenizin doğusuna ve Azerbaycan topraklarına yerleşerek önemli hadiselere karıştıklarını daha önceki bölümlerde geniş bir şekilde izah etmiştik. XIII. yüzyılın başlarına gelindiğinde ise bölgeye yerleşen bu Kıpçakların da Moğol istilasından en kısa zamanda etkilenmeye başladığı görülmektedir.

Ortaçağ dünya tarihinde önemli rol oynayan ve adeta dünya tarihinin seyrini değiştiren Moğollar, başta İslâm dünyası olmak üzere Türklük âlemi için de bir tehdit unsuru haline gelmiştir. Zira Moğol istilası sonucu Türkistan’la (Orta Asya) birlikte Çin, Yakın doğu ve Doğu Avrupa’nın etnik ve kültürel yapısının yeniden şekillendiği görülmektedir. Bununla birlikte Moğol istilâsı diğer kavimlerden daha çok Türklerin felâketine ve bu felaketten kurtulanların göçlerine sebep olduğu, Türk kavimlerinden birini teşkil eden Kıpçakların da aynı âkibete uğradığını görmekteyiz.¹⁰⁰⁸

¹⁰⁰⁷ Telliöğlü, a.g.e., 2004, s. 136

¹⁰⁰⁸ Turan, a.g.e., 2009, s. 271.

Bu harekâtla özellikle Türk dünyasının etnik yapısı kökünden yıkılmış, Uygur, Karluk ve Kıpçak gibi Türk kavimleri parçalanıp Moğol topluluklarının alt tabakalarını oluşturmuşlardır.¹⁰⁰⁹ Şunu da belirtelim ki, daha çok İslâm dünyasındaki tahribatlarıyla tanınan bu kavim, başta İbnü'l-Esîr ve İbn Kesir olmak üzere orta çağ müverrihleri tarafından “Okçu Millet”, “Muğala”, “Muğal-Tatar”, “Kara Tatar” veya “Tatar”¹⁰¹⁰ olarak telakkî edilmişlerdir.¹⁰¹¹ Bu sebeple veya Türk kavimleriyle ihtilâtından olsa gerek ki, bu devlete bazen “Çingizliler”, bazen “Mogollar”, bazen de “Türk-Mogol Devleti” veya “Kaganlığı” denilmesi âdet olmuştur.¹⁰¹² Öte yandan 1248 Tarihli El Yazma'daki bir hatıra notunda bu kavmin, “keskin ve çevik” veya “tur ve ar” olarak adlandırıldıklarından dolayı böylece “Tatar” isminin ortaya çıktığı belirtilmektedir.¹⁰¹³

Moğollar daha Türkistan seferine çıkmadan önce, İrtiş boyunda Kıpçaklarla karşı karşıya gelmişlerdi. Zira askeri gücünün büyük bir kısmını Kıpçakların meydana getirdiği Hârizmşah'la Moğollar arasında şiddetli çarpışmaların olduğu da bilinen bir husustur. Bunun neticesinde önce İdil havzasını sonra da 1220-1221 yıllarında Türkistan'ın zaptını tamamlayan Moğollar, 1221'nin ilkbaharında Hârizmşah Muhammed'i takip maksadıyla Subutay Batur/Bahadır ve Cebe Noyan idaresindeki 30.000 kişilik bir Moğol ordusunu, Gürcistan üzerinden Kıpçaklara göndermişti.¹⁰¹⁴ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi veren XIII. yüzyıl Ermeni vekanüvisti Sebastatsi'de şu kayıtlar

¹⁰⁰⁹ Osman Gazi Özgüdenli, “Moğollar”, **DİA**, İstanbul 2005, XXX, 225-229.

¹⁰¹⁰ Orta çağ tarihçilerinin Moğolları “Tatar” olarak isimlendirmesine bir anlam veremedik. Öte yandan Barthold, Orhun âbidelerinde bahsi geçen lakin Türk olmayan kavimlerden birinin de “Tatar”lar olduğunu ifade etmektedir. Barthold da, her ne kadar sonradan Moğolların kendilerine bu ismi verdiklerini söylese de, bu konuda kesin bir sonuca varılamamıştır. Zira Tatarlarla Moğolların birbirinden hoşlanmayan hatta birbirine düşman iki ayrı kavim (kabile) olduğu kaydedilmektedir. Ayrıca zikri geçen “Orhun Âbideleri”nde “Dokuz Tatar” ve “Otuz Tatar” isimli bir kavimden bahsedilse de, bununla ilgili olarak da kesin bir fikir yoktur. Daha geniş bilgi için bkz: **Orhun Âbideleri...**, ss. 1, 18, 20, 26, 31; Barthold, **a.g.e.**, 2004, s. 36; Kiragos, **a.g.e.**, s. 142; **Moğolların Gizli Tarihi...**, s. 82-84; Rubruk, **a.g.e.**, s. 56; Özdemir, **a.g.e.**, 2005, ss. 37-43.

¹⁰¹¹ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, X, 341-441; İbn Kesir, **a.g.e.**, 1408/1988, XIII, 313-415; XIV, 3-50, 102-219; Galstyan, **a.g.e.**, 2017, ss. 18-20.

¹⁰¹² Gömeç, **a.g.m.**, 2013, s. 117.

¹⁰¹³ Galstyan, **1248 Tarihli El Yazma'daki Hatıra Notu**, 2017, s. 87.

¹⁰¹⁴ Cüveynî, **a.g.e.**, ss. 158-159; Galstyan, **Grigor Sisetsi'nin Hatıra Notu**, 2017, s. 121; İbrahim Kafesoğlu, **Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)**, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000, ss. 281-282; Gökbil, **a.g.e.**, s. 70.

yer almaktadır: “Ermeni takvimine göre 699 (1220/1221) yılında 20.000¹⁰¹⁵ Tatar (Moğol), Çin ve Maçın Ülkesi’nden çıkararak Agvaniya (Albaniya/Azerbaycan) Devleti sınırları içindeki vadilerden geçti ve Gugark (Gogarlar) bölgesine kadar geldiler.”¹⁰¹⁶ Nitekim Cengiz Han bütün göçebe kavimlerin mutlak mânada kendisine itaatini istemekteydi. Bu sebeple Deşt-i Kıpçak’taki bütün Kıpçak uruklarının Cengiz Han’ın hâkimiyetini zorla da olsa kabul etmesi gerekiyordu.¹⁰¹⁷

Ateşli silahların icadından evvelki en etkili askeri güce sahip olan Moğolların, devrin şartlarına göre mükemmel bir teşkilat içinde olduğu görülmektedir. Dolayısıyla Hârizmşah Muhammed’i tâkip eden Subutay ve Cebe Noyan kuvvetlerinin, Azerbaycan ve Gürcistan’ı süratle yağmalayarak Şirvan’a doğru yürüdükleri kaydedilmektedir.¹⁰¹⁸

Subutay ve Cebe Noyan idaresindeki Moğol kuvvetleri Kafkaslardaki Derbend geçidi çevresinde, Alanlar ve Kıpçaklar tarafından kuşatılmışlardı. İbnü’l-Esîr’de geçen bir kayıta, muhtemeldir ki yukarıda zikrettiğimiz Kıpçakların askerî dehâsından haberdar olan Moğol komutanları, onlarla savaşı göze alamadıkları için, onlara karşı hileye başvurarak hediyelerle birlikte elçi gönderip “biz ve siz aynı cinsteniz (تَحْنُ وَأَنْتُمْ حُنْسٌ وَاحِدٌ)” diyerek, komşuları olan Alan/Osetler¹⁰¹⁹ ve Lezgilerden ayrılmalarını, bunun neticesinde Moğolların Kıpçaklara hiçbir şey yapmayacaklarını bildirmişlerdir.¹⁰²⁰

Rus vakayinâmeleri sayesinde bu dönemde Kıpçak başbuğunun Yurgiy Konçakoviç yani Konçak oğlu Yurgiy olduğunu görmekteyiz. Zira İpatyev, “Kuman-Kıpçakların başında bulunan yani onların bağbuğu olan Yuriy

¹⁰¹⁵ Cüveynî’de Kafkasya’ya gelen Moğolların sayısı “30.000” olarak geçse de, Ermeni kaynaklarında bu ordunun sayısı daha çok “20.000” olarak kaydedilmektedir. Bu da Ermeni Rahip ve Prikopos Vakayinüvislerin Moğollara karşı duydukları olumlu yaklaşımdan olsa gerek. Zira Moğolların istila ettikleri bölgelerde “Hristiyan Din Adamları”ndan zaman zaman vergi almadıkları bilinmektedir. Hatta bazı Ermeni müverrihlerin ise Moğolları “barışçı”, “iyiliksever” olarak telakkî ettiği görülmektedir. Bkz: Galstyan, a.g.e., 2017, ss. 20.

¹⁰¹⁶ Galstyan, **Sebastatsi Vakayinamesi**, 2017, s. 35.

¹⁰¹⁷ Kurat, a.g.e., 1972, s. 92.

¹⁰¹⁸ Kiragos, a.g.e., ss. 142-145; Turan, a.g.e., 2009, s. 271; Gökbel, a.g.e., ss. 69-70; Gömeç, a.g.m., 2013, s. 117; Subaşı, a.g.e., ss. 33-44.

¹⁰¹⁹ Moğol istilasından sonra klasik kaynaklarda bu ismin yerini “As” almıştır. Bkz: Kurat, a.g.e., 1972, s. 17.

¹⁰²⁰ İbnü’l-Esîr, a.g.e., 1417/1997, X, 354.

Konçakoviç'in, bütün Kıpçaklardan daha büyük" olduğunu ifade etmektedir.¹⁰²¹ Dolayısıyla Kıpçak başbuğu Konçak oğlu Yurgiy, Moğolların bu vadine inanarak Alanlardan ayrılmış, bunun üzerine Moğollar Alanlara saldırarak onları mağlup etmişlerdir. Daha sonra verdikleri sözü unutan Moğolların, ileri harekâta devamla Kuban boyundaki dağınık halde olan Kıpçaklar üzerine yürüdükleri, bunun sonucu olarakta Kıpçak Başbuğları Konçak oğlu Yurgiy ve Danil/Daniyel'in Moğollar tarafından yakalanarak öldürüldüğü kaydedilmektedir. Ayrıca Kıpçakların çoğu dağlara ve ormanlık bölgelere kaçarak kurtulmayı başarabilmiştir.¹⁰²² Bunun üzerine Kurat, "*Kafkas eteklerindeki Kıpçak uruğları arasında büyük bir telâş başgösterdiğini ve Moğolların onları Azak Denizi kıyılarına doğru takip ettiklerini, Alanlar, Abazalar ve diğer Çerkeş zümrelerinin tamamının Moğol hâkimiyetine girdiğini*" ifade etmektedir.¹⁰²³

Kuban boyundaki Kıpçakların birçoğunun Moğollardan kaçarak Ruslara sığındığı, onlarla birlikte Moğollara karşı cephe aldıkları ve Kıpçak-Rus Birliğinin 1223'te vukuu bulan Kalka Savaşında Moğollar tarafından ağır bir yenilgiye uğradıkları görülmektedir.¹⁰²⁴ Nihayetinde bu yenilgi Kuban ve Don-Doneç ile Dnepr ve Dnestr dolaylarında yaşayan Kıpçaklara ağır bir darbe indirmiş ve bu korkunç Moğol akını neticesinde bütün Kıpçaklar yaylak ve kışlaklarını değiştirmek zorunda kalmışlardır.¹⁰²⁵

Bu savaştan sonra 1223'te ülkelerine geri dönen Moğolların Kama Bulgarlarına¹⁰²⁶ saldırmak üzere 1237'de bu sefer Cengiz Han'ın torunu Batu Han idaresinde yeniden sahneye çıktıkları görülmektedir. Dolayısıyla bir ara geri çekilen Moğolların intikam duygusuyla bir daha avdet ettiği

¹⁰²¹ *Letopis po İpatskomu...*, s. 495.

¹⁰²² Turan, *a.g.e.*, 2009, s. 271; Gökbel, *a.g.e.*, s. 70.

¹⁰²³ Kurat, *a.g.e.*, 1972, s. 92.

¹⁰²⁴ *Letopis po İpatskomu...*, ss. 496-497; Yakubovskiy, *a.g.m.*, ss. 213-214; Kurat, *a.g.e.*, 1972, ss. 94-95; Mustafa Kafalı, "*Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu*", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, Sayı 25, İstanbul 1971, ss. 179-188; Sümer, *a.g.e.*, 1997, s. 66.

¹⁰²⁵ Rubruk, *a.g.e.*, s. 31; Rasonyi, *a.g.m.*, 1939, ss. 410-411; Gömeç, *a.g.m.*, 2013, ss. 118-119.

¹⁰²⁶ Kama nehri civarında meskûn Türkler.

anlaşılmaktadır. Zira Kama Bulgarları 1223'te sefer dönüşü Moğol ordularına baskın yapmışlardı.¹⁰²⁷

Batu Han kuvvetleri 1237'de Bulgarları hezimete uğratarak, ülkesini yağma ve talan ettikten sonra, aynı yılın sonuna doğru İdil üzerinden Rus yurduna girmişlerdir. Ertesi yıl 1238'de Rusya'nın Kuzey kısmının tamamını ellerine geçiren Moğolların amacı, aynı zamanda Kuman-Kıpçak illerini de itaat altına almaktır.¹⁰²⁸ Bu münasebetle başbuğları Köten/Küten¹⁰²⁹ idaresindeki Kıpçakların 1239'da Moğollara karşı koyduğu görülmektedir. Dolayısıyla Don-Donuç dolaylarındaki bu Kıpçakların, hem Moğol kesafeti hemde savaştaki maharetleri karşısında fazla dayanamayarak başta başbuğları Köten olmak üzere 40.000'den fazlasının Macaristan'a kaçtığı ve Macar Kralı IV. Bela tarafından iyi karşılandıkları kaydedilmektedir.¹⁰³⁰ Bu Kıpçaklar Macaristan'a daha önce (1223) giden Kıpçaklarla birleşerek bölgede önemli bir güç haline gelmişlerdir.¹⁰³¹ Özellikle XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kıpçakların Macaristan'da büyük askerî güç haline geldikleri görülmektedir.¹⁰³² Bununla birlikte Macaristan Kralı IV. Bela, Moğolların savaş taktiklerini iyi bilen Kıpçak suvarilerinden faydalanarak,¹⁰³³ Kıpçakları Moğollara karşı kullanmak istese de bunda başarılı olamamıştır.¹⁰³⁴

Rasonyi, "*Kral IV. Bela'nın Romanya toprağındaki Kıpçaklar için bir piskoposluk kurduğunu, hiç bir siyasî rolleri olmayan Romenlerin*"¹⁰³⁵ sadece

¹⁰²⁷ Rasonyi, **a.g.e.**, 1971, ss. 141-142.

¹⁰²⁸ Kurat, **a.g.e.**, 1972, ss. 95-96; Sümer, **a.g.e.**, 1997, ss. 68-69. Ayrıca doğudaki Kıpçak kayıtlarıyla ilgili geniş bilgi için bkz: Ögel, **a.g.e.**, 2002, ss. 275-292.

¹⁰²⁹ Bu isim Rus vakayinâmelerinde "*Kotyán*" şeklinde geçer.

¹⁰³⁰ Kurat, **a.g.e.**, 1972, ss. 96-97; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 72-73.

¹⁰³¹ Yukarıdaki tanımdan hareketle bunlara da "*eski Kıpçaklar*" ve "*yeni Kıpçaklar*" tabirini kullanabiliriz.

¹⁰³² Rasonyi, **a.g.e.**, 1983, s. 35. Ayrıca Kıpçakların macaristandaki faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz: Orkun, **a.g.e.**, ss. 218-230.

¹⁰³³ XI. yüzyılda Bizansın da Kıpçaklardan faydalanarak Peçeneklere karşı zafer kazandığı bilinmektedir. Bkz: Komnena, **a.g.e.**, ss. 218-225; Kossanyi, **a.g.m.**, ss. 121-123.

¹⁰³⁴ Rasonyi, **a.g.e.**, 1971, s. 142; Gökbel, **a.g.e.**, s. 76.

¹⁰³⁵ Başta "*Rusya, Eflak ve Boğdan (Romanya)*" olmak üzere özellikle "*Slav Ülkeleri*"ndeki "*Boyar/Boyer/Bay-er*" adıyla bilinen meşhur ailenin de menşe itibarıyla bu Kıpçaklardan olduğunu belirtilmektedir. Nitekim bu ailenin Rusya tarihinde de önemli ölçüde rol oynadığı bilinmektedir. Öte yandan bugün "*boy*" şeklinde kullanılan "*bay*" adı Kâşgarlı'da (eski Türkçe) "*zengin*" anlamında geçmektedir. Bu mânada "*Bay-er*" de kanaatimizce "*zengin kişi*" anlamını ihtiva etmektedir. Daha geniş bilgi için bkz: Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 349; III, 158,

Kıpçak'ların reayâsı durumunda olduğunu” belirterek bu münasebetle Bela'nın “*Rex Cumanorum/Kuman-Kıpçakların Kralı*” unvanını adlığını, hatta çağdaş Macar kaynaklarında bu ülkenin “*Cumania*” adını taşıdığını ifade etmektedir.¹⁰³⁶ Bu da “*Tork*”¹⁰³⁷ tesmiye ettikleri Kıpçakların aynen Kafkaslarda olduğu gibi Doğu Avrupa ve Balkanlar'da da önemli ölçüde roller üstlendiğini göstermektedir.¹⁰³⁸

1239-1240 yıllarında Batu Han orduları Karadeniz'in kuzey bozkırları ve Kırım Yarımadasını tamamen ele geçirmiş, bunun neticesinde buralarda yaşayan Kıpçakların birçoğu savaşlar esnasında ya öldürülmüş ya da esir edilmiştir. Moğolların önünden kaçan Kıpçakların bir kısmı ise daha önce de ifade ettiğimiz gibi, başta Macaristan olmak üzere diğer Balkan topraklarına da gitmişlerdir. Bununla birlikte bazı Kıpçak birlikleri de Gürcistan ve İran taraflarına giderek özellikle Kafkasların Türkleşmesinde önemli rol oynamışlardır.¹⁰³⁹

Moğol istilâsı karşısında Kıpçaklar büyük nüfus kayıplarına uğradığı, hayatta kalanların bir kısmının da savaşlar ve yerli halklar arasında Hıristiyanlaşmak suretiyle eridikleri kaydedilmektedir.¹⁰⁴⁰ Ayrıca Moğolların hâkimiyeti altında kalan Kıpçaklar da olmuştur. Zira onlar da başbuğlarıyla beraber yeni sahalara göç ettirilmiş ve Kıpçak başbuğları artık bunların hâkim zümresi olmaktan çıkarak böylece Altın Orda Türk-Moğol Hanlığının temelleri oluşmaya başlamıştır. Nihayetinde bütün Kıpçak Bozkırı Moğol istilasına uğrayıp Altın Orda Hanlığı (1241-1502) kurulduktan sonra,¹⁰⁴¹ Deşt-i Kıpçak tâbiri daha uzun müddet kullanılsa da, siyasi güç anlamında Kuman-

239; Togan, **a.g.e.**, 1981, ss. 165-166; Kurat, **a.g.e.**, 1987, ss. 44-47; Kemal Beydilli, “*Rusya*”, **DİA**, İstanbul 2008, XXXV, 253-265.

¹⁰³⁶ Rasonyi, **a.g.e.**, 1971, s. 142; Rasonyi, **a.g.m.**, 1939, ss. 410-411; Togan, **a.g.e.**, 1981, ss. 165-166; Safran, **a.g.m.**, 1987, s. 277.

¹⁰³⁷ Kossanyi, **a.g.m.**, s. 130; Rasonyi, **a.g.m.**, 1939, s. 403.

¹⁰³⁸ Laszlo Rasonyi, **Dünya Tarihinde Türklük**, 1. Baskı, İdeal Matbaa, Ankara 1942, ss. 135-150; Ayrıca Kıpçakların “*Doğu Avrupa*” ve “*Balkanlar*”daki faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için bkz: Gökbel, **a.g.e.**, ss. 74-86.

¹⁰³⁹ Kurat, **a.g.e.**, 1972, s. 97; Gökbel, **a.g.e.**, s. 73.

¹⁰⁴⁰ Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 273.

¹⁰⁴¹ Altın Orda Devleti'nin sınırlarını “*Deşt-i Kıpçak, Hârezm, Kuzey Kafkasya, Kırım ve İdil/Bulgar Devleti'nin toprakları*” içine almaktaydı. Bkz: Kamalov, **a.g.e.**, s. 21.

Kıpçakların artık hiçbir rolünün olmadığı görülmektedir.¹⁰⁴² Dolayısıyla yaklaşık iki yüz yıl Karadenizin Kuzey kesimini ellerinde tutan Kıpçakların siyasi hayatları, Moğollar vasıtasıyla sona ermiştir.

Hanedanı olmayan bir Türk boyu olarak bilinen Kıpçakların, her ne kadar yerleşik bir imparatorluğu olmasa da çeşitli milletler/ülkeler üzerinde büyük etkileri olduğu bilinen bir gerçektir. Bununla birlikte bir grup Kıpçakların ise Mısır ve Suriye'ye giden Kıpçak boyları arasında asırlarca mevcûdiyetlerini korudukları görülse de, sonunda onların da Araplaştıkları anlaşılmaktadır.¹⁰⁴³

1.5. Mısır Türk Devleti'nin (1250-1517) Kurulmasında Kıpçakların Rolü ve Sonraki Faaliyetler

Biz bu başlık altında Mısır, Suriye ve Hicaz'da hüküm sürmüş ve Arapça kaynaklarda "*Türkiye Devleti*"¹⁰⁴⁴ anlamında dâima "*Devletü't-Türkiyye*"¹⁰⁴⁵ olarak zikredilse de daha çok "*Memlük Devleti*" diye bilinen "*Müslüman Türk Devleti*"nin¹⁰⁴⁶ kurulma sürecinde "*Kıpçak*"ların rolü ve faaliyetleri üzerinde duracağız. Kuman-Kıpçak adının Mısır'da kurulan "*Türk Devleti*"¹⁰⁴⁷ ile yakından ilgili olduğu bilinmekle birlikte bu devletin târihî seyri, esas konumuzu teşkil eden Kıpçak Atabegler Hükümetiyle de yakınlık arzettiği görülmektedir. Osmanlılar bölgeye gelinceye kadar Kıpçakların bir kolu Memlükler Hanedanına (1517'ye kadar) hükmederken, Kafkaslarda kalan diğer

¹⁰⁴² Kafesoğlu, a.g.e., 1998, ss. 192-193; Saray, a.g.md., 1989, 538-540.

¹⁰⁴³ Gökbel, a.g.e., ss. 73-74.

¹⁰⁴⁴ Ermeni kaynaklarında da "*Memlükler*"den "*Türkler*" diye bahsedilmektedir. Bkz Galstyan, *Nerses Palients Vakayinamesi*, 2017, s. 154.

¹⁰⁴⁵ Kafesoğlu, a.g.e., 1998, s. 193.

¹⁰⁴⁶ Türklerden müteşekkil bir devlet olduğu için kaynaklarda "*Türk Hükümdarları*" anlamında dâima "*Mülûkü't-Türk*" diye bilirse de, daha sonraki tarihlerde "*Türk Memlükleri*", "*Türk Kölemenleri*", "*Mısır Kölemen Devleti*", "*Memlük Sultanları*" adı daha yaygın kullanılmıştır. Kanaatimizce de bu kullanımların pek doğru olmadığı görülmektedir. Öte yandan Aknerli Grigor, Ermeni Kralı Hetum'un Sultan Baybars'a (Fındukhtar) "*köle*" diyerek küçümsediğini, Baybars'ın da bundan hiç hoşlanmadığını belirtmektedir. Zira Aknerli Grigor'da, Sultan Baybars'ın savaş sonrasında esir düşen Kralın oğlu Levon'a dönerek: "*Baban bana köle diyordun ve sulh yapmıyordu. Şimdi, köle ben miyim, sen misin?*" diye sorduğu kaydedilmektedir. Biz burada "*Mısır Türk Devleti*" şeklindeki kullanımı daha uygun gördük. Bkz: Aknerli Grigor, *Okçu Milletinin Tarihi*, 2. Baskı, çev., Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012, ss. 70-71; Kafesoğlu, a.g.e., 1998, s. 194.

¹⁰⁴⁷ Makrîzî, *Kitâbü's-Süluk li-Ma'rifeti Düveli'l-Müluk*, 2. Baskı, nşr., Muhammed Mustafa Ziyade, Lecnetü't-Telif ve't-Terceme ve'n-Neşr, Kahire 1957, I, 417-435; Kurat, a.g.e., 1972, s. 99; Turan, a.g.e., 2009, s. 397; İsmail Yiğit, "*Memlükler*", *DİA*, İstanbul 2004, XIX, 90.

kolunun ise Atabegler Hükümetini (1578'e kadar) yönettiği bilinen bir husustur. XII. yüzyılda memlûk sistemine benzer bir uygulamayla Gürcistan bölgesine davet edilen “*Atrak, Kubasar, Kutlu Arslan, Şehinşâh, Zekeriya, ilk Atabeg İvane, Şalve ve Avak*” gibi Kıpçaklı başbuğ ve komutanların Güney Kafkaslarda önemli roller icra ettiğini yukarıda ifade etmiştik. Kafkaslardan Mısır'a giden memlûklerin de “*Kutuz*,¹⁰⁴⁸ *Baybars*,¹⁰⁴⁹ *Kalavun*”¹⁰⁵⁰ gibi Kıpçaklı komutanlar etrafında toplanarak Suriye ve Mısır topraklarında önemli faaliyetlerde buldukları anlaşılmaktadır.¹⁰⁵¹

Mezkûr bölgelere ilk önce köle olarak gelip daha sonra “*Memlûk Devleti*”nde yönetici olan Kıpçaklarda görülen “*Arslan, Kara Arslan, Bayram, Oruç, Satı, Satılmış, Kara, Karagöz, Gözel, Akbuga, Ayna Beg, Temür, Togan, Yağmur, Karaman, Balaban, Baydara, Çerik, Kaçmas, Kapan, Karaca, Korkmas, Bermiş, Tarhan*”¹⁰⁵² gibi isimlerin Atabegler Yurdunda tutulan 1003/1595 Tarihli *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska* tahrir defterinde de

¹⁰⁴⁸ Memlûkler'nin üçüncü sultanı olan Kutuz/Kutuz'un (ö. 658/1260), menşe itibariyle Kıpçaklardan mı yoksa Hârizmlerden mi olduğu konusunda kesin bir bilgi yoktur. Bununla birlikte bazı kaynaklarda Kıpçaklardan olduğu zikredilmektedir. Kaynaklardaki karakteristik özellikleri ve bazı tasvirlerden hareketle kanaatimizce de “*Kıpçak menşeli*” olması muhtemeldir. Daha geniş bilgi için bkz: Makrîzî, **a.g.e.**, I, 417; Togan, **a.g.e.**, 1981, s. 179; Kafesoğlu, **a.g.e.**, 1998, s. 193; Şehabeddin Tekindağ, “*Kutuz*”, **İA**, İstanbul 1967, VI, 1057; Ali Aktan, “*Sultan Kutuz ve Aynu-Calut Zaferi*”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı X, Erzurum 1991, ss. 189-190; İsmail Yiğit, “*Kutuz*”, **DİA**, İstanbul 2002, XXVI, 500-501; Budayev, **a.g.e.**, ss. 99-100; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 105-107.

¹⁰⁴⁹ Baybars Memlûkler'nin dördüncü sultanıdır. Bütün tarihî kaynaklar Baybars'ın (ö. 676/1277) “*Kıpçak menşeli*” olduğu konusunda müttefiktirler. Nitekim Memlûk sultanlarının en seçkini ve en meşhuru olarak bilinen Baybars'ın “*Kıpçak Bozkırı*”nda doğduğu ve Kıpçakların “*Borçoğlu/Borçalı/Borlu*” kabilesine mensup olduğu kaydedilmektedir. Daha geniş bilgi için bkz: **Baybars Tarihi II**, 1. Baskı, çev., M. Şerefeddin Yaltkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1941, ss. XII-XVI; M. Fuad Köprülü, “*Baybars I*”, **İA**, İstanbul 1970, II, 357; Togan, **a.g.e.**, 1981, s. 179; İnci Koçak, “*Arap Kaynaklarında Türk Memluk Sultanı Baybars*”, **X. Türk Tarih Kongresi**, (Ankara 22-26 Eylül 1986), III. cilt, Ankara 1991, ss. 1101-1116; Kâzım Yaşar Kopruman, “*Baybars*”, **DİA**, İstanbul 1992, V, 221; Kafesoğlu, **a.g.e.**, 1998, s. 193; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 107-112.

¹⁰⁵⁰ Memlûkler'nin altıncı sultanıdır. Bütün tarihî kaynaklar Kalavun'un da (ö. 689/1290) “*Kıpçak menşeli*” olduğu konusunda müttefiktirler. Kıpçakların “*Borçoğlu*” kabilesine mensup Kalavun da Baybars gibi genç yaşta Mısır'a getirilen memlûklerdenidir. Zira kendisine bin dinar gibi yüksek bir bedel önediği için “*Elfi*” şeklinde isimlendirildiği de kaydedilmektedir. Daha geniş bilgi için bkz: Sobernheim, “*Kalavun*”, **İA**, İstanbul 1967, VI, 121; Rasonyi, **a.g.e.**, 1971, s. 144; Philip K. Hitti, **Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi**, 1. Baskı, çev., Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980, IV, 1096-1098; Togan, **a.g.e.**, 1981, s. 179; Kafesoğlu, **a.g.e.**, 1998, s. 193; İsmail Yiğit, “*Kalavun*”, **DİA**, İstanbul 2001, XXIV, 227-228; Budayev, **a.g.e.**, ss. 97-98; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 112-116.

¹⁰⁵¹ Daha geniş bilgi için bkz: Gökbel, **a.g.e.**, ss. 97-116.

¹⁰⁵² Faruk Sümer, **Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları**, 1. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, ss. 374-396.

geçmesi tesadüfî bir rastlantı olmasa gerektir. Nitekim Memlûk Kıpçaklarında görülen bu isimlerin Ahıska tahrir defterindeki isimlerle benzerlik teşkil etmesi, Ahıska Atabegler Yurdu ile Memlûk Coğrafyasının ortak unsurunu teşkil eden Kıpçakların varlığıyla açıklanabilir.¹⁰⁵³

Sözlükte “*hizmetçi, beyaz köle, sahibinin mülkiyeti ve tasarrufu altında olan şeyler*” anlamına gelen “*memlûk*” kelimesi, zamanla İslâm Tarihinde istilâhî bir anlam kazanarak “*gerek harplerde ve gerekse satın alma yolu ile esir düşen beyaz adam*”; “*halife, hükümdar veya emirlerin köle olarak alıp özel bir eğitimle yetiştirerek muhafız birliklerini oluşturdukları askerler ve bunların kurduğu devlet*” anlamında da kullanılır olmuştur.¹⁰⁵⁴ Bu mânaları ile “*memlûk*”ün, siyah köle anlamına gelen “*el-‘abd*” ve “*rakîk*” kelimelerinden farklı olduğu görülmektedir. “*el-‘abd*” daha çok “*ev işlerine bağlı bir nevi köle*” demek iken “*memlûk*”, daha çok “*hükümdar veya emirlerin muhafız birliklerine dâhil özel bir statüye sahip bir sınıfı*” temsil etmektedir.¹⁰⁵⁵ Şunu da belirtelim ki, kaynaklarda “*Türk Hükümdarları*”ndan dolayı dâima “*Mülûkü’t-Türk*” diye anılan bu devletin sahiplerine tarihî seyir içerisinde “*Türk Memlûkleri*” adı verilmiş ve zamanımızda da “*Türk Kölemenleri*” veya “*Mısır Kölemen Devleti*” denilmesi âdet olmuştur. Nitekim Kafesoğlu, “*başlangıçta para karşılığı hizmete alındıkları için ‘memlûk’ olarak gösterilen, fakat büyük idareci, kumandan ve nihayet hükümdar olan bu insanların gerçek ‘kölelik’ ile ilgilerinin olmadığı*” vurgulamaktadır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Arapça’da kölenin tam karşılığı “*‘abd*” olmasına rağmen, yine Arapça olan “*memlûk*” kelimesine köle anlamı sonradan yakıştırılmıştır. Bu sebeple Kafesoğlu, Kölemen Devleti veya Memlûk Sultanları gibi

¹⁰⁵³ Sümer, a.g.e., 1999, s. 385; Uyğur, a.g.m., ss. 606-607.

¹⁰⁵⁴ Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, 1. Baskı, ed., H. Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1987, VI, 433-434; Rasonyi, a.g.e., 1971, ss. 159-160, 169-170; Yıldız, a.g.e., 1980, ss. 80-81; Kâzım Yaşar Koprıman, Mısır Memlûkleri Tarihi, 1. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 1; Gökbel, a.g.e., s. 97.

¹⁰⁵⁵ Kâzım Yaşar Koprıman, “*Mısır Memlûkleri (1250-1517)*”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 99-100; Süleyman Kızıltoprak, “*Memlûk*”, DİA, İstanbul 2004, XXIX, 87-90.

kullanımların doğru olmadığını ifade etmektedir.¹⁰⁵⁶ Kanaatimizce de doğru olanı Mısır Türk Devleti şeklindeki kullanımdır.

Bilindiği gibi Abbâsîlerden itibaren Arab-İslâm devletlerinde saray muhafız kitaları olarak Türklerden teşkil edilen birlikler kullanılırdı. Dolayısıyla Türklerin Ortadoğu'daki ilk varlıkları, Abbâsî halifelerinin “*memlûk*” unsurunu istihdâm etmeleri ile başladığı görülmektedir. Özellikle Abbâsî halifelerinden Mu'tasım,¹⁰⁵⁷ Vâsik ve Mütevekkil (833-861) zamanlarında halifelerin Türklerden müteşekkil ordularının, Arap devletinin idaresinde gittikçe nüfuz sahibi oldukları görülmektedir.¹⁰⁵⁸

Öte yandan Abbâsî ordusundaki muhtelif Türk kavimlerinin, isim ve nisbelerinden hangi boya mensup olduklarını tespit etmek mümkündür. Meselâ kaynaklarda geçen İbn Kayıgılığ'ın “*Kayı boyu*”na, Halluhî'nin “*Karluk*”, Hifcâhî'nin ise “*Kıpçak*” uruğuna mensup olduğu görülmektedir.¹⁰⁵⁹ Abbâsîler bölgede hâkimiyetlerini ve nüfuzlarını koruyabilmek için gerek idarî görevlerde gerek saray işlerinde ya da orduda Türklerden istifade ettiklerini yukarıda belirtmiştik. Bu usul Eyyûbîler (1174-1250) tarafından da önemli ölçüde tatbik edilmiştir.¹⁰⁶⁰ Neticede ilerleyen zamanlarda memlûklerin büyük bir kısmının Karadeniz'in kuzeyinden getirilen Kıpçaklar olduğu anlaşılmaktadır.¹⁰⁶¹

XIII. yüzyılda İslâm dünyasında en çok köle/memlûk ihraç eden bölgenin Kıpçak Bozkırı olduğu bilinmektedir. Dolayısıyla memlûk grublarının daha düzenli bir şekilde ortaya çıkması ve nüfuzlarının artması XIII. yüzyılın ilk

¹⁰⁵⁶ Kafesoğlu, **a.g.e.**, 1998, ss. 193-194.

¹⁰⁵⁷ Daha geniş bilgi için bkz: Hakkı Dursun Yıldız, “*Mu'tasımın Halife Olmasında Türklerin Rolü*”, **Makaleler**, haz., E. Semih Yalçın, Selçuk Duman, Cilt I, Berikan Yayınları, Ankara 2007, ss. 237-250.

¹⁰⁵⁸ Richard N. Frye-Aydın Sayılı, “*Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türkler*”, **Belleten**, Cilt X, Sayı 37, Ocak 1946, ss. 110-114; Togan, **a.g.e.**, 1981, s. 174; Kurat, **a.g.e.**, 1972, s. 99.

¹⁰⁵⁹ M. C. Şehabeddin Tekindağ, “*Mısır ve Suriye'de Kurulmuş Türk Devletleri*”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 1976, s. 866.

¹⁰⁶⁰ Abdülkadir İnan, “*XIII-XV. yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve 'Halis Türkçe'*”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Ankara 1953, s. 53-54; Ayrıca Eyyûbî ordusundaki Türkler için bkz: Tekindağ, **a.g.m.**, ss. 869-871.

¹⁰⁶¹ Gökbel, **a.g.e.**, ss. 97-101.

yarısına rastlamaktadır.¹⁰⁶² Memlûklerin 1240'da Eyyûbî Sultanı el-Melikü's-Sâlih Necmeddin Eyyûb'un (1240-1249) darbe sonucu tahta çıkmasında önemli rol oynadığı görülmektedir. Bunun neticesinde el-Melikü's-Sâlih'in, Moğolların felaketinin devam ettiği sırada, gerek memlûklerin kendisini tahta çıkarmadaki rolleri, gerekse binicilikleri, savaşçılıkları, sadakatleri, güzellikleri¹⁰⁶³ ve soylu oluşları gibi meziyetleri sebebiyle pek çok Kıpçak kölesi¹⁰⁶⁴ satın alarak onlara özel itinâ gösterdiği kaydedilmektedir.¹⁰⁶⁵ Deşt-i Kıpçak ve Kafkaslardan getirilen Türk asıllı memlûkler kısa sürede Eyyûbî Ordusunun en önemli unsuru haline gelmiştir.¹⁰⁶⁶ Bu sebeple olsa gerek ki, Eyyûbîler her ne kadar bir Kürt Devleti olarak bilinse de ordusunun çoğu Türklerden oluştuğu için Eyyûbî Hâkimiyeti de bir Türk Hâkimiyeti Devri olarak tanımlanmıştır.¹⁰⁶⁷

Hârizmşahlar'da da yerli kıtalar yanında ordunun asıl vurucu çekirdeğini Kanglı, Kimek ve Kıpçak gibi Bozkırlı Türkler'in meydana getirdiği bilinmektedir. Mısır'da ise ordunun sadece Kıpçaklardan teşkiline büyük ehemmiyet verilmiş, bundan dolayı "*Sultan Kutuz, Baybars ve Kalavun*"un anayurdu olan Deşt-i Kıpçak ile bağlantının korunmasına dikkat edilmiştir.¹⁰⁶⁸ Küçük yaşlarda satın alınarak efendilerinin de desteğiyle iyi bir eğitimden

¹⁰⁶² Hanefi Bostan, **XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s. 327.

¹⁰⁶³ Kıpçaklarla temasa geçen birçok millet, onların çok güzel bir ırka mensup olduklarını, hatta Kıpçak kadınlarının güzellikleri ile tanındıklarını anlatan kayıtlar bırakmışlardır. Meselâ Memlûkler dönemi müverrihlerinden el-Ömerî (ö. 749/1349), "*Mısır ve Suriye'de tanıdığı Kıpçakların gayet yakışıklı olduklarını*" söylemektedir. Bununla birlikte Kıpçak kadınlarının güzelliği birçok kaynak tarafından da teyit edilmektedir. Kurat, "*Nizami Gencevi'nin (ö. 611/1214 [?]) Kıpçak kadınlarının güzelliğine meftun olduğunu*" ifade etmektedir. Zira Şirvanşâh'ın da bir Kıpçak güzeli tarafından "*teshir edildiği*" kaydedilmektedir. Ayrıca Gürcü ve Rus vakayinâmeleri ve Macar kaynaklarında da bunlara benzer kayıtlar yer almaktadır. Daha geniş bilgi için bkz: Togan, **a.g.md.**, 1961, II, 102; Rasonyi, **a.g.e.**, 1971, s. 141; Togan, **a.g.e.**, 1981, ss. 199-200; Kurat, **a.g.e.**, 1972, ss. 70-71; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 99-104.

¹⁰⁶⁴ Mısır ve Suriye Eyyübülerinde büyük bir çoğunluğu oluşturan Kıpçak köleleri, zamanla bu devletin yerine geçip Mısır Türk devletini kurunca Kıpçaklı memlûklerin ehemmiyetinin daha da arttığı bilinen husustur. Bkz: Yaşar Yücel, **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar: Eretna Devleti, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, Mutahharten ve Erzincan Emirliği**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, II, 131.

¹⁰⁶⁵ **Doğuştan Günümüze...**, VI, 437.

¹⁰⁶⁶ Yiğit, **a.g.md.**, 2004, 90.

¹⁰⁶⁷ Togan, Eyyübîler için: "*Ordularının en çoğu Türk idi ve o asrın Mısırlıları da, Eyyübîlerin hâkimiyetini bir Türk hâkimiyeti devri olarak tanımışlardır.*" demektedir. bkz: Togan, **a.g.e.**, 1981, s. 179.

¹⁰⁶⁸ Kafesoğlu, **a.g.e.**, 1998, ss. 371-372.

geçirilen memlûkler, zamanla nüfuzlarını artırarak, liyakât ve kabiliyetleri sayesinde idare üzerinde söz sahibi olmaya başlamışlardır.¹⁰⁶⁹ Eyyubîlerin son zamanlarında Mısır'daki askerî kudretin Kıpçak, Oğuz ve Çerkesler'den müteşekkil birliklerin elinde olduğu kaydedilmektedir. Nitekim önemli ölçüde Kıpçakların yer aldığı bu memlûkler, Kıpçak-Türkmen kıtalarının komutanı olan Atabegü'l-asâkir¹⁰⁷⁰ İzzeddin Aybeg'in¹⁰⁷¹ (ö. 655/1257) etrafında toplanarak, Eyyubîler sülâlesine son vermiş ve 1250'de zikri geçen Türk Devletini kurmuşlardır. Böylece Eyyübî hanedanından muhtemelen aslen Kıpçak olan zekâsı, dirayeti ve cesaretiyle bilinen Şeceru'd-Durr'u, kadın olmasına rağmen saltanat tahtına oturtarak yeni kurulan devlete de Türk Devleti adını vermişlerdir.¹⁰⁷²

Diğer taraftan Mısır'a daha çok Kıpçak unsurlarının getirildiğini, Memlûklerin dayandıkları askerî kuvvetin Kıpçaklardan ibaret olduğunu ve böylece Memlûk Devleti'nin esas kaynağını Kıpçak kölelerin teşkil ettiğini yukarıda belirtmiştik.¹⁰⁷³ Kurat, getirilen bu Kıpçakların "*hep birlikte, ayrı kışlalarda yaşadıkları için ana dillerini, yani Kıpçak Türkçesini unutmadıklarını*" belirtmektedir. Deşt-i Kıpçak ve Kafkaslardan gelen memlûklerin arasında İslavlar/Ruslar ve Rumlarla birlikte özellikle Çerkeslerin de varlığı bilinmektedir.¹⁰⁷⁴ Bu sebeptendir ki, Mısır'da 1250'den 1517'ye kadar hüküm süren Memlûk Devletinin tarihini, sultanların menşesine göre ikiye ayırmak âdet olmuştur. Bunlardan 1250-1382 tarihleri arasındaki ilk

¹⁰⁶⁹ Gökbel, **a.g.e.**, s. 98.

¹⁰⁷⁰ Memlûk ordularının başkumandanı olarak bilinen "*Atabegü'l-asâkir*" unvanının, Sultan'dan sonra ordunun sevk ve idaresinden mesul olan şahsa verilen bir unvan olduğu kaydedilmektedir. Bkz: Ahmet Sağlam, "*Ortaçağda Orijinal Bir Siyasi Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Her Emir Sultan Olur*", **Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi**, Cilt II, Sayı 4, Aralık 2015, s. 117.

¹⁰⁷¹ Memlûkler tarafından "*Atabegü'l-Asâkir*" seçilen ve ilk yıllarda idareyi elinde tutan Aybeg, aynı zamanda "*Memlûk Hanedanı*"nın kurucusu olarak bilinmektedir. Türkmen asıllı efendisinden dolayı kaynaklarda "*Aybeg et-Türkmanî*" olarak geçse de, Kıpçak boyuna mensup olduğunu söyleyenler de vardır. Kanaatimizce de Kıpçak olması kuvvetle muhtemeldir. Bkz: Hitti, **a.g.e.**, IV, 1054; Sümer, **a.g.e.**, 1997, s. 71; Gökbel, **a.g.e.**, s. 104.

¹⁰⁷² Koprıman, **a.g.e.**, ss. 1-15, İbrahim Ethem Polat, "*Kıpçak Türklerinin Arap Medeniyetine Katkıları*", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 2, Sayı 7, Samsun 2009, ss. 207-209.

¹⁰⁷³ Gökbel, **a.g.e.**, s. 100; Kamalov, **a.g.e.**, ss. 52-53.

¹⁰⁷⁴ Rasonyi, **a.g.e.**, 1971, ss. 169-170; Kurat, **a.g.e.**, 1972, s. 99; Kafesoğlu, **a.g.e.**, 1998, s. 372; Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 361.

evreyi, Türk (Kıpçak) asıllı¹⁰⁷⁵ olan Sultanlar oluşturduğu için bunlara, Nil nehri üzerinde bulunan Ravza Adasındaki kışlalarda oturmaları hasebiyle “*Memâlikü'l-Bahriyye*” denilmesiyle birlikte “*Memâlikü't-Türkiyye*” veya “*Devletü't-Türkiyye*” şeklinde isimler verilmiştir.¹⁰⁷⁶ 1382-1517 tarihleri arasını kapsayan ikinci evre ise daha çok Çerkeslerden oluştuğu için bunlara da “*Memâlik'l-Cerâkize*” veya “*Cebel kalesi burçları*”nda ikamet etmeleri hasebiyle “*Memâlikü'l-Burciye*” denilmiştir.¹⁰⁷⁷ Bu iki dönemin her ne kadar birbirinden farklı özellikler arzettiği görülse de bir bütünlük teşkil ettiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁷⁸ Kafesoğlu, çoğunluğu Arapça konuşan yerli halkın dışında umumî dilin Türkçe, kültürün ise Türk kültürü olduğunu belirterek, bu devirde Mısır ve Suriye'nin “*Türkiye*” tesmiye edildiğini vurgulamaktadır. Başta Mısır ve Suriye olmak üzere diğer İslâm Ülkelerinde de Türkçe/Kıpçakça Sözlüklerin yazılması Türk dilinin ne kadar yaygın olduğunu göstermektedir.¹⁰⁷⁹

Abbâsî Devleti'nin en zayıf olduğu dönemde ortaya çıkan bu yeni ve güçlü devlet, İslâm Tarihinde önemli bir rol oynamıştır. 1258'de Bağdat'ın düşmesi¹⁰⁸⁰ ve Moğolların Abbâsî Devletini sükûta uğratmasıyla Akdeniz ve Yakınoğuda en güçlü Müslüman devleti olan Memlükler, başta Haçlılar ve Moğollar olmak üzere İslâm dünyasına yönelik saldırıların en güçlü savunucusu haline gelmiştir.¹⁰⁸¹ Memlüklerin Suriye, Mısır ve Kuzey Afrika'yı Moğol istilasından koruması, güçlerini ispat etmeleriyle birlikte İslâm

¹⁰⁷⁵ Azerbaycan'da “*Atabeyler Sülalesini (1146-1225)*” kuran Şemseddin İldeniz'in de Kıpçak memlüklerinden olduğunu yukarıda zikretmiştik. Ayrıca geniş bilgi için bkz: Hüseyin Kayhan, “*Azerbaycan Atabeyleri (İldenizliler) (1146-1225)*” **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IV, 871-879.

¹⁰⁷⁶ Daha geniş bilgi için bkz: **Doğuştan Günümüze...**, VI, 444-543.

¹⁰⁷⁷ Yiğit, **a.g.md.**, 2004, 90.

¹⁰⁷⁸ Togan, **a.g.e.**, 1981, s. 179; Gökbel, **a.g.e.**, s. 104.

¹⁰⁷⁹ Kafesoğlu, **a.g.e.**, 1998, ss. 193-194.

¹⁰⁸⁰ 1253 yılında Moğol Kaan'ı Mönge ile İrmîniye Kralı I. Hetum arasında imzalanan antlaşmanın metninden anlaşılacağı üzere, Bağdat'ın istilasını Moğollara telkin eden I. Hetum olmuştur. Zira Kaan'a yapılan teklifler arasında “*Kudüs'ün Müslümanlardan geri alınması ve Moğolların Bağdat halifesiyle savaşması*” yer almaktadır. Buna karşın Kaan ise, en önemli düşman olarak addettiği Bağdat halifesinin Hülâgû komutasındaki birlikle yok edilmesi sözünü vermektedir. Daha geniş bilgi için bkz: Galstyan, **Mönge Han ile Kral I. Hetum Arasında İmzalanan Antlaşmanın Metni...**, 2017, ss. 116-120.

¹⁰⁸¹ Polat, **a.g.m.**, s. 209. Memlüklerin bu politikası İlhanlılar döneminde de devam etmiştir. Daha geniş bilgi için bkz: Ahmet Sağlam, “*Moğol-İlhanlı Tahakkümünden Bağımsızlığa Giden Süreçte Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed b. Kalavun'un Anadolu Beylikleri ile Münasebetleri*”, **Tarihin Peşinde Dergisi**, Yıl 2015, Sayı 14, ss. 29-50.

Dünyasında da çok büyük takdir kazanmalarına sebep olduğu kaydedilmektedir.¹⁰⁸² Memlüklerin bu başarısında özellikle Kıpçak menşeli olan Sultan “Kutuz, Baybars ve Kalavun”un önemli ölçüde rol oynadığı görülmektedir.¹⁰⁸³ İslâm ülkelerinde at koşturan Moğol ordusunu, 3 Eylül 1260’da Filistin yakınlarında vukû bulan Aynicâlût Savaşında¹⁰⁸⁴ müthiş bir şekilde hezimete uğratan, zikri geçen Kıpçak komutanların idaresindeki memlüklerdir.¹⁰⁸⁵

Kıpçaklı Kutuz, Moğollara karşı yapılacak bu savaşta memlük öncü kuvvetlerinin kumandasını Baybars’a vermiştir. Moğolların saçmış olduğu dehşet karşısında Müslümanları Türklerin liderliğinde bir araya getiren Sultan Kutuz ve yardımcısı Baybars, hazırlıklarını tamamladıktan sonra Moğollar ile karşılaşmak üzere Kahire’den hareket etmiştir.¹⁰⁸⁶ Savaş yerine yaklaştıklarında bazı emirler, Moğollar hakkında anlatılan ürkütücü hikâyelerden¹⁰⁸⁷ dolayı savaş konusunda mütereddit olsalar da Makrîzî’de (ö. 845/1442) geçen bir kayıta, Sultan Kutuz onlara tarihe geçen şu sözleriyle hitap ederek Türk önderliğini ve cesaretini bir daha ortaya koymuştur: “*Ey Müslüman emirleri! Bir zamanlar beytü’l-mâlin ekmeğini yiyordunuz ama şimdi savaşmak istemiyorsunuz. Ben işte gidiyorum. Savaşmak isteyenler bana eşlik etsin. Kim savaşmak istemezse o da evine dönsün. Allah hepimizi görmektedir. Müslümanların vebali geride kalanların boynunadır.*”¹⁰⁸⁸

¹⁰⁸² Bu görüşler hakkında daha geniş bilgi için bkz: **Doğuştan Günümüze...**, VI, 452-455.

¹⁰⁸³ Yücel, **a.g.e.**, s. 65.

¹⁰⁸⁴ Filistin’de Nablus ile Beysan arasında küçük bir mevki olan Aynicâlût, rivayete göre adını Hz. Davud tarafından bir savaşta öldürülen Câlût’tan almıştır. Her ne kadar Selahaddin Eyyübî bu küçük kasabayı 578/1182’de Haçlılardan alarak Hittin Savaşı ve Kudüs’ün fethi öncesinde bir üs olarak kullanmış olsa da, Aynicâlût esas şöhretini “*Memlük-Moğol Savaşı*” sonrasında kazanmıştır. Zira Moğollar bu savaşta ilk defa yenilerek batıya ilerleyişleri durdurulmuştur. Adeta tarihin akışını değiştiren bu savaş sonrasında başta Suriye ve Mısır olmak üzere Batı, hatta bütün Batı Avrupa Moğol tehlikesinden kurtulmuştur. Bkz: Galstyan, **a.g.e.**, 2017, s. 99; Kamalov, **a.g.e.**, ss. 44-45.

¹⁰⁸⁵ Bedreddin Aynî, ‘**İkdü’l-Cümân fi Târîhi Ehli’z-Zamân (648-664/1250-1265)**, 1. Baskı, Dâru’l-Kutub, Kahire 1434/2010, I, 242-245; Bertold Spuler, **İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür: İlhanlılar Devri 1220-1350**, 3. Baskı, çev., Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, ss. 67-68; **Doğuştan Günümüze...**, VI, 453-454.

¹⁰⁸⁶ Turan, **a.g.e.**, 2009, ss. 270-271; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 107-108.

¹⁰⁸⁷ Moğol felaketi ve Moğollar hakkında anlatılan ürkütücü tasvirler için bkz: İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, X, 333-334; Kiragos, **a.g.e.**, s. 149.

¹⁰⁸⁸ يَا أُمَّرَاءَ الْمُسْلِمِينَ لَكُمْ زَمَانٌ تَأْكُلُونَ أَمْوَالَ بَيْتِ الْمَالِ وَأَنْتُمْ لِلغَزَاةِ كَارِهُونَ وَأَنَا مُتَوَجِّهٌ فَمَنْ اخْتَارَ الْجِهَادَ بِصَحْبِنِي وَمَنْ لَمْ يَخْتَرْ ذَلِكَ بَرَجِعْ إِلَى بَيْتِهِ. فَإِنَّ اللَّهَ مَطَّلِعٌ عَلَيْهِ وَخَطِيبُهُ حَرِيمُ الْمُسْلِمِينَ فِي رِقَابِ الْمُتَأَخَّرِينَ Bkz: Makrîzî, **a.g.e.**, I, 429.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Bağdad'ı alıp Abbâsilere son veren Moğolların sebep oldukları siyasi bûhran sırasında başa geçen Sultan Kutuz (1259-1260), Gürcü ve Ermeni süvarileriyle desteklenen Moğol ordusunu müthiş bir hezimete uğratmıştır.¹⁰⁸⁹ Sultan Kutuz ve komutanı Baybars'ın Aynicâlûtta Moğol birliklerini yenmesiyle, Müslümanların da büyük bir tehlikeden kurtulduğu belirtilmektedir.¹⁰⁹⁰ Bu sebeptendir ki, zafer sonrasında “*Moğollar'a karşı İslâm Âlemini ve İslâmiyet'i Türklerin kurtardığı*”¹⁰⁹¹ ifade edilerek “*Türklerin İslâmiyete yapmış oldukları hizmetlere*”¹⁰⁹² ve bu savaşın önemine vurgu yapılmıştır.¹⁰⁹³ Ayrıca Memlûklerin önemli müverrihlerinden başta el-Ömerî (ö. 749/1349) olmak üzere birçok kaynakta Kıpçaklı Kutuz ve Baybars'ın Moğollara karşı elde ettiği bu üstün zaferden övgüyle bahsedilmektedir.¹⁰⁹⁴ Nihayetinde bu zafer sonrasında Memlûkler İslâm Dünyasının en büyük devleti haline gelmişler ve bu özelliklerini Osmanlıların yükselme devrine kadar korumuşlardır.¹⁰⁹⁵

Moğolları ilk kez mağlup eden Baybars'ın, Anadolu Türklüğünü de Moğol tehlikesinden kurtarması için Anadolu'ya davet edildiği kaydedilmektedir. Baybars, özellikle Moğollara karşı propaganda yapan

¹⁰⁸⁹ Galstyan, **Ermeni Kralı II. Hetum Vakayinamesi**, 2017, s. 125; **Doğuştan Günümüze...**, VI, 453; Polat, **a.g.m.**, ss. 209-210; Gökbel, **a.g.e.**, s. 106. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz: Makrîzî, **a.g.e.**, I, 429-432.

¹⁰⁹⁰ Grigor, **a.g.e.**, ss. 63-64; Muammer Gül, **XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Moğol Hâkimiyeti**, 1. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005, ss. 88-92.

¹⁰⁹¹ Ortaçağ kaynaklarında “*Tatar*” diye kaydedilen Moğollar “*Türk*” olarak bilindiği için bu savaş sonrasında “*Türklerin Türkler tarafından durdurulduğuna*” dair kayıtlar da vardır. Meselâ Moğolları Türk olarak telakkî eden Türk müverrih Aynî'de (ö. 855/1451) bu ifade şu şekilde geçmektedir: *من العجائب أن التتار كسروا وهلكوا بأبناء جنسهم من الترك*. Bkz: Aynî, **a.g.e.**, s. 249. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz: İbn Fazlullah el-Ömerî, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım: Mesâlikü'l-Ebşâr**, 1. Baskı, çev., Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, ss. 118-119.

¹⁰⁹² XIII. yüzyıl Ermeni komutanlarından Sımbat Sparapet, “*Vakayinamesi*”nde bu savaşın şiddeti ve Moğol hezimetinden şu şekilde bahsetmektedir: “*Güneşin doğuşuyla korkunç savaş başladı. Ançak aşırı sıcaklık ve atların yorgun düşmesi nedeniyle okçu halkı (Moğollar) yenilgiye uğradı ve kaçmaya başladı. Mısırlılar ise onları takibe koyuldu. Çok az kişi kurtuldu.*” Bkz: Galstyan, **Sımbat Sparapet Vakayinamesi...**, 2017, s. 99.

¹⁰⁹³ Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 411; Süleyman Özbek, “*Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn-Câlüt Savaşı ve Sonuçları*”, **Askeri Tarih Bülteni**, Cilt XVI, Sayı 31, Ankara 1991, ss. 11-21; Abdülkerim Özaydın, “*Aynicâlüt Savaşı*”, **DİA**, İstanbul 1991, IV. 275-276; Polat, **a.g.m.**, s. 210.

¹⁰⁹⁴ İbn Fazlullah el-Ömerî, **Mesâlikü'l-Ebşâr fi Memâliki'l-Amşâr**, 1. Baskı, el-Mecmau's-Sakafî, Ebu Dabi 1423, III, 180-181; Hitti, **a.g.e.**, IV, 1054-1057; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 70, 106-108.

¹⁰⁹⁵ Yiğit, **a.g.md.**, 2004, 90.

ulemânın yardımıyla Anadolu topraklarını kendi mülkiyetine katarak hanedanını genişletmek istiyordu.¹⁰⁹⁶ Turan, “*Sultan Baybars’ın 1277’de Kayseri’ye kadar gelip Selçuklu usüllerine göre ve merasimle Türkiye tahtına oturduğunu*” belirtse de, Baybars’ın orada dâimi kalamayacağı endişesi ve yine Moğol korkusu, Selçukluların Baybars ile sağlam bir işbirliği yapmalarına imkân vermediğinin göstergesidir.¹⁰⁹⁷

Mısır’daki üstün tabakayı “*Kıpçak unsuru*”nun teşkil etmesi “*Mısır Türk devleti*”nin “*Altın Orda*” ile de dostane münasebetler kurmasına sebep olmuştur. Nitekim Altın Orda Hanı (1256-1266) Berke’nin Mısır’a gelen elçilerinin Sultan Baybars tarafından iyi karşılanarak “*Ahîlik Teşkilatı*”na¹⁰⁹⁸ alınması bu sebeple daha sonra bu teşkilatın Altın Orda’da da yayılması bu iki devlet arasındaki iyi münasebetlerin boyutlarını gözler önüne sermektedir.¹⁰⁹⁹ Buna mukabil İlhanlılar ile sürekli savaş içerisinde olsalar da,¹¹⁰⁰ Osmanlılar ile de zaman zaman mücadele içerisinde oldukları görülmektedir.¹¹⁰¹

Memlüklerde de, bir yandan Şîi-Sünnî mücadelesinin tesirleri, Haçlı savaşları, İlhânîlerle devam eden savaşların yıpratıcı sonuçları, ayrıca büyük ticâret yollarının okyanuslara intikal etmesi bu devleti zayıf düşüren sebepler arasında zikredilmektedir.¹¹⁰² Mısır’ın, önemli ölçüde Kıpçakların rolü olan Memlükler Devrinde tarihinin en ihtişamlı dönemlerinden birini yaşadığını görmekteyiz. Kahire’deki birçok cami, saray ve diğer binalar bu devrin büyüklüğünü göstermesi açısından önemi haizdir. Kurat, sonraki devirlerinde de Mısırlı yüksek şahsiyetlerden birçoğunun Kıpçak menşeli olduğunu belirtmektedir.¹¹⁰³

¹⁰⁹⁶ Togan, **a.g.e.**, 1981, s. 235.

¹⁰⁹⁷ Köprülü, **a.g.md.**, 1970, II, 357-363; Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 297.

¹⁰⁹⁸ Dinî ve içtimâî teşkilât olarak XIII. yüzyıl Anadolu’sunda tarih sahnesine çıkan Ahîlik hakkında daha geniş bilgi için bkz: Ziya Kazıcı, “*Ahîlik*”, **DİA**, İstanbul 1988, I, 540-542.

¹⁰⁹⁹ Togan, **a.g.e.**, 1981, s. 268.

¹¹⁰⁰ Galstyan, **Sebastatsi Vakayinamesi...**, 2017, ss. 49-51; Galstyan, **Psikopos Stepanos Vakayinamesi...**, 2017, ss. 70-71; Galstyan, **Nerses Palients Vakayinamesi...**, 2017, ss. 153-161.

¹¹⁰¹ Yiğit, **a.g.md.**, 2004, 92-93.

¹¹⁰² Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 491.

¹¹⁰³ Kurat, **a.g.e.**, 1972, ss. 98-99.

Ayrıca şunu da ifade edelim ki, bölge Osmanlıya ilhâk olduktan sonra dil bakımından Mısır'da Kıpçakçayla birlikte Oğuz-Türkmencenin de yaygınlaştığı görülmektedir.¹¹⁰⁴ Oğuz-Kıpçak Boylarının çok eski zamanlardan beri komşu, hatta karışık yaşadıklarını daha önceki bölümlerde belirtmiştik. Bununla birlikte Mısır'a Kıpçaklarla birlikte kalabalık Oğuz-Türkmen boylarının yerleştiği görülse de, Eyyûbîlerin sonuna doğru Kıpçak lehçesinin hâkim olduğu kaydedilmektedir.¹¹⁰⁵ Hatta o dönemde yazılan Arapça-Türkçe Sözlüklerin Türkçe karşılığının ilki Kıpçakça, ikincisi ise Oğuzca olduğu kaydedilmektedir.¹¹⁰⁶ Nihayetinde Osmanlıların gelişyle Oğuz-Türkmence yeniden görülmeye başlamıştır.¹¹⁰⁷

¹¹⁰⁴ Janos Eckmann, “*Memluk Kıpçakçasının Oğuzlaşmasına Dair*”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Ankara, 1964, ss. 35-41.

¹¹⁰⁵ Aynı durum “*Atabegler Yurdu*” için de söz konusudur. İlgili yerde ayrıntılı bilgi verilecektir.

¹¹⁰⁶ Ananiasz Zajaczkowski, “*Yeni Bulunmuş Arapça-Kıpçakça Bir Sözlük*”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, çev., Ç. Bedii İbrahimoglu, Yıl III/VI, Sayı 3-6, Ankara 1966-1969, ss. 184-186.

¹¹⁰⁷ Daha geniş bilgi için bkz: İnan, **a.g.m.**, 1953, ss. 53-71; Recep Toparlı, “*Kıpçak Dili ve Edebiyatı*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 814-821.

İKİNCİ BÖLÜM

AHISKA BÖLGESİNDE ORTODOKS KIPÇAK

ATABEGLER HÜKÜMETİ (1268-1578) DÖNEMİ

Deşt-i Kıpçak gibi geniş bir sahaya yayılan Kuman-Kıpçaklar, her ne kadar büyük bir step imparatorluğu kuramamış olsalar da, gerek bu geniş sahanın ve gerekse komşu memleketlerin tarihinde hem büyük rol icrâ etmişler hem de derin izler bırakmışlardır. Nitekim bu kaynaşmanın bir neticesi olarak Kuman-Kıpçakların birçoğu Balkanlarda Bizans'la da sıkı münasebete girmişlerdir. Hatta kendi soydaşları Peçenekleri imhâ ederek Bizans'ı¹¹⁰⁸ felâketten kurtardıkları bilinen bir gerçektir.¹¹⁰⁹ Bununla birlikte ilgili yerlerde de ifade edildiği üzere Gürcü/Kartvel Ordusunda ücretli asker olarak aileleriyle birlikte getirilen Kıpçakların birçoğu da Kuban boylarından Kafkas dağları eteklerine tâ Dağıstan'a kadar yerleşmişlerdir. Bu Kıpçak uruklarının da Kafkasların Türkleşmesinde önemli ölçüde rol üstlendiği görülmektedir. Dolayısıyla Kıpçaklardan birçoğunun Ön Asya, Orta Doğu, Kafkaslar ve Balkanlarda faaliyette bulunsalar da, kitle halinde yerleştikleri ve en çok “iz bıraktıkları” bölgeler başta Romanya ve Macaristan¹¹¹⁰ olmak üzere Kafkaslar hatta Türkiye'nin Kuzey Doğu Anadolu Sınırları olmuştur.

Şunu da belirtelim ki, genel olarak Kıpçakların tarihine bakıldığında benzerlik teşkil ettiği görülmektedir. Özellikle Abbâsîlerden sonra “*memlük*” olarak saraya davet edilen Türklerin, daha sonraki devirlerde idareyi ele geçirerek bir kısmının Hânedân, bir kısmının ise Atabeglik Sülalesini kurduğu anlaşılmaktadır. Nitekim bunlardan Kıpçak boyuna mensup Türklerin, Mısır'da Memlük Türk Devletini, Azerbaycan'da ise Azerbaycan Atabegliğini

¹¹⁰⁸ Türk boylarının millî şuûr yerine, kabile şuûrunu benimsemeleri özellikle Bizans'ın çok işine yaradığı görülmektedir. Bu zaafî kendi lehine kullanan Bizans, yüzyıllarca bu Türkleri birbirine düşman etmiş ve birbirine kırdırmıştır. Zira Malazgirt'te de Bizans ordusunda Uz, Peçenek ve Kıpçak askerlerinin varlığı bu gerçeği bir daha gözler önüne sermektedir. Nihayetinde bugün bile aynı metod bazı devletler tarafından gerçekleştirilmektedir. Bkz: Eröz, **a.g.e.**, 1983, s. 3.

¹¹⁰⁹ Daha geniş bilgi için bkz: Yücel, **a.g.e.**, ss. 56-67.

¹¹¹⁰ Konuyla ilgili geniş bir araştırma için bkz: Arpad Berta, “*Kumanların Kökeni Macaristan'daki Kumanların Erken Tarihi*”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, çev., Emine Ceylan, Sayı 9-10 (Prof. Dr. Kemal Eraslan Armağan Sayısı), İstanbul 1998, ss. 133-142.

kurduğunu yukarıda ifade etmiştik. Yine XII. yüzyılda memlük uygulamasına benzer bir şekilde Gürcistan topraklarına getirilen Kıpçakların, daha sonraki tarihlerde Kuzeydoğu Anadolu bölgesinde Atabegler Hükümetini kurduklarını görmekteyiz. Dolayısıyla bu bölümde Kafkaslara yerleşen bu Kıpçakların Ahıska Bölgesinde kurmuş oldukları yarı bağımsız Ortodoks Kıpçak Atabegler Hükümetinden bahsedeceğiz. Zira bu beylik 1268'den 1578'e kadar Anadolu'da 310 yıl hüküm sürmüş en uzun beylik olması hasebiyle de önem arz etmektedir.

2.1. Ahıska İsmi ve Atabeg Unvanı

Ahıska çok eski bir Türklük yurdu olmakla birlikte bu ismin menşeiyle ilgili bugüne kadar farklı görüşler ileri sürülmüştür. Zira atabegler döneminde Kıpçaklı Atabeglerin mezkezi olan Ahıska, Osmanlılar döneminde de bu önemini yitirmemiş, Çıldır Eyaletinin başkenti olmanın yanı sıra önemli kültür ve ticaret merkezlerinden biri olmuştur. Bununla birlikte yukarıda zikrettiğimiz gibi Osmanlıların atabegleri “*Gürcü beyleri*” diye ifade etmesi, bölgeyi de “*Gürcistan*” olarak telakkî etmeleri çağdaş tarihçileri yanılgıya sürüklemiştir. Bu sebeptendir ki, özellikle Gürcü tarihçiler “*Ahıska Bölgesi*”ni târihî Gürcistan toprakları olarak saymakta, bölgede yaşayan Türklerin bugünkü anlamda “*Gürcü*”¹¹¹¹ olduklarını ve bölge Türklüğünün de “*Osmanlılar döneminde Müslüman olmalarıyla Türkleştiklerini*” iddia etmektedirler. Bütün bunlardan hareketle konumuzun daha da iyi anlaşılması için bu başlık altında “*Ahıska İsminin Menşei*”, târihî seyir içerisinde bölgeye verilen diğer isimler ve “*Atabeg Unvanı*”nın mülâhazasının faydalı olacağı kanaatindeyiz.

2.1.1. Etimolojik Açıdan Ahıska İsmi

Kırzioğluna göre 482 yılına ait bir kaynakta ilk olarak “*Ageska*”¹¹¹² şeklinde geçen “*Ahıska*” ismi, İslâm kaynaklarından İbnü'l-Esîr'in “*el-Kâmil*

¹¹¹¹ O dönemde “*Gürcü*” tabirinin daha çok bölgede yaşayan “*Kıpçaklar*”ı ifade ettiğini ilgili yerlerde ayrıntılı bir şekilde ifade etmiştik. Ayrıca bu tasvirler için bkz: Salomon, **a.g.e.**, ss. 92-94; Göyünç, **a.g.m.**, ss. 135-137.

¹¹¹² Kırzioğlu, **a.g.m.**, 1970, s. 35.

fi't-Târih"inde "A'âle-lâl / أَعَالَ لَال",¹¹¹³ "Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye"de ise "Ağâk-lâl / أَغَاك لَال"¹¹¹⁴ şeklinde "Ahilkelek" ismi altında geçmektedir. Müslüman müverrihler bölgeye tam vâkıf olmadıkları için, "Ahıska" ismininin bölgede farklı bir birim olan "Ahilkelek" ile karıştırıldığı anlaşılmaktadır.¹¹¹⁵ Zira bölgeyle ilgili önemli bilgiler veren Ermeni müverrihler "Akheltskha"¹¹¹⁶ diye telakkî ettikleri "Ahıska"nın, X. yüzyılın ikinci yansında var olan "merkezi bir eyalet" in ismi olduğunu belirtmektedirler.¹¹¹⁷

Ahıska ismi, doğulu kaynaklarda ilk olarak XIV. yüzyıllarda Türkçe bir kelime "Ak-Sika/Ak-Saka" isminden hareketle "Ahışa" veya "Ahıska" denilmeye başladığı kaydedilmektedir.¹¹¹⁸ Diğer taraftan Osmanlı'nın doğu seferi esnasında ordu münşisi¹¹¹⁹ olarak bu sefere katılan müverrih Gelibolulu Mustafa Âlî'nin "Nusret-nâme" isimli eserinde yanlış şekliyle "احسفه / Ahısfa/Axısfa"¹¹²⁰ olarak kaydedilmiş olsa da, başta "Osmanlı belgeleri" olmak üzere diğer Osmanlı kaynaklarında ise "احسسه / Ahışa/Axısxa"¹¹²¹ veya

¹¹¹³ İbnü'l-Esîr 456/1064 yılı olaylarını naklederken "Ahıska Şehri"nden "Ahilkelek" diye bahsetmektedir. Bölgeye tam hâkim olmadığından olsa gerek ki, "Ahilkelek" adını da "Aâle-lâl" şeklinde verdiği görülmektedir. Öte yandan şehrin tavsifine bakıldığında bugün müstahkem kalesiyle meşhur "Ahıska" olduğu anlaşılmaktadır. Zira İbnü'l-Esîr, burasının "yüksek surlu, etrafı dağlarla çevrili müstahkem bir şehir olduğunu (مَدِينَةٌ أَعَالَ لَالٌ، وَهِيَ حَصِينَةٌ، عَالِيَةٌ الْأَسْوَارِ)" haber vermektedir. Bkz: İbnü'l-Esîr, a.g.e., 1417/1997, VIII, 195.

¹¹¹⁴ Hüseyinî, *Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye*, 1. Baskı, çev., Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1943, s. 25.

¹¹¹⁵ Kırzioğlu, klasik kaynaklarda "Ahilkelek" diye bilinen bölgenin, bugün Çıldır gölünün Kuzeydoğusunda yer alan "Akça Kale/Sebîd-Şehir" olduğunu belirtse de, ileride ayrıntılı bir şekilde bilgi verileceği üzere kanaatimizce burasının bugünkü "Ahıska Şehri" olması kuvvetle muhtemeldir. Ayrıca bölge ismiyle ilgili farkı görüşler için bkz: Kırzioğlu, a.g.e., 1953, ss. 21, 332-336; M. Fahrettin Kırzioğlu, "Selçukluların Anıyı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi II*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1971, ss. 129-130; Fadime Tosik Dinç, "Ahıska Türkleri (1800-1921)", (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, 2015), ss. 5-6.

¹¹¹⁶ Bazı aralıtırmacılar burayı "Oltu" ile karıştırmışlardır. Zira burasının Oltu değil, Ahıska'ya bağlı "Oshe" olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim 1595 tarihli *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska* tahrir defterinde de "Oshe"nin Ahıska'ya bağlı bir nahiye olduğu görülmektedir. Bkz: *Defter-i Mufassal...*, ss. 67-73; Gürsoy Solmaz, "Penek/Bana Kalesi", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Cilt 12, Sayı 28, Erzurum 2005, s. 269.

¹¹¹⁷ Urfalı Mateos, a.g.e., s. 330.

¹¹¹⁸ Arif Yunusov, "Ahıska (Mesket) Türkleri: İki Kere Sürgün Edilen Halk", *Türkler Ansiklopedisi*, çev., Ekin Keskin, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XVIII, 879.

¹¹¹⁹ Sözlükte "düz yazı, nesir" anlamındaki "inşâ" masdarından türeyen kelime "inşâ etmek; kaleme almak" mânâsında eser yazanlar için kullanılmaktadır. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz: Mustafa Uzun, "Münşeat", *DİA*, İstanbul 2006, XXXII, 18-20.

¹¹²⁰ Mustafa Âlî, a.g.e., ss. 131a, 177.

¹¹²¹ *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska*, No. 130; *Kuyûd-i Kadîme Arşiv Kataloğu*, 1. Baskı, haz., Sevgi Işık, Songül Kadioğlu, Mehmet Yıldırım, Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayını, Ankara 2012, ss. 24, 43, 95, 108, 218, 220, 228, 317, 321, 342; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyasi*

“*احسفة / Ahıska*”¹¹²² şeklinde geçtiği görülmektedir.¹¹²³ Zira Cihannumâ'da, “*Ahısha, nâm-ı diğer Ahıskâ*” şeklinde her iki hâliyle de geçmesi yukarıyı doğrular mâhiyettedir.¹¹²⁴

Osmanlı kaynaklarında Kıpçaklara nispetle Ahıska bölgesinde hüküm süren Kıpçak Atabegliğine, “*Çıldır*” ve “*Ahıska*” ile birlikte “*Gürcü/Gürcistan*”¹¹²⁵ adının kullanıldığı da görülmektedir.¹¹²⁶ Bu kullanımdan yola çıkarak “*Ahıska*” ismi, her ne kadar Sergi Cikia tarafından “*Gürcistan*” diye tebdîl edilmiş olsa da,¹¹²⁷ Tapu Kadastro'da yer alan 1003/1595 tarihli Ahıska tahrir defteri'nin asıl nushasında *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska* şeklinde “*Ahısha/Ahıska*” olarak geçmesi, Sergi Cikia'nın

Münasebetleri (1578-1612), 1. Baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993, ss. 57, 143, 188, 223, 268, 272, 278; Uzunçarşılı, **a.g.e.**, III/1, 63, 68, 151, 164-165, 205; Başar, **a.g.e.**, ss. 28, 125, 248; İdris Bostan, “*Ahıska*”, **DİA**, İstanbul 1988, I, 526.

¹¹²² Rahimi-zâde İbrahim Çavuş Harimî, **Kitâb-ı Gencine-i Feth-i Gence (Osmanlı-İran Savaşları ve Gence'nin Fethi 1583-1590)**, 1. Baskı, haz., Günay Karaağaç, Adnan Eskikurt, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2010, ss. 16, 31, 36, 42; Selânikî Mustafa Efendi, **Tarih-i Selânikî**, 1. Baskı, Klaus Schwarz Verlag, Freiburg 1970, ss. 225-226.

¹¹²³ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1952, 65; Rasim Bayraktar, **Ahıska-Çıldır Beylerbeyliği**, 1. Baskı, Yasayan Kitaplar, İstanbul 2000, ss. 15-16.

¹¹²⁴ Çelebi, **a.g.e.**, 1145/1732, s. 408.

¹¹²⁵ Âşıkpaşazâde (ö. 908/1502?) “*Menâkıb-ı Âli Osman*” adlı eserinde 908/1502 yılı olaylarını anlatırken “*Ahıska*” ve “*Gürcistan*” ismini “*iki farklı coğrafi bölge*” olarak zikretmektedir. Bkz: Âşıkpaşazâde, **Âşıkpaşazâde Tarihi (Osmanlı Tarihi [1285-1502])**, 1. Baskı, haz., Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013, s. 331. Ayrıca “*ben ki*” diye başlayan “*sûret-i tasdiknâme-yi hümâyûn*”da da mezkûr bölgeler “*iki ayrı coğrafi birim*” olarak geçmektedir. Bu da Ahıskalıların çoğu zaman Kartvellerden farklı değerlendirildiğini göstermektedir. Bkz: Şânizâde, **Şâni-zâde Tarihi (Osmanlı Tarihi [1223-1237/1808-1821])**, 1. Baskı, haz., Ziya Yılmaz, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008, s. 548.

¹¹²⁶ Ts. Abuladze gibi bazı Gürcü tarihçiler “*Gürcistan Vilayeti*” isminin XVII. yüzyılın başlarında “*Çıldır Vilayeti*” olarak değiştirildiğini iddia etse de, tarihi vesikalarda bu isimde bir “*beylerbeylik*” söz konusu değildir. Konuyla ilgili olarak yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Osmanlı döneminde “*Gürcistan Vilayeti*” adının coğrafi anlamda kullanıldığı görülmektedir. Bkz: Gümüş, **a.g.t.**, s. 114-119.

¹¹²⁷ İleride de geniş bilgi verileceği üzere, 1003/1595 tarihli *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska* tahrir defteri Gürcü Türkolog Sergi Cikia tarafından 1947'de matbû hale getirilmiş ve böylece ismi değiştirilmek suretiyle *Defter-i Mufassal-i Vilayet-i Gürcistân* şeklinde yayımlanmıştır. Stalin döneminin şartları dikkate alınırca bu uygulamanın kasten yapıldığı anlaşılmaktadır. Kanaatimizce maksat ise târihî Türk topraklarının da Gürcistan'dan sayılması ve Ahıskalı Türklerin bugünkü anlamda “*Gürcü*” olarak lanse edilmesidir. Ayrıca Stalin rejiminin Türkiye'den toprak talebinin de altyapısı olarak düşünülebilir. Zira Sovyetlerin Türkiye'den Kars ve Ardahanı istedikleri bilinen bir gerçektir. Bkz: Cikia, **a.g.e.**, 1947; Buntürk, **a.g.e.**, ss. XVI-XVII; Walter Comins-Richmond, “*Sovyetlerin Türk Halklarını Sürgün Etmesi*”, **Türkler Ansiklopedisi**, çev., Erhan Yükselci, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, 872. Öte yandan Kaçkaçışvili-Beridze, bu defterin ismini *Defter-i Mufassal-i Diyar-ı Gürcistân* şeklinde vermiştir. Bkz: Maka Kaçkaçışvili-Beridze, “*Gürcü-Türk Dil İlişkilerine Dair Bir İnceleme*”, **Gürcü-Türk İlişkileri: Tarih ve Çağdaşlık**, ed., İbrahim Tellioglu, Roin Kavrelişvili, Gündüz Ofset, Trabzon 2017, s. 232.

kasten değişiklik yaptığını akıllara getirmektedir (**Bkz: Ek-3**).¹¹²⁸ Ayrıca defterin içerisinde müteaddid kez yine “*Ahıska*” isminin geçtiği bilinmektedir.¹¹²⁹

Yine bu ismin, Türklerin millî destanı olarak bilinen *Kitâb-ı Dede Korkut*’un Dresden yazmasında “*اق سقا / Ak-Sika*”, “*Ak-Saka*”¹¹³⁰ veya “*Akıska*” şeklinde geçtiği görülmektedir.¹¹³¹ Bunun da birçok araştırmacı tarafından “*Ak-Kale*” anlamına geldiği ifade edilmektedir.¹¹³² Ayrıca Şâmî’nin *Zafernâme*’sinde (804/1401) ise *Dede Korkut*’taki gibi “*اقسقا / Akıska*” şeklinde geçmektedir.¹¹³³ Bununla birlikte Evliya Çelebi Kafkasya’da yaşayan farklı milletlerden dolayı “*Ahışha*” isminin farklı telaffuzlarından bahsederek bu ismin “*اخسقه / Ahıska, اخرقسقه / Âhirkıska, اقصق / Âksıka*”¹¹³⁴ şeklinde de söylendiğini ifade etmekte, lâkin Padişah defterhânesinde “*Çıldır Eyaletine mutasarrıf fulân pâşâ*” diye yazıldığını ilave ederek bölgeye zaman zaman “*Çıldır*”¹¹³⁵ denildiğini de vurgulamaktadır.¹¹³⁶

Öte yandan doğulu kaynaklarda “*Ahıska*” diye bilinen bölge, Gürcülerce “*Samskhe, Akhalsikhe, Sa-Atabago*” olarak tesmiye edilmekte ve bunlardan “*Sa-mskhe-Meskhi yurdu, Akhalsikhe-Yeni kale*”, “*Sa-Atabago*” ise

¹¹²⁸ Kukulov, **a.g.e.**, s. 28. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz: Niyazov, **a.g.m.**, 2016a, ss. 16-19.

¹¹²⁹ **Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska...**, No. 130.

¹¹³⁰ Bugün Ermeniler Ahıska’ya “*Aksaka*” derler.

¹¹³¹ **Kitâb-ı Dedem Korkud...**, s. 126; **Dede Korkut...**, 1964, s. 48; **Dedem Korkudun Kitabı...**, s. 61.

¹¹³² Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1952, ss. 64-65. Zeyrek, **a.g.e.**, 2001, s. 12; Bayraktar, **a.g.e.**, 2000, s. 15.

¹¹³³ Şâmî, **a.g.e.**, s. 190.

¹¹³⁴ Bekadze, Kahraman’dan halken bu listeyi biraz daha uzatarak “*Ahıska, Ahkıska, Ahııska, Akıska, Akhışha, Akışha, Ahıçka, Usiha*” şeklinde verse de bizdeki olan Osmanlıca neşirde bunlara rastlamadık. Bkz: Shota Bekadze, “*XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı’nın Politik ve Sosyo-Ekonomik Durumu*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2014), s. 15. Ayrıca mezkûr Seyahatnâme’de Evliya Çelebi buranın adının “*Ahışha*” olduğunu dile getirirse de, günümüz Türkçesine aktarılırken “*Ahiçka*” şeklinde verilmesine bir anlam veremedik. Bkz: Evliya Çelebi, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 2. Baskı, haz., Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008, II/2, 369, 372-374, 378, 386, 410, 419, 425.

¹¹³⁵ Zira 1653 tarihli “*Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi*”nde de “*Eyalet-i Çıldır nâm-ı diğer Ahıska*” şeklinde geçmektedir. Bkz: **Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi**, 1. Baskı, haz., Mithat Sertoğlu, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992, s. 36. Ayrıca Çıldır ismi ve târihi “*Çıldır Bölgesi*” hakkında daha geniş bilgi için bkz: Bahattin Kılıç, “*19. Yüzyılda Çıldır Sancağı’nın İdari Yapısı*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi SBE, 2011), ss. 14-15.

¹¹³⁶ Çelebi, **a.g.e.**, 1314/1896, s. 321; Râşid Mehmed Efendi, **Târih-i Râşid**, 1. Baskı, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1282/1866, II, 580-586.

“Atabegler Yurdu” anlamına geldiği kaydedilmektedir. Bu isimlerin dahi bölgenin çok eski bir Türk Yurdu olduğu konusunda bazı fikirler verdiği görülmektedir.¹¹³⁷

Ahıska ve çevresine tarihte “Mesketya” denildiği de bilinmektedir. Özellikle günümüz Rusça¹¹³⁸ ve Gürcüce kaynaklarda bölge daha çok “Meskhetia”¹¹³⁹ veya “Samskhe-Cavaheti” olarak anılmaktadır.¹¹⁴⁰ Bu sebeptendir ki, Gürcü, Batılı ve Rusça kaynaklarda Ahıskalı Atabeglere “Samshe Sa-Atabago” denilmekle birlikte Ahıskalı Türklere de “Meshetler” veya “Mesket Türkleri”¹¹⁴¹ denilmesi âdet olmuştur.¹¹⁴² Ayrıca yukarıda zikri geçen “Samskhe” ismiyle ilgili olarak da iki görüş beyân edilmektedir. Bu görüşlerden ilkinde göre bu isim bölgede var olan “Azgur, Ahıska ve Hirtız” kalelerinden dolayı Gürcüce üç anlamına gelen “sami” ve kale anlamına gelen “tsikhe” kelimelerinin birleşiminden “üç kale” mânasına gelmektedir (**Bkz: Ek-2**). Diğer görüşe göre ise yine Gürcüce “yurt” anlamına gelen “sa” ön eki ve “mesk” kelimesinin birleşmesiyle “Meshlerin Yurdu/Ülkesi” anlamında “Sa-Meskhe”den geldiği kaydedilmektedir.¹¹⁴³ Kırzioğlu bu ismi “Samçikhe/Sami-sıkhe”, Yunusov ise “Sa-Meshe” şeklinde vermiş ve her ikisi

¹¹³⁷ Zeyrek, a.g.e., 2001, s. 11.

¹¹³⁸ Çarlık Rusyası döneminde “Ахалцыхе/Ahıska/Ahıska Paşalığı” olarak geçtiği bilinen bir husustur. Bkz: Puşkin, a.g.e., s. 436.

¹¹³⁹ Bugün Gürcüler “Mesk/Meshi” kavramını Sovyetlerin de etkisiyle “Gürcü kökenli” anlamında “Ahıskalı Türkler” için kullanmaktadırlar. Bu da kanaatimizce tarihte Kıpçaklar için kullanılan “Gürcü” teriminin yanlış anlaşılmasından doğan bir sonuçtur. Ayrıca burada “Sovyetlerin Milliyetler Politikası”nın etkisi de söz konusudur. Bununla birlikte Gürcü tezleri “Mesket Türkleri” tabirini bile kabul etmemekte “Gürcüler” anlamında sadece “Meshler” diye ifade etmektedirler. Zira bu görüşe göre “tarihi Gürcü yurdu” olan meshetya’da hiç “Türkler”in yaşamadığı iddia edilmektedir. Buna mukabil bugün Ahıskalılar kendileri için kullanılan “Mesket” kavramını reddederek “Ahıskalı Türk” olduklarını her fırsatta dile getirmektedir. Daha geniş bilgi için bkz: **Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası**, “Meskheti”, 1. Baskı, red., C.B. Guliyev, Bakü 1982, VI, 446; M. Fahrettin Kırzioğlu, “Ne ‘Mesket’ Ne ‘Misket’; Ahıska Türkleridir”, **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, Sayı 268, Yıl 38, Ankara 1989, ss. 17-21; Comins-Richmond, a.g.m., VIII, 872-876; Dadayev, a.g.m., Erişim Tarihi (10.01.2018).

¹¹⁴⁰ Avşar-Tunçalp, a.g.e., s. 7; Ali Paşa Veyselöğlu, **Ahıska Türkleri’nin Daranı**, Ocak Yayınları, Ankara 1999, s. 1.

¹¹⁴¹ Her ne kadar Ahıskalı Türkler kendilerini tanımlarken “Meshet” kavramını kullanmaktan kaçınırsalar da, “Diyamet İslâm Ansiklopedisi”nde dahi mezkûr Türklerden “Meshet” diye bahsedilmesine bir anlam veremedik. Zira bugün bu kavramın politik bir amaca hizmet ettiği bilinen bir husustur. Bkz: Mustafa Aydın, “Meshet Türkleri”, **DİA**, İstanbul 2004, XXIX, 304-306.

¹¹⁴² Oskari Pentikainen, Tom Trier, “Between Integration and Resettlement: The Meskhetian Turks”, (**ECMI Working Paper 21, September 2004**), August 2004, ss. 6-7.

¹¹⁴³ **Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası...**, VI, 446.

de halk arasında kullanılar “üç kale” anlamının doğru olmadığını belirtmiştir.¹¹⁴⁴ Zira kanaatimize göre de doğru olanı “*Meshlerin Yurdu*” anlamındaki “*Sa-Meshe*” kullanımıdır.

Diğer taraftan târihî kayıtlarda buraya bu ismi veren Mesk/Meskh/Meski kavmi hakkında kesin bir bilgi yer almamış olsa da bu kavmin “*Hz. Nuh’un oğlu Yafes’in oğlu ve Oğuz’un pederi Mesek’ten gelen ‘Masag-et’lere dayandığını ve Mesklerin de Kartvel/Gürcistan’ın güneyinde yaşamış ‘İskit/Saka’lara dayanan Turânî Hıristiyan halk olduğu*” belirtilmektedir.¹¹⁴⁵ Herodotos da “*Massagetleri*” heybetli ve güçlü bir kavim olarak tavsîf etmekte ve bunların “*Skyth/Saka*”lardan geldiğini söylemektedir.¹¹⁴⁶ Belâzurî’de (ö. 279/892-93) geçen “*Mesket/Maskat (مسقط) Bölgesi*”nin de bugünkü “*Ahıska Bölgesi*” olabileceği anlaşılmaktadır.¹¹⁴⁷ Kafkasya Halkları ve Kafkasya Bölgesi hakkında önemli bilgiler ihtiva eden *Derbendnâme*’de de “*Müskit*” diye bir bölgeden bahsedilmektedir.¹¹⁴⁸ Bu ismin de İskit/Mesket¹¹⁴⁹ ile irtibatlı olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

Bugün Gürcüler “*Ahıska*” kelimesini kendi dillerine uygun şekliyle “*Akhal-Tsikhe*” gibi okuyarak bunun Gürcüce “*akhali (ახალი-ყენი)*” ve “*tsikhe (ჯობჯ-კალე, mapushane)*”¹¹⁵⁰ kelimelerinden müteşekkil “*yeni kale*” anlamına geldiğini iddia etmektedirler. Fakat müverrih Gelibolulu Mustafa Âlî

¹¹⁴⁴ Daha geniş bilgi için bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 145-146, 149-151, 157, 162; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 171, 201; Yunusov, **a.g.e.**, 2000, s. 12.

¹¹⁴⁵ Daha geniş bilgi için bkz: Togan, **a.g.e.**, 1981, ss. 23, 33, 38, 41, 47, 168, 409-410; Zeyrek, **a.g.m.**, XX, 520-521; Tosik Dinç, **a.g.t.**, ss. 19-20.

¹¹⁴⁶ Herodotos, **a.g.e.**, ss. 108-109.

¹¹⁴⁷ Klasik kaynaklarda “*Gürcistan Bölgesi*”nin “*İrmîniye*” sınırları için de zikredildiğini yukarıda belirtmiştik. Bkz: Belâzurî, **a.g.e.**, ss. 194, 196, 202, 205.

¹¹⁴⁸ Peler, **a.g.e.**, ss. 136, 149.

¹¹⁴⁹ Milattan önce III. yüzyıldan milattan sonra V. yüzyıla kadar yaklaşık sekiz asır “*İberya Gürcü Krallığı*”na başkentlik yapmış “*Mtskheta Şehri*”nin de “*İskitler*” ve “*Ahıska/Mesket Bölgesi*”yle irtibatlı olabileceği muhtemeldir. Daha geniş bilgi için bkz: Üstünyer, **a.g.e.**, ss. 35-44.

¹¹⁵⁰ Şunu da ifade edelim ki, 1946’da yayımlanan “*Türk (İnönü) Ansiklopedisi*”nde “*Ahıska Kalesi*”nin ilk başta “*Gürcü*” kalesi olduğu iddia edilmekte ve 1635’de Osmanlılara geçerek “*Çıldır Eyaleti*”nin merkezi olduğu vurgulanmaktadır. Zira kalenin hiçbir zaman bugünkü anlamda “*Gürcü*” kalesi olmadığı, Ahıska bölgesinin ise 1578’de Osmanlı topraklarına ilhak edildiği ve ertesi yıl 1 Temmuz 1579’da “*Çıldır Eyaleti*” adıyla yeni bir beylerbeylik kurulduğu bilinen bir husustur. Bkz: **Türk (İnönü) Ansiklopedisi**, “*Ahıska*”, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1946, I, 235; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, s. 525; Emecen, **a.g.md.**, 300-301; Dadayev, **a.g.t.**, 19-24.

ve Kâtip Çelebi, Ahıska bölgesindeki bir diğer idarî birim olan “*Ahıl-kelek*”ten bahisle “*ahıl/ahali*” kelimesinin “*ak*” yani “*beyaz*” anlamına geldiğini ifade etmektedirler. Buna göre Âli, “*Ahılkelek*” ismine “*Ak-Şehir*”, Çelebi ise “*Ak-Kale*” anlamını vermiştir.¹¹⁵¹

Öte yandan ilgili yerde zikri geçen II. Murad dönemine ait takvimde “*Ahıska*” ismi “*اخالسيخي / Ahalsıhı*” şeklinde geçse de, kanaatimizce diğer yerleşim birimi olan “*Ahılkelek*” ile karıştırılmıştır.¹¹⁵² Metinde “*Ahıska*”yla birlikte “*Samshe*” ve “*Azgur*” bölgesi ve kalelerinden de bahsedilmektedir.¹¹⁵³ Ahıska’yla Samshe’nin aynı yer olduğunu yukarıda ifade etmiştik. Ayrıca bazı araştırmacıların da Âli’de geçen “*Akşehir demekle meşhûr Ahılkelek*¹¹⁵⁴ *nâmu ile dâhi mezkûr olan kala*” ibaresinden hareketle “*Ahıska*” ile bölgede farklı nahiyeye olan “*Ahılkelek*”i karıştırdıkları görülmektedir.¹¹⁵⁵ Bu bağlamda bu kelimenin “*kale*” anlamına gelen Gürcüce “*tsikhe/ḡobḡ*” ile de ilgisinin olmadığı anlaşılmaktadır. *Kamusü'l-A'lâm*’da “*Ahısha*” ve “*Ahalçih*” diye iki ayrı coğrafi birimden söz edilip “*Ahalçih*”in Ermenice “*yeni kale*” anlamına geldiği ifade edilmektedir. Her ikisi de aynı coğrafi bölgeyi göstermekle birlikte bu kelimenin de “*Ermenice*” olmadığı bilinmektedir. Diğer taraftan Bekadze ise Gürcüce “*Akhaltskhe*” isminin Türkçe’ye tam tercüme edilmediğini, bundan dolayı bugün “*Ahıska*”¹¹⁵⁶ şeklinde kullanıldığını iddia etmektedir.¹¹⁵⁷

¹¹⁵¹ Faris Çerçi, “*Künhü'l-Ahbar’a Göre II. Selim, III. Murad, III. Mehmed Devirleri ve Âli’nin Tarihiçiliği*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, 1996), s. 548; Çelebi, **a.g.e.**, 1145/1732, s. 409.

¹¹⁵² Danişmend de “*Ahılkelek*” için “*Osmanlı devri Çıldır Eyaleti’nin sancak merkezlerindedir*” diyerek zaman zaman sancak merkezi olan “*Ahıska*” ile karıştırmıştır. Zira “*Ahıska*” ile “*Ahılkelek*” aralarında yaklaşık 70 km. mesafe olan iki farklı yerleşim birimidir. Bkz: Danişmend, **a.g.e.**, II, 488; III, 579; **Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası**, “*Ahalkalaki*”, I. Baskı, red., C.B. Guliyev, Bakü 1976, I, 578.

¹¹⁵³ Metinde “*Ahıska, Samshe ve Azgur belde ve kalelerine gazası...*” şeklinde geçmektedir. Bkz: **İstanbul’un Fethinden Önce...**, ss. 80-81; Yücel, **a.g.e.**, 1989, s. 250.

¹¹⁵⁴ Vardan’da ise “*Akal-Kalak*” şeklinde geçmekte ve diğer adının da “*Norkağaki*” olduğunu belirtilmektedir. Bkz: Vardan, **a.g.e.**, s. 177.

¹¹⁵⁵ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1952, ss. 64-65; Bayraktar, **a.g.e.**, 2000, s. 15.

¹¹⁵⁶ Bekadze, “*günümüzde Ahıska ismi Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Sabirabad ilçesine bağlı bir köydür*” diyerek muhtemeldir ki târihî “*Ahıska*” ismini inkâr etmektedir. Bunu yaparken de mezkûr köye niçin “*Meshet*” değil de “*Ahıska*” isminin verildiğini gözardı ettiği görülmektedir. Zira 1957 sonrasında Azerbaycan’a yerleşen Ahıskalı Türklerin, tarihi toprakları olan Ahıska’nın hatırasını canlı tutmak için yeni kurdukları bazı köylere “*Türkler, Ahıska, Adigön, Heveşen, Smada, Varhan*” gibi isimler verdikleri bilinen bir gerçektir. Öte

Kitâb-ı Dede Korkut'ta zikri geçen “*Ak-Saka/Ahıska*” isminin birçok araştırmada her ne kadar “*Ak-Kale*”¹¹⁵⁸ anlamına geldiği ifade edilse de,¹¹⁵⁹ ayrıca bu ismin “*Saka*”larla da irtibatlı olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Mesklerin “*Saka*”lara dayanan Turânî “*yerli halk*” olduğunu yukarıda ifade etmiştik.¹¹⁶⁰ Bu mânada Atabegler Yurdunun halkına hâlâ “*yerli*” denilmesinin târihî arka planını da burada aramanın icap edeceği kanaatindeyiz.¹¹⁶¹ Mesk/Sakaların kuvvetli bir kolunun M.Ö. VII. yüzyıllarda Kafkasları aşarak güneye doğru indiği ve böylece Kür-Aras boylarına yerleştiği bilinmektedir.¹¹⁶² Bölgede önemli nehirlerden biri olan “*Çoruh*”un da Sakaların büyük bir kolu olan “*Çor-uk*”dan geldiğini ve “*Çor-lar*” anlamını ihtiva ettiğini bilinmektedir.¹¹⁶³ Kartveller, “*Meskleri*” Gürcü olarak telakkî etmekte ve Ahıskalı Türklere “*Meshi/Gürcü*” demekte, bölgede yaşayan Meshilerin Osmanlı döneminde Müslümanlaşarak “*Türkleştiklerini*” iddia etmektedirler.¹¹⁶⁴ Bugün Gürcülerce iddia edilen “*Meshet*” isminin 1960’larda

yandan Bekadze'nin “*Azərbaycan Sovet Ensiklopedisi*”nden etkilendiği kuvvetle muhtemeldir. Zira mezkûr “*Ansiklopedi*”de “*Ahalsihe*” adı altında tarihi Ahıska yurdu, “*Ahıska*” ismi altında ise “*Ahıska Köyü*” hakkında kısa bilgi verilmektedir. Bkz: **Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası**, “*Ahalsihe*”, 1. Baskı, red., C.B. Guliyev, Bakü 1976, I, 492; **Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası**, “*Ahıska/Axısxa*”, 1. Baskı, red., C.B. Guliyev, Bakü 1976, I, 493; Bekadze, **a.g.t.**, s. 14.

¹¹⁵⁷ Bekadze, **a.g.t.**, ss. 14-15.

¹¹⁵⁸ Muhtemeldir ki, Çıldır gölü içinde bulunan “*Akça-Kale*” ile karıştırılmıştır. Bununla birlikte Kütükoğlu, Cihannümadaki “*Ak-Kale*”nin de “*Ahılkelek*” değil, “*Akça-Kale*” olduğunu ifade etse de, kanaatimizce bu doğru değildir. Zira Âlî'nin de “*Ahal/Ahil*” ön ekine Türkçe “*Ak/Beyaz*” anlamını verdiğini yukarıda ifade etmiştik. Bkz: Kütükoğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 54-57.

¹¹⁵⁹ Zeyrek, **a.g.e.**, 2001, s. 12; Bayraktar, **a.g.e.**, 2000, s. 15; Mustafa Üren, **Kimlik, Çıkar ve Jeopolitik Ekseninde Ahıska Türkleri Sorunu**, 1. Baskı, Nobel Bilimsel Eserler, İstanbul 2016, s. 69.

¹¹⁶⁰ Nitekim Kukulov da, Sakaların târihî kaynaklarda “*Aşquz/İşquz*” adı ile geçtiğini beyan ederek “*Ahıska*” isminin buradan neş'et ettiğini belirtmektedir. Ona göre Ahıska/Aşquz'da yaşayan Sakalara da “*Massaqet*” denilmektedir ki, bölgenin “*Mesket*” adı da bunlardan tevarüs etmektedir. Bkz: Kukulov, **a.g.e.**, ss. 12-13, 16-17, 26.

¹¹⁶¹ Rusçada “*yerli*” anlamına gelen “*mest(k)ny/mestnyy*” kelimesinin de “*Meskler*”le irtibatlı olabileceği düşünülebilir. Bkz: **Russko-Tureskiy Slovar (Rusça-Türkçe Sözlük)**, haz., E. Mustafayev, V. G. Şerbinin, İzdatelstvo Sovetskaya Ensiklopediya, Moskova 1972, ss. 396-397. Ayrıca “*Ahıska yerlileri*” hakkında geniş bilgi için bkz: Çingiz Badalov, **Bütün Yönleriyle Ahıska Türkleri**, 1. Baskı, y.y., Çimkent 2004, s. 15.

¹¹⁶² Daha geniş bilgi için bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, ss. 81-82; Kırzioğlu, **a.g.m.**, 1983, ss. 135-139; Süslü, **a.g.e.**, ss. 19-22; Lang, **a.g.e.**, ss. 65-67; Buntürk, **a.g.e.**, ss. 3-5; Ali Gündüz, **Çoruh Havzası ve Artvin**, 1. Baskı, Ardanuçlular Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Ankara 2001, ss. 5-6.

¹¹⁶³ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 24, 172; Kırzioğlu, **a.g.m.**, 1984, ss. 89-90; Doğru, **a.g.e.**, ss. 21-22; Tellioglu, **a.g.e.**, 2004, ss. 32-33.

¹¹⁶⁴ Üren, **a.g.e.**, s. 70; Aydıngün-Aydingün, **a.g.e.**, ss. 35-36; Miminoşvili, **a.g.e.**, s. 97.

ortaya çıktığını dikkate alırsak, “Gürcü” kavramında olduğu gibi “Mesh” isminin de zamanla “millileştirilerek” siyasi bir anlam kazandığı görülmektedir.¹¹⁶⁵

Neticede Ak-Hunlar gibi Ak-Saka kullanımının da olabileceği kanaatindeyiz. Bu doğrultuda Karadenizin kuzeyini yurt edinen Kıpçaklara “Ak-Kıpçaklar” da denildiği bilinen bir husustur.¹¹⁶⁶ Ayrıca “Ak-Hazarlar, Ak-Kumaniya, Ak-Nogay, Kara-Nogay, Kara-Kumaniya, Kara-Hanlılar, Kara-Bulgarlar” gibi¹¹⁶⁷ “Ak” veya “Kara” ön ekiyle başlayan diğer Türk halklarının varlığı da bu tezimizi destekler mâhiyettir.

Şunu da belirtelim ki, bugün bazı çağdaş eserlerde “Ahıska” ismi ve bölge halkı olan “Ahıskalı Türkler”in; “Ahalsıhı, Ahalsik, Samçe,¹¹⁶⁸ Samsıhı,¹¹⁶⁹ Ahalcik/Achicka,¹¹⁷⁰ Ahal-çih,¹¹⁷¹ Ahalc’ihe,¹¹⁷² Meşket, Meşket Türkleri,¹¹⁷³ Misid Türkleri”¹¹⁷⁴ şeklinde geçtiği görülmektedir. Bu kullanımların da bölge hakkındaki bilginin yetersizliğinden kaynaklandığı kuvvetle muhtemeldir.

2.1.2. Menşe İtibariyle Atabeg Unvanı

Selçuklularla birlikte İslâm dünyasına giren ve onlardan sonra daha sonraki Türk devletlerince de kullanılan müesseselerden biri “atabeglik”

¹¹⁶⁵ Aşar-Tunçalp, **a.g.e.**, s. 8; H. Berşan Gölen (Çelik), “Ahıska’nın Elden Çıkışı”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, 1996), ss. 5-6.

¹¹⁶⁶ İdrisî haritasında bu sahayı “Ak Kıpçak İli” ve “Kara Kıpçak İli” isimleriyle iki bölge halinde göstermektedir. Bkz: Sümer, **a.g.e.**, 1997, s. 62.

¹¹⁶⁷ Bu isimlerde kullanılan “Ak/Aq” ön ekinin “beyaz” anlamına geldiği gibi “bilge, zengin” anlamına da geldiği bilinmektedir. Zira Türk tarihinde “Ak-Şemseddin, Ak-Buga, Ak-Berdi, Ak-Köpek, Ak-Tay (günümüzde Oktay olarak geçer), Ak-Tuv vb” birçok Türk isimlerinin varlığı bilinen bir husustur. Ayrıca bunun zıddı olan “Kara” kelimesi de “siyah”la birlikte “büyük” anlamına gelmektedir. Ayrıca Türk özel isimlerinin etimolojisi için bkz: Zajaczkowski, **a.g.m.**, s. 188; Budayev, **a.g.e.**, ss. 79-103, 187.

¹¹⁶⁸ Walther Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd: XV. Yüzyılda İran’ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi**, 1. Baskı, çev., Tefik Bıyıklıoğlu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948, ss. 30, 40, 120-121.

¹¹⁶⁹ Yücel, **a.g.e.**, 1989, s. 250.

¹¹⁷⁰ Hammer, **a.g.e.**, IV, 102-103; Bekadze, **a.g.t.**, s. 15. Ayrıca Hammer’de geçen not 18’deki “Cihannuma” sayfası 419 değil, 409 olmalıdır. Bkz: Hammer, **a.g.e.**, s. 102.

¹¹⁷¹ Köprülü, **a.g.e.**, 1983, s. 156.

¹¹⁷² Ernst Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, 1. Baskı, çev., Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970, ss. 48, 149, 157, 162.

¹¹⁷³ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1914-1995**, 19. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, s. 837.

¹¹⁷⁴ Ahmet Davutoğlu, **Stratejik Derinlik**, 1. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul 2001, ss. 143.

kurumudur. Dolayısıyla bir kurum olarak Selçuklularla başlayan “*atabeg unvanı*”, Türkçe “*ata*”¹¹⁷⁵ ve “*beg/bey*”¹¹⁷⁶ kelimelerinden meydana gelmektedir.¹¹⁷⁷ Zira Selçuklulardan önceki Türk devletlerinde özellikle Karahanlılar ve Gazneliler gibi Müslüman Türk Devletlerinde böyle bir unvanın veya bununla ilgili olarak “*atabeglik*” şeklinde bir müessesenin varlığı hakkında her hangi bir kayıt bulunmamaktadır.¹¹⁷⁸ Bununla birlikte Orta Asya Türk Devletlerinden itibaren hükümdar olması muhtemel hânedân üyesi adayının eğitilmesi için “*ata*” adında bir müessesenin varlığı kaydedilmektedir.¹¹⁷⁹ Hatta Orhun Âbidelerindeki kitâbelerin yazıcısı olarak bilinen “*Yollug Tigin*”in, “*Kültigin atası*” lakabının “*atabeg*” mânasına geldiği söylenilse de, bunun daha kesinlik kazanmadığı belirtilmektedir.¹¹⁸⁰ Buna rağmen Refik Turan, kitabede geçen bu lakabı, Selçuklularda kurumsallaşan atabeylik müessesesinin Göktürkler dönemindeki başlangıç şekli olarak değerlendirmektedir.¹¹⁸¹

Türk lehçelerinde “*baba, dede, ced*” mânasına gelen “*ata*” kelimesinin Oğuznâmelerde “*Korkut Ata, İrkil Ata*” gibi hürmete lâyık kişiler olarak geçtiği görülmektedir.¹¹⁸² Türklerin eskiden dinî bir kutsiyet izâfe ettikleri menkıbevî şahsiyetlere, derviş ve şeyhlere hatta toplum içinde saygı kazanmış yaşlı kimselere “*ata*” veya “*bab/baba*” unvanını verdiği bilinmektedir. Zira “*Çoban Ata, Zengi Ata, Mansur Ata ve Sâhib Ata*” gibi şahıslar “*Türk Dünyası*”nda bu unvan ile tanınmış kişilerdir.¹¹⁸³

¹¹⁷⁵ Kâşgarlı’da “*baba, ata, ced*” anlamlarında geçmektedir. İlgili sayfalar için bkz: Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 32, 86, 206, 288, 508; II, 80; III, 87, 210, 383.

¹¹⁷⁶ Kâşgarlı’da “*bey, koca, evli erkek*” anlamlarında geçmektedir. İlgili sayfalar için bkz: Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 22, 35, 48-49, 54, 64, 70, 78, 81-82, 103, 168, 178, 182, 185, 199, 206, 212, 240, 300-304; II, 8-10, 19, 21, 38, 75, 84. Ayrıca “*kabile*” anlamına gelen “*boy*” tabiri de yine eski Türkçe’de “*zengin*” anlamına gelen “*bay/bey*” kelimesinden türemiştir. Bkz: Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 349, III, 158, 239; Berta, **a.g.m.**, s. 139.

¹¹⁷⁷ M. Fuad Köprülü, **İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, 1. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 1983, ss. 147-148.

¹¹⁷⁸ Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 310; Coşkun Alptekin, “*Atabeg*”, **DİA**, İstanbul 1991, IV, 38.

¹¹⁷⁹ Budayev, **a.g.e.**, ss. 91-92.

¹¹⁸⁰ **Orhun Âbideleri...**, ss. 1-45.

¹¹⁸¹ Refik Turan, “*XVI. Yüzyılda Bir Türk Atabeyi: Hoca Sa’deddin Efendi*”, **Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla VI. Eyüp Sultan Sempozyumu: Tebliğler (10-12 Mayıs 2002)**, İstanbul 2003, s. 67-68.

¹¹⁸² M. Fuad Köprülü, “*Ata*”, **İA**, İstanbul 1965, I, 711-712; Köprülü, **a.g.e.**, 1983, s. 146.

¹¹⁸³ Köprülü, **a.g.e.**, 1976, ss. 17-20; Coşkun Alptekin, “*Ata*”, **DİA**, İstanbul 1991, IV, 32.

Bazı Kafkas Türk Kavimlerindeki atalık uygulaması, Selçuklulardaki atabeglikle kısmen de olsa yakınlık arz etmektedir. Zira Kafkaslardaki bir kısım Türk ailelerin küçük yaştaki çocuklarını, eğitim için başka ailelere verdiği ve çocuğun eğitimi ile uğraşan bu aile reisine de atalık dedikleri bilinmektedir. Selçuklularda da şehzâdelerinin tâlim ve terbiyesi ile ilgilenen ve onlar adına eyaletleri idare eden askerî valiler atabeg unvanıyla biliniyordu.¹¹⁸⁴

Selçuklular döneminde bu unvan ilk olarak Selçuklu veziri Nizâmülmülk'e verilmiştir. Sultan Alparslan'ın (ö. 465/1072) Malazgirt Zaferinden sonra oğlu Melikşâh'ın devlet işlerinde tecrübe kazanması hususunda Nizâmülmülk'ü görevlendirdiği ve ona “*ılg*”, “*ata*”, *hoca*” veya “*atabeg*” unvanını verdiği kaydedilmektedir. Zira Selçuklu devlet sisteminde çeşitli idarî birimlere tayin edilen küçük yaştaki şehzâdelerin yanına genelde her yönden tecrübeli beylerin atabeg olarak tayin edildiği anlaşılmaktadır.¹¹⁸⁵ Bununla birlikte İbnü'l-Esîr 465/1072 yılı olaylarından bahsederken, babasından sonra idareyi ele alan Sultan Melikşâh'ın (ö. 511/1117) bütün devlet işlerini Nizâmülmülk'e bırakarak diğer unvanların yanı sıra “*el-emîru'l-vâlid/atabeg*”¹¹⁸⁶ unvanını da verdiğini söylemektedir.¹¹⁸⁷ Dolayısıyla atabeglikle birlikte Şehzade Hocalığı, Sultan Danışmanlığı, Hâce-yi Sultânilik unvanını taşıyan şahıslar; Türk hükümdarını, Türk devlet teşkilâtını ve toplumun siyasî, sosyal, ekonomik, kültürel hayatını düzenleyip yönlendirmede en başta gelen kişiler olarak görülmektedir.¹¹⁸⁸ Neticede bu atabeglerin, idarî birimin yönetimine bazen doğrudan bazen de dolaylı katkı sağladığı anlaşılmaktadır.¹¹⁸⁹

Büyük Selçuklular ve Suriye Selçuklularının yanı sıra atabeglik müessesesi Kirman, Irak, Anadolu Selçukluları, Hârizmşahlar, Eyyubiler ve Memlüklerde de görülmektedir. Dolayısıyla Doğu ve Güneydoğu Anadolu'dan Mısır'a kadar uzanarak çok geniş bir coğrafyaya yayılan atabegliğin, zaman

¹¹⁸⁴ Köprülü, **a.g.e.**, 1983, s. 157; Alptekin, **a.g.md.**, 32-33, 38.

¹¹⁸⁵ Köprülü, **a.g.e.**, 1983, s. 147.

¹¹⁸⁶ رَدَدْتُ الْأَمْوَالَ كُلَّهَا كَبِيرَهَا وَصَغِيرَهَا إِلَيْكَ، فَأَنْتَ الْوَالِدُ وَلَقَبَهُ الْأَقَابَا مِنْ جُمْلَتِهَا: أَتَابِكُ وَمَعْنَاهُ الْأَمِيرُ الْوَالِدُ

¹¹⁸⁷ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, VIII, 236-237.

¹¹⁸⁸ Turan, **a.g.m.**, 2003, s. 67.

¹¹⁸⁹ Alptekin, **a.g.md.**, 38; Turan, **a.g.m.**, 2003, ss. 67-68.

zaman en ihtişamlı devirlerini yaşadığı da bilinmektedir. Nitekim Atabeglik müessesesinin bu gelişimi neticesinde Şam/Böriler Atabegliği (1104-1154),¹¹⁹⁰ Musul/Halep Atabegliği (1127-1233),¹¹⁹¹ Azerbaycan/İldenizliler Atabegliği (1146-1225),¹¹⁹² Fars/Salgurlular Atabegliği (1194-1286)¹¹⁹³ ve Ortodoks Kıpçak¹¹⁹⁴ Atabegliği/Sa-Atabago (1268-1578)¹¹⁹⁵ gibi tarihte önemli ölçüde rolleri olan devletler teşekkül etmiştir.¹¹⁹⁶

Öte yandan daha çok Müslüman Türk Devletlerinde görülen bu müessese, Türk devletleri ile sıkı ilişkiler içerisinde olan İznik Bizans (Rum) İmparatorluğu ve Gürcü Krallığında da görülmektedir.¹¹⁹⁷ Nitekim Bizans'ta Türk lalanın (atabeg)¹¹⁹⁸ bulunmasıyla görülen müessese, Gürcü Krallığında da Kıpçaklar sayesinde görülmeye başlamıştır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Kartvel/Gürcülerde atabeglik müessesesi olmamasına rağmen, 1212'de Kıpçaklı başkomutan Zakaria'nın ölümünden sonra Kraliçe Tamara, kardeşi İvane'yi¹¹⁹⁹ kendi isteği doğrultusunda ilk atabeg unvanıyla taltif etmiştir.¹²⁰⁰ Dolayısıyla XIII. yüzyıla kadar Gürcü Kraliyet sisteminde “*Kral, Kraliçe,*

¹¹⁹⁰ Gülay Ögün Bezer, “*Böriler (Dimaşk Atabeyliği) (1104-1154)*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IV, 846-855.

¹¹⁹¹ Gülay Ögün Bezer, “*Zengiler (1127-1233)*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IV, ss. 803-813.

¹¹⁹² Gülay Ögün Bezer, “*İldenizliler*”, **DİA**, İstanbul 2000, XXII, 82-84. Kıpçaklı atabeg İldeniz'in ismini Vardan “*Yeldegiz*”, “*Yiledegiz*” veya “*Yeldguz*” gibi farklı şekillerde vermiştir. Bkz: Vardan, **a.g.e.**, ss. 201, 205-206, 208-209.

¹¹⁹³ Erdoğan Merçil, **Fars Atabegleri Salgurlular**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1975, ss. 27-123.

¹¹⁹⁴ Çağdaş eserlerde “*Atabeglik*”lerden bahsedilirken (Hıristiyan olmasından olsa gerek ki) Anadolu'nun en uzun beyliği olmasına rağmen “*Kıpçaklı Atabegler*”e hiç yer verilmediği görülmektedir. Bununla birlikte 1976'da hazırlanan “*Türk Dünyası El Kitabı*”nda başta Kırım Türkleri olmak üzere bütün Türk Cumhuriyetleri ve Türk kavimleri zikredilirken “*Ahıskalı Türklerin*” yer almaması da dikkat çekmektedir. Bkz: İbrahim Kafesoğlu, “*Atabeylik'ler*”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 1976, ss. 842-843; Tekindağ, **a.g.m.**, ss. 868-869.

¹¹⁹⁵ Özder, **a.g.e.**, ss. 44-81; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 148-181; Enver Konukçu, **Ardahan Tarihi**, 1. Baskı, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, Ajans-Türk Basımı, Ankara 1999, ss. 58-60; Doğru, **a.g.e.**, 2004, ss. 37-41.

¹¹⁹⁶ Lane-Poole, **a.g.e.**, ss. 229-267; Köprülü, **a.g.md.**, 1965, I, 714; Köprülü, **a.g.e.**, 1983, s. 152; Turan, **a.g.e.**, 2009, ss.310-311; Alptekin, **a.g.md.**, 38-39.

¹¹⁹⁷ Köprülü, **a.g.md.**, 1965, I, 715; Fuad Köprülü, “*Ortazaman Türk Hukukî Müesseseleri*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 243, 248; Alptekin, **a.g.md.**, 39; Turan, **a.g.m.**, 2003, s. 68.

¹¹⁹⁸ Bizans'a da Kıpçaklar vasıtasıyla gittiği kanaatindeyiz. Zira Bizans'ta da hatırı sayılır miktarda Kıpçakların varlığını ilgili yerlerde ifade etmiştik.

¹¹⁹⁹ Ermeni müverrihler “*Atabeg*” İvane'den “*Prensler prensi*” diye övgüyle bahsetmektedir. Bkz: Kiragos, **a.g.e.**, ss. 139-217.

¹²⁰⁰ Brosset, **a.g.e.**, 2003, ss. 420; Vardan, **a.g.e.**, ss. 219-220; Subaşı, **a.g.e.**, s. 32.

patrik ve başvekil” gibi başlıca dört büyük müessese varken, Kraliçe Tamara’ın bunlara beşinci olarak bir de “*atabeglik*” müessesesini ilâve ettiği görülmektedir. Ayrıca bu unvanın, “*askerî-idarî*” mâhiyette bir vazife olmasıyla birlikte askerî yönünün daha ağır bastığı ve kraldan sonra sırasıyla; “*kıraliçe, patrik, başvekil ve atabeg*”in geldiği kaydedilmektedir.¹²⁰¹ Nihayetinde Gürcü Krallığında bu müessesenin başta ilk atabeg Sargis oğlu İvane olmak üzere “*Kıpçakların teşviki*”yle ırkdaşları Selçuklular taklit edilerek kurulduğu ve bu makamda bulunanların da devletin iç işlerinde önemli ölçüde rol oynadığı görülmektedir. Bununla birlikte esas konumuzu teşkil eden Ahıska bölgesinde, hâlâ “*Sa-Atabago/Atabeg Yurdu*” denilen bu sahanın, bizzat Kıpçak atabegleri tarafından idare edildiği için bu ismi aldığı da bilinen bir gerçektir.¹²⁰²

Menşeyi itibarıyla Türklere ait olan ve XVI. yüzyıla kadar önemini koruyan atabeglik müessesesi, daha sonraki devirlerde Anadolu Selçuklularının son zamanlarında ortaya çıkan lala uygulamasıyla farklı bir hüviyete bürünmüştür. Böylece eski önemini kaybeden atabegler saraylarda lala olarak şehzadelerin mürebpleri ve öğretmenleri haline gelmişlerdir. Dolayısıyla Osmanlı döneminde şehzade hocalığı müessesesinin, “*lala*” veya “*hâce-yi sultânî*” unvanlarıyla devam ettiği görülmektedir. Zira çalışmamızın ileriki bölümlerinde adından bahsedeceğimiz Lala Mustafa Paşa, Sultan II. Selim’in (1566-1574) lalası olması hasebiyle bu şekilde meşhur olmuştur. Öte yandan Hârizşahlar dönemindeki metinlerde rastlanan “*ulug lala beg*” tabirinin de “*atabeg*” karşılığında kullanılan tabirlerden olduğunu belirten tarihçiler vardır.¹²⁰³

¹²⁰¹ Ömer Subaşı, “*XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya’da Selçuklu İzleri: ‘Atabeglik Müessesesi ve Atabegler’*”, *Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl 2, Kafkasya Özel Sayısı, Sakarya 2017, ss. 512-513.

¹²⁰² Köprülü, *a.g.e.*, 1983, s. 156.

¹²⁰³ Ahmet Refik, *Osmanlı Âlimleri ve Sanatkârları*, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 1997, s. 71; Tuncer Baykara, “*Lala*”, *DİA*, İstanbul 2003, XXVII, 70-71; Turan, *a.g.e.*, 2009, s. 311; Alptekin, *a.g.md.*, 39-40; Turan, *a.g.m.*, 2003, s. 68; Gümüş, *a.g.t.*, s. 119. Ayrıca konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz: Köprülü, *a.g.e.*, 1983, ss. 146-158;

2.2. Ahıska Bölgesi ve Ahıska Coğrafyası (Atabegler Yurdu)

Bugün Ahıska Bölgesi güney Kafkasya’da yer alan tarihi Türk yurtdur. Kafkasların etnik ve kültürel yapısının oluşumunda Türklerin ve Türk kültürünün önemli ölçüde rol oynadığı bilinmektedir.¹²⁰⁴ Ahıska isminin menşinden bahsederken, Osmanlı döneminde “*Gürcistan*” ve “*Çıldır*”¹²⁰⁵ diye de bilinen “*Ahıska ismi*”nin, coğrafi bir isim olduğunu yukarıda ifade etmiştik.¹²⁰⁶ Bugün Gürcistan’ın güneybatısına sıkıştırılan “*Ahıska Bölgesi*”nin tarihî coğrafyası, sınırları itibariyle zaman zaman farklılık arz etmektedir. Aradahan iline sınır teşkil eden bugünkü Ahıska bölgesi, Türkiye’nin kuzeydoğusunda yer almakta ve “*Abastuban, Adigön,*¹²⁰⁷ *Ahıska, Aspinza, Ahılkelek, Bogdanovka, Azgur ve Hirtız*” gibi yerleşim birimlerine taksim edildiği görülse de tarihi seyir içerisinde bu coğrafya’nın tâ Erzurum’a kadar uzandığı bilinmektedir.¹²⁰⁸

İlgili yerde zikri geçen Ahıska/Atabegler Bölgesi anlamındaki “*Gürcü/Gürcistan*” mefhumundan hareketle bugünkü Gürcü tarihçilerin ekserî,¹²⁰⁹ mezkûr bölgenin kendi tarihî toprakları olduğunu iddia etmektedirler.¹²¹⁰ Kırzıoğlu, Sovyet rejiminin 1945’in sonlarına doğru “*iki*

¹²⁰⁴ Daha geniş bilgi için bkz: Togan, **a.g.md.**, V/I, 397-408; Çınar, **a.g.e.**, s. 22; Tombuloğlu, **a.g.t.**, ss. 64-105

¹²⁰⁵ Mithat Sertoğlu, **Osmanlı Tarih Lûgatı**, 1. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 73.

¹²⁰⁶ Kırzıoğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 86.

¹²⁰⁷ Bugün daha çok “*Adigün*” diye bilinen bu yerleşim biriminin doğru şekli “*Adigön*”dür. Zira burası Osmanlı fethleri esnasında “*Altunkala*” olarak da bilinmekteydi. Bkz: Ahmed Bey, **a.g.e.**, I, 620; Kırzıoğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 247

¹²⁰⁸ Zeyrek, **a.g.e.**, 2001, s. 9; Dadayev, **a.g.t.**, ss. 10-11.

¹²⁰⁹ Çiloğlu, XVI. yüzyılda “*Gürcüler*” arasında Müslümanlığı ilk önce “*Çıldır Valileri*”nin kabul etmesiyle “*bölge halkının tamamen Türkleştiğini*” iddia etmektedir. Bkz: Fahrettin Çiloğlu, “*Bir Etnik Grup Olarak Türkiye’de Gürcüler*”, **Birikim**, Mart-Nisan 1995, Sayı 71-72, İstanbul 1995, ss. 125-127.

¹²¹⁰ Bunun içindir ki bölge tarihi daha çok “*SSC Bilimler Akademisi Gürcistan Tarihinin Kaynaklarını Yayımlama Komisyonu*” tarafından araştırılmıştır. Bkz: Cikia, **a.g.e.**, 1947; Svanidze, **a.g.m.**, 1999, ss. 861-867; Abuladze-Svanidze, **a.g.m.**, ss. 1033-1036; Fahrettin Çiloğlu, “*Gürcistan’daki Türkoloji Çalışmalarından Bir Örnek: Osmanlı Belgesel Kaynakları*”, **Tarih ve Toplum**, Ekim 1989, Cilt XI, Sayı 61, İstanbul 1989, ss. 62-63; Çiloğlu Fahrettin, “*Gürcistan’daki Türkoloji Çalışmalarından Bir Örnek: Çıldır Eyaleti Caba Defteri*”, **Tarih ve Toplum**, Ekim 1989, Cilt XII, Sayı 70, İstanbul 1989, ss. 61-62. Ayrıca bu tarih okumalarının ideolojik olduğu görülmekte ve yeniden gözden geçirilmesi icap etmektedir. Bunlardan sadece Özkan’ın “*Gürcistan*” isimli eserinde bunun en bâriz misallerine rastlamamız mümkündür. Yazar, eserin “*önsöz*”ünde “*çalışmanın bilimsel olduğunu, politik amaç taşımadığını*” söylemiş olsa da, tamamen politik amaçla yazıldığı açık bir şekilde

Gürcü profesörü”nün ağzıyla Türkiye’den, Atabegler Yurdunun bir parçası olan “*Kars, Ardahan, Artvin, Oltu, İspir, Bayburt, Gümüşhane, Rize, Trabzon, Giresun ve Ordu*”¹²¹¹ gibi bölgeleri “*buraların halkı Gürcüdür*”¹²¹² iddiasıyla koparmaya çalıştığını belirtmektedir.¹²¹³ Bu bağlamda tarihî seyir içerisinde bazen genişleyen ve bazen de toprak kaybı vesilesiyle daralan Tarihî Ahıska Coğrafyası hakkında bilgi verilmesinin, konumuz açısından öneminin yanı sıra bu iddialar açısından da önemi haizdir.¹²¹⁴

Tarihî Türk yurdu olan Ahıska, Ortodoks Kıpçak Atabegler Hükümetine başkentlik yapmıştır.¹²¹⁵ Bu devirde Ahıska coğrafyasının sınırlarının Ahıska/Azgar’dan bugünkü Erzurum’a kadar uzandığı görülmektedir.¹²¹⁶ Kuzeydoğu Ahıska/Çıldır Eyâletini teşkil eden ve kısa adıyla Atabegler Yurdu olarak bilinen mezkûr bölgenin “*Ahıska, Ahılkelek, Altunkala, Çıldır, Ardahan, Göle, Posof, Şavşat, Ardanuç, Oltu, Bardız, Mâmervan/Nariman, Tortum ve Yusufeli*” gibi geniş bir sahayı içine aldığı bilinen bir husustur (**Bkz: Ek-1**).¹²¹⁷ Atabegler Yurdunun sınırları Kuzeyde Borjom, Güneyde ise Erzurum’a kadar

hissedilmektedir. Bkz: Ahmet Özkan (Melaşvilli), **Gürcüstan: Kültür, Edebiyat, Sanat, Tarih, Folklor**, 1. Baskı, Aksiseda Matbaası, İstanbul 1968, ss. 117-123.

¹²¹¹ Fahrettin Kırzioğlu, “*Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu’da Hristiyan Atabekler Hükümeti-I*”, **Bizim Ahıska; Üç Aylık Kültür Dergisi**, Yıl 4, Sayı 10, Ankara 2008, ss. 12-13.

¹²¹² Bu teze göre bugün Kartveller, kaynaklarda “*Gürcü*” diye bilinen “*Kıpçakların*” yerleşmiş olduğu Azerbaycan’ın başta “*Balaken, Zaqatala, Qakh/Qax*” bölgeleri olmak üzere “*Nuha/Şeki*”ye kadarki geniş coğrafya’sının da “*Gürcü Yurdu*” olduğunu iddia etmektedirler. Bkz: Özkan (Melaşvilli), **a.g.e.**, s. 122. Öte yandan bu bölgelerde de “*Saka*”ların yanı sıra umûmî Türk izlerine rastlamak mümkündür. Meselâ Şeki’nin “*Daşüz*” köy isminin “*Dış Oğuz*”dan, “*Balaken*” isminin ise Oğuz’un komutanı “*Belekan*”dan geldiği belirtilmektedir. Bununla birlikte Hacıali, Dede Korkut’taki Kıpçaklı “*Şökli Melik*” isminin “*Şekili Melik*” olabileceğini söylese de, kanaatimizce “*Zaqa-tala/Saka-tala*” ve “*Şeki*” isminin “*Saka*”larla ilişkili olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Bkz: Sümer, **a.g.e.**, 1972, s. 386; **Dede Korkut Hikâyeleri...**, ss. 32-35, 49, 53; Hacıali, **a.g.e.**, ss. 123-124. Ayrıca bu tutumun “*Sovyet Ansiklopedi*”lerine de yansdığı görülmektedir. Nitekim bölge ile ilgili bilgilerin birkaç satır ile geçiştirildiği dikkat çekmektedir. Bkz: **Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası**, “*Balaken*”, 1. Baskı, red., C. B. Guliyev, Bakü 1976, I, 578; **Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası**, “*Zaqatala*”, 1. Baskı, red., C. B. Guliyev, Bakü 1980, IV, 280; **Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası**, “*Şeki*”, 1. Baskı, red., C. B. Guliyev, Bakü 1987, X, 499-500.

¹²¹³ Kırzioğlu bu iddiaların çürütüldüğünü ifade etse de, bugün “*Mesh Tezi*” ismi ile hâlâ devam ettiği görülmektedir. Bkz: Kırzioğlu, **a.g.m.**, 1966, s. 38; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, XI-XII; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 393-395. Ayrıca Gürcülerin “*Mesh*” tezi için bkz: Uravelli, **a.g.m.**, ss. 361-363.

¹²¹⁴ Danişmend, **a.g.e.**, II, 190, 260-261.

¹²¹⁵ Danişmend, **a.g.e.**, II, 10, 190, 488; III, 16.

¹²¹⁶ Halil Umarov Gozalışvilli, **Tragediya Meshov (Ahıska Trajedisi)**, 1. Baskı, Kafkazskiy Dom Yayınları, Tiflis 2004, s. 29; Zeyrek, **a.g.e.**, 2001, s. 9; Dadayev, **a.g.t.**, ss. 10-11.

¹²¹⁷ Öztuna, **a.g.e.**, 1983, XIII, 351; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 85-86, 459; Çınar, **a.g.e.**, s. 20.

uzanıyordu.¹²¹⁸ Adı geçen bugünkü il ve ilçelerin târihî coğrafya açısından bazen “*Ahıska/Çıldır*” bazen de “*Gürcistan*” olarak isimlendirildiği görülmektedir.¹²¹⁹

Bölge halkının kültüründen de bugün Ahıskalı Türkler ile “*Posof, Ardahan, Artvin, Ardanoç, Şavşat, Yusufeli, Tortum, Nariman/Narman ve Oltu*” halkının aynı kökten geldiği ve aynı kültüre sahip olduğu anlaşılmaktadır (**Bkz: Ek-1**).¹²²⁰ Devlet-i Aliyye döneminde “*Ahıska Paşalığı*” veya “*Çıldır Eyaleti*” olarak bilinen “*Ahıska Bölgesi*”nin kültürel ve coğrafi sınırlarını, zikri geçen Atabegler Yurdu sınırlarlarının daha doğru belirlediği anlaşılmaktadır.¹²²¹

Öte yandan bölge 1578’de Osmanlıya ilhâk olduktan sonra burada Ahıska/Çıldır Beylerbeyliği kurulduğu ve bu beyliğin 1828’e kadar devam ettiği bilinmektedir.¹²²² 1828’de Osmanlı-Rus savaşı sonrasında Ruslar tarafından işgal edilinceye kadar,¹²²³ tam 250 yıl boyunca Çıldır Eyaletine merkezlik eden Ahıska’ya birer sancak olarak: “*Bedre, Azgur, Ahılkelek, Hirtız, Çeçerek, Ahıska, Altunkale (Kobliyan), Acara, Maçahel, Livana (Artvin), Yusufeli, Ardanoç, İmerhev, Şavşat, Oltu, Mâmervan (Nariman), Kamhıs, Posof, Ardahan, Çıldır ve Göle*”nin bağlı olduğu kaydedilmektedir.¹²²⁴ Geniş bir sahayı içine alan “*Ahıska Coğrafyası*”nın 1829’da imzalanan Edirne Antlaşmasıyla ikiye bölündüğü,¹²²⁵ bugünkü Ahıska Bölgesinin Çarlık Rusyası’na terk edildiği ve böylece bölgede yaşayan

¹²¹⁸ Sandro İberieli, **Gürcü Halkının Tarihi**, 1. Baskı, Cinius Yayınları, İstanbul 2014, ss. 194-195; 197-198.

¹²¹⁹ Avşar-Tunçalp, **a.g.e.**, s. 9.

¹²²⁰ Öztuna, **a.g.e.**, 1983, XIII, 351; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 85-86, 459; Zeyrek, **a.g.e.**, 2001, s. 132; Çınar, **a.g.e.**, s. 20; Yücel, **a.g.md**, XXV, 420-421.

¹²²¹ Çınar, **a.g.e.**, s. 19.

¹²²² Sezai Balcı-Levent Küçük, **Osmanlı Bürokrasisinde Ahıskalı Devlet Adamları**, 1. Baskı, Libra Yayıncılık, İstanbul 2015, s. 21.

¹²²³ Ayrıca bu savaşlar hakkında daha geniş bilgi için bkz: Ahmed Muhtar Paşa, **Türkiye Devletinin en Mühim ve Meşhur Esfarından 1244-1245/1828-1829 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi**, 1. Baskı, Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği Ankara Matbaası, Ankara 1928, ss. 219-232.

¹²²⁴ **Defter-i Caba-ı Eyalet-i Çıldır: 1694-1732**, 1. Baskı, Yay., Tsisana Abuladze, Miheil Svanidze, Metsniereba Yayınları, Tiflis 1979, s. 212; **Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi**, s. 36; Çelebi, **a.g.e.**, 1314/1896, II, 322-323; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, s. 525; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 294-295; Kırzioğlu, **a.g.m.**, 2008, s. 13; Zeyrek, **a.g.e.**, 2001, s. 19; Dadayev, **a.g.t.**, s. 24.

¹²²⁵ Daha geniş bilgi için bkz: M. Fahrettin Kırzioğlu, **1855 Kars Zaferi**, 1. Baskı, Isıl Matbaası, İstanbul 1955, s. 32.

Tüklerin de Sovyet Rejimi tarafından 1944’de Orta Asya’ya sürgün edildiği bilinen bir husustur.¹²²⁶

Târihî Ahıska yurdu bugün Gürcistan sınırları içinde yer almaktadır. Dolayısıyla Gürcistan Devletinin 1994’te aldığı bir kararla idarî bakımdan ülkeyi on iki bölgeye ayırdığı ve bu on iki idarî bölgeden birini Samtshe-Cavaheti bölgesinin oluşturduğu kaydedilmektedir. Buna göre günümüzdeki Ahıska bölgesinin Acara Özerk Cumhuriyeti ile Kvemo/Aşağı Kartli Bölgesi arasında kalan Samtshe-Cavaheti İdari Bölgesinin içinde yer aldığı görülmektedir. Bu taksimatta bugünkü Ahıska bölgesinin kuzeyden ve doğudan Gürcistan; güneyden Ermenistan; güneybatıdan Türkiye; batıdan ise Acaristan Özerk Cumhuriyeti ile çevrili olduğu görülmektedir.¹²²⁷ Günümüzde altı ilçeden meydana gelen “*Samtshe-Cavaheti*” yani “*Ahıska Bölgesi*”, sırasıyla “*Ahıska, Adigön, Aspinza, Ahılkelek, Bogdanovka/Ninotsminda ve Borjom*”¹²²⁸ ilçelerini içine almaktadır.¹²²⁹

Ayrıca şunu da belirtelim ki, bugün Gürcistan sınırları içerisinde kalan ve bölgeye ismini veren târihî Ahıska şehri; 1268’den 1578’e kadar 310 yıl “*Ortodoks Kıpçak Atabegleri*”nin, 1578/9’dan 1828’e kadar 250 yıl “*Ahıska/Çıldır Eyaleti*”nin baş şehri olmuştur. Daha sonraki tarihlerde Ahıska, Çarlık Rusya’sı döneminde “*Ahıska Kazası*”nın, Sovyet yönetiminde “*Ahıska Rayon/İli*”nin ve Gürcistan bağımsızlık kazandıktan sonra ise hem “*Ahıska Belediyesi*”nin hem de “*Samtskhe-Cavaheti Bölgesi*”nin merkezi olmuştur (Bkz: Ek-1).¹²³⁰

2.3. Ahıska Bölgesinin İslâm’la Tanışması

İlgili bölümde “*Kıpçakların İslâm’la İlk Teması*”ndan bahsederken Kafkasya bölgesinin İslâm ordularıyla Hz. Ömer (ö. 23/644) zamanında

¹²²⁶ Zeyrek, a.g.e., 2001, s. 24.

¹²²⁷ Rahman Seferov-Ayhan Akış, “*Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yasadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış*”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 24, Konya 2008, ss. 393-395.

¹²²⁸ Borcom, Devlet-i Aliyye döneminde “*Ahıska/Çıldır Eyaleti*”ne hiçbir zaman bağlı kalmamıştır.

¹²²⁹ Tekin Taşdemir, *Ahıska ve Sürgün Halk Ahıskalılar*, 1. Baskı, IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 19; Balcı-Küçük, a.g.e., s. 22; Üren, a.g.e., ss. 57-58.

¹²³⁰ Bekadze, a.g.m., 2017, s. 43.

karşılaştığı söylenmiş ve bölgenin İslâmlaşması hakkında genel bilgi verilmiştir. Bu başlık altında ise konu biraz daha tahsis edilerek Güney Kafkasyada yer alan Ahıska bölgesinin İslâm’la müşerref olması hakkında bilgi verilecektir.

Stratejik bir bölge olması hasebiyle Ahıska ve çevresinde çok eski zamanlardan beri farklı milletlerin yaşadığı bilinmektedir. Yukarıda da yer yer ifade edildiği gibi milattan önceki çağlarda Hurriler, onları takiben Urartular, Kimmerler ve kanaatimizce Ahıska’ya ismini veren Saka/Ak-Sakaların ve Türklerin diğer boy ve kabilelerinin buralara hâkim olduğu kaydedilmektedir.¹²³¹

Diğer taraftan Ahıska Bölgesine Hıristiyanlığın, İslâm’ın zuhurundan önce Bizans’ın tesiriyle yayıldığı kaydedilse de, bölgeye İslâm’ın gelişi Hz. Ömer dönemine tekâbül etmektedir. 17/638’de meşhur sahâbi İyâz b. Ganm (ö. 20/641) kumandasında İslâm ordularının bölgeye gittiği, fakat kısa bir süre sonra bölgenin tekrar Bizans’ın eline geçtiği anlaşılmaktadır.¹²³²

Hz. Ebû Bekir (632-634) devrinde bölgeyle doğrudan temasa girilmediği bilinmekle birlikte İran ve Kafkasya’ya açılan kapı mesabesinde olan Irak’ın fethi emrinin onun tarafından verildiği kaydedilmektedir.¹²³³ 21/642’de Nihâvend’in fethiyle İslâm ordularına Batı İran ve Kafkasya yolunun açıldığı da bilinmektedir.¹²³⁴ Belâzurî, Nihâvend Zaferi sonrasında İslâm ordularının Azerbaycan üzerine yürüdüğünü haber vermektedir.¹²³⁵ Ayrıca İslâm dininin ve İslâm ordularının Arap yarımadası’nın dışına açılması Hz. Ebû Bekir’in

¹²³¹ Özder, **a.g.e.**, ss. 8-13; İsmail Kayabalı-Cem Arslanoğlu, “Kuzey Doğu Anadolu İlçelerimizin Adları ve Anlamları”, **Türk Kültürü**, Yıl XI, Sayı 126, Ankara 1973, ss. 8-9.

¹²³² Abdürrahim Şerif Beygu, **Erzurum: Tarihi, Anıtları, Kitabeleri**, 1. Baskı, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936, s. 34.

¹²³³ Muhammed Rızâ, **Ebû Bekr es-Sıddîk**, 1. Baskı, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, Beyrut 1983, s. 114; Ali İpek, **İlk İslâmî Dönemde Gürcistan**, 1. Baskı, y.y., Erzurum 2016, s. 17.

¹²³⁴ Belâzurî, **a.g.e.**, ss. 296-300, 319; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, ss. 210-225; Halit Özdemir, **Artvin Tarihi**, 2. Baskı, Egem Matbaacılık, Ankara 2002, ss. 31-32; Bedirhan, **a.g.e.**, s. 158; İpek, **a.g.e.**, ss. 17-29.

¹²³⁵ İslâm tarihinde “Fethü’l-Fütûh” olarak zikredilen bu savaştan sonra 23/624’de “İsfahan, Hemedan, Kirman, Gürcistan (Ahıska) bölgesi” ve “Dağıstan”; 24/644’te “Rey”, 25/645’te “Arrân bölgesi” ve “Tiflis” alınarak İran ve Kafkasya fethinin büyük ölçüde tamamlandığı görülmektedir. Ayrıca konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz: Belâzurî, **a.g.e.**, s. 319; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, ss. 312-343; Mustafa Fayda, **Allah’ın Kılıcı Halid bin Velid**, 2. Baskı, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, ss. 292-293.

hilâfetiyle başlamış olsa da, bu dışa açılmaların temellerinin Hz. Peygamber zamanında atıldığını söyleyenler de vardır. 7/629’da Mûte gazvesi ve 8/630’da Tebük gazvesinden sonra, Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından 9/631’de Şâm’a gönderilmek üzere Üsâme b. Zeyd’in komutanlığında hazırlanan ordunun bu dışa açılmanın temellerini oluşturduğu belirtilmektedir.¹²³⁶ Hz. Ebû Bekir’den sonraki halifelerin de fetih harekâtını aynı istikamette sürdürdüğü görülmektedir.¹²³⁷

İslâm ordularının Ahıska Bölgesine yönelik harekâtının yukarıda da ifade edildiği üzere Hz. Ömer döneminde başladığı ve Sürâka b. Amr’ın 22/643’de Bâbülebvâb’ta yaptığı barış antlaşmasından sonra Habîb b. Mesleme’nin ileri harekâta devam ederek bazı yerleri ele geçirdiği belirtilmektedir.¹²³⁸ Habîb b. Mesleme’nin daha sonra Hz. Osman (644-656) zamanında, “*yukarı eller*”¹²³⁹ diye bilinen İrmîniyenin fethiyle görevlendirildiği görülmektedir.¹²⁴⁰ Kaynakların belirttiğine göre Dvin/Duvîn’i zapteden Habîb b. Mesleme, Tiflis üzerine yürümüş ve 25/645’de şehri fethedip bölge halkıyla bir antlaşma¹²⁴¹ yapmıştır.¹²⁴² Habîb b. Mesleme komutasındaki İslâm ordusunun Muş üzerinden Erzurum bölgesine gelerek Bizans ordusunu yendiği ve Erzurum’u itaat altına aldığı görülmektedir.¹²⁴³ Böylece burada bir yıl kalan İslâm ordusu ertesi yıl 26/646’da Erzurum’dan ayrılarak “*Kars, Ke(h)van, Ahıska, Tiflis*” ve

¹²³⁶ Abbas Gurbanov, “*Abbasiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, 2007), ss. 43-44.

¹²³⁷ Bu fütûhat hareketlerinin bir kısmı için bkz: Fayda, **a.g.e.**, 1992, ss. 291-422.

¹²³⁸ Hüsamettin Karamanlı, “*Gürcistan*”, **DİA**, İstanbul 1996, XIV, 311-312.

¹²³⁹ M. Fahrettin Kırzioğlu, “*Armenya/Yukarı-Eller’de 2700 Yıllık Türk Varlığı, ‘Ermeniler’in Rus İstîlâsına Alet Olması ve Mezâlîmi*”, **Atatürk Üniversitesi’nin kuruluşunun XX. yıl armağanı XX. Yıl Armağanı: Ermeniler Hakkında Makaleler-Derlemeler**, Cilt 2, Ankara, 1978, ss. 45-47.

¹²⁴⁰ Ömer Subaşı, “*Arap Akınlarına Kadar Artvin Ve Çevresi*”, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 49, Erzurum 2013, s. 332.

¹²⁴¹ Bu antlaşmaya göre halkın canına, mabetlerine, kilise ve havrasına dokunulmayacak, onlar da cizye ödemenin yanı sıra, Müslümanlarla dost olacak, Allah ve Resulü’nün düşmanlarına karşı düşmanlık edeceklerdi. Bkz: Subaşı, **a.g.m.**, 2012, s. 13-14.

¹²⁴² Belâzurî, **a.g.e.**, ss. 193-209; Taberî, **a.g.e.**, 1387/1967, IV, 162; İbn Kesir, **a.g.e.**, VII, 138-140; İnan, **a.g.e.**, 1976, ss. 188-189; Apak, **a.g.e.**, ss. 126-128; Kurtuluş, **a.g.md.**, 131-132; Şeşen, **a.g.m.**, 1969, s. 13.

¹²⁴³ İbrahim Hakkı Konyalı, **Âbideleri ve Kitâbeleriyle Erzurum Tarihi**, 1. Baskı, Ercan Matbaası, İstanbul 1960, ss. 13-14; Fayiz Necib İskender, **el-Fütuhâtü’l-İslâmiyye Li-Biladi’l-Kurc**, 1. Baskı, Dârü’l-Fikri’l-Câmii, İskenderiye 1988, ss. 50-54; Ümit Kılıç, “*Oltu’da Arslan Paşa Külliyesi*”, **Karadeniz Araştırmaları**, Cilt 5, Sayı 17, Bahar 2008, ss. 113-114.

“Gence bölgesi”ni ele geçirdiği ve bu sırada “Çoruh havzası”nda meskûn halkın da cizye ödemek kaydıyla İslâm ordusuna itaatini bildirdiği kaydedilmektedir.¹²⁴⁴ Üç müstahkem kalesiyle Gürcistan’ın doğusunda yer alan Ahıska’nın da, Müslümanların bu akınları sırasında fethettikleri bölgelerden biri olduğu görülmektedir.¹²⁴⁵

Evliya Çelebi, Şerefnâme’den naklen Emevî halifelerinden I. Velîd b. Abdülmelik (705-715) döneminde Mesleme b. Abdülmelik komutasındaki Şam’dan gelen İslâm ordularının Halep, Antep, Maraş, Malatya, Diyarbakır, Erzurum vb. kaleleri zabtettikten sonra Atabegler Yurduna yönelerek “Ahıska Kalesi”ni de aldığını kaydetmektedir.¹²⁴⁶ Dolayısıyla İslâm’ın ilk devirlerinde “Ahıska Bölgesi”nin tamamı İslâm’la tanışmış olsa da, yer yer Müslümanlar ve Bizanslılar arasında el değiştirdiği görülmektedir.¹²⁴⁷ Zira 66/686 yıllarında Bizans İmparatoru II. Justinianus’un (685-695) Müslümanların iç karışıklığını fırsat bilerek Ahıska Bölgesini Müslümanlardan geri aldığı görülse de, 81/700’de yeniden İslâm ordusu tarafından İslâm topraklarına ilhâk olduğu kaydedilmektedir.¹²⁴⁸ İlgili yerde geniş bir şekilde yer verildiği üzere, İslâm hâkimiyetinden sonraki devirlerde bölgeye yerleşen Kıpçakların, Gürcü kilisesi etrafında Gürcü câmiasına karışmasından mütevellid, İslâm kaynaklarında Türklerin de “Gürcü” diye adlandırılması âdet olmuştur. Ayrıca Bala, “Osmanlı müellifleri Gürcüler ile Türkleri tefrîk etmeği ihmâl etmemiştir”¹²⁴⁹ dese de, ekserî Osmanlı kaynaklarında da bu farkın gözetilmediği görülmektedir.

¹²⁴⁴ Ercilasun, **a.g.e.**, 1983, ss. 13-14; Hakkı Dursun Yıldız, “Artvin”, **Makaleler**, haz., E. Semih Yalçın, Selçuk Duman, Cilt I, Berikan Yayınları, Ankara 2007, s. 5.

¹²⁴⁵ İskender, **a.g.e.**, s. 51; İpek, **a.g.e.**, ss. 25-26.

¹²⁴⁶ Evliya Çelebi; “Emevilerden Hişâm b. Abdülmelik’in derya misâli askerle gelerek” demekle, Halife Hişâm b. Abdülmelik (724-743) ile Emevî valisi Mesleme b. Abdülmelik’i karıştırdığı görülmektedir. Öte yandan “Derbendnâme”de bu isim “Müslime b. Abdülmelik” olarak zikredilmekte ve ordu sayısının ise 40.000 olduğu belirtilmektedir. Bkz: Çelebi, **a.g.e.**, 1314/1896, II, 321; Belâzurî, **a.g.e.**, ss. 204-205; Peler, **a.g.e.**, ss. 139-140, 151; Gündüz, **a.g.e.**, 2001, s. 10.

¹²⁴⁷ Kilise’de bulunan “Sula oğlu İvane”nin kitabesinden VIII veya IX. yüzyılda yapıldığı tahmin edilen Ahıska şehrinin yaklaşık 40 km. batısındaki meşhur “Zarza Kilisesi”nin bu devirde inşâ edildiği anlaşılmaktadır. Daha sonra harabeye çevrilen Kilise, XIV. yüzyılda Kıpçaklı Atabeglerden II. Beka (ö. 1391) tarafından restore ettirilerek bugünkü halini almıştır. Ayrıca Kilisenin ilk bânisinin de “Sula oğlu İvane” olduğu kaydedilmektedir. Bkz: Honigmann, **a.g.e.**, ss. 48, 147, 179, 157; Özder, **a.g.e.**, s. 50.

¹²⁴⁸ Daha geniş bilgi için bkz: Konyalı, **a.g.e.**, ss. 15-20.

¹²⁴⁹ Bala, **a.g.md.**, 1964, IV, 839.

Emeviler, Abbâsîler ve Hazarlar arasında zaman zaman vukû bulan çekişmelerden etkilenen Ahıska bölgesi'nin, XI. yüzyılın başlarında Bizans İmparatoru II. Basileios (976-1025) tarafından ilhâk edildiği ve Selçuklular gelene kadar bu topraklarda yeni bir askerî ve idarî bölgenin kurulduğu görülmektedir.¹²⁵⁰ Turan, “*Bizans imparatoru II. Basileios’un doğu hudutlarını emniyete almak ve İslâm ülkelerine doğru genişlemek amacıyla küçük Ermeni Krallık ve prensliklerini kaldırarak mühim bir Ermeni nüfusunu orta Anadolu’ya ve Sivas’a naklettiğini*” belirterek bu dönemde Bizans sınırlarının Azerbaycan ve Kafkasya’ya kadar uzadığını vurgulamaktadır.¹²⁵¹ Selçuklu tehlikesine karşı Ermenileri Anadolu’ya yerleştiren Bizans’ın, 1018’den sonra “*Gürcistan bölgesi*”nde nüfuzunu artırmaya başladığı ve 1020’den sonra da bölgeyi tamamen hâkimiyeti altına aldığı kaydedilmektedir. Ayrıca bu durumun Selçuklularla Bizanslıları komşu yaptığı ve Bizans-Selçuklu çekişmesini de beraberinde getirdiği anlaşılmaktadır.¹²⁵²

Bölgedeki bu el değişikliklerinin dinî değişikliği de etkilediği görülmektedir. Zira Hz. Ömer döneminde İslâm’la tanışan Ahıska bölgesi halkının bir kısmının cizye ödemek kaydıyla Müslümanlara ittibâ ettiği görülse de, Bizans’la Hıristiyanlaştığı, Selçuklular’la ise kısmen de olsa İslâmlaştığı anlaşılmaktadır.¹²⁵³ Kırzioğlu, “*Ahıska Kalesi içerisinde Selçuklulardan kalma güzel bir mescid*”in var olduğunu belirterek, mezkûr mescid’in “*1118-1120 yılları arasında bölgeye yerleşerek Ortodoksluğu kabul eden ‘Kıpçaklar’ tarafından kiliseye çevrilip ‘Ayasofya’ diye anıldığını*” vurgulamaktadır.¹²⁵⁴ Bölgeye yerleşen Kıpçakların zamanla Selçuklu izini sildiği ve hâkim gücün Kıpçak Başbuğlarının (Feodal) elinde olduğu görülmektedir. XIII. yüzyılın başlarında Ahıska bölgesi, Kıpçaklı Atabeglerden “*Zakaria*” ve “*İvane*” kardeşlerinin eline geçince, bölgedeki Selçuklulara ait eserlerin yıkıldığı,

¹²⁵⁰ Özder, **a.g.e.**, ss. 12-13; Karamanlı, **a.g.md.**, 312.

¹²⁵¹ Turan, **a.g.e.**, 2009, ss. 120-121.

¹²⁵² Brosset, **a.g.e.**, 1849, s. 323; Özder, **a.g.e.**, ss. 19-23; Yücel Öztürk, “*527 Numaralı Küçük Ardahan ve Kars Livaları Timar İcmal Defteri (II. Selim Dönemi)*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, 1992), ss. 5-6.

¹²⁵³ Türklerin X. yüzyılda yoğun bir şekilde İslâm dinine girmeye başladığını ilgili yerde ifade etmiştik.

¹²⁵⁴ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1952, s. 75.

Müslüman ahalinin ise Konya Selçuklularına ilticâ ettiği kaydedilmektedir.¹²⁵⁵ Daha sonraki tarihlerde ise bu Kıpçakların bölgede Ortodoks Kıpçak Atabegler Hükümetini kurdukları ve bu beyliğin Osmanlıya ilhâk olmasıyla bölge halkının Hıristiyan Ortodoksluğu terk ederek tamamen İslâm'la müşerref olduğu bilinen bir husustur. Bu bağlamda 1637'de bölgeyi dolaşan Evliya Çelebi Ahıska kalesinin eşkâlinden bahisle “*yalçın bir puştâ (tepe) üzerinde sengîn (taştan yapılmış) âbâd bir kala*” dedikten sonra; “*doğu ve batıya açılan iki kapısı, içinde bin yüz kadar bağısız ve bahçesiz ev, eski ve minaresiz bir camii, pek çok han, hamam ve medrese*”nin varlığından haber vermektedir.¹²⁵⁶ Bu kayıttan XVII. yüzyılda bölgenin tamamen İslâmlaştığı görülmektedir.

Bütün bu mülâhazalardan sonra VII. yüzyılda İslâm'la tanışan “*Ahıska bölgesi*”nin, XI. yüzyılda Selçuklular'la kısmen İslâm'a girdiği, XVII. yüzyılda ise Osmanlılar'la tamamen İslâmlaştığı anlaşılmaktadır.¹²⁵⁷ Bölgenin 1578'de Osmanlı hâkimiyetine girmesiyle birlikte Atabegler Yurdunda camii ve medrese¹²⁵⁸ yapımının hızla arttığı bilinmektedir.¹²⁵⁹ Ayrıca yukarıda da ifade edildiği gibi Türklerde İslâmlaşma serüveninin XVII. yüzyıllara kadar büyük ölçüde gerçekleşmiş olduğu bilinse de, Gökbel'in de işaret ettiği üzere XVIII-XIX. yüzyıllarda bu sürecin kısmen de olsa devam ettiği görülmektedir.¹²⁶⁰

¹²⁵⁵ Kırzioğlu, **a.g.md.**, 1977, VI, 363.

¹²⁵⁶ Çelebi, **a.g.e.**, 1314/1896, II, 323.

¹²⁵⁷ Kütükoğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 39-52; Rasim Bayraktar, **21. Yüzyılda İnsanlık Dramı**, 1. Baskı, İhlâs Matbaacılık, İstanbul 1999, ss. 20-22; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 298-299.

¹²⁵⁸ Ahıskalı Atabeglerden Hacı Ahmet Paşa tarafından 1749'da inşa ettirilen “*Ahmediye Camii ve Külliyesi*” bunun en güzel misallerindendir. Ahmediye Camii ve külliyesi 1828'de Ruslar tarafından yağmalanmıştır. Bugün ise müze olarak kullanılmaktadır. Daha geniş bilgi için bkz: Niyazov, **a.g.m.**, 2016b, ss. 27-46; Azad Dadayev, “*Ahıska'ya Uzanan Dostluk Köprüsü-3*”, <http://www.ajansahıska.com/makale/ahıskaya-uzanan-dostluk-koprusu-3-m29.html>, Erişim Tarihi (04.01.2017).

¹²⁵⁹ Bugün Kıpçaklı Atabeglerin bâkiyesi olarak bilinen “*Ahıskalı Türkler*”in tamamı Müslüman olup, Hanefî mezhebine mensupturlar.

¹²⁶⁰ Gökbel, **a.g.e.**, s. 266. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz: Turan, **a.g.e.**, 1971, ss. 10-13; Günay-Güngör, **a.g.e.**, s. 228.

2.4. Ahıska Bölgesinde Selçuklu Hâkimiyeti

Türklerin, Kafkasya bölgesiyle ilişkilerinin milattan önceki tarihlerde başladığını yukarıda belirtmiştik. Bu mânada Güney Kafkaslarda yer alan Ahıska bölgesine Kıpçaklarla birlikte Oğuz boylarının da gelip yerleştiği görülmektedir. İlgili yerlerde de geniş bilgi verildiği üzere halk efsanelerinde dahi “*çok eski zamanlarda, Kıpçak/Gürcülük’ten (1118-1120’de gelen Kıpçaklar’dan önce) de ileriki çağlarda bölgede çok iri gövdeli, uzun boylu, dev yapılı Oğuzların yaşadığı*”¹²⁶¹ belirtilmektedir. Bununla birlikte Kafkaslar, Selçuklularla Gazneliler arasında 431/1040’da vukû bulan Dandanakan Savaşından sonra, batıya yönelen Selçuklu fetihleriyle kısa sürede Türkmen merkezi haline gelmiştir. Öyleki, o devirde Bizanslılarca “*Anadolu’nun Doğu Kilidi*” diye telakkî edilen Kafkasya, tamamen Türk hâkimiyeti altına girmenin yanı sıra, ileride Anadolu’ya yapılacak olan akınlara da yol açıldığı görülmektedir.¹²⁶² Hatta Azerbaycan ve Arrân’ın, bu dönemde Anadolu’ya doğru hareket eden Türk akınları için bir geçit bölgesi¹²⁶³ olduğu bilinen bir husustur.¹²⁶⁴

Selçukluların Ahıska Bölgesiyle irtibatının 1018’de Çağrı Bey’in Batı seferiyle başladığı bilinmektedir. Urfalı Mateos, 1018-1019 yılı olaylarını anlatırken Türk ordusunun başındaki komutan hakkında bilgi vermemekle birlikte bu tarihte Türklerin Van/Vasburagan’a¹²⁶⁵ geldiklerini ve Ermenilere büyük zarar verdiğini kaydetmektedir.¹²⁶⁶ Dolayısıyla Karahanlı ve Gaznelilerin baskısı sonucu Tuğrul ve Çağrı Beyler etrafında bir araya gelen Selçuklular, XI. yüzyılın başlarında Doğu Anadolu ve Azerbaycan’a akın

¹²⁶¹ M. Fahrettin Kırzioğlu, “‘Üç Uğuz Kardeşler’ ve ‘Uğuz Dağı’”, **Kars İli Özel Sayı: Çıldır, Ardahan, Hanak, Posof**, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları, Ankara 1966, s. 53.

¹²⁶² Komnena, **a.g.e.**, ss. 118-120, Kırzioğlu, **a.g.m.**, 1971, s. 111; Bedirhan, **a.g.e.**, s. 155.

¹²⁶³ Anadolu’nun Selçuklular tarafından fethinde “*Azerbaycan Bölgesi*”nin anahtar rol icra ettiği hatta Anadolu’ya yerleşen birçok “*Türk Boyu*”nun kültürel hafızasında muhakkak bir “*Azerbaycan izi*”nin olduğu kaydedilmektedir. Daha geniş bilgi için bkz: Sümer, **a.g.e.**, 1972, ss. 129-132; Attar-Şimşir, **a.g.e.**, ss. 14-15.

¹²⁶⁴ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 55-56; Nurcan Toksoy, **Revan’da Son Günler: Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine**, 1. Baskı, Orion Yayınevi, Ankara 2007, s. 16.

¹²⁶⁵ Ermeni Krallığı’nın eyalet/vilâyetlerinden biri olup Ermenice “*prensler ülkesi*” veya “*soylu ülke*” anlamına gelmektedir. Bkz: Urfalı Mateos, **a.g.e.**, ss. 12, 16, 44.

¹²⁶⁶ Urfalı Mateos, **a.g.e.**, ss. 48-49; Tellioglu, **a.g.e.**, 2004, ss. 61-62.

yapmaya başlamışlardır. Tuğrul Bey, 1054’de Azerbaycan ve Arrân’a giderek buralardaki hâkimiyetini kuvvetlendirerek bölgeyi kendisine tâbi duruma getirmiştir.¹²⁶⁷ Böylece Kuzey Kafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu’ya yapılan bir diğer Türk göçünün, Selçuklular vasıtasıyla olduğu anlaşılmaktadır.¹²⁶⁸ Bununla birlikte Bala, daha öncede bölgede Türklüğün varlığına işaret ederek; “*Güney’den gelen Türklerin, Selçuklulardan daha önce, halife ordusuyla birlikte ücretli asker olarak Azerbaycan, İrmîniye ve Gürcistan bölgesine girdiğini ve daha önce Kuzey’den gelen Türkler ile birlikte buraları mesken tuttuğunu*” belirtmektedir.¹²⁶⁹

Bizans İmparatoru II. Basileios (ö. 416/1025) zamanından beri devam eden Bizans’ın Doğu politikası daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Bu vesileyle İmparator Monomakos’un (1042-1052) Ermeni ve Gürcüleri baskı altında tuttuğu ve Türklere karşı harekete geçerek Ânî ve Şeddâdilerin başkenti olan Dvin/Duvin’e kadar ordu sevkettiği kaydedilmektedir. Bizans’ın bu harekâtına karşı koymak için Sultan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal ve Kutalmış komutasındaki Selçuklu birliklerini Azerbabycan’a göndermiştir.¹²⁷⁰ 1048’de Bizans’la Selçuklular arasında vukû bulan savaşta Kutalmış’la birlikte İbrahim Yınal “*Ermeni, Gürcü, Abhaz ve Bizanslılar*”ın birleşik kuvvetlerini “*Pasinler/Hasankale*”de mağlup ederek, Selçukluların bölgedeki egemenliği ele almasında büyük rol oynamışlardır. Ayrıca Selçukluların, 1049’dan itibaren birkaç kez Gürcistan bölgesini tamamen ilhâk ettiği ve 1088’de ise Tiflis’i Abhazlardan geri aldığı kaydedilmektedir.¹²⁷¹

Tuğrul Bey’in 455/1063’te vefatından sonra Selçuklu Sultanı olarak tahta geçen Alparslan (1063-1072) döneminde de Kafkasya ve Anadolu’ya yönelik harekât devam etmiştir. Bu devirde Doğu Anadolu bölgesinin Bizans’ın elinde bulunduğu ve bugünkü Kars sınırları içinde kalan tarihi Ânî kalesinin ise Bizans’ın yani Doğu Anadolu’nun en müstahkem bir mevki konumunda

¹²⁶⁷ Buntürk, **a.g.e.**, s. 9; Özaydın, **a.g.md.**, 1991, 395; Toksoy, **a.g.e.**, s. 17.

¹²⁶⁸ İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, 1. Baskı, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1972, ss. 12-13; Ziya Musa Buniyatov, “*Azerbaycan*”, **DİA**, İstanbul 1991, IV, 319; Oktay Efendizâde, “*Gence*”, **DİA**, İstanbul 1996, XIV, 17; Tellioglu, **a.g.e.**, 2009, ss. 49-57.

¹²⁶⁹ Bala, **a.g.md.**, 1964, IV, 839.

¹²⁷⁰ Kafesoğlu, **a.g.md.**, 1966, X, 365.

¹²⁷¹ Bala, **a.g.md.**, 1964, IV, 839; Kafesoğlu, **a.g.e.**, 1972, s. 34-35.

olduğu bilinmektedir.¹²⁷² Sultan Alparslan'ın devlet işlerini yerine koyduktan sonra ertesi yıl 1064'te Azerbaycan'a hareket ettiği, Arrân'da Lori küçük Ermeni kiralığını itaat altına aldıktan sonra, önce Borçalıyı zaptettiği akabinde ise Hazar Ülkesine yani Gürcistan bölgesine girdiği kaydedilmektedir.¹²⁷³ Ayrıca Urfalı Mateos'un, "*Korkunç dalgalarla çalkalanan bir denizi ve taşkın sularını ileriye atan azgın bir nehri andıran muazzam ordu*"¹²⁷⁴ diye bahsettiği Alparslan'ın ordusunun, İrmîniye'ye girdiği ve kısa sürede bölgenin fethini gerçekleştirdiği belirtilmektedir.¹²⁷⁵

Nizâmülmülk yanında olduğu halde oğlu Melikşah'ın bu sırada, emrinde bulunan Selçuklu birlikleriyle Aras nehri havzasını, kiliseleriyle meşhur müstahkem bir şehir olan "*Meryemnişîn*" şehrini,¹²⁷⁶ "*Meryemnişîn kalesi*" ve civarını ele geçirdiği görülmektedir.¹²⁷⁷ Kaynakların verdiği bilgiye göre Sultan Alparslan bu başarılarla sevinmenin yanı sıra daha sonra oğlu Melikşah'ı ve Nizâmülmülk'ü yanına çağırttı. Sultan "*Ahıska*" üzerine yürürken oğlu Melikşah ile Nizâmülmülk'ün kendisine yetiştiği kaydedilmektedir.¹²⁷⁸

Sultan Alparslan'ın ilk Kafkasya seferi sırasında Ânî, Ahıska ve Kars şehri gibi üç ayrı bölgede siyasi idare Bizans'ın elinde bulunmaktaydı.

¹²⁷² Özder, **a.g.e.**, ss. 21-22; İsmail Kayabalı-Cem Arslanoğlu, "*Anadolu'ya Selçuklu Türklerinin Giriş Sebepleri*", **Türk Kültürü**, Yıl XI, Sayı 126, Ankara 1973, ss. 14.

¹²⁷³ İbnü'l-Cevzî, **a.g.e.**, XIX, 167; İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, VIII, 194-197; İbn Kesir, **a.g.e.**, XII, 103; Hüseyinî, **a.g.e.**, s. 24-26; Vardan, **a.g.e.**, s. 177; Brosset, **a.g.e.**, 2003, ss. 285-288; Kırzioğlu, **a.g.m.**, 1971, ss. 111-123.

¹²⁷⁴ Urfalı Mateos, **a.g.e.**, s. 118.

¹²⁷⁵ Mağlup olan taraf olmaları hasebiyle olsa gerek ki, "*Gürcü ve Ermeni kronikleri*" Sultan Alparslan'ın bu seferiyle ilgili bilgileri bütün ayrıntılarıyla aktarırken, çağdaş İslâmî kaynakların pek fazla bilgi vermediği görülmektedir. Meselâ İbnü'l-Esîr, bu seferle ilgili olarak siyasî ve askerî bilgileri ayrıntılı bir şekilde verirken, neden ve hangi sebeplerle yapıldığı konusunda hiçbir bilgi vermemesi dikkat çekmektedir. Bkz: İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, VIII, 194-197; İbn Kesir, **a.g.e.**, XII, 111-112; Brosset, **a.g.e.**, 2003, ss. 285-288; Urfalı Mateos, **a.g.e.**, s. 118-122.

¹²⁷⁶ İbnü'l-Esîr'de "*Meryemnişîn*" şeklinde geçen bu şehir, muhtemeldir ki bugünkü Ermenistan sınırları içerisinde kalan ve "*Mermer Köyü*" anlamına gelen "*Marmarışın/Marmarışen*" bölgesidir. Bkz: İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, VIII, 195; Honigmann, **a.g.e.**, s. 184; Sitare Mirmahmudova, **Ermenistan'da Türk Menşeli Yer Adları**, 1. Baskı, Yazıcı Edebi Neşriyat Evi, Bakü 1995, s. 13; Bedirhan, **a.g.e.**, s. 164. Öte yandan Vardan ve Kırzioğlu bu ismi "*Marmarışen/Maryam-a-Şen*" şeklinde okumakta ve Kırzioğlu "*Meryem Şehri*" anlamına geldiğini söylemektedir. Vardan ise Kıpçaklı Prens Vahram'ın burada büyük bir Manastır yaptırdığını belirtmektedir. Bkz: Vardan, **a.g.e.**, s. 172; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, s. 332.

¹²⁷⁷ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, VIII, 195; İbn Kesir, **a.g.e.**, XII, 112; Kafesoğlu, **a.g.e.**, 1972, s. 43; Kayabalı-Arslanoğlu, **a.g.m.**, 1973, s. 18.

¹²⁷⁸ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, VIII, 195-196; Brosset, **a.g.e.**, 2003, ss. 287.

Bizans'ın önemli merkezlerinden olan Ânî Askeri Valiliğinin, 1045'de Ânî Bagratlı (961-1045) hükümetine son verilerek kurulduğu bilinmektedir.¹²⁷⁹ Diğer taraftan merkezi Ahıska/Ahılkelek olan Cavahet Bölgesinin ise, Arsaklılar çağında Gukark/Gogaren diye bilinen Kuzey Başbuğluğu Eyaletinin dokuz sancağından biri olduğu, 375 yıllarında I. Hüsrev devrinde İberya/Gürcistan tâbiyetindeyken sonradan Tayk Bagratlılarının (575-619) ilk sülâlesi çağında, Bizans'ın tesiriyle Ortodoksluğun bu bölgeye de yayıldığı kaydedilmektedir.¹²⁸⁰

Recep 456/Temmuz 1064'de Sultan Alparslan komutasındaki Selçuklu birlikleri, şiddetli hücumlar sonucu Ahıska Kalesini¹²⁸¹ aldıktan sonra Atabegler Yurdu diye bilinen Ahıska, Ahılkelek, Posof, Borçka, Artvin, Ardanoç, Şavşat ve Ardahan bölgelerini zaptederek Selçuklu ülkesine katmışlardır.¹²⁸² Gürcistan ve Bizans idaresindeki Aşağı Çoruh Bölgesinin tamamen Selçuklu hâkimiyetine girdiği görülmektedir.¹²⁸³ Kaynakların bildirdiğine göre; *“Selçuklu birlikleri müstahkem şehir olan Ahıska'yı ve meşhur “Ahıska kalesi”ni hücumla aldı. Teslim olmayı reddeden kale garnizonu çarpışarak öldüler. Müslümanlar bu şehirden sayılamayacak kadar çok ganimet¹²⁸⁴ ele geçirdi.”*¹²⁸⁵ Sultan Alparslan'ın dört ay gibi kısa bir süre

¹²⁷⁹ Kırzioğlu, **a.g.m.**, 1971, ss. 121-122; Bedirhan, **a.g.e.**, ss. 157-159.

¹²⁸⁰ Daha geniş bilgi için bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, ss. 312-343.

¹²⁸¹ Bir kısım kaynakta bu kalenin *“Ahılkelek Kalesi”* olduğu belirtilmektedir. Zira Ahıska bölgesinde en meşhur olan kale'nin hâlâ ayakta olan *“Ahıska Kalesi”* olduğu bilinmektedir. Kanaatimizce bu kalenin *“Akça Kale”* veya *“Ahıska Kalesi”* olması kuvvetle muhtemeldir. Konuyla ilgili farklı görüşler için bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, ss. 333-336; Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 155.

¹²⁸² Ermeni Müverrih Mateos'un, 1064 yılı olayları naklederken abartılı bir dil kullandığı görülmektedir. Ayrıca Sultan Alparslan'ı, Tuğrul bey'in kardeşi olarak zikretmektedir. Zira kardeşi değil, yeğeni olduğu bilinen bir husustur. Bkz: Urfalı Mateos, **a.g.e.**, ss. 118-122; Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 155; Kayabalı-Arslanoğlu, **a.g.m.**, 1973, s. 18; Tellioglu, **a.g.e.**, 2004, ss. 69-70.

¹²⁸³ **Çoruh-Şavşat...**, ss. 45-46.

¹²⁸⁴ Mateos olayı şöyle nakleder: *“Cavalkhs (Cavahet) denilen mıntıkaya inip orada ordu kurdu, Akhal (Ahılkelek/Ahıska) şehrini kuşattı ve şiddetli bir hücumla zaptetti. O, kadın ve erkek bütün şehir halkını kılıçtan geçirdi, bütün ruhanilerin reisleri öldürttü ve şehri kanla doldurdu. Sonra sayısız genç erkek ve kızları esir olarak İran'a gönderdi. Onların gasp ettikleri altın, gümüş, mücevherat ve incilerin hesabı yoktu.”* Bkz: Urfalı Mateos, **a.g.e.**, s. 119.

¹²⁸⁵ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, VIII, 195; İbn Kesir, **a.g.e.**, XII, 112; Hüseyinî, **a.g.e.**, s.25-26.

zarfında 7 şehir ve 20'den fazla müstahkem kale zaptederek bölgeyi İslâm'la müşerreflendirdiği kaydedilmektedir.¹²⁸⁶

İlerlemeye devam eden Selçuklu birlikleri Anadolu'ya geçerek yukarıda da zikrettiğimiz gibi o dönem Bizanslıların elinde bulunan ve bölgenin en büyük, mamur, müstahkem şehri olarak bilinen Ânî şehrini kuşatmıştır. Bir aydan fazla devam eden muhasara ve çok şiddetli çarpışmalar sonucunda şehir 16 Ağustos 1064'de Selçukluların eline geçti.¹²⁸⁷ Zaptı imkânsız sanılan Ânî şehrinin müslümanlar tarafından fethedilmesi Doğu'da ve Batı'da büyük yankıların uyanmasına sebep olmuştur. Abbâsî Halifesi Kâim-Biemrillâh'ın özel elçisiyle gönderdiği mektubunda takdir ve tebriklerini bildirerek Alparslan'a “*Ebü'l-feth*” lakabını verdiği kaydedilmektedir.¹²⁸⁸ Böylece Ânî şehrinin düşmesi üzerine Kars prensi Şehinşâh Abbâs'ın oğlu Gagik/Hayk'in Alparslan'ı Kars'a davet ederek büyük törenlerle karşıladığı ve itaatini arzettiği görülmektedir.¹²⁸⁹ Ayrıca Bizans müttefiki Gürcü Kralı IV. Bagrat'ın da cizye ödemek kaydıyla barış teklifi kabul edilmiştir. Böylece Bagrat'ın Sultan'a tâbi olmasıyla bu devirde Selçuklu sınırları Karadeniz'in doğu kesimlerine kadar ulaşmış oldu.¹²⁹⁰ Öztuna'nın da belirttiği gibi; “*bu suretle Güney Kafkasya'ya giren Sultan Alp Arslan bölgeyi tamamen Büyük Türk hakanlığının hâkimiyeti altına sokmuş, böylece Bizans'ın Doğu Anadolu bölgesi ve Karadeniz ile bütün alâkaları kesilmiş oluyordu.*”¹²⁹¹

Sultan Alparslan'ın 1068'de yeniden Bizans ve Gürcistan bölgesinde görüldüğü kaydedilmektedir. IV. Bagrat'ın Oset/Alanlar ile birleşerek 1065'te

¹²⁸⁶ Honigmann, **a.g.e.**, ss. 183-185; Bedirhan, **a.g.e.**, ss. 159-160.

¹²⁸⁷ İbnü'l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, VIII, 196-197.

¹²⁸⁸ Bedirhan, **a.g.e.**, s. 170.

¹²⁸⁹ Mateos bu olayı şöyle nakletmektedir: “*Bu zamanda Şahinşâh Abbâs'ın oğlu Gagik, Kars'ta bulunuyordu. Sultan, ona bir elçi gönderip kendisine arzı hürmet etmek üzere yanına çağırıldı. Zeki ve tedbirli bir adam olan Gagik, Sultanın elinden salimen kurtulmak için bir çare düşündü. Gûya matem içindeymiş gibi siyah esvap giydi ve siyah bir mindere oturdu. Onun bu vaziyetini gören Sultanın elçisi ona, bir Kral olduğu halde niçin siyahlara bürünmüş olduğunu sordu. Gagik: ‘Alparslan'ın kardeşi ve benim de dostum olan Sultan Tuğrul'un öldüğü gün ben bu siyah esvapları giymiştim’ dedi. Bu sözlerden çok müteessir olan elçi, keyfiyeti Sultana anlattı. Sultan, bunun üzerine bütün ordusuyla beraber Kars'a Gagik'in yanına geldi. Sultan, onu görmeye sevinç duydu, onunla dostluk akdetti ve ona krallık esvaplarını giydirdi.*” Bkz: Urfalı Mateos, **a.g.e.**, ss. 121-122.

¹²⁹⁰ el-Bundârî, **a.g.e.**, s. 31; İbrahim Kafesoğlu, “*Alparslan*”, **DİA**, İstanbul 1989, II, 527; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 67; Toksoy, **a.g.e.**, s. 17.

¹²⁹¹ Öztuna, **a.g.e.**, 1983, I, 393; Bedirhan, **a.g.e.**, s. 170.

Selçukluların nüfuz ve hâkimiyeti altındaki yerleri tehdit etmesi sebebiyle Alparslan ikinci kez Gürcistan seferine çıkmıştır.¹²⁹² Selçuklu birlikleri Şeddâdîler, Şirvanşahlar ve Şeki bölgesini itaat altına aldıktan sonra “*Gürcü Kralı Bagrat*” üzerine yürüyüp bazı yerleri fethetmişlerdir. Sultan’ın, beş ay süren fetih harekâtı sonucu Bizans’ta olan Kars’ın yeniden ele geçirildiği, Gürcü Kralının Selçuklulara tâbi olduğu görülmektedir.¹²⁹³ Ahıska ve çevresinin de Sultan Alparslan tarafından Bizans’tan alınarak 1068’de yeniden Selçuklu ülkesine katıldığı bilinmektedir.¹²⁹⁴

Malazgirt’ten (1071) önce Türkmen birliklerinin Atabegler Yurdu ve çevresini mesken tuttuğu anlaşılmaktadır. Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi dönemin kaynakları bu devirde Atabegler Yurdu halkının İslâmiyeti kabul ettiğini kaydetmektedir. İbnü’l-Esîr, uzun mücadele sonucu ele geçirilen bölge halkının, büyük bir kısmının “*Müslüman olduğunu*” söylemektedir.¹²⁹⁵ Ayrıca Ânî şehri zaptedildikten sonra Sultan Alparslan’ın buradaki “*Katedrali*” en kısa sürede “*Fethiyye*” ismiyle camiye çevirttiği ve 5 Ramazan 456/20 Ağustos 1064 Cuma günü “*İslâm ordusu*”nun burada Cuma namazı kıldığı kaydedilmektedir.¹²⁹⁶ İbnü’l-Esîr’de geçen bir kayıta Ahıska’yı zapteden Selçuklu ordusunun “*Kars ve Ânî şehrine yürüdüğü, Ânî yakınında ‘Seylü Verde (سَيْلُ وَرْدَةُ)’ ve ‘Nûra (نُورَةُ)’ adındaki iki belde halkının İslâm’ı kabul ederek, manastırlarının ‘mescitler’ yapıldığı*” belirtilmektedir.¹²⁹⁷

Sultan Melikşah (1072-1092) tahta çıktıktan sonra Gürcistan bölgesinin bazı şehir ve kalelerinde isyan çıkarsa da, 24 Haziran 1080’de Kral II. Girogi ile yapılan Kol Savaşının Selçuklu zaferiyle bittiği, arkasınca bütün Çoruh ve Kür boyları ile Acara, Kutayis ve Abhazında zabtedilerek Selçuklu topraklarına

¹²⁹² Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 70-75; Tellioglu, **a.g.e.**, 2004, ss. 71; Üstünyer, **a.g.e.**, ss. 110-112.

¹²⁹³ Faruk Sümer, “*Selçuklular*”, **DİA**, İstanbul 2009, XXXVI, 369-370; Karamanlı, **a.g.md.**, 312.

¹²⁹⁴ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 161; Zeyrek, **a.g.e.**, 2001, s. 12. Gölen (Çelik), **a.g.t.**, s. 2.

¹²⁹⁵ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, VIII, 195; Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 155.

¹²⁹⁶ Kırzioğlu, **a.g.m.**, 1971, ss. 111-112; Kayabalı-Arslanoğlu, **a.g.m.**, 1973, ss. 21-22; Bedirhan, **a.g.e.**, s. 169, 382.

¹²⁹⁷ İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, VIII, 196.

katıldığı kaydedilmektedir.¹²⁹⁸ Melikşah devrinde Abhaz/Gürcü Krallığının, önce yukarı Kür ve Çoruh boylarından, son olarak da bölgeden tamamen uzaklaştırılması Kol Zaferi ile olduğu anlaşılmakta, müteakiben de akın akın gelen Türkmen göçleriyle ıssız kalan bölgelerin şenlendiği görülmektedir.¹²⁹⁹ Yınanç'a göre; *“Bu hâdise, çok mühim neticeler husule getirmiştir. Bir kere, Büyük Sultan Melikşâh ile onun Veziri Nizâmülmülk; Türkistan'da kalan veya Horasan ile Irak-ı Acem'e yayılıp dağılmış bulunan ve buralarda ikide birde bir Selçuklu Şehzadesinin etrafında toplanarak, isyanlara sebep olan ve karışıklıklar çıkaran Türkmen uluslarına ve boylarına, yaylak ve kışlak olarak, yeni fethedilen Anadolu kıta'sını göstermişler ve bu ülkeyi onlara ıktâ ederek, yurt olmak üzere vermişlerdir. Bu yüzden Anadolu'ya kesif bir muhâceret başlamıştır. Türkmenlerin en mühim bir kısmı bu suretle buraya gelmişlerdir.”*¹³⁰⁰ Nihayetinde Türklerin müteaddit defa Hıristiyan topraklarına yaptıkları *“Gazâ”* neticesinde *“kılıç-hakkı olarak”* ebedî ve minnetsiz yaşayacakları *“bir yurt kurdukları”* görülmektedir.¹³⁰¹

Sultan Melikşâh'ın son olarak 478/1086'da büyük bir ordu ile bir kez daha Kafkaslara gelip bölgeyi tamamen itaat altına aldığı kaydedilmektedir.¹³⁰² Bu sebeptendir ki, X. yüzyıl'ın sonlarına doğru Doğu Gürcistan'da on binlerce Türk'ün yaşadığı, bu yüzden de Gürcülerce bölgeye Büyük Türkeli anlamında *“Didi Turkoba”* denildiği belirtilmektedir.¹³⁰³ Hatta Gürcü kroniğinin verdiği bilgiye göre *“kalabalık Türk zümrelerinin Tiflis'ten Berde'ye (Berdea) kadarki geniş saha”*ya çadırlarını kurmuşlardı.¹³⁰⁴ Böylece Urfalı Mateos'un, *“hâkimiyeti boyunca Allah'ın yardımına mazhar olan âdil hükümdar”* diye

¹²⁹⁸ Hüseyinî, **a.g.e.**, ss. 43-44; Brosset, **a.g.e.**, 2003, ss. 348-349; M. Fahrettin Kırzioğlu, *“Tarih Boyunca Türk-Gürcü İlişkileri”*, **Atatürk 4. Uluslararası Kongresi, Bildiriler**, Cilt I, Ankara 2000, ss. 608-609; Bedirhan, **a.g.e.**, ss. 189-190.

¹²⁹⁹ Daha geniş bilgi için bkz: İbrahim Kafesoğlu, **Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, 1. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1953, ss. 113-117; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 75-81; Bedirhan, **a.g.e.**, ss. 186-187.

¹³⁰⁰ Mükrimin Halil Yınanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri: Anadolu'nun Fethi I**, 1. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1944, s. 166.

¹³⁰¹ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 81.

¹³⁰² Melikşâh devri Kafkasya fetihleri için bkz: Tellioglu, **a.g.e.**, 2009, ss. 57-64; Bedirhan, **a.g.e.**, ss. 180-200.

¹³⁰³ Karamanlı, **a.g.md.**, 312.

¹³⁰⁴ Brosset, **a.g.e.**, 1849, ss. 359-360.

övgüyle bahsettiği Melikşah'ın ¹³⁰⁵ döneminde, Hazar Denizinin batı ve güneybatı sahillerindeki güveni sağlamak ve kuvvetlendirmek amacıyla diğer taraflardan olduğu gibi Gürcistan'dan itibaren Hazar Denizinin kıyılarına, dolayısıyla Dağıstan'a kadar uzanan sahaya birçok Türk kabilelerinin yerleştirildiği anlaşılmaktadır.¹³⁰⁶

İlgili yerlerde geniş bilgi verildiği üzere daha sonra bu kalabalık Türk nüfusunun IV. David dönemi Gürcü-Kıpçak birliği neticesine Gürcistan sınırlarının dışına sürüldüğü görülmektedir.¹³⁰⁷ Hârizmşahlar döneminde (1097-1231) bölgedeki Türkmeklerin Arrân ve Azerbaycan bölgesine çekildiği görülmekte ve bu bölgeye Türkmen yığınağı anlamında “*Muhteşedü't-Türkmân*” denildiği kaydedilmektedir.¹³⁰⁸ Turan'ın; “*Türkler Arrân (Karabağ) beldelerinin ovalarını, dağlarını, tepelerini ve kalelerini doldurdular*” ifadesi de bu bilgiyi doğrular mâhiyettir.¹³⁰⁹

XII. yüzyılda oldukça kalabalık Hıristiyan Kıpçak kitlesinin Kuzey Kafkasya, Gürcistan (Ahıska) bölgesi, Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu'ya yerleştiğini ilgili yerde ifade etmiştik. Çoruh boylarında Saka/İskitlerden kalma Taok ve Kalarçetliler ile Ardahan-Ahıska'daki Gogar Türklerine mensup yerli Türk beyleri arasında İslâmiyet tam olarak kökleşmediği için memleketlerinin Bagratlılar eline geçmesine ve buralara Hıristiyan Kıpçakların yerleşmesine bir zorluk çıkarmadıkları görülmektedir.¹³¹⁰ Kıpçakların gelmesiyle mezheptaşları Gürcü/Kartvellerin canlandığı ve 1124'de Tiflis, Ahıska, Ânî ve Çoruh boylarının Selçuklu beylerinden geri alındığı bilinen bir husustur. Zira bu devirde 20 Ağustos 1064'te Alp Arslan tarafından Ânî'de Fethiyye adıyla camiye çevrilen eski katedral'in, 60 yıl sonra yeniden Gregoryan Kilisesi

¹³⁰⁵ Urfalı Mateos, **a.g.e.**, s. 146.

¹³⁰⁶ Daha geniş bilgi için bkz: Cevdet Paşa, **a.g.e.**, 1307, s. 61; Gümüş, **a.g.t.**, s. 32-33; Bedirhan, **a.g.e.**, s. 196; Yaşar Bedirhan, “*Ortaçağda Kafkasya'da Selçuklularla-Gürcüler Arasında Siyasi Hâkimiyet Mücadelesi*”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı VI, Konya 2000, s. 171.

¹³⁰⁷ Şengelia, **a.g.m.**, 1998, s. 14.

¹³⁰⁸ Özaydın, **a.g.md.**, 1991, 395; Bedirhan, **a.g.e.**, s. 197.

¹³⁰⁹ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 3. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993, s. 38; Turan, **a.g.e.**, 2009, s. 269.

¹³¹⁰ **Çoruh-Şavşat...**, s. 46.

yapıldığı belirtilmektedir.¹³¹¹ IV. David ve Tamara sonrasında *Hıristiyan Kıpçaklar ve Moğolların* gelişyle Ahıska Bölgesinin demografik yapısının tamamen değiştiği, bu devirde bölgede hâkim zümrenin XII. yüzyılda gelen Eski Kıpçaklar ve Yeni Kıpçaklar olduğu anlaşılmaktadır.¹³¹² Bu yüzden bugüne kadar Atabegler Yurdunu içine alan “*Ahıska, Ahılkelek, Altunkale, Çıldır, Ardahan, Göle, Posof, Şavşat, Ardanoç, Oltu, Bardız, Nariman, Tortum ve Yusufeli*” halkının konuştuğu Türkçe, Kuman-Kıpçak Türkçesinin günümüzdeki yansıması olarak bilinmektedir (Bkz: Ek-1).¹³¹³

2.5. Atabeglerden Önce Gürcistan/Ahıska Bölgesinde Moğollar

Moğolların XIII. yüzyılın başlarında yani 1220 yılının ilkbaharında Hârizmşah Muhammed’i takip maksadıyla Subutay Batur/Bahadır ve Cebe Noyan idaresindeki Moğol ordusunu Kafkaslara göndermesi, Moğolların Batıya doğru gelişi ve aynı zamanda Ahıska Bölgesi yani Atabegler Yurdunda görüldükleri tarih olarak bilinmektedir.¹³¹⁴ Bununla birlikte bu tarih’in Kartvel/Gürcü-Moğol ilişkisi açısından da bir başlangıç noktası olduğu belinen bir husustur.¹³¹⁵

Anaonim Kartvel/Gürcü kroniği *Kartlis Chobreba* ve Ermeni Müverrih Genceli Kiragos’ta geçen kayıtlardan da anlaşılacağı üzere bu devirde “*Papa Sargis, Şehinşâh, Zakare/Zekeriya, Atabeg İvane/İvone, İvane Cakeli, Şalve/Şalva, Prens Avak, Celal Hasan, Prens Vahram ve oğlu Ak-Buğa*” gibi Kıpçaklı Atabeglerin Kartvel/Gürcü saflarında ön sıralarda yer aldığı

¹³¹¹ Eröz, **a.g.e.**, s. 4; Gökbel, **a.g.e.**, s. 160; Bedirhan, **a.g.e.**, ss. 228-229.

¹³¹² Ayrıca bölgeye Kıpçak göçüyle ilgili daha geniş bilgi için bkz: Brosset, **a.g.e.**, 2003, ss. 363-366; Kırzioğlu, **a.g.m.**, 1971, ss. 610-611. Tellioglu, **a.g.e.**, 2004, ss. 118-136.

¹³¹³ Fahrettin Kırzioğlu, “*Osmanlı Fethi’nden Önceleri Ardahan-Çıldır-Posof Bölgelerinin Türklüğü (400 Yıl Önceki Köyler ve Köylü Adları)*”, **Kars İli Özel Sayı: Çıldır, Ardahan, Hanak, Posof**, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları, Ankara 1966, ss. 35-36; Öztuna, **a.g.e.**, 1983, XIII, 351; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 85-86, 459; Kütükoğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 39-52; Gökbel, **a.g.e.**, ss. 160-161, 298-299; Çınar, **a.g.e.**, s. 20.

¹³¹⁴ Galstyan, **a.g.e.**, 2017, ss. 22-25.

¹³¹⁵ Kafesoğlu, **a.g.e.**, 2000, s. 282; Subaşı, **a.g.e.**, ss. XIII-XIV; 1-32.

¹³¹⁶ Cakelili Papa Sargis “*Kıpçak Atabegler*”in kurucusu olarak bilinmektedir.

¹³¹⁷ Kiragos’a göre “*Celal*” lakabıyla tanınan “*Kıpçaklı Hasan*”, büyük prens “*Zakaria*” ve “*İvane*”nin kız kardeşinin oğlu idi. Berdzenişvili ve Canaşıa’ya göre ise Haçeni bölgesinin beyi Hasan Celal, Gürcü Vasalı bir Müslüman Beydi. Bkz: Kiragos, **a.g.e.**, s. 171; Berdzenişvili-Canaşıa, **a.g.e.**, 117.

görülmektedir.¹³¹⁸ Zira Gürcü kroniğinde, XII. yüzyılın sonlarına doğru Gürcistan'ın siyasî ve askerî hayatına yön vermiş olan (Kıpçaklı) Sargis Mkhargrdzeli (მხარგრძელი)'in oğlu Başkumandan Zakaria Mkhargrdzelinin öldüğü,¹³¹⁹ son derece muteber ve meziyetle mücehhez zât olduğundan bu ölüm haberi başta Kraliçe Tamara olmak üzere bütün Kartlileri çok kederlendirdiği kaydedilmektedir. Yine aynı haberin devamında, Zakaria'nın oğlunun babası öldüğü sırada küçük yaşta olduğu için Kraliçe'nin, Zakaria'nın kardeşi (Kıpçaklı) İvane'yi yanına çağırarak onu başkumandanlık unvanıyla kardeşinin mevkiine çıkarmak arzusunda olduğu vurgulanmaktadır. Kronik'in kaydına göre: *“Hayret içine düşen İvane, Tamara'ya: ‘Bana gösterdiğiniz hürmet benim gibi değersiz bir şahsın üstündedir. Kardeşimin adının benim şahsımla yâd edilmemesini rica ederim, zira onun yerini işgal etmekle utanırım. Bana bir iyilik lütfetmek istiyorsanız bana Atabeglik (ათაბეგ) unvanını veriniz. Gürcistan Krallarının huzurunda bir atabegin bulunması âdet değilse de, diğer bütün unvanların üstünde olup sultanların huzurunda kullanılan bu unvanı bana lütfedin, çünkü atabeg, sultan ve kralların sütbabası demektir. Bu, bana karşı beslediğiniz sevginin nişanesi olsun.’ dedi. Kraliçe buna muvafakat ederek, Gürcistan krallarının hiçbir zaman kimseye vermemiş oldukları atabeg unvanını İvane'ye tevcih etti.”*¹³²⁰ Diğer taraftan bu dönemde Kafkaslarda iki kişinin “Atabeg Unvanı”nı kullandığı görülmektedir. Bunlardan ilki Kıpçaklı İldenizliler hanedanının son üyesi Atabeg Özbek, diğeri ise Kartvel/Gürcü devletinin önde gelen yöneticisi Atabeg İvane idi.¹³²¹ Ayrıca Kıpçaklı İvane'nin Kraliçe'den “Atabeglik” unvanını istemesi, Türk olmasının yanı sıra Selçuklular ve İldenizlilerden de etkilendiğini göstermektedir.

Genceli Kiragos'ta geçen mezkûr kayıta ise özetle şu bilgiler yer almaktadır; *“Ermeni takvimine göre 669 (yani 1221) tarihinde birçok*

¹³¹⁸ Vardan, **a.g.e.**, ss. 217-220, 225; Cüveynî, **a.g.e.**, ss. 354-365.

¹³¹⁹ Gürcü kroniğinde İvane'nin ölüm tarihi verilmese de Vardan'a göre 1212'de ölmüştür. Bkz: Vardan, **a.g.e.**, ss. 219-220.

¹³²⁰ Brosset, **a.g.e.**, 2003, s. 420; Subaşı, **a.g.e.**, s. 32.

¹³²¹ Ayrıca daha geniş bilgi için bkz: Subaşı, **a.g.m.**, 2017, ss. 512-526.

eyaletlerini zaptettikleri Taciklere¹³²² karşı galebelerinden dolayı ‘Gürcüler’ iftihar etmekte iken, tamamen silahlı büyük bir ordu Ermenistan ve Gürcistan’a girmek için ‘Derbend’ boğazından ansızın ‘Ağvanlar’ memleketine hücum etti. Reisleri ‘Subutay Bahadır/Sabada Bahaduar’ isminde idi; bu adam Cengiz Han’ın en eski generallerinden olup ‘Oryangit/Ouriaguite’ kabilesine mensup idi. Bu ordu, geçtiği yerlerde tesadüf ettiği insanları, hatta köpeklere varıncaya kadar bütün hayvanları katl ve imha ve atlar müstesna olmak üzere kıymetli elbise ve eşyayı bile tahrip ediyordu. Gürcistan Kralı ‘(Georgi) Laşa’ ve başkumandanı ‘(Kıpçaklı Atabeg) İvane’ bütün askerlerini toplayıp bu düşman ordusunun toplandığı Honan/Khounan ovasına ilerledi. İlk çarpışmada onları bozguna uğrattı. Fakat Tatarlar (Moğollar) pusu kurduklarından Gürcülere arkadan hücum ettiler ve onları doğradılar. Birkaç gün sonra başkumandan ‘(Kıpçaklı Atabeg) General İvane’ katledilen askerlerinin intikamını almak için yeniden kuvvet topladı, barbarlara ani bir hücum yaptı, kâmilen kılıçtan geçirdi ve onlardan birçok ganimet aldı; çocuklarını da esir ederek memleketine bu ganimeti beraberinde götürerek geri döndü.”¹³²³

Tarihte ilk Kartvel/Gürcü-Moğol karşılaşması olarak bilinen bu savaşta Moğollar, yabancı oldukları Kafkasya/Gürcistan Coğrafyasının dar geçitleri ve yüksek dağlarından fazla ileriye gidemeyerek geri dönmek zorunda kalmışlarsa da¹³²⁴ daha sonraki tarihlerde bölgeyi tamamen istilâ ettikleri bilinmektedir.¹³²⁵

¹³²² Ermeni müverrihler “*Tacik*” mefhumunu ilk önce bütün göçebe kavimler için kullansalar da, daha sonraki tarihlerde bu tabirle “*Arap, Acem/Fars*” ve “*Türk*” gibi bütün Müslüman milletler kastedilmiştir. Meselâ; “*Dîvânü lugâti’t-Türk*”te “*Tejik/Tacik*” kelimesi “*Farsı/İranlı*” mânasında kullanılmaktadır. Öte yandan Müellif’in burada “*Azerbaycan Atabegi Özbek*”in gafletinden istifade ederek Gürcülerin “*Arrân, Şirvan ve Erzurum Bölgeleri*”ne yaptıkları akın ve istilaları kastettiği anlaşılmaktadır. Bkz: Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 387; İsmail Türkoğlu, “*Tacikler*”, **DİA**, İstanbul 2010, XXXIX, 351-353.

¹³²³ Kiragos, **a.g.e.**, ss. 142-145.

¹³²⁴ Bu ilk istiladan sonra Moğolların Hârîzm, Maverâünnehr ve Horasan’a kaydığı görülmektedir. Dolayısıyla ilk istilada Kafkasya’da Moğol hâkimiyeti kalıcı olmamıştır. Kiragos bu dönüşü şöyle nakleder: “*Tatarlar karıları, çocukları ve bütün sözüne inananlarıyla birlikte olarak Derbend Kapısı’na doğru ilerlediler. Bu geçidi tutan taş tahta parçalarını ve hatta şahsi eşyalarını, atlarını ve harp aletlerini uçurumlara yığmak suretiyle, Kafkas silsilesini aşarak memleketlerine döndüler.*” Bkz: Kiragos, **a.g.e.**, s. 143; Tellioglu, **a.g.e.**, 2004, s. 125; Gül, **a.g.e.**, s. 78.

¹³²⁵ Daha geniş bilgi için bkz: J. Mouradgea d’Ohsson, **Moğol Tarihi**, 1. Baskı, çev., Mustafa Rahmî, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1340-1342/1922-1924, ss. 139-159; Subaşı, **a.g.e.**, ss. 36-45. Şunu da belirtelim ki, d’Ohsson, Gürcü Krallığını “*Ermeni Krallığı*”, Kıpçaklı Atabeg

Moğolların üç yıl sonra tekrar gelerek başta Kartli olmak üzere Trialeti, Somheti, Ahıska ile Şavşat, Artvin, Göle, Ardahan, Ânî ve Duvın gibi yerleşim yerlerini istilâ edip yağmaladıkları görülmektedir.¹³²⁶ Diğer taraftan Genceli Kiragos, “*hikâye edilen bu olaydan kısa bir süre sonra, bir kısım Kıpçak kabilelerinin Moğol baskısından kaçarak Kral Georgi Laşa ve İvane’ye gelerek sadıkane hizmet karşılığında toprak istediklerini*” haber vermektedir. Fakat Kral Georgi ve İvane’nin bu iskâna müsaade etmemesi sonucu bu Kıpçakların Gence bölgesine çekildikleri görülmektedir.¹³²⁷ Gürcülerin baskılarından bunalan bölge halkının Kıpçakların desteğini almak için onlara arazi verdiği¹³²⁸ ve bu sayede Kıpçak-Gürcü birliğini hezimete uğrattığı kaydedilmektedir.¹³²⁹ Bu hadise Kıpçaklı İvane’nin Kartvel/Gürcü yönetimindeki nüfuzunu göstermesinin yanı sıra, Gürcistan bölgesine zaman zaman “*Kıpçak göçü*”nün devam ettiğini de göstermektedir. Ayrıca İbnü’l-Esîr’in, 619/1222 yılı olaylarını anlatırken bu hadiseye geniş bir şekilde yer verdiği görülse de, Kartvel/Gürcü ordusundaki Kıpçaklı Atabeglerden bahsetmediği ve genel olarak “*Gürcü*” ibaresini kullandığı anlaşılmaktadır.¹³³⁰

Genceli Kiragos’un kaydından anlaşılacağı üzere bu devirde Kıpçaklı Atabegler, Kartvel Tarihi için önemli roller icra etmiştir.¹³³¹ Hatta XIII. yüzyıl müverrihlerinden Aknerli Grigor’da geçen bir kayıta “*Gürcü Kralı IV. Georgi Laşa 1223’te öldüğünde kız kardeşi Kraliçe Rusudan’ın, Kıpçaklı Atabeg*

İvane’yi de “*Ermeni ordusunun komutanı*” olarak adetmiştir. Bununla birlikte bazı Ermeni metinlerinde “*Deşt-i Kıpçak*”ta hüküm süren “*Kuman/Kıpçak Hanlığı*”nın “*Ermeni Krallığı*” olarak verilmesi de dikkat çekmektedir. Öte yandan İlhanlılar döneminde Gürcistan hâkimi olarak İlkşah’ın bulunduğu sırada, bu dönemi ihtiva eden “*Ermeni el yazmaları*”nda Gürcü Kralı V. Georgi’ye “*Büyük Ermenistan ve Gürcistan Kralı*” olarak hitab edildiği görülmektedir. Böylece bu kavramların irkî anlamda değil, bölgesel anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bkz: Galstyan, **Möngge Han ile Kral I. Hetum Arasında İmzalanan Antlaşmanın Metni**, 2017, s. 118; **Colophons of Armenian Manuscripts: 1301-1480**, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1969, s. 65; d’Ohsson, **a.g.e.**, s. 154; Kamalov, **a.g.e.**, s. 18; Subaşı, **a.g.e.**, s. 177.

¹³²⁶ Brosset, **a.g.e.**, 1849, s. 514; Subaşı, **a.g.e.**, ss. 48-49.

¹³²⁷ Galstyan, **Sebastatsi Vakayinamesi**, 2017, ss. 36-37.

¹³²⁸ Kırzioğlu, Gencelilerin bu Kıpçakları şehrin sınır güvenliğini korumaları için “*Kazak/Qazax çayı ve Kür boyları ile Gökçe/Göyçay Hudutları*”na yerleştirdiğini ayrıca yiyecek ve içeceklerle de temin ettiklerini belirtmektedir. Bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 144.

¹³²⁹ Daha geniş bilgi için bkz: Vardan, **a.g.e.**, s. 223; Kiragos, **a.g.e.**, s. 144; Subaşı, **a.g.m.**, 2017, ss. 519-520.

¹³³⁰ Geniş bilgi için bkz: İbnü’l-Esîr, **a.g.e.**, 1417/1997, X, 372-375.

¹³³¹ Kıpçakların sağladıkları diğer başarılar için bkz: Vardan, **a.g.e.**, ss. 217-221.

İvane'nin naipliğinde krallığın başına geçtiğinin" ¹³³² belirtilmesi de, Kartvel/Gürcü tarihinde Kıpçak nüfusunu bir daha gözler önüne sermektedir. ¹³³³ Öte yandan çağdaş Ermeni ve Gürcü müverrihlerin kayıtlarına bakıldığında bu dönemde Gürcü mefhumuyla "*Kartveller*" ile birlikte "*Kıpçaklı Atabeg*"lerin de anlaşıldığı açık bir şekilde görülmektedir. ¹³³⁴ Müverrih Genceli Kiragos'ta "*Gürcü Prens*" diye geçen "*Atabeg İvane*"nin validesinin "*Khotchak*" veya "*Koschak/Kıpçak*" olduğu belirtilmektedir. ¹³³⁵ Ayrıca Aknerli Grigor da; "*Atabeg İvane ve yeğeni Şahinşah'ın, Moğolların saldırı haberini duyunca, Gürcü atlı birlikleriyle kardeşi Zakaria'nın oğlu büyük ve zeki Prens Vahram'ın*" ¹³³⁶ yanına giderek Moğollara karşı yürüyüşe geçtiğini" haber vermektedir. ¹³³⁷ Bu da Kıpçaklı prens ve atabeglerin Moğol saldırılarına karşı her zaman birlikte hareket ettiğini göstermektedir. Vardan'ın da dediği gibi daha sonraki tarihlerde kahramanlığıyla şöyret kazanan "*İvane*" ve "*Vahram*" ittifakıyla başta Şamhor/Şemkir olmak üzere birçok kale ve şehirler ele geçirilmiştir. ¹³³⁸

İlhanlı müverrihlerinden Cüveynî de, *Tarih-i Cihan Güşa* isimli eserinde Kartvel/Gürcü saflarında yer alan "*Kıpçaklı Atabegler*"den bahsetmektedir. Cüveynî, Hârizmşah Sultanı Celâleddin'in 625/1227'de Gürcistan seferi sırasında Kıpçaklı "*Şalva, İvane ve diğer Gürcü ileri gelenlerinin zincire vurularak*" Sultanı'nın huzuruna çıkartıldığını belirtmektedir. Cüveynî'nin haberinde özetle şu bilgiler yer almaktadır: "*Şalva, Ad kavminin reisi gibi iri*

¹³³² Grigor, **a.g.e.**, s. 22.

¹³³³ Bugünkü Kartvel/Gürcülerin Kıpçaklı komutanları "*Gürcü*" olarak addetmeleri ve Kıpçak bâkiyesi olan "*Ahıskalı Türklere*" de ısrarla "*Gürcü*" demelerinin temelinde bu başarıların yattığı kuvvetle muhtemeldir. Zira "*Kartvel/Gürcülerin Siyasi Tarihi*"ni Kıpçaklar olmadan tasavvur etmenin mümkün olamayacağı bilinen bir gerçektir.

¹³³⁴ İlgili bölümde konuyla hakkında geniş bilgi verildiği için burada fazla detaya girmek istemiyoruz.

¹³³⁵ Kiragos, **a.g.e.**, s. 194. Vardan, Sargis oğulları Başkomutan Zakaria ve Atabeg İvane'nin "*Kürt milleti*"nden olduğunu kaydetmektedir. Zira Gürcistan bölgesine "*yeni Kıpçaklar*"ın geldiğini dikkate alırsak, Vardan'ın "*Türkler*" ile "*Kürtler*"i karıştırdığı anlaşılmaktadır. Bkz: Vardan, **a.g.e.**, s. 217-218.

¹³³⁶ Babası Zakaria'dan kendisine tevarüs eden "*Uti bölgesinin Gag kalesi*"nde (yeri tam tespit edilememiştir ama Ahıska'nın Ude bölgesi olması muhtemeldir) senyör olan Prens Vahram'ın, Moğol İstilasının ilk yıllarında önemli rol oynadığı bilinmektedir. Bkz: Vardan, **a.g.e.**, ss. 220-225; Kiragos, **a.g.e.**, s. 177-178; Galstyan, **Sebastatsi Vakayinamesi**, 2017, s. 38.

¹³³⁷ Grigor, **a.g.e.**, s. 22. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz: Brosset, **a.g.e.**, 1849, s. 492; Subaşı, **a.g.e.**, ss. 39-45.

¹³³⁸ Daha sonra bu bölgeler Moğol komutanı Moğar Nuin tarafından istila edilmiştir. Bkz: Vardan, **a.g.e.**, ss. 220-221, 225-226.

cüsseli ve dik kafalı bir adamdı. Sultan ona dönüp, ‘Zülfikârın sahibi, benim keskin kılıcımı tatsın da gününü görsün, deyip yüksekten atıp tuttuğun ne oldu? Şimdi kendini göstermenin zamanıdır’ deyince Şalva, ‘Şimdi Sultan’ın arkasında devlet var’ diye cevap verdi. Sonra Şalva’ya İslâmiyeti kabul etmesini söyledikleri zaman, ‘Bahçivanların bir âdeti var, bahçelerine nazar değmesin diye her karığın başına ölmüş eşek kafası dikerler. Şalva da İslâm bahçesine eşekbaşı olabilir. Ancak dinleyenlerden özür dilerim, o eşeğin başı değil kılıcıdır’ cevabını verdi.” Daha sonra Tebriz’e dönen Sultan’ın Kıpçaklı “Şalva ve İvane’ye, Gürcistan’ın fethi konusunda yardımcı olur düşüncesiyle izzet ve ikramda bulunduğu” kaydedilmektedir.¹³³⁹

Bununla birlikte 1227’de başkomutan Atabeg İvane’nin ölümü üzerine “*Mtavari unvanı*” verilerek babasının yerine oğlu Prens Avak’ın tayin edildiği belirtilmektedir.¹³⁴⁰ Başta Kıpçaklı Prens Avak olmak üzere İvane Cakeli, Şahinşah, Celal Hasan, Prens Vahram ve oğlu Ak-Boğa’nın da Moğollar ile önemli ölçüde mücadeleye girdiği belirtilse de sonunda antlaşmaya razı oldukları anlaşılmaktadır.¹³⁴¹ Daha sonraki tarihlerde ise “*Gürcistan Bölgesi*”nde Moğol hâkimiyetinin kurulduğu bilinmektedir.

Moğol hâkimiyeti döneminde Narin David (Rusudan’ın oğlu VI. David) ile Ulu David (Kral IV. Georgi Laşa’nın oğlu VII. David) arasındaki hanedan çekişmesinde de Kıpçaklı Atabeglerin arabuluculuk yaptığı görülmektedir. Nitekim Kıpçaklı Vahram’ın yardımıyla hapisten çıkarılan Ulu David’in,¹³⁴² Vahram, Ak-Buga, Zakaria ve Sargis ile süvariler eşliğinde önce Batu Han’a, daha sonra da Sargis’in eşliğinde Moğolların büyük Kaan diye telakkî ettiği Güyük Han’a gönderildiği,¹³⁴³ Han’ın da Gürcistan coğrafyasını iki rakip

¹³³⁹ Cüveynî, **a.g.e.**, s. 354-355.

¹³⁴⁰ Galstyan, **Psikopos Stepanos Vakayinamesi...**, 2017, s. 63.

¹³⁴¹ Bu mücadeleler için bkz: Subaşı, **a.g.e.**, ss. 45-75.

¹³⁴² Ulu David Kraliçe Rusudan tarafından hapse atılmıştı. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi veren Kiragos: “*General rütbesindeki (Kıpçaklı) ‘Avak’, ‘Zagaria’nın oğlu ‘Şehinşah’, ‘Vahram’ ve oğlu ‘Ak-Boga’ gibi Tatarların (Moğolların) hizmetinde bulunan en maruf reislerin, Prensi ‘Mezkita’ya götürdükten sonra takdis ettirdiğini*” belirtmektedir. Bkz: Kiragos, **a.g.e.**, ss. 183-184.

¹³⁴³ Güyük Han’a giden diğer emir, kral ve sultan için bkz: Galstyan, **a.g.e.**, 2017, ss. 17-18, 27-28.

müddeî arasında taksim ettiği kaydedilmektedir.¹³⁴⁴ Buna göre Ulu David'e Kartli, Narin David'e ise yalnızca İmeret'in verildiği bilinmektedir.¹³⁴⁵ Aknerli Grigor, bu olaydan sonra büyük bir sevinç içinde bulunan “*Gürcü/Kıpçak prensleri*”nin, Kral Ulu David'e (Kıpçaklı Vahram'a nispetle) “*Vahram'ın nasb ettiği Kral*” anlamında “*Kral Vahramul*” adını verdiklerini belirtmektedir.¹³⁴⁶

1238'de Tiflis ve diğer şehirlerin Moğollar tarafından ele geçirilmesine rağmen, bu devirde Kafkasya'nın mukadderatının henüz kesinleşmediği görülmektedir. Spuler'in de ifade ettiği gibi; “*Meşhur bir cengâver olan Gürcistan hükümdarı (Kıpçaklı) Avak ancak uzunca süren bir muhasaradan sonra teslim oldu. Hükümdar (Avak) bir müddet firar halinde gizlenmişken, Moğollara itaat edip ordularında hizmet etmeyi uygun buldu. 1239'da mukâtaacılardan (Kıpçaklı) Vahram'da aynı misali takip etti. Bu aralık Ânî ve Kars tahrip edilmişse de nihayet kıraliçe Rusudan bir uzlaşmaya hazır olduğunu bildirdiğinden sükûnet yeniden kuruldu.*”¹³⁴⁷ Moğollar ile Atabeglerin arasındaki dostane ilişkilerin devam ettiği sırada Kıpçaklı Avak'ın Kuzeydoğuda ikamet etmekte olan büyük hakan Ögedey Kaan'ın yanına gittiği görülmektedir.¹³⁴⁸ Nitekim Genceli Kiragos'ta geçen kayıta şu bilgiler yer almaktadır: “*Avak yola çıkarak büyük Kralın nezdine vâsıl oldu. Sadece boyun eğmeyi arz etmek maksadıyla geldiğini söyleyerek Tatar (Moğol) generallerinin mektuplarını gösterdi. Hükümdar, Avak'ı dinledikten sonra onu dostane bir surette kabul etti. Kendisine zevce olarak bir Tatar (Moğol) kızı verdi.*”¹³⁴⁹ *Ve memleketine iade etti. Avak avdet edince, generaller metbularının emirlerini icra ettiler. Bu suretle 'Zakaria oğlu Şahinşah', Prens 'Vahram ile*

¹³⁴⁴ XIII. yüzyılın (1245-1247) keşiş seyyâhlarından Plano Carpini bu olaya geniş bir şekilde yer vermektedir. Bkz: Carpini, **a.g.e.**, ss. 107-109; d'Ohsson, **a.g.e.**, s. 254.

¹³⁴⁵ Narin David 1249-1293 yılları arasında, Ulu David ise 1249-1270 yılları arasında hüküm sürmüştür. Bkz: Brosset, **a.g.e.**, 1849, ss. 543, 557-558; Grigor, **a.g.e.**, s. 39-40; Carpini, **a.g.e.**, s. 109; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 149; Subaşı, **a.g.e.**, ss. 67-73.

¹³⁴⁶ Grigor, **a.g.e.**, ss. 39-40; Kiragos Gandzakesi, **a.g.e.**, s. 300.

¹³⁴⁷ Spuler, **a.g.e.**, s. 46.

¹³⁴⁸ Allen, **a.g.e.**, s. 113; Subaşı, **a.g.e.**, s. 55.

¹³⁴⁹ Aknerli Grigor'a göre Moğollar, sevdikleri ve hürmet ettikleri adamlara karşı en büyük memnuniyet göstergesi olarak kadınlardan birini eş olarak verirlerdi. Bkz: Grigor, **a.g.e.**, s. 38.

oğlu Ak-Buga', Kataşen Eyaleti prensi olup 'Celal' lakaplı 'Hasan' ve diğerlerinin itaatlerini arz ettiklerine şahit oldular."¹³⁵⁰

Bütün bunlar, Kıpçakların Kartvel/Gürcülerle birlikte hareket etmelerini göstermekle birlikte onların zaman zaman bağımsız hareket etmeleri hatta Kartvel/Gürcü Krallarına karşı düşmanca¹³⁵¹ tavır sergilemeleri Kıpçak Atabegler Hükümeti'nin Altyapısının Oluşumu olarak değerlendirilebilir.¹³⁵² Diğer taraftan Moğolların bölgede hâkimiyeti sağlamasıyla Kıpçaklı prens ve atabeglerin bu sefer Moğol ordularının ön saflarında yer aldığı görülmektedir.¹³⁵³ Konuyla ilgili İslâm kaynaklarında her ne kadar detaylı bir bilgi bulunmasa da, Gürcü ve Ermeni kaynaklarında yeteri kadar bilgi vardır. Meselâ Ermeni müverrihlerden Genceli Kiragos ve Aknerli Grigor; "*Moğol ordularının başarılarının temelinde yatan asıl sebebin, ön saflarda yer alan 'Kıpçaklı Atabeglerin olduğunu'*" belirterek, Moğolların ise "*ok ve yaylarıyla onların arkasından geldiğini*" vurgulamaktadırlar.¹³⁵⁴ Kral IV. David ve Klariçe Tamara döneminde bölgeye getirilen Kıpçakların "*Moğol Ordusu*"nda yer almasıyla Moğolların daha da güçlendiği anlaşılmaktadır. Bu mânada 1236'da herkesten önce Moğollara teslim olan Kıpçaklı Avak'ın, Çorman/Curmağun'un¹³⁵⁵ hizmetine girdiği ve böylece bölgede önemli nüfuza sahip olan Avak sayesinde diğer atabeg ve prenslerin de Moğollara itaatini arzettiği bilinmektedir.¹³⁵⁶

¹³⁵⁰ Kiragos, **a.g.e.**, ss. 168-170; Galstyan, **a.g.e.**, 2017, s. 27.

¹³⁵¹ Özdemir, **a.g.e.**, 2002, s. 69.

¹³⁵² Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, ss. 454-455; Kırzioğlu, **a.g.m.**, 1966, s. 35-36. Ayrıca daha sonraki tarihlerde de Kartveller ile Atabeglerin sürekli mücadele içinde olduğu görülmektedir. Bkz: Hinz, **a.g.e.**, ss. 40, 120-121.

¹³⁵³ Daha geniş bilgi için bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, ss. 435-440.

¹³⁵⁴ Grigor, **a.g.e.**, ss. 33-34. Akneri Grigor genel bilgi verse de, Genceli Kiragos daha detaya inerek "*Kıpçaklı Atabegler*"in isimleri de zikretmektedir: "*Tatar (Moğol) ordusunda harp eden Hristiyanlar, gerek gizli gerek açıktan açığa birçok esirlerin hürriyetlerini iade etmişlerdi. Bunların arasında papaz ve rahipler de bulunuyordu. Büyük prensler (Kıpçaklı) 'Avak', 'Şehinşah', 'Vahram' ve oğlu 'Akboğa' Kadeşanlı 'Celâl Hasan' kudretleri yettiği kadar aynı muamelede bulundular.*" Bkz: Kiragos, **a.g.e.**, ss. 180-181.

¹³⁵⁵ Ermeni kaynaklarına göre Moğol ordusunun başkumandanlarından olan Curmağun'un yanında dört komutan arkadaşı daha vardı. Bunlar "*İsrar, Gutum, Tudun*" ve "*Çağatay*" idi. Müverrih Vardan'a göre ise Curmağun'un yanında "*Çağatay, Dolada, Kadağa*" ve "*Moğar*" isimli Noyanlar bulunmaktaydı. Kafkasların zaptından sonra Gürcistan ve İrmîniye Bölgesi'nin meşhur yerleri ve kaleleri bu kumandanlar arasında taksim edilmiştir. Bkz: Vardan, **a.g.e.**, s. 225; Galstyan, **a.g.e.**, 2017, s. 62.

¹³⁵⁶ Daha geniş bilgi için bkz: Kiragos, **a.g.e.**, ss. 163-165; Galstyan, **a.g.e.**, 2017, ss. 27, 84.

Spuler de; “*Moğol ordusu içinde özellikle şöhret kazanmış Gürcü/Kıpçak yardımcı ordusunun varlığını*” belirtmektedir.¹³⁵⁷ Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Ermeni ve Gürcü vekayinamelerindeki kayıtlardan, mezkûr ordu komutanlarının Kıpçaklı Atabegler olduğu bilinmektedir. Yine Genceli Kiragos 1241/1242’de Moğolların Erzurum’u (Teodoziyopolis) yağması esnasında atabeglerin Hıristiyan halkı kurtardığını şu ifadelerle anlatır: “*Düşmanlar pek kıymetli olan (Tevrat ve İncil gibi) bu kitapları yağma edip Tatar (Moğol) ordusunda hizmet eden Hıristiyan askerlere düşük fiyatlarla sattılar. Bunlar o kitapları büyük bir sevinçle aldılar, her biri kendi memleketindeki kilise ve manastırlara hediye ettiler. (Kıpçaklı Prens) Vahram’ın oğulları ‘Prens Avak, Şahinşah, Akboğa’¹³⁵⁸ ve orduları, bütün esirlere hürriyetlerini iade etti. Ve onları istedikleri yere gitmekte serbest bıraktı.*”¹³⁵⁹ Nitekim bu tarihte Atabeglerin, Ortodoks Hıristiyan olmalarından dolayı dindaşlarına yardım ettiği görülmektedir.

2.6. İlhanlı-Atabegler İlişkileri ve Kıpçak Atabegler Hükümeti’nin (Sa-Atabago) Kuruluşuna Giden Süreç

Moğolların Kafkasya’ya gelmesiyle Kafkasya Bölgesinin tarihiyle birlikte yönetim biçimi ve kısmen de demografik yapısının değiştiği bilinen bir husustur. Bu zamana kadar Gürcü safında yer alan Kıpçaklı Atabeglerin de, Kartvel/Gürcülerden ayrılarak Kıpçak Atabegler Hükümetini bu dönemde kurduğu görülmektedir. Atabegler Hükümetinin temellerinin İlhanlı Devleti (1256-1353)¹³⁶⁰ döneminde atılması hasebiyle İlhanlı-Atabegler İlişkilerinin incelenmesinin yerinde olacağı kanaatindeyiz.

¹³⁵⁷ Spuler, **a.g.e.**, ss. 390-392.

¹³⁵⁸ Aknerli Grigor’un, “*Okçu Millet’in Tarih*” adlı eserinin mütercimi Andreasyan, bu isimleri zikrederken Kıpçaklı Atabeglerin “*Türk*” olduğunu bilmemesinden olsa gerek ki, eserin dipnotunda: “*Akbuğa’nın Türkçe bir isim olduğu göze çarpmaktadır*” diyerek hayretini dile getirmektedir. Bkz: Grigor, **a.g.e.**, s. 34.

¹³⁵⁹ Kiragos, **a.g.e.**, ss. 177-178; Grigor, **a.g.e.**, ss. 33-34.

¹³⁶⁰ İran’da hüküm sürmüş Moğol Devleti olarak bilinen İlhanlıların kurucusu Cengiz Han’ın torunu Hülâgû’dur. Zira 1253’de kurultay kararıyla Moğolların Büyük Hanı Möngke/Mengü’nün, kardeşi Hülâgû’yu “*İran, Irak, Suriye, Mısır, Kafkasya ve Anadolu*”yu ele geçirip buraları kendisine tâbi, “*bölge hükümdarı*” anlamında “*il-han*” olarak idare etmek üzere görevlendirdiği bilinmektedir. Nitekim bütün Türk devletlerinde olduğu gibi, Moğallarda da ülke hânedân üyelerinin ortak malı idi. Dolayısıyla başşehri Tebriz olmakla 1256’da İran’da

Gürcü-Kıpçak birliğinde başkomutan ve aynı zamanda ilk Kıpçaklı Atabeg (1212) olarak bilinen İvane'nin 1227¹³⁶¹ yılında ölümü üzerine babasının yerine oğlu Prens Avak'ın tayin edildiğini ilgili yerde ifade etmiştik. 1250 yılına gelindiğinde ise ilk Gürcü-Moğol işbirliğinin temellerini atan aynı zamanda daha sonraki tarihlerde Gürcü ve Ermeni zadedânlarının Moğollar ile antlaşmalarının yolunu açan,¹³⁶² Genceli Kiragos'un ifadesiyle "*Prensler Prensi (Kıpçaklı) Avak*" ölmüş,¹³⁶³ oğlu olmadığı için¹³⁶⁴ onun yerine Prenslik Avak'ın amcası Şahinşah'ın oğlu Zakaria'ya verilmişti. Partsrpetli Katolikos Kostantin 1251 tarihli *Nasihât Mektubu*'nda Kıpçaklı Avak'ın ölümüyle ilgili üzüntüsünü ve Moğol mezalimine karşı tedirginliğini şu ifadelerle belirtmektedir: "*Ünlü vatanperver merhametli Baron Avak ölünce hayatının ışığı da söndü. Ama yardımsever Tanrı, yine de bizleri günahlarımızdan dolayı hak ettiğimiz kadar cezalandırmadı.*"¹³⁶⁵

Bu aşamadan sonra Gürcü-Moğol ilişkisinde yeni bir safhanın açıldığı görülmektedir.¹³⁶⁶ XIII. yüzyılın ilk yarısında başlayan ve genişleyerek devam eden Moğol istilaları Kıpçaklı Avak'ın ölümünden sonra Hülâgû'nun Gürcistan bölgesine gelmesiyle farklı bir aşamaya geçmiştir. Hülâgû'nun batıya gelmesiyle Moğol istilaları sonucunda bu dönemde başta "*Gürcü Kralları iki David, Prens ve Atabegler*" olmak üzere etraftaki vilayetlerin vergi vermek

kurulmasına rağmen, 1295'den itibaren tam bağımsız hale gelen devlet, Hülâgû'nun taşıdığı ilhan unvanına nispetle "*İlhanlılar*" adıyla anılmıştır. Bkz: **Moğolların Gizli Tarihi...**, s. 241; Abdülkadir Yuvalı, "*İlhanlılar*", **DİA**, İstanbul 2000, XXII, 102; Kamalov, **a.g.e.**, s. 38.

¹³⁶¹ Kırzioğlu Atabeg İvane'nin ölüm tarihini 1229 olarak verse de bölgeyle ilgili ayrıntılı bilgiler veren Ermeni vakayinameleri ve Kartvel kroniklerinde 1227 olarak geçmektedir. Dolayısıyla 1227 olması daha doğru olarak görülmektedir. Bkz: **Kartlis Tskhovreba...**, s. 324; Galstyan, **Psikopos Stepanos Vakayinamesi**, 2017, s. 63; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 147.

¹³⁶² Partsrpetli Katolikos Kostantin'in, İrmîniye halkı için yazmış olduğu "*Nasihât Mektubu*"nda Kıpçaklı Avak ile ilgili övgü dolu ifadeler yer almaktadır: "... *Bundan sonra Yüce Tanrı'nın bize karşı lütfü arttı. Tanrı; Büyük Han, onun Barışsever kumandan ve askerlerinde iyi niyet hislerini uyandırdı. Bu askerler de Tanrı sever ve lütüfkâr Baron Avak'ın yardımıyla barışı sağladılar. Avak sizin için kendi hayatını feda etti.*" Bkz: Galstyan, **Ermeni Katolikosu Partsrpetli Kostantin'in Nasihat Mektubu**, 2017, s. 84.

¹³⁶³ Galstyan, **Sebastatsi Vakayinamesi**, s. 42.

¹³⁶⁴ Genceli Kiragos'a göre "*Avak'ın oğlu yoktu. Küçük yaşta bir kızı ile gayri meşru bir oğlu vardı. Bu da henüz pek küçüktü. Avak'ın kız kardeşi bunun terbiyesinin üzerine aldı. Fakat bilahare 'Zakaria' bu çocuğu ondan alarak Avak'ın zevcesi 'Gonca Kontsa' ya verdi*". Bkz: Kiragos, **a.g.e.**, ss. 194-195.

¹³⁶⁵ Galstyan, **Ermeni Katolikosu Partsrpetli Kostantin'in Nasihat Mektubu**, 2017, s. 85.

¹³⁶⁶ Vardan, **a.g.e.**, s. 229.

kaydıyla Hülâgû'ya bağlı olduğu görülmektedir.¹³⁶⁷ Aknerli Grigor'da biraz abartılı bir uslupla bu husus şu şekilde geçmektedir: “*Moğol saldırılarından sonra, dirayetli Ermeni ve Gürcü (Kıpçak) prensleri, Allah'ın Moğollara ülkelerini fethetmeleri için kudret ve zafer nasip ettiğini anladılar ve barış imzalayarak Moğol hâkimiyeti altına girmeyi kabul ettiler. Vergi yani mal ve tağar/tavar¹³⁶⁸ vermeyi ve atlılarıyla birlikte onların götürdükleri yerlere gitmeyi taahhüt ettiler*”.¹³⁶⁹ Ayrıca Subaşı da, “*Türkiye Selçuklu Devleti'ni temsilen İzzeddin Keykavus ve Rükneddin Kılıç Arslan'ın; Fars'tan, Atabeg Muzafferuddin'in oğlu Atabeg Saad'ın; Horasan, İran, Azerbaycan, Arrân, Şirvan ve Gürcistan'dan melik ve asilzadelerin gelip, Hülâgû'ya hediyeler takdim ederek bağlılıklarını sunduklarını*” belirtmektedir.¹³⁷⁰

Bu devirde Kıpçaklı Atabeglerin Kartvel/Gürcü Krallarına sadık bir şekilde hizmet ettiği görülse de, kralların Moğollara karşı isyanı neticesinde Atabegler zaman zaman ikiye bölünerek bir kısmının İlhanlı saflarında yer aldığı anlaşılmaktadır. Hülâgû'yla başlayan İlhanlılar döneminde dahi Gürcüler ile işbirliği ve mücadeleler XIII. yüzyılın sonuna kadar devam etmiştir. Diğer taraftan sonraki devirlerde Moğollar ile Gürcüler arasında arabuluculuk yapanların yine Kıpçaklı Atabegler olduğu kaydedilmektedir.¹³⁷¹ Ermeni kaynaklarında geçen kayıtlardan anlaşılacağı üzere 1249'da Kartvel/Gürcü isyanını duyan Moğollar bölgeyi yağma ve talan etmiş, bunun üzerine Kıpçaklı Atabeg Avak'ın Moğol Noyanıyla görüşmesi neticesinde Moğollar ülkeyi talan etmeyi bırakmışlardır. Gengeli Kiragos'a göre: “*Tatar ordusuna kumanda eden Çağatay, Avak'ın dostu idi. Silahlı Tatar kıtaatı arasına girerek dedi ki: 'Bize itaat ve nizamâtımıza riayet ve matbularına vergilerini tediye eden*

¹³⁶⁷ Carpini, **a.g.e.**, s. 109; W. Barthold, “*İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet*”, **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, Cilt I, Evkâf Matbaası, İstanbul 1931, ss. 147-148; Yuvalı, **a.g.md.**, 102-103.

¹³⁶⁸ Hububat ve erzak üzerinden alınan bir vergi çeşididir. Bugün Rusça'da “*mal, yük*” anlamında kullanılan “*tovar/mosap*” ile irtibatlı olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Öte yandan “*tağar/dağar*”ın, Türkçede eski bir tahıl/hububat ölçüsü olduğu bilinmekle birlikte, “*mal*” kelimesinin de Arapça ve Türkçe'de “*davar*” ve “*mülk*” anlamında kullanıldığı bilinen bir husustur. Dolayısıyla Arapça, Rusça ve Balkan dillerine de geçen “*tağar*” kelimesinin Türkçe olduğu anlaşılmaktadır. Bkz: Ayverdi, **a.g.s.**, I, 621; Dadayev, **a.g.m.**, (25.01.2018).

¹³⁶⁹ Grigor, **a.g.e.**, s. 25.

¹³⁷⁰ Subaşı, **a.g.e.**, ss. 77-79.

¹³⁷¹ Brosset, **a.g.e.**, 1849, s. 586; Spuler, **a.g.e.**, 84; Berdzenişvili-Canaşia, **a.g.e.**, s. 176.

*kimseleri katletmek için hakanımızın emri yoktur. Bunları imhâ ederseniz siz mesul olursunuz!’ Bu mülâhaza onları fikirlerinden vazgeçirdi”.*¹³⁷² Böylece Kıpçaklı Atabeg sayesinde Gürcistan bölgesinde huzur ve barışın yeniden sağlandığı görülmektedir.¹³⁷³

Gürcistan Kralları Ulu David ve Narin David, Hülâgû’nun yanında uzun süre yaşamıştır. Buna rağmen Moğolların ağır vergi yüküyle sorumlu tutması, Moğol ordusu için sürekli asker temininin istenmesi, vergi memurlarının sorumsuz tavırları ve tehditkâr nüfus sayımları gibi kabul edilmez her türlü mezalim ve yolsuzluk, iki David’in de bir süre sonra isyan etmesine sebebiyet teşkil etmiştir.¹³⁷⁴ Genceli Kiragos’a göre: “*Şehirdeki esnaf, keza göllerde balık avcılığı yapanlar demir madenlerini işletenler, demirci ve duvarcı gibi esnaf da vergiye tâbi tutuldular. Kısaca: Bütün zenginlik kaynaklarını kuruttular, yalnız kendileri zengin kaldılar”.*¹³⁷⁵ Moğollar 1259’da çıkan bu isyanları bastırmak için emir Argün’ü görevlendirmiş ve kısa sürede isyan bastırılmış ama daha sonraki tarihlerde bu isyanlar aralıklarla da olsa devam etmiştir. Zira bu isyanlar esnasında kraliyetin önde gelenlerinin bir kısmının Kralları takip ettiği görülse de, başta Kıpçaklı Atabeg Şahinşah’ın oğlu “*İvane*” olmak üzere bir kısmının ise Hülâgû’nun yanında yer aldığı kaydedilmektedir.¹³⁷⁶ Kıpçaklı Atabeg Sargis Cakeli’in¹³⁷⁷ bu isyanlar sırasında Kral Ulu David’in safında harekâta iştirak etmiştir. Subaşı’nın da ifade ettiği üzere Kral David’den Moğollara karşı isyan teklifini kabul eden Sargis, Kral Ulu David’i Ahıska Bölgesine getirmiş ve onu hürmetle karşılamıştır.¹³⁷⁸ Bu zaman zarfında Moğol Kaan’ına karşı mücadelede Kral David ile Atabeg Sargis arasında mükemmel bir ahenk meydana gelmişse de, daha sonra girilen savaşta Moğol emiri Argün’ün büyük ordusu karşısında

¹³⁷² Kiragos, **a.g.e.**, ss. 194.

¹³⁷³ Daha geniş bilgi için bkz: Vardan, **a.g.e.**, s. 228; Grigor, **a.g.e.**, ss. 41-43; Subaşı, **a.g.e.**, ss. 73-75.

¹³⁷⁴ Aknerli Grigor’a göre Moğollar; Gürcülerden sık sık yeni vergiler talep ediyorlar, kimisinden altın işlemeli kumaşlar, kimisinden doğan, kimisinden de iyi cins köpek ve at isteyerek onları “*mal, tağar, khalan*” gibi vergiler dışında başka talepleri yerine getirmek zorunda bırakıyorlardı. Bkz: Grigor, **a.g.e.**, s. 42.

¹³⁷⁵ Kiragos, **a.g.e.**, ss. 197-198, 212.

¹³⁷⁶ Cüveynî, **a.g.e.**, s. 421; Brosset, **a.g.e.**, 1849, s. 556; Subaşı, **a.g.e.**, ss. 92-95.

¹³⁷⁷ Papa Sargis Cakeli “*Ortodoks Kıpçak Atabegler Hükümeti*”nin kurucusudur.

¹³⁷⁸ Subaşı, **a.g.e.**, s. 96.

yenik düşmüşlerdir. Bu sırada yukarıda belirtildiği gibi diğer Prens, Atabeg ve Gürcü ileri gelenlerinin ise Moğol Ordu saflarında Kral'a karşı mücadele ettiği görülmektedir. Nihayetinde 1261'de bastırılan bu isyanda Moğol birlikleri başta Ahıska ile Azgurun şehir ve kaleleri olmak üzere Ahıska Bölgesi veya nâm-ı diğer Atabegler Yurdunda birçok kale ve şehri tahrip etmişlerdir.¹³⁷⁹

Hülâgû ile Kral Ulu David arasında bunlar yaşanırken 1261'de meydana gelen çekişmeler sırasında en büyük zararı Haçin bölgesinin Prensi Kıpçaklı Celal Hasan, Atabeg Şahinşah ve oğlu Zakaria görmüştür.¹³⁸⁰ Yukarıda da ifade edildiği üzere Celal Hasan da, diğer Atabegler gibi Moğollar safında Erzurum kuşatması ve Anadolu Selçuklularıyla 641/1243'de vuku bulan Köseadağ Savaşında Baycu Noyan'ın¹³⁸¹ ordusunda yer almış ve Anadolu seferlerine katılmış Kıpçaklı atabeglerdendi. Öte yandan Moğolların büyük Hanından çeşitli imtiyazlar elde eden Celal Hasan'ın, Baycu ile "*Kilikya Ermeni Krallığı*"nın yöneticileri arasında arabuluculuk yaptığı da bilinmektedir.¹³⁸² Bununla Celal Hasan'ın bölgedeki nüfuzunu göstermesi açısından önemi haizdir. Nihayetinde Kıpçaklı Hasan Celal'in fitneye kurban giderek Moğol emiri Argün tarafından Kazvin'de öldürüldüğü belirtilmektedir. Bu konu Vardan'da şu şekilde nakledilmektedir: "*1261'de Müslümanlar, Prenslerin Prensi Celâl'e iftira attılar. Arguna teslim edilen Celâl, ağır işkencelere maruz kalarak öldü.*"¹³⁸³ Gengeli Kiragos'a göre oğlu "*Atabeg*",¹³⁸⁴ adamlarını göndererek gizlice, babasının parçalanmış cesedini

¹³⁷⁹ Brosset, **a.g.e.**, 1849, ss. 557-559; Spuler, **a.g.e.**, ss. 74-75.

¹³⁸⁰ Kiragos, **a.g.e.**, ss. 212-214; Subaşı, **a.g.e.**, ss. 98-101.

¹³⁸¹ Baycu Noyan, 1242 yılında Kafkasya'daki başarılı ve tecrübeli Moğol komutanı Curmağun'un yerine tayin edilmişti. Moğollar hakkında yayımlanmış eserlerde Curmağun'un başkomutanlık görevinden azledilmesi ve yerine Baycu'nun tayin edilmesiyle ilgili yeterli bilgi bulunmasa da David Bağışetsi'de geçen bir kayıta "*1242 yılında Curmağun'un muharebelerin birinde sağır olduğu için*" görevinden azledildiği belirtilmektedir. David Bağışetsi'ye göre: "*691/1248 yılında Baycu, Curmağun'un yerine geçti. Zira Curmağun muharebelerin birinde sağır oldu. Baycu, Erzurum'u aldı. Bir yıl sonra ise bütün Rum Ülkesi'ne hâkim oldu. Kayseri, Sivas, Erzincan ve diğer bölgeler zapt edildi. Zaten başı deritte olan Ermeni halkını esarete götürdüler. Rum Sultanı Gıyasu'd-din tahtından indirildi*". Bkz: Galstyan, **David Bağışetsi'nin Tarihi**, 2017, s. 165.

¹³⁸² Daha geniş bilgi için bkz: Kiragos Gandzakesi, **a.g.e.**, ss. 176-178; Galstyan, **Sebastatsi Vakayinamesi...**, 2017, s. 46.

¹³⁸³ Vardan, **a.g.e.**, s. 234..

¹³⁸⁴ Ermeni takvimine göre 736, miladî takvime göre ise 1287'de vefat eden bu Atabeg'in ismi kaynaklarda geçmemektedir. Bununla birlikte Ermeni kaynaklarında daha çok Kıpçaklı

buldurmuş ve dinî merasim ile gömdürmüştür. Daha sonra ise “*Atabeg*”in, Hülâgû ve Argun’un izni doğrultusunda babası Celal Hasan’ın makamına varis olduğu görülmektedir.¹³⁸⁵

Aynı yıl Hülâgû’nun vergi toplamasına mani oluyor gerekçesiyle genç Atabeg Zakaria da öldürülmüştür. Zakaria Şahinşah’ın oğluydu. Moğol hâkimiyetini kabul eden Şahinşah ise ordusunu Moğollarla birleştirerek Moğol saflarında önemli icraatlarda bulunmuş ve Hülâgû Han komutasındaki seferlere de aktif olarak katılmıştı. Şahinşah daha sonra emaretini oğlu Zakaria’ya tevdi etmiş, Zakaria’da Moğol hakan ve emirlerinin teveccühlerini kazanmıştı. Ermeni kaynaklarına göre Kıpçaklı Şahinşah’ın Zakaria’dan başka “*Avak, Sargis, Artasir, Akboğa*” ve “*İvane*” isimli dört oğlu daha vardı.¹³⁸⁶ Vardan’a göre Şahinşah, Bagratuni Krallarının merkezi olan Ânî payitahtının hükümdarıydı ve orada oturan reise Şahinşah isminin verilmesi adet olduğu için bundan dolayı bu isimle anılıyordu.¹³⁸⁷ Şahinşah’ın diğer çocukları kendi bölgelerini idare ederken yukarıda da belirttiğimiz gibi Zakaria, Moğol ordularına hizmet ediyordu ve hizmetlerinden dolayı hem Hülâgû hem de Argun’un teveccühlerini kazanmayı başarmıştı. Hatta Argun’un büyük bir ordu ile Gürcistan’da bulunduğu sırada Zakaria da kendisine eşlik ediyordu. Bütün bunlara rağmen bir süre sonra Atabeg Zakaria ile Argun arasındaki ilişkilerin birden kötüye gitmeye başladığı görülmektedir. Çünkü Zakaria, Argun’un izni olmadan kayınpederi “*Utik/Oltu Prensi Kıpçaklı Sargis*”in yanındaki eşini görmeye gitmişti. Sargis ise yukarıda da ifade edildiği üzere Kral Ulu David’in isyan harekâtına iştirak ederek kısa zaman önce Moğollara cephe almış ve Argun ile savaşmıştı. Zakaria’nın bu davranışı Hülâgû’ya haber verilince bir isyancı ile görüşmesinden dolayı Hülâgû, onu yanına getirtip her bir uzvunu bir ata bağlayarak idam ettirmiştir.¹³⁸⁸ Kıpçaklı Atabeg Zakaria’nın ölümü üzerine

“*Hasan Celal’in oğlu Atabeg*” şeklinde geçmektedir. Bkz: Galstyan, **Psikopos Stepanos Vakayinamesi...**, 2017, s. 75.

¹³⁸⁵ Kiragos, **a.g.e.**, ss. 213.

¹³⁸⁶ Bu isimler için bkz: Galstyan, **Sebastatsi Vakayinamesi...**, 2017, s. 46; Kiragos, **a.g.e.**, ss. 213; Subaşı, **a.g.e.**, s. 101.

¹³⁸⁷ Daha geniş bilgi için bkz: Vardan, **a.g.e.**, ss. 234-235.

¹³⁸⁸ Kiragos’a göre: “*Argun Zakaria’nın Tatarlara hıyanet eden kayınpederini ziyaret ettiğini haber alınca olaydan Hülâgû’yu haberdar etti. Hülâgû Zakaria’nın zincirbend olarak yanına*

başta Gürcü prensleri olmak üzere diğer atabeg ve akrabalarının büyük matem tuttıkları kaydedilmektedir. Prens Zakaria'nın babası Şahinşah ise, oğlunun bu akıbetini öğrenince derin bir karamsarlığa düşerek o günlerde vefat etmiştir. Zira Psikopos Stepanos, 1261 yılı olaylarını naklederken bu olayı: “*Zakaria'yı öldürdüler. Babası Şahinşah'ta öldü*” diye kaydetmektedir.¹³⁸⁹

Kıpçaklı Atebegler açısından bu hazin olaylar yaşanırken diğer taraftan Hülâgû'nun Kral Ulu David ile yeniden barışı sağlamak istediği anlaşılmaktadır. Mengü Kaan'ın emri gereği, arguçlar¹³⁹⁰ yani hâkimler eşliğinde 1264'de düzenlenen büyük kurultaya Hülâgû'nun yanı sıra bütün reis ve hanlar da davet edildi ve bazı gizli kararlar alındı.¹³⁹¹ Daha sonra Kral Ulu David ve Atabeg Sargis'in, Hülâgû ile görüşmek üzere Moğolların kışlağı olan Berde'ye gittiği kaydedilmektedir.¹³⁹² Hülâgû'nun karşısında söz alan Atabeg Sargis, yukarıda zikri geçen sebeplerden dolayı isyan hareketinde bulduklarını beyan ederek: “*Bu koşullar altında ayaklanmaktan başka çarelerinin olmadığını ve dikkatleri çekebilmek için bu işe giriştiklerini*” belirterek mezkûr isyanın sebeplerini açıkladı. Daha sonra bu iki grup arasında ilişkilerin düzeldiği ve 660/1261'de vuku bulan Altın Orda Hanı Berke ile Hulagü Han arasındaki mücadelelerde¹³⁹³ Kral David ve Atabeg Sargis'in de

getirilmesini emretti. Adı geçeni huzuruna çıkarıp, her bir uzvunu bir ata bağlayarak idam ettiler. Cesedinin parçalarını köpeklere attılar.” Bkz: Kiragos, **a.g.e.**, s. 214.

¹³⁸⁹ Daha geniş bilgi için bkz: Galstyan, **Psikopos Stepanos Vakayinamesi...**, 2017, s. 66; Kiragos Gandzakesi, **a.g.e.**, ss. 234-236; Subaşı, **a.g.e.**, ss. 100-101.

¹³⁹⁰ Moğolca bir kelime olan “*arguç/yaguçi*”, Türkçe'de “*yargıç*” şeklinde kullanılmaktadır. Öte yandan XIII. yüzyıl Ermeni komutanlarından “*Simbat Sparapet'in Vakayinamesi*”nde bu kelime “*Arguçik*” şeklinde şahıs ismi olarak geçmektedir. Zira ona göre: “*Hülagü Han Kralı (Hetum) çok sevdiği için onunla birlikte Moğol kanunşinaslarından Mugalk ile Arguçik'i (Rum Sultanına) gönderdi.*” Bkz: Galstyan, **Simbat Sparapet Vakayinamesi...**, 2017, s. 103.

¹³⁹¹ Grigor, **a.g.e.**, ss. 56-58.

¹³⁹² Karabağ'ın eteklerindeki otlakları yaylak olarak kullanan Moğollar, kışlaklarını ise bugün Azerbaycan'ın güneydoğu bölgesini oluşturan “*Mugân Bozkırı*”nda kurmuşlardır. Zira Kiragos'a göre Moğollar: “*Berberlerinde taşıdıkları eşya ve esirler ile Ağvanların (Albanlar) nezdine varınca, mümbit ve güzel Mugan ovasında çadırlarını kurdular. Orada su, orman, meyvye ağaçları, av hayvanatı velhasıl arzın bilcümle bolluk ve bereketi mevcut idi. Tatarlar burada kışlarlar, ilkbaharda, talan etmek ve öteye beriye baskınlar yapmak için etrafa dağılırlar, sonra kış mevsimini geçirmek üzere, yine karargâhlarına dönerler idi*”. Geniş bilgi için bkz: Kiragos, **a.g.e.**, s. 151; Galstyan, **a.g.e.**, 2017, ss. 23, 50; V. Minorsky, “*Mugan*”, **İA**, İstanbul 1971, VIII, 446-447; Kamalov, **a.g.e.**, s. 36.

¹³⁹³ Venedikli seyyah Marko Polo, o zaman savaş meydanında hazır bulunan babası Nikola Polo ile amcası Marko Polo'dan naklen bu mücadele hakkında geniş bilgi vermektedir. Şöyle ki; 1261'de Hülâgû ile Berke arasında sınır anlaşmazlığı baş gösterdi. Her iki hükümdar da kendisini haklı görüyordu. Birbirlerine elçiler gönderip savaş ilan ettiler. Rivayete göre

Hülâgû birliğinde yer aldığı görülmektedir. Anonim Gürcü kroniğine göre, Şabran (Azerbaycan) yakınlarında meydana gelen şiddetli çarpışmaya Kral Ulu David ile birlikte Kıpçaklı Atabeg Sargis Cakeli de katılmış ve bu savaşta önemli başarılarla imza atmıştı.¹³⁹⁴

Bu mücadeleler sonrasında Tebriz'e dönen Hülâgû Han, bu savaşta gösterdikleri başarılarından dolayı Ulu David ile askerlerini ödüllendirmiş ve bazı toprak taksimatında bulunmuştur. Buna göre Hülâgû, Ceyhun Nehri'ne kadar Mâzenderân ve Horasan'ın tamamını büyük oğlu Abaka'ya verirken; Siba¹³⁹⁵ sınırına kadar Arrân ve Azerbaycan Bölgesi'ni de Altın Orda'dan gelebilecek olası bir saldırıyı engellemek için diğer oğlu Yeşmut'a emanet etmiştir. Hülâgû'nun, Atabeg Sargis Cakeli'ye de "*savaş sırasında bir pusudan kendisini kurtardığı için*" Karnukalaki/Erzurum¹³⁹⁶ ve sınır bölgelerini verdiği bilinmektedir. Öte yandan Kıpçaklı Sargis'e toprak verilmesinin Kral Ulu David'i rahatsız ettiği kaydedilmekte, bu rahatsızlık Hülâgû'ya iletilince Kaan'ın, Karnukalaki'yi Sargis'e vermekten vazgeçtiği belirtilmektedir. Böylece bu haberi alan Sargis, hemen Hülâgû'nun yanından ayrılarak Ahıska'ya geri dönmüşse de, yaşanan bu olaydan sonra Gürcü Kralı Ulu David ile Sargis Cakeli'nin dostluklarının artık eskisi gibi olmadığı

orduların sayılığını 300.000'in üzerinde ve bu büyük orduları toplamak neredeyse altı ay sürmüştü. Hülâgû, ordusunun başına geçti ve günlerce yürüdüktan sonra Kafkasya'da bir ovaya vardı. Ardından Berke de aynı ovaya geldi. Berke, yaklaşık 350.000 süvariyle savaş alanına gelmişti. Kür nehri yakınlarında yaklaşık beş sene (1261-1266) süren mücadeleler sonucunda ilk başta Hülâgû Han muzaffer olsa da, daha sonra Berke Hülâgû'yu feci bir şekilde bozguna uğratarak askerlerinin çoğunu öldürdü. Daha geniş bilgi için bkz: Marko Polo, **a.g.e.**, II, ss. 221-226; Galstyan, **a.g.e.**, 2017, ss. 67-68; Kiragos, **a.g.e.**, ss. 214-217; Kamalov, **a.g.e.**, ss. 62-63; Subaşı, **a.g.e.**, ss. 105-109.

¹³⁹⁴ **Kartlis Tskhovreba...**, ss. 356-358; Spuler, **a.g.e.**, ss. 72-73.

¹³⁹⁵ Siba, düşmanın askerî gücünü önlemek amacıyla Abaka Han tarafından Derbend'in Güney tarafında yaptırılan bir duvardır ve kelimenin muhtemel mânası "*sağlamlaştırılmış yer*" anlamındadır. Daha geniş bilgi için bkz: Kiragos, **a.g.e.**, s. 218; Kamalov, **a.g.e.**, ss. 63-64.

¹³⁹⁶ Şehrin bilinen ilk adı, Doğu Roma/Bizans İmparatoru II. Theodosios'a (408-450) atfen Theodosiopolis'tir. Siirt taraflarındaki diğer "*Erzen*" şehrinde ayırmak ve bunun "*Rum/Anadolu*"ya ait olduğunu belirtmek için sonuna "*Rum*" kelimesi eklenerek Türkler tarafından "*Erzen-i Rum/Erzurum*" diye isimlendirilen şehir, Ermeni kaynaklarında "*Garin/Karin*" veya "*Karnukalali*" şeklinde geçmektedir. Kırzioğlu'na göre bu ismin aslı "*Karun-Kalak*" olup "*Karun Şehri*" anlamına gelmektedir. Bkz: Ahmed Dede Müneccimbaşı, **Şahâifü'l-Ahbâr fî Veķâyii'l-Aşâr (Müneccimbaşı Tarihi)**, 1. Baskı, Matbaa-i Amire, İstanbul 1869, III, 538; Harimî, **a.g.e.**, ss. 20, 25, 41, 46, 55, 59, 61-62; Kiragos, **a.g.e.**, s. 177; Grigor, **a.g.e.**, s. 33; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 77; Cevdet Küçük, "*Erzurum*", **DİA**, İstanbul 1995, XI, 321.

anlaşılmaktadır.¹³⁹⁷ Sonraki tarihlerde bu husumet daha da artınca Kıpçaklı Sargis Cakeli'nin sahip olduğu ve Atabegler Yurdu diye bilinen Ahıska Bölgesinin, direk Moğol yönetimine bağlandığı görülmektedir.¹³⁹⁸

2.7. Bölgede Ortodoks Kıpçak Atabegler Hükümeti (1268-1578)

XII. yüzyılda Gürcistan bölgesine gelen Kıpçakların büyük bir kısmının geri dönmediklerini ve Gürcistan tarihi için önemli roller icra ettiklerini ilgili bölümlerde geniş bir şekilde izah etmiştik. Yaklaşık bir asır boyunca aralıklarla bölgeye gelen binlerce Kıpçak ailesinin, Kartvel/Gürcü-Kıpçak birliği sonucunda yeniden ele geçirilen İrmîniye bölgesine de yerleştirildiği görülmektedir. Böylece XII. yüzyılın ilk çeyreğinde Çoruh vadisine, Ardahan ve İspir bölgesine yerleşen Türkmenlere baskın vererek kovalayan mezkûr Kıpçaklar, bu bölgeleri ele geçirmiş ve Türkmenlerden boşalan topraklara yerleşmeye başlamışlardır. Daha sonraki dönemde ise, aşağıda da ifade edileceği üzere Kıpçakların yerleşme sahası Şavşat, Ardanuç, Yusufeli bölgelerine kadar genişlemiştir.¹³⁹⁹ Çeşitli bölgelere yerleştirilen bu Kıpçaklar, Abaka Han döneminde Gürcü krallarından ayrılarak merkezi Ahıska/Samshe olmak üzere Ahıska Bölgesinde 1268'de tarih sahnesine çıkan yarı bağımsız ve Anadolu'nun en uzun Türk beyliği olarak bilinen Ortodoks Kıpçak Atabegler Hükümetini kurmuşlardır.¹⁴⁰⁰

Bununla birlikte “*Ahıska, Ahılkelek, Altunkala, Çıldır, Ardahan, Artvin, Borçka, Göle, Posof, Şavşat, Ardanuç, Oltu, Bardız, Mâmervan/Nariman, Tortum ve Yusufeli*”¹⁴⁰¹ (Bkz: Ek-1) gibi geniş bir sahaya hâkim olan Kıpçaklı Ortodoks Atabegler içerisinde, Artvin-Borçka kesimini elinde bulunduran grubun, 1479 yılından itibaren Osmanlı hâkimiyetini kabul ettiği anlaşılmaktadır. Bu grubun Trabzon Sancağına bağlanarak üç kol halinde

¹³⁹⁷ Daha geniş bilgi için bkz: **Kartlis Tskhovreba...**, ss. 358; Brosset, **a.g.e.**, 1849, s. 569; Subaşı, **a.g.e.**, ss. 101-109.

¹³⁹⁸ **Kartlis Tskhovreba...**, s. 361; Özder, **a.g.e.**, s. 49; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 150; Tellioğlu, **a.g.e.**, 2004, s. 126.

¹³⁹⁹ Brosset, **a.g.e.**, 1849, s. 369; Allen, **a.g.e.**, s. 99; Tellioğlu, **a.g.e.**, 2004, s. 126.

¹⁴⁰⁰ Kırzioğlu, **a.g.m.**, 1966, s. 35; Togan, **a.g.e.**, 1981, s. 258; Kurat, **a.g.e.**, 1972, s. 84; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 105, 150.

¹⁴⁰¹ Öztuna, **a.g.e.**, 1983, XIII, 351.

ocaklık aldığı kaydedilmektedir.¹⁴⁰² Kanunî'nin ikinci Doğu seferi sonrasında 1549'da Atabegler Yurdunda dört sancaklık yerin daha zapt edildiği ve zapt edilen bu yerlerde Tortum, Akçakale, Kemhis ve Livane Deresi adında dört sancak kurularak Erzurum'a bağlandığı belirtilse de,¹⁴⁰³ diğer Kıpçak boylarının ise 1578¹⁴⁰⁴ yılına kadar bağımsızlığını devam ettirdiği görülmektedir.¹⁴⁰⁵ Böylece bugünkü Ahıska, Ardahan ve Artvin kesimlerine hükmeden bu Kıpçaklı Atabegler; İlhanlılar (1256-1353), Celâyirliiler (1340-1431),¹⁴⁰⁶ Karakoyunlular (1351-1469), Akkoyunlular (1340-1514) ve kısmen de Safevîler (1501-1736) ve Osmanlılar (1299-1922) gibi Müslüman Türk devletlerine bağlı olarak tam 310 yıl (1268-1578) buraları idare etmişlerdir.¹⁴⁰⁷ Ayrıca stratejik mevkide yer almaları hasebiyle yukarıda zikrettiğimiz Akkoyunlu, Karakoyunlu, Safevî ve Osmanlı akıncılarına kılavuzluk yapmak suretiyle daima Türk Devletlerinin yanında yer aldıkları görülmektedir.¹⁴⁰⁸ Biz, bu başlık altında Ahıska bölgesindeki Atabegler Hükümeti ve Kıpçaklı Atabeglerin Faaliyetleri hakkında genel anlamda bilgi vereceğiz.

Mengü Kaan tarafından İran ülkesinin idaresi için gönderilen ve İlhanlı Devleti'nin kurucusu olarak bilinen Hülâgû Han, etrafını sarmış olan düşmanlardan devletini tamamıyla kurtaramadan 8 Şubat 1265 tarihinde vefat etti.¹⁴⁰⁹ Yaklaşık on yıl hüküm süren Hülâgû'nun yerine üçüncü oğlu Yeşmüt geçmek istediye de, emirlerin isteği doğrultusunda en büyük oğlu Abaka

¹⁴⁰² Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 43-44; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 157.

¹⁴⁰³ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, ss. 522; Danişmend, **a.g.e.**, II, 190, 262; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 198-200, 385; Karamanlı, **a.g.md.**, 314; Gümüş, **a.g.t.**, s. 137.

¹⁴⁰⁴ 1578'de ise Ahıska kesimindeki son Atabegler kolunun İslâm'la müşerref olması sonucunda, târihi "*Atabegler Yurdu*"nda "*Ahıska/Çıldır Atabegleri*" veya "*Ahıska/Çıldır Eyaleti*" adıyla bir yönetim sistemi kurulmuş ve mezkûr Eyalet, "*Beylerbeyi*" ve "*Ocaklı Sancakbeyliği*" sıfatıyla Osmanlı hizmetinde bulunmuştur. Bkz: Kırzioğlu, **a.g.m.**, 1966, s. 35; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, s. 525; Emecen, **a.g.md.**, 300-301; Dadayev, **a.g.t.**, 19-24.

¹⁴⁰⁵ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 121, 148-181; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 85-86, 459; Tellioglu, **a.g.e.**, 2004, s. 126; Çınar, **a.g.e.**, s. 20.

¹⁴⁰⁶ Moğolların diğer bir kolu olarak bilinen Celâyirliiler, "*İran'ın batısı ile Kuzey Irak*"ta hüküm sürmüş bir hânedardır. Atabegler Yurdu'nun, Şeyh I. Üveys (1356-1374) devrinde kısa süreliğine de olsa Celâyirliilerin hâkimiyetinde olduğu bilinmektedir. Bkz: Muzaffer Ürekli, "*Celâyirliiler*", **DİA**, İstanbul 1993, VII, 264-265.

¹⁴⁰⁷ Öztuna, **a.g.e.**, 1983, XIII, 351; Aydın, **a.g.md.**, 2004, 304.

¹⁴⁰⁸ Kırzioğlu, **a.g.m.**, 1970, ss. 35-36; Özder, **a.g.e.**, ss. 47, 52-53; Zeyrek, **a.g.e.**, s. 13.

¹⁴⁰⁹ Galstyan, **Sebastatsi Vakayinamesi...**, 2017, ss. 46-47; Vardan, **a.g.e.**, s. 240; Kafalı, **a.g.e.**, s. 52; Kamalov, **a.g.e.**, ss. 32-33, 60-61. Hülâgû'nun ölüm tarihiyle ilgili bütün müverrihler aynı fikirde olmasına rağmen, Psikopos Stepanos Hülâgû'nun 1264 yılında öldüğünü kaydeder. Bkz: Galstyan, **Psikopos Stepanos Vakayinamesi...**, 2017, s. 67.

geçmiş ve Abaka Han Haziran-Temmuz 1265’de tahta çıkmıştı.¹⁴¹⁰ Böylece başta Kıpçaklı Papa Sargis olmak üzere Atabeglerin, Hülâgû Han zamanında olduğu gibi Abaka Han devrinde de İlhanlı saflarında önemli icraatlarda bulunduğu görülmektedir. Zira Kafkasya’ya hâkim olmak için İlhanlılar ile Altın Orda arasındaki bir asırdan fazla sürecek mücadelelerin varlığı bilinen bir husustur. Diğer taraftan Kamalov’a göre: “*XIII. yüzyılın başlarında başlayan iki taraf arasındaki savaşın en önemli sebebi Azerbaycan olmuştur. Moğolları özellikle Mugân¹⁴¹¹ ile Arrân’ın bozkırları ilgilendiriyordu*”.¹⁴¹²

Moğol emîri Argün’ün yakalayıp şikâyet etmesi üzerine 1261’de Hülâgû’nun emriyle öldürüldüğünü belirttiğimiz Kıpçaklı I. Şahansah’ın oğlu Atabeg Zakaria’nın öldürülmesi sonucunda onun yerine kardeşi İvane’nin oğlu II. Şahansah’ın 1267 yılında Sipehsâlâr¹⁴¹³ olduğu bilinmektedir. Bundan sonra da Ortodoks Kıpçaklardan Papa I. Sargis’in Gürcistan bölgesinin başkumandanı olarak “*yerli (eski Kıpçaklar ve yeni Kıpçaklar) Hıristiyanlar*”dan oluşan birliklerle İlhanlılara hizmet ettiği anlaşılmaktadır.¹⁴¹⁴ Abaka Han ile Berke Han arasında Kür ırmağı boyunda giden savaşlarda Gürcistan ordusunun başkomutanı olarak “*Kıpçaklı Papa I. Sargis*” görev yapmaktaydı.¹⁴¹⁵ Bu mânada Temmuz-Ağustos 1265 yılında iki ordu arasında Kür ırmağının kollarından “*Azerbaycan/Aksu*” civarında cereyan eden şiddetli savaşta her iki taraf açısından da kesin sonuç alınamamış olsa da, Kıpçaklı I. Sargis ve “*yerli askerleri*”nin İlhanlılar safında önemli roller icra ettiği bilinmektedir.¹⁴¹⁶

¹⁴¹⁰ Spuler, **a.g.e.**, ss. 77-78; Kamalov, **a.g.e.**, ss. 60-61; Subaşı, **a.g.e.**, ss. 11-112.

¹⁴¹¹ Kanaatimizce geniş otlak yerleri ve yaylakları olması hasebiyle Mugan bozkırı (Muganskaya Step), Moğollar açısından bugünkü Ortadoğu ve petrolü mesabesindeydi.

¹⁴¹² Kamalov, **a.g.e.**, s. 64.

¹⁴¹³ Ortaçağ’da başta “*İslâmî Devletler*” olmak üzere diğer devletler tarafından da “*başkumandan*” hakkında kullanılan özel bir terimdir. Bkz: Erdoğan Merçil, “*Sipehsâlâr*”, **DİA**, İstanbul 2009, XXXVII, 259-260.

¹⁴¹⁴ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, s. 454.

¹⁴¹⁵ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 150.

¹⁴¹⁶ Daha geniş bilgi için bkz: Brosset, **a.g.e.**, 1849, ss. 572-573; Kamalov, **a.g.e.**, ss. 61-62.

Berke tehlikesi atlatıldıktan sonra Siba'dan ilk ayrılan Kral Ulu David, askerleriyle birlikte Atabeg Sargis Cakeli'yi de çağırıldı. Sonradan Kıpçaklı Sargis'in Abaka Han ile bir plan yaptığını ve kendisine karşı bir isyan hazırlığı içerisinde olduğunu düşünen Kral David, başkomutan Papa Sargis'i sarayına çağırıldı ve yakalatarak zindana attırıldı. Dolayısıyla bunu haber alan Sargis'in komutanları durumu Abaka Han'a iletince Abaka'nın, hiç zaman kaybetmeden Abatay Noyan'ı Tiflis'e göndererek Kralın zindanından Sargis'i kurtardığı ve Tebriz'e getirttiği görülmektedir. Bu olaydan sonra Sargis Cakeli ve ailesinin sahip olduğu "*Ahıska Bölgesi*" 1268 yılında "*Kartvel/Gürcü Krallığı*"ndan ayrılarak Moğol yönetimine bağlanmış ve böylece Gürcü birliğinden ayrılarak İlhanlılara tâbi yarı bağımsız "*Ortodoks Kıpçak Atabegler Hükümeti*" kurulmuştur. Yeni kurulan mezkûr beyliğin ilk yöneticisi de Papa I. Sargis (1268-1285) olmuştur.¹⁴¹⁷ Bu yüzden bugünkü Posof ilçesinin şimdiki Ahıska sınırı üzerinden geçen Caksu üzerindeki eski "*Cak Kalesi*"nin, "*Kıpçaklı Atabeglerinden Ortodoks Hristiyan*" Papa Sargis'e ve yiğitliğiyle ün salmış oğlu I. Beka'ya (1285-1306) Yukarı Kür ve Çoruh boylarının büyük bölümü ile Acara Bölgeleri malikâne olarak verilmiştir.¹⁴¹⁸

Bazı araştırmacılar atabeglerin bölgedeki ilk faaliyetlerini 1268 tarihinden başlatmış olsalar da, Kıpçakların Gürcü siyasi birliğinin içinde aktif yer almalarını Kral David dönemine kadar götürmenin daha isabetli olacağı kanaatindeyiz.¹⁴¹⁹ Zira Tamara döneminde 1212'de ilk defa atabeg unvanı alan Yeni Kıpçakların, bölgeye daha önce gelmiş olan Eski Kıpçaklar ile Kartvel/Gürcü Kıpçak Birliği açısından önemli faaliyetlerde buldukları bilinen bir husustur. Öte yandan Kıpçaklar, Gürcü birliğinden ayrılarak doğrudan doğruya İlhanlılara bağlanmış olsalar da, başta Papa Sargis olmak üzere Kıpçak boyuna mensup diğer atabeglerin yine Gürcistan ordu saflarında görevde buldukları görülmektedir.¹⁴²⁰ Zira Abaka Han'a karşı ayaklanarak

¹⁴¹⁷ **Kartlis Tskhovreba...**, s. 361; Özdemir, **a.g.e.**, 2002, ss. 65-66; Subaşı, **a.g.e.**, ss. 111-115; Tosik Dinç, **a.g.t.**, ss. 28-29.

¹⁴¹⁸ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, ss. 454-455; Zeyrek, **a.g.e.**, s. 13.

¹⁴¹⁹ Özder, **a.g.e.**, s. 46.

¹⁴²⁰ Doğru, **a.g.e.**, 2004, s. 38.

“*Gürcistan Bölgesi*”ni yağma eden ¹⁴²¹ Moğol Noyanı Nekudar/Tekudar İsyanında Kıpçaklı Atabegler ile Gürcüler hep birlikte İlhanlı safında yer almışlardır. Nitekim bu savaşta da Gürcü ordularına Kıpçaklı I. Şahinşah’ın oğlu İvane’nin komuta ettiği görülmektedir. Ayrıca Tekudar bu isyan harekâtında Atabeg I. Sargis’in kendi yanında yer almasını istemişse de, bu isteğe ilk önce sıcak bakmış olan Atabeg, daha sonra imtinâ ederek Abaka Han’ın yanında yer almıştır.¹⁴²²

1270/1271 yılında Gürcü Kralı Ulu David ölünce, yeni Kral seçiminde yine Kıpçaklı Atabeglerin öncülük ettiği görülmektedir.¹⁴²³ Kral’ın ölümü Gürcistan’da büyük kedere sebep olsa da, sonrasında diğer Kral Narin David bu boşluktan istifade ederek isyan teşebbüsünde bulunmuştur. Dolayısıyla isyanın bastırılmasının yanı sıra bu olumsuz gelişmeler Abaka Han’ı 1272 yılında Gürcistan’a yeni kral tayin etmeye sevketmiştir. Nitekim Spuler’in de ifade ettiği üzere: “*Askerî ahvalin bozukluğu, 1269 veya 1270’de kıralları V. David’in ölmüş olduğu Gürcistan’a 1272’de yeni bir kral tayin etmeğe İlhan’ı sevketti.*”¹⁴²⁴ Böylece uzun süredir rehine olarak İlhanlı sarayında bulunan müteveffâ Kral Ulu David’in oğlu II. Demetre (1272-1289) 1272’de Gürcü tahtına çıktı.¹⁴²⁵ Gürcü yöneticiler, Kral II. Demetre’nin otağına gelerek Kıpçaklı I. Şahinşah’ın oğlu İvane’nin etrafında birleştiler. Ardından İvane’nin oğlu II. Şahinşah, II. Demetre’yi Abaka Han’a götürdü ve takdim etti. Yeni kralı çok iyi karşılayan Han, Kıpçaklı I. Sargis’in özel mülkleri ile idarî bölgeleri (Atabegler Yurdu) hariç babasından tevarüs eden krallığın tamamını ona verdi. Ancak Kral II. Demetre daha küçük yaşta olmasından dolayı ülkeyi yönetecek güce sahip olmadığı için Abaka Han tarafından Kral’a eşlik etmesi amacıyla Kıpçaklı Sadun Mankaberdeli (Mengü-Berdi) ona vekil olarak

¹⁴²¹ Aknerli Grigor’da geçen bir kayıta bu yağma ve talanlar karşısında başta atabegler olmak üzere Ermeni ve Gürcü prensleri hep birlikte Abaka Han’ın huzuruna çıkarak. “*Ya Tekudar’ı atlarıyla birlikte bizim elimize ver ya da kiliselerimize ve ruhanilerimize yapılan bu hakaretleri görmemek için bizi huzurunda öldürt.*” dedikleri haber verilmektedir. Bkz: Grigor, **a.g.e.**, s. 82.

¹⁴²² Daha geniş bilgi için bkz: **Kartlis Tskhovreba...**, s. 363; Brosset, **a.g.e.**, 1849, ss. 577-578; Grigor, **a.g.e.**, ss. 81-83; Subaşı, **a.g.e.**, ss. 115-118.

¹⁴²³ Galstyan, **Psikopos Stepanos Vakayinamesi...**, 2017, s. 69; **Kartlis Tskhovreba...**, s. 361; Brosset, **a.g.e.**, 1849, s. 574; Vardan, **a.g.e.**, s. 243; Berdzenişvili-Canaşia, **a.g.e.**, ss. 180-181.

¹⁴²⁴ Spuler, **a.g.e.**, s. 84.

¹⁴²⁵ Galstyan, **Sebastatsi Vakayinamesi...**, 2017, s. 49.

danışman tayin edilmiştir. Böylece 1272 yılında Kaan ile görüşen Kıpçaklı Sadun'a da Türk yönetimine uygun olarak "Atabeg"¹⁴²⁶ unvanı verilmiş ve kısa zamanda Gürcistan bölgesinin en güçlü insanlarından birisi haline gelen Sadun, nüfuzunun ona kazandırdığı güçle büyük bir servet sahibi olmuştur. Atabeg Sadun'un 1282¹⁴²⁷ yılındaki ölümüne kadar Kars'ta hayatını devam ettirdiği belirtilmektedir.¹⁴²⁸

Psikopos Stepanos'a göre, aynı yıl Atabeg Sadun ve eşi Tamara öldüğünde Kral II. Demetre büyük bir teessüre kapıldı.¹⁴²⁹ Kıpçaklı Sadun hakkında övgüyle bahseden Ermeni müverrihleri onun tâ Hülâgû döneminde önemli nüfuza sahip olduğunu belirtmektedirler. Kiragos'ta geçen bir kayıttta şöyle denilmektedir: "*Hülâgû'nun bu cengâver Prese*¹⁴³⁰ pek ziyade

¹⁴²⁶ Gümüş, "Atabeg adı ve unvanının, ne zaman Gürcü devlet sistemi içine girdiği tam olarak bilinmemektedir" diyerek, aynı çalışmanın dipnotunda; "bazı Gürcü tarihçilere göre ise, bu unvan ilk kez 1272'de Gürcistan Kralı Demetre tarafından, danışmanı Sadun Mankaberdeli'ye, muhtemelen Moğol kağanının önerisi üzerine verilmiştir" diye de ilave etmektedir. Zira Gürcü kroniğinde geçen kayıttta, 1212'de Kıpçaklı başkomutan Zakaria'nın ölümünden sonra Kraliçe Tamara, kardeşi İvane'yi, kendi isteği doğrultusunda ilk "Atabeg" unvanıyla taltif ettiğini ilgili yerde belirtmiştik. Bkz: Brosset, **a.g.e.**, 2003, ss. 420; Vardan, **a.g.e.**, ss. 219-220; Berdzenişvili-Canaşia, **a.g.e.**, s. 182; Gümüş, **a.g.t.**, s. 119; Subaşı, **a.g.e.**, s. 32; Subaşı, **a.g.m.**, 2017, ss. 512-531.

¹⁴²⁷ Anonim Ermeni Vakayinamesi'nde Atabeg Sadon/Sadun'un ölüm tarihi 1285 olarak geçmektedir. Kırzioğlu ise 1281'de öldüğünü ifade etmektedir. Bkz: Galstyan, **Anonim Vakayiname...**, 2017, s. 140; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 149.

¹⁴²⁸ **Kartlis Tskhovreba...**, s. 368; Brosset, **a.g.e.**, 1849, s. 586; Allen, **a.g.e.**, 118; Berdzenişvili-Canaşia, **a.g.e.**, s. 182; Subaşı, **a.g.e.**, ss. 123-124.

¹⁴²⁹ Galstyan, **Psikopos Stepanos Vakayinamesi...**, 2017, s. 72; **Kartlis Tskhovreba...**, s. 369; Brosset, **a.g.e.**, 1849, ss. 554-558.

¹⁴³⁰ Hülâgû devrinde kahramanlığıyla temayüz eden Kıpçaklı Atabeg Sadun Mankaberdeli, İlhan'ın huzuruna çıkarak kendisiyle güreşecek veya ok yarışı yapacak birisini istemişse de bulunamamıştır. Nitekim Sadun'un bu kahramanlığı Büyük Kaan Mengü'ye de ulaşmış olmalı ki Aknerli Grigor'da geçen bir kayıttta Mengü'nün, kardeşi Hülâgû'ya bir pehlivan gönderdiği belirtilmektedir. Aknerli Grigor'da özetle şu bilgiler yer almaktadır: "*Bu günlerde, Mengü Kağan tarafından, Muğal (Moğol) ırkına mensup bir adam geldi. Adam iri cüsseli, korkunç görünümlü birisiydi. Elleri ayı pençesine benzeyen ve günde bir koyun yiyen bu adam, Mengü Kağan'ın bir mektubu ile kıymetli bir hil'at getirmişti. Mektupta şunlar yazıyordu: 'Kardeşim Hülâgû Han, bu boğa (pehlivan) yanınıza geliyor. Onu yere serecek başka bir boğa çıkarsa hil'atı ona giydir. Şayet benim boğam seninkini yere sererse o zaman hil'atı kendisine giydir ve büyük elçi ile bana gönder.'*

Bunun üzerine, Hülâgû Han bütün kumandanları çağırarak onlara 'Bu adamı yere serecek bir Moğol, Ermeni veya Gürcü/Kıpçak tanıyor musunuz?' diye sordu. Kumandanlar bu adamı yenebilecek birisini araştırmaya başladılar. Adamın karşısına çıkacak bir Moğol bulunamaması üzerine, Ermeni ve Gürcü prensleri 'Biz bu işi halledebilecek bir adam tanıyoruz' diyerek Kıpçaklı Sadun'a işaret ettiler. Ermeni ve Gürcü prenslerinin sözünü ettikleri Sadun, uzun boylu, yakışıklı, gayet iyi yetişmiş, çocukluğundan beri kuvvetiyle tanınan ve bu işte de epeyce tecrübe sahibi birisiydi. Hülâgû Han, güçlü kuvvetli ve uzunca boylu Sadun'u görünce çok memnun oldu.

*teveccühü vardı. Hatta onu yüksek makamlara çıkarmakla kalmayıp Sasen/Saçoun*¹⁴³¹ *sancağını da ona bahş etmişti.*”¹⁴³² Ayrıca Moğolca, Gürcüce, Ermenice ve Farsça bilen Atabeg Sadun, Hülâgû’dan olduğu gibi Abaka Han tarafından da saygı ve hürmet görmenin yanı sıra Gürcü Kralı Ulu David de Atabeg Sadun’un gücünün farkında olduğu için ona büyük önem verir ve saygıyla yaklaşırdı.¹⁴³³ Nihayetinde Kıpçaklı Atabeg Sadun’un ölümünden kısa bir süre sonra yerine “Kutlu Şah” diye de bilinen oğlu “Kutlu Boğa/Buğra” geçmiştir. Kral II. Demetre ona “atabeg” yerine, tenzili rütbe mahiyetinde “sipehsâlâr/başkumandan” unvanını vermişse de, kısa bir süre sonra Atabeglik unvanını da alarak babası gibi Krallık nezdinde önemli nüfuza sahip olmuştur.¹⁴³⁴ Nitekim kısa süre sonra talihin Kıpçaklı Kutlu Boğa’dan yana olduğunu belirten Subaşı, daha önceki Kıpçaklar gibi Kutlu Boğa’nın da Kral seçimindeki önemli rolüne işaret ederek özetle şu bilgilere yer vermektedir: “Kral II. Demetre’nin 1289’de Argun Han (1284-1291) tarafından idamı, Gürcistan’da siyasî otoritenin tamamen kaybolmasına sebebiyet vermişti. Yaşananlar sonrası hemen harekete geçen Argun Han, Kutlu Boğa ile yeni atanacak kral hakkında istişare etmeye başladı. Kutlu Boğa’nın teklif ve telkinleri sonucunda Narin David’in oğlu Vakhtang’da karar kılan Argun, II. Vakhtang’a (1289-1292) Doğu Gürcistan tarafının yönetimini verip onu kral olarak tahta çıkardı. Kral II. Vakhtang, kendisine krallık yolunu açan Kutlu Boğa’yı ödüllendirmek amacıyla onu Gürcistan ordularının başına

İki rakip güreşe başladıklarında saat üç idi. Bunlar saat altıya kadar birbirlerine sarılı kaldıkları halde, hâlâ kimse galip gelememişti. İşte tam bu anda, Allah’ın inayetiyle kuvveti arslan Sadun, ani bir darbeye Mengü Kağan’ın ‘boğa’sını yere serdi.

Hülâgû Han, güreşi kazanan Sadun’a çok iltifat etti ve onu taltif etti. Moğollar devrinde, hiçbir ülkede Sadun kadar itibar ve iltifat gören kuvvetli bir adam görülmemiştir. Hülâgû Han, onun dokuz günaha kadar affedilmesine dair bir yarlık yazılmasını emretti.” Bkz: Grigor, a.g.e., ss. 59-61. Öte yandan Ahıska Bölgesinde benzer kahramanlıkların daha sonraki tarihlerde de görüldüğü bilinmektedir.

¹⁴³¹ Sanaçoğun’un âmiyâne şekli olan Saçoun, “Ermeni Mezopotamya”sının kuzeyindeki “Ağaçlık Eyaleti”nde dağlık bir sancak olarak bilinmektedir. Bkz: Kiragos, a.g.e., s. 211.

¹⁴³² Kiragos, a.g.e., s. 211.

¹⁴³³ Kartlis Tskhovreba..., ss. 351, 362; Subaşı, a.g.m., 2017, ss. 527-528.

¹⁴³⁴ Kartlis Tskhovreba..., ss. 379-380; Brosset, a.g.e., 1849, s. 607.

getirdi. Ayrıca atabeglik unvanını Kutlu Boğa'ya tevdi edip aynı anda sipehsâlâr unvanı ile Krallığı yönetme hakkı verdi."¹⁴³⁵

Şunu da belirtelim ki, Baba ve Oğul'un Kıpçaklara özel Manku/Mengü-Berdi ve Kutlu Boğa/Buğra adlarını taşımaları, Kartvel/Gürcü saflarında yer alsalar da Türk kimlik ve isimlerini koruduklarını göstermektedir.¹⁴³⁶ Bu bağlamda yukarıda da ifade edildiği üzere Atabegler Yurdunda hüküm süren ve esas konumuzu teşkil eden Kıpçaklı Atabeglerden başka, Gürcistan bölgesine yerleşmiş olan diğer Kıpçak boylarının da Kartvel/Gürcü Kralları ve İlhanlıların safında önemli icraatlarda bulunduğu, bundan dolayı unvanların yanı sıra bazı bölgelerin idaresinin de verildiği görülmektedir. Nitekim Kırzıoğlu'na göre "*Caklı Sülâlesinin kurucusu Papa Sargis ölünce, yerine ülkenin hâkimi olan 'Büyük' lakaplı oğlu I. Beka (1285-1308) geçti ve ülkesini genişletme fırsatını buldu. Koluuzunoğlu'ndan Atabeg Avak'in (1227-1250) yerine Beçni kesimine hâkim olup, Hülâgû'nun yüzbinlik ordusunda 'ok atmada, güreşte hiçbir dengi ve boy ölçüşecek rakibi' bulunmayan Kıpçaklı Mangu-Berdeli (Mengü-Verdili) oymağından 'atabeg' unvanını alan 'Sadun'a 1282'de halef oğlu Atabeg 'Kutlu Boğa' ile birlikte Büyük Beka da, İlhanlıların 1291 Eylülündeki 'Batı-Anadolu Seferi'ne katılarak, 'Tonguz-Alo (Deniz-Eli Yurdu/Denizli) bölgesine varmıştı.*"¹⁴³⁷

Kıpçak Atabegler Hükümeti sınırlarının I. Sargis'in oğlu I. Beka tarafından daha da genişlediği görülmektedir. Zira yukarıda da ifade edildiği gibi, Kral Ulu David'in Hülâgû'ya karşı giriştiği isyanlar sırasında Kralın safında yer alan ve Moğol Emîri Argun ile birkaç kez mücadeleye girişen I. Sargis, daha sonra İlhanlılardan yana tavır sergileyerek bölgede önemli görevlerde bulunmuştu. Dolayısıyla I. Papa Sargis'in gerek sibalarda üstlendiği görevleri başarıyla yerine getirmesi gerekse Tekudar'ın isyanı sırasında Abaka Han'ın yayında yer alması İlhanlı Kaan'ı tarafından memnuniyetle karşılanmıştı. Kısa süre sonra bölgede kudretli şahsiyetler arasına giren I.

¹⁴³⁵ Daha geniş bilgi için bkz: Subaşı, **a.g.m.**, 2017, ss. 526-531; Allen, **a.g.e.**, 119; Spuler, **a.g.e.**, s. 95.

¹⁴³⁶ **Kartlis Tskhovreba...**, s. 374; Kırzıoğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 149; Subaşı, **a.g.e.**, s. 130.

¹⁴³⁷ Kırzıoğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 150-151.

Sargis'e, Moğollar tarafından Kral II. Demetre ve Kıpçaklı Sadun'a verilen yerlerin dışında kalan bölgeler tahsis edilmiş ve oğlu Beka'yla birlikte "*Ahıska Bölgesi*"nin yöneticiliğini üstlenmişlerdi. Babasından daha çok söz ettirmeye başlayan yetenekli ve cesur I. Beka'nın, zamanla babasının önüne geçtiği görülmektedir.¹⁴³⁸ Gürcü kroniğine göre, Bağrathlı Kralı II. Dimitri döneminde İlhanlılara bağlı "*Atabeg*" olan Caklı I. Beka'ya, "*Tasiskari, Karnukalaki (Erzurum), Samtskhe (Ahıka, Azğur, Kobliyan, Posof), Acara, Şavşat, Kalarçet (Artvin, Yusufeli, Ardanuç), Göle, Karnipor, Valarşavan, İki Ardahan (Ardahan ve Hanak), Nigal Deresi, Tao'nun (Oltu, Tavuskar, Tortum) büyük bir bölümü ve Javaheti'nin (Çıldır gölü çevresi ve Ahılkelek Bölgesi) birçok köyü*" temlik edildi. Aynı kayıta buralarda "*Atabegler Hükümeti*"nin kurulduğu ve bu hükümete de "*Sa-Atabago/Atabeg Yurdu*" adının verildiği belirtilmektedir.¹⁴³⁹ Böylece Gürcistan bölgesine yerleşen "*Eski Kıpçaklar*" ile daha sonraki tarihlerde gelen soydaşları "*Yeni Kıpçaklar*", Kartvellerden ayrılarak kendi Begleri idaresinde "*İlhanlı Devletine*" tâbi yarı bağımsız bir "*Hükümet*" kurmuş oldular.

Ayrıca şunu da belirtelim ki, Ahıska/Azğur'daki Hristiyan Ortodoks Katolikosluğu "*Atabegler Hükümeti*" sınırları içerisinde olduğu için, din adamları ve aydınların yazı dilinin, "*Kartvel Kilise Dili*" olarak devam ettiği anlaşılmaktadır.¹⁴⁴⁰ Hem dillerinin kilise dili olması hem de bölgeye nispetle bu "*Türk Begliği*", başta Osmanlılar olmak üzere civar devletler tarafından "*Gürcü Begliği*" diye telakkî edilmiştir. II. Murad (ö. 855/1451) döneminde yazılmış bir takvimde 762/1360 yılı olayları nakledilirken konumuzla ilgili olarak da şu bilgiler yer almaktadır: "*En büyük âdil emir Giyaseddin Âhi Ayna Beg'in Ahalsıhı, Samsıhı ve Azğur belde ve kalelerine gâzâsı ve Gürcü (Kıpçak) kâfirleri halkından on iki bin kişinin esir ve katli, (Atabeg) Akbuka'nın nikbeti (talihsizliği) 762 yılı Şâbân ayının yirmi dördü çarşamba günü.*"¹⁴⁴¹ Buna ilaveten XVI. yüzyılda Atabegler Yurduna yapılan Osmanlı

¹⁴³⁸ Kartlis Tskhovreba..., s. 370; Subaşı, a.g.e., s. 124.

¹⁴³⁹ Brosset, a.g.e., 1849, ss. 589-591; Kırzioğlu, a.g.e., 1953, s. 455; Özdemir, a.g.e., 2002, s. 65-66; Doğru, a.g.e., 2004, s. 39.

¹⁴⁴⁰ Özder, a.g.e., ss. 46-47; Kırzioğlu, a.g.e., 1992, s. 150; Kırzioğlu, a.g.m., 2008b, s. 44.

¹⁴⁴¹ İstanbul'un Fethinden Önce..., ss. 80-81.

seferleri sırasında Kıpçaklı atabeglere mensup kale komutanları ile muhafızları da yine sırf Ortodoks Hıristiyan oldukları için Sefernâme'lerde genellikle "Gürcü" olarak telakkî edilmişlerdir.¹⁴⁴²

Kırzioğlu, Gürcü müellif Soso Aslanışvili'den (Arslanoğlu) naklen, Kıpçaklı Atabegler sülalesinden gelen begler ve hüküm yılları hakkında kısaca şu bilgilere yer vermektedir: "*Bagratlı VI. (Ulu) David (1243-1269), İlhanlıların bayağı bir vergi memuru sırasına düşmüş bulunuyordu. Bu sırada Caklı Sargis (1268-1285), İlhanlılar hizmetinde sadâkatle çalışıp yükselerek kendi hesabına Sa-Miskhe (Ahıska/Meskh Yurdu) bölgesindeki hâkimiyetini genişletmeye başladı. İlhanlı Abaka Han, 1267-1268 yıllarında bunun mülkünü genişletip kendisine komşu yerleri de verdi. Caklı Sargis (Sargis Cakeli) 1285 yılında ölünce, yerine oğlu I. Beka (1285-1306) geçti. Büyük Beka da denilen bu Atabeg, Klarcet'e komşu Canet'i¹⁴⁴³ de eline geçirip, Trabzon imparatoru II. Aleksandır'ı ürkütmemek ve onunla dostluk kurmak üzere kızını ona vererek akrabalık kurdu. I. Beka ölünce yerine oğlu II. Sargis (1306-1334) geçti.*"¹⁴⁴⁴

Sa-Atabago'da yani Ahıska Coğrafyası/Atabegler Yurdunda hüküm süren Ortodoks Kıpçak Atabeglerin tamamının isimlerini ve hükümet yıllarını şu şekilde verebiliriz:¹⁴⁴⁵

1. **I. Sarkis/Sargis** (1268-1285 [*İvane Cakeli'nin oğludur.*])¹⁴⁴⁶
2. **I. Beka** (1285-1306 [*I. Sargis'in oğludur.*])¹⁴⁴⁷

¹⁴⁴² Özder, **a.g.e.**, s. 43.

¹⁴⁴³ Canet, Ardeşen-Batum arasında ve Fırtına deresiyle Çoruh nehri arasındaki bölgedir. Danişmend burayı "*Rize sahil boyları*" olarak tanımlamaktadır. Bkz: Danişmend, **a.g.e.**, III, 16; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 86; Haşim Özel, "*Ahıska Türkleri Yakın Tarihi; Kıpçak Atabeyliği*", <http://kumanlar.blogspot.com.tr/2009/08/ahska-turkleri-yakn-tarihi-kpcak.html>, Erişim Tarihi (04.02.2018).

¹⁴⁴⁴ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, ss. 455-456.

¹⁴⁴⁵ Ayrıca bu sülalenin "*soy ağacı*"nı gösteren tablo için bkz: **Çoruh-Şavşat...**, s. 50; Özder, **a.g.e.**, ek'ler bölümü; Umarov Gozalışvilli, **a.g.e.**, ss. 44-45; Konukçu, **a.g.e.**, ss. 59-60; Özdemir, **a.g.e.**, 2002, ss. 69-71.

¹⁴⁴⁶ Sargis, Samshe/Ahıska'nın yöneticisi "*İvane Cakeli*"nin oğludur. Rasonyi, Kıpçak özel isimlerini sıralarken bu ismi "*Sakz/Sekiz*" olarak belirtmektedir. Böylece bu ismin "*Sekiz*" sayısı ile irtibatlı olabileceği muhtemeldir. Bkz: Rasonyi, **a.g.m.**, 1966-1969, s. 124. Öte yandan Ahıska tahrir defterinde bu ismin, "*سرکس / Serkis*" şeklinde kayıtlı olduğu görülmektedir. Bkz: **Defter-i Mufassal...**, s. 95; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 172.

¹⁴⁴⁷ Bölgedeki önemli faaliyetlerinden dolayı "*Büyük*" lakabıyla anılan Atabeg I. Beka'nın isminin, Türkçedeki "*Beg(a)*" ile irtibatlı olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim bu kelimenin tarihî Türk lehçelerinde "*bek, bik, beg, big, bey, biy*" ve "*bi*" şeklinde geçtiği bilinmektedir.

3. **II. Sargis** (1306-1334 [*I. Beka'nın oğludur.*])
4. **I. Qorqora/Kvarkvare** (1334-1364 [*II. Sargis'in oğludur.*])¹⁴⁴⁸
5. **II. Beka** (1364-1391 [*I. Qorqora'nın oğludur.*])
6. **İvane** (1391-1444 [*II. Beka'nın oğludur.*])¹⁴⁴⁹
7. **Ak-Buğa/Buğra** (1344-1451 [*İvane'nin oğludur.*])¹⁴⁵⁰
8. **II. Qorqora** (1451-1466 [*I. Qorqora'nın oğludur.*])
9. **Bahadır** (1466-1475 [*II. Qorqora'nın oğludur.*])¹⁴⁵¹
10. **I. Manuçehr** (1475-1487 [*II. Qorqora'nın oğludur.*])¹⁴⁵²
11. **III. Qorqora** (1487-1500 [*Ak-Buğa'nın oğludur.*])
12. **I. Keyhusrev** (1500-1502 [*III. Qorqora'nın oğludur.*])¹⁴⁵³
13. **Mîrzâ Çâpûk** (1502-1514 [*I. Keyhusrev'in oğludur.*])¹⁴⁵⁴

Kâşgarlı'da ise bu isim, "*Ejderha*" anlamında "*Böke/Büke*" şeklinde geçmektedir. Ayrıca bu ismin, Ahıska Mufassal defterde de "*بيکه / Bîke/Bîge*" şeklinde geçtiği görülmektedir. Bununla birlikte aşağıda zikredeceğimiz "*Bahadır, Ak-Buga/Buğra ve Mîrzâ Çâbûk*" gibi isimlerden de anlaşılacağı üzere "*Kıpçaklı Atabegler*", çağdaş Gürcü yazarlarının iddia ettiği gibi "*Kartvel/Gürcü Feodalleri*" değil, "*Türk Uruğu*"na mensup Kıpçaklardır. Öte yandan Gürcü Krallarınca "*Atabeg*" unvanıyla taltif edilen Prenslerin hemen hepsinin de "*Kıpçaklar*" olduğu anlaşılmaktadır. Bkz: Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, III, 227; **Defter-i Mufassal...**, s. 100; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 184; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 150, 160; Uyğur, **a.g.m.**, s. 596.

¹⁴⁴⁸ Gürcüce kaynaklarda "*Qouarqouare/Kvarkvare*", Batılı kaynaklarda "*Greguvar*" şeklinde geçen bu isim, Farsça ve Osmanlıca kaynaklarda "*Qurqura/Qorqora/غورغور*" olarak geçmektedir. Bugün Ahıska'daki "*Qorqul Köyü*" bu ismin yaşayan hatırası olsa gerektir. Biz burada Farsça ve Osmanlıca kaynakları esas alarak "*Qorqora*" şeklindeki kullanımı uygun gördük. Bkz: İskender Bey Münşi, **Târîh-i Âlemi Ârâ-yı Abbâsî**, 1. Baskı, haz., Oqtay Efendiyeve, Namiq Musalı, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü 2009, I, 191-192; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, III, 539; Hammer, **a.g.e.**, IV, 102; Brosset, **a.g.e.**, 1849, s. 641; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 80; Danişmend, **a.g.e.**, II, 10; III, 16; Gümüş, **a.g.t.**, s. 145.

¹⁴⁴⁹ Bu Atabeg'in ismi, Özder'in listesinde yer almamaktadır. Bkz: Özder, **a.g.e.**, ss. 48, 50-51.

¹⁴⁵⁰ Kâşgarlı'da bu isim "*her hayvanın aygırı, boğa, deve aygırı*" anlamında "*Bogra/Bugra*" şeklinde geçmektedir. Ayrıca Abbâsî sarayında "*Büyük-Buğa, Küçük-Buğa*" isminde Türk komutanların varlığını da ilgili yerlerde ifade etmiştik. Daha geniş bilgi için bkz: Kâşgarlı, **a.g.e.**, 2006, I, 187-188, 420, 443, 521; II, 223, 287, 334; III, 254, 282, 293; Şâmî, **a.g.e.**, ss. 39, 46-47, 53, 61, 67, 111, 116, 133; Özder, **a.g.e.**, s. 50; Kafesoğlu, **a.g.m.**, 1976, s. 793; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 152-154, 164.

¹⁴⁵¹ Gürcüce kaynaklarda "*Badur/Baadur*" şeklinde geçen bu ismin hatırası "*Atabegler Yurdu*"nda ve "*Ahıskalı Türkler*"de hâlâ yaşamaktadır. Bugünkü Çıldır'ın "*Bahadır Yurdu*" anlamına gelen "*Sabadur/Sa-Badur*" köyü bu Atabeg'in hatırasını taşımaktadır. Bkz: **Çoruh-Şavşat...**, s. 48; M. Fahrettin Kırzioğlu, "*Çıldır Köyleri Seyahat Notları-I*", **Bizim Ahıska; Üç Aylık Kültür Dergisi**, Yıl 4, Sayı 9, Ankara 2008, s. 43.

¹⁴⁵² Aslen Farsça olan bu isim, bölge ile ilgili yapılan araştırmalarda farklı şekilde geçmektedir. Okuma hatasından olsa gerek ki, başta Gürcü kaynakları olmak üzere diğer araştırmalarda da "*Manuçar, Matuçar, Makuçar, Matusar*" olarak geçtiği görülmektedir.

¹⁴⁵³ XIII. yüzyıldan sonra "*Anadolu Selçuklu Sultanları*"nda da (meselâ: Sultan II. Kılıcarşan'ın oğlu I. Keyhusrev [ö. 607/1211] gibi) görülen bu isim, Gürcüce kaynaklarda "*Keyhosro*" şeklinde geçmektedir. Bkz: **Çoruh-Şavşat...**, s. 48.

¹⁴⁵⁴ Büyük lakabıyla da bilinen Atabeg Mirza Çabuk, Yavuz Sultan Selim (ö. 926/1520) Trabzon Şehsadesi iken Gürcistan/Kutayiz seferlerinde ona kılavuzluk yapmıştır. Ayrıca "*Çaldıran Savaşı*" (23 Ağustos 1514) esnasında da Osmanlı ordusuna gidiş yönünde "*sürülerle*

14. **IV. Qorqora** (1516-1545 [*I. Keyhusrev'in oğludur.*])
15. **II. Keyhusrev** (1545-1573 [*IV. Qorqora'nın oğludur.*])¹⁴⁵⁵
16. **V. Qorqora** (1573-1578 [*II. Keyhusrev'in oğludur.*])¹⁴⁵⁶
17. **II. Manuçehr** (1578-1614 [*II. Keyhusrev'in ortanca oğludur.*])¹⁴⁵⁷
18. **III. Manuçehr** (1614-1625 [*II. Manuçehr'in oğludur.*])¹⁴⁵⁸
19. **III. Beka** (1625-1652 [*II. Keyhusrev'in en küçük oğludur.*])¹⁴⁵⁹

Caklı Papa I. Sargis'in ölümünden sonra yerine oğlu I. Beka'nın geçtiği,¹⁴⁶⁰ dolayısıyla onun da babası gibi İlhanlılara tâbi kalarak, 1281'de vukû bulan Memlüklere karşı "*Hums Savaşı*"na maiyetiyle birlikte iştirak ettiği görülmektedir.¹⁴⁶¹ Öte yandan yukarıda zikrettiğimiz 1291 Eylülünde Denizli bölgesinde cereyan eden savaşlarda İlhanlılar safında yer almanın yanı sıra, Gazan Han (1295-1304) döneminde 1302'de Barhal Dağları eteklerinde Âzâd Musa komutasındaki Türkmen Ordusunu mağlup ettiği bilinmektedir. Hatta bu son savaşta Atabeg I. Beka'nın oğlu II. Sargis'in göstermiş olduğu üstün başarı sonucunda İspir kuşatılıp alınmış daha sonra ise II. Sargis, babasıyla birlikte Bayburt'u zaptedip büyük ganimetler elde etmişlerdir. Ayrıca bu başarılarından dolayı Gazan Han'ın, Kars bölgesini yeniden Caklı Atabeg I. Beka'ya verdiği kaydedilmektedir. Dolayısıyla Atabeg I. Beka'nın

etlik koyun, yüzlerce yük yağ, bal, un" vb. erzak yardımında bulunarak önemli faaliyetler icra etmiştir. Bkz: Özder, **a.g.e.**, s. 53; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 161; Zeyrek, **a.g.e.**, 2001, s. 15.

¹⁴⁵⁵ Merkezi Ardanuç'ta olmaz üzere "*Atabegler Yurdu*"na hükmetmiştir. Daha sonra İmeretya/Açıkbaz Kralı Bagrat'ın kızı "*Dedis İmedi (Büyük Umut/Anasının Umudu)*" ile evlenerek Bagrat ile dostluk içinde olmuştur.

¹⁴⁵⁶ Bagrat'ın kızı "*Dedis İmedi*"den doğan en büyük oğludur. Küçük yaşta babadan öksüz kalıp, şuaniki "*Ahıska Bölgesi*"nde yer alan "*Aldunkale/Adigön*"e yerleşmiş ve Ahıska Bölgesi'in Osmanlıya ilhâk'ı sonrası 1578'de Lala Mustafa Paşa'ya itaatini arz ederek İslâm'la müşerref olarak Yusuf Sinan Paşa adını almıştır. Bkz: Özder, **a.g.e.**, s. 57.

¹⁴⁵⁷ 1578'de İslâm'la müşerref olarak Lala Mustafa Paşa'ya nistepile "*Mustafa*" ismini almış ve bu tarihten sonra da "*Mustafa Paşa*" adıyla anılmaya başlamıştır. Bkz: Özder, **a.g.e.**, ss. 57-58.

¹⁴⁵⁸ Osmanlılar döneminde "*Atabegler Yurdu*"nda kurulan "*Çıldır/Ahıska Eyaleti*"nin beylerbeyi olmuştur.

¹⁴⁵⁹ Kıpçaklı Atabeg III. Beka da 1578'de İslâm'la müşerref olduktan sonra "*Sefer Paşa*" ismini almıştır. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz: **Çoruh-Şavşat...**, ss. 47-50; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, ss. 456-457; Özder, **a.g.e.**, ss. 47-58.

¹⁴⁶⁰ Özdemir, **a.g.e.**, 2002, s. 65.

¹⁴⁶¹ İlhanlı hezimetleriyle neticelen bu savaş, Abaka'nın kardeşi Mengü Timur komutasında cereyan etmiştir. Atabeg I. Beka bu savaşa ilk önce katılmak istemese de, Abaka'nın tehdidi sonucunda savaşabilecek "*bütün Ahıskalılar*" ile birlikte katılmak zorunda kalmıştır. Bkz: **Kartlis Tskhovreba...**, s. 373; Brosset, **a.g.e.**, 1849, ss. 594-595. Ayrıca "*Hums Savaşı*" ve bu savaştaki "*Atabeglerin faaliyetleri*" hakkında daha geniş bilgi için bkz: Subaşı, **a.g.e.**, ss. 126-130.

topraklarının daha da genişlemesinin yanı sıra bu devirde bütün aznavurlar ve manastırların emri altında olduğu görülmektedir.¹⁴⁶²

Kıpçaklı Atabeglerden I. Beka 1306'da ölünce Atabegler Yurdu üç oğlu arasında taksim edilerek birlikte idare edildi. Buna göre I. Beka'nın büyük oğlu II. Sargis metbû ve ortanca oğlu Qorqora ile küçük oğlu Şalva da ona tâbi oldu. II. Sargis (1306-1334) devrinde de Ahıska Kıpçak Atabeyliğinin yine İlhanlılara tâbi durumda olduğu görülmektedir.¹⁴⁶³ Öte yandan *Ermeni El Yazmaları*'nda¹⁴⁶⁴ “*Büyük Ermenistan ve Gürcistan Kralı*” olarak hitap edilen Gürcü Kralı V. Georgi'nin (1310-1360), İlhanlı tahtındaki karışıklıktan istifade ederek bağımsız hareket ettiği ve bu sırada Atabeg II. Sargis'i de sıkıştırarak Atabegler Yurdunu kendi ülkesine kattığı kaydedilmektedir.¹⁴⁶⁵ Nitekim Aslanişvili'ye göre: “*Bagratlı Kralı V. Georgi, İlhanlılar içerisindeki karışıklıklardan faydalanıp müstakilce harekete başlayınca, Atabegleri sıkıştırarak Sa-Atabago'yu kendi ülkesine tâbi kıldı. II. Qorqora devrinde kadar Atabegler Yurdu, Kartli (merkezi Tiflis olan Gürcistan) ülkesine tâbi kaldı ve bunun zamanında Atabegler (1463'te) Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın yardımıyla Bagratlılara bağlılıktan kurtulup, tamamıyla müstakil oldular.*”¹⁴⁶⁶ Dolayısıyla Atabegler Yurdunu da ülkesine katarak Gürcistan Bölgesinin tamamını yönetmeye başlayan Kral V. Georgi, Gürcü kroniğine göre “*Samheti, Hereti ve Kaheti, Kartli, (Atabegler Yurdu'ndan) Mesheti, Tao, Şavşad, Kalarçeti ile İspir*”den denize kadar olan geniş bir coğrafya'nın hâkimi oldu. Her ne kadar Atabeg I. Beka'nın oğulları (II. Sargis, Qorqora, Şalva) Atabegler Yurdu topraklarında güçlü olsalar da, bu devirde buralarında Kral V. Georgi yönetiminde olduğu görülmektedir. Zira bu sırada Han gibi her şey Georgi'nin elindeydi.¹⁴⁶⁷

¹⁴⁶² Daha geniş bilgi için bkz: **Kartlis Tskhovreba...**, ss. 388-390; Brosset, **a.g.e.**, 1849, ss. 626-630; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 151; Berdzenişvili-Canaşia, **a.g.e.**, s. 190; Subaşı, **a.g.e.**, ss. 154, 159.

¹⁴⁶³ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 151-152.

¹⁴⁶⁴ **Colophons of Armenian...**, s. 65

¹⁴⁶⁵ Özder, **a.g.e.**, s. 50; Özel, **a.g.m.**, Erişim Tarihi (04.02.2018).

¹⁴⁶⁶ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 456.

¹⁴⁶⁷ Brosset, **a.g.e.**, 1849, ss. 644-645; Subaşı, **a.g.e.**, ss. 172-173.

1334 yılında Kıpçaklı Atabeg II. Sargis öldükten sonra Kral V. Georgi, II. Sargis'in oğlu I. Qorqora'yı (1334-1364) babasının makamına oturtarak ona "atabeg" unvanı verdi. Daha sonra ise Kral, Atabegler Yurduna kendi adına Atabeg I. Qorqora'nın amcası ve kuzenleri olan eristavileri yerleştirerek bölgeyi merkeze bağladı. Böylece Samshe/Ahıska Bölgesi Beyliği bir süreliğine de olsa merkezi Gürcistan Devleti ile birleştirilmiş oldu.¹⁴⁶⁸

I. Qorqora'dan sonra tahta oturan oğlu II. Beka (1364-1391) zamanında başta Gürcistan olmak üzere Ahıska Bölgesindeki Kıpçaklı Atabeglerin toprakları da Emir Timur'un (1370-1405) istilasına maruz kaldı. Bu dönemde Atabeg II. Beka ile oğlu İvane'nin Timur'a tâbi olduğu görülmektedir. Öte yandan 1405'de Emir Timur'un ölümü üzerine babasından sonra yerine geçen Atabeg İvane (1391-1444) tekrar bağımsızlığını ilan ettiği görülse de, bu sefer de Atabegler Yurdunun Karakoyunlu tehlikesiyle karşı karşıya kaldığı anlaşılmaktadır. Zira 1413 yılının ilkbaharında Karakoyunluların ordusu Ahıska'yı Atabeglerden alarak yağmaladığı, bunun neticesinde Atabeg İvane'nin de Karakoyunlu Devletine tâbi olduğu kaydedilmektedir.¹⁴⁶⁹ Bununla birlikte Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah (1438-1467), yıllık haraçtaki kusuru bahane ederek Atabeg İvane'nin üzerine ikinci kez yürümüş ve 1444 yılında Ahıska'yı ikinci defa işgal ederek Atabeg İvane'yi öldürmüştür.¹⁴⁷⁰ Ayrıca Kırzıoğlu, bu devirde Ahıska Bölgesi'nin "Nahçıvan Umumi Valiliği"ne bağlandığı belirtmektedir.¹⁴⁷¹

Müteveffâ Atabeg İvane'nin yerine oğlu Akboğa (1444-1451) Atabeg oldu ve Karakoyunlulara sadâkatle bağlandı. Ahıska'yı başkent edinen Kıpçaklı Atabeg Akboğa'nın "Akboğa Yasası/Kanunnamesi" adıyla yaptığı kanun, gerçek bir "Türk Yasası" ve "Türk Tüzüğü" olarak bilinmektedir.¹⁴⁷² Nitekim Kıpçaklı Atabeglerden II. Beka tarafından tesis edilip, torunu Akboğa

¹⁴⁶⁸ Brosset, **a.g.e.**, 1849, ss. 647-648; Çoruh-Şavşat..., s. 48; Özder, **a.g.e.**, s. 50; Subaşı, **a.g.e.**, s. 178.

¹⁴⁶⁹ Brosset, **a.g.e.**, 1849, ss. 678-679; Allen, **a.g.e.**, s. 126.

¹⁴⁷⁰ Brosset, **a.g.e.**, 1849, s. 683; Mükrimin H. Yımanç, "Cihan Şah", **İA**, İstanbul t.y., III, 175; Enver Konukçu, "Cihan Şah", **DİA**, İstanbul 1993, VII, 536.

¹⁴⁷¹ Kırzıoğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 153-154.

¹⁴⁷² Kırzıoğlu, **a.g.m.**, 1966, s. 35; Kayabalı-Arslanoğlu, **a.g.m.**, 1973, s. 56; Dadayev, **a.g.m.**, Erişim Tarihi (04.12.2017).

tarafından da bazı eklemelerle nihai halini aldığı için II. Beka ve Akboğa'ya atfen tarihte “*Beka ve Akboğa Kanunnamesi (Судебник Беку и Азбугу/Sudebnik Beki i Agbugi)*”¹⁴⁷³ diye bilinen bu yasa,¹⁴⁷⁴ XIV-XV yüzyıllarda ve sonraki tarihlerde adaletin sağlanma simgesi olmuştur. Diğer taraftan bu kanunnameyi hazırlayanların yerinin, bugünkü Ahıska bölgesindeki Zanav Köyü ve Zanav'daki meşhur “*Çule Manastırı*”nın olduğu bilinmektedir.¹⁴⁷⁵

Atabeg Akboğa vefat edince yerine amcası İvane'nin oğlu II. Qorqora (1451-1466) Atabeg oldu. Bu devirde Atabegler Yurdu hâlâ Gürcü Krallarının tabiiyetindeydi. Bu tahakkümden çıkmak için Gürcü Krallığına karşı Akkoyunlulardan yardım isteyen Atabeg II. Qorqora'nın bu teklifi kabul gördü. Dolayısıyla Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın (1452-1478) desteğini alan Kıpçaklı Atabeg'in, 1463'te Gürcü Kralı VIII. Georgi'yi (1446-1465) mağlup ettiği, ayrıca “*Kartvel*” ile “*Somhet Bölgeleri*”ni yağmaladığı ve Tiflis'e bağlılığına son verdiği bilinmektedir. Böylece yukarıda da ifade edildiği üzere 1334 yılından yani V. Georgi'den bu yana Gürcü Krallığına kısmen tâbi olan “*Ahıska/Samshe Kıpçak Atabegliği*”, Gürcü metbûlûğundan Akkoyunlu yardımı ile kurtulmuş oldu.¹⁴⁷⁶ Ayrıca Tiflis'e tâbi iken de “*Kıpçaklı Atabegler*”in iç işlerinde tamamiyle serbest olduğu bilinen bir husustur. Nitekim Aslanişvili, Atabeg II. Qorqora'nın “*1463 ve 1465 yıllarında Kral VIII. Georgi ile iki kez savaşarak istiklâlini elde ettiğini*” ifade ederek devamında ise “*bundan önceleri de bu Atabeglerin iç işlerinde tamamıyla serbest ve mutlak hâkim olduklarını*” belirtmektedir.¹⁴⁷⁷

¹⁴⁷³ Daha geniş bilgi için bkz: Aftandil Silagadze, “*K Voprosu O Razvitii Ekonomičeskoj Musli O Feodalnoj Gruzii (Feodal Gürcistan'da Ekonomik Düşünce Gelişiminin Sorunu)*”, **Kavkaz i Globalizasiya**, Cilt IV, Sayı 3-4, 2010, ss. 68-70.

¹⁴⁷⁴ Ayrıca yine Kıpçaklar tarafından XVI. yüzyıl'da Ermeni harfli “*Kıpçak Türkçesi*”yle yazılmış ve “*hukuk belgeleri*” diye bilinen “*Armiyanskiy Sudebnik*” yani “*Töre Bitigi*”nin varlığı hakkında ilgili yerde bilgi vermiştik. Bkz: Kasapoğlu Çengel, **a.g.m.**, 2012, ss. 29-31.

¹⁴⁷⁵ Brosset, **a.g.e.**, 1849, ss. 680-684; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 154; Özder, **a.g.e.**, s. 50; Cambuiya, **a.g.m.**, Erişim Tarihi (04.12.2017); Dadayev, **a.g.m.**, Erişim Tarihi (04.12.2017).

¹⁴⁷⁶ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, s. 492; Özdemir, **a.g.e.**, 2002, ss. 74-75.

¹⁴⁷⁷ Vahuşti Bagrationi, **İstoriya Sarstva Gruzinskogo (Gürcü Krallığının Tarihi)**, 1. Baskı, Mesniereba Yayınları, Tiflis 1976, s. 109; Brosset, **a.g.e.**, 1849, ss. 685-688; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, s. 456; Özder, **a.g.e.**, ss. 50-51.

Atabeg II. Qorqora'nın 1466'da ölümüyle yerine oğlu Bahadır (1466-1475) geçti. Atabeg Bahadır devrinde de Ahıska Atabegliği haraç vermek kaydıyla Akkoyunlulara bağlı idi.¹⁴⁷⁸ Ayrıca bu devirde Atabegler Yurdunun Bagratlı sülalesinin baskısı altında olduğu görülse de, Kıpçaklı Atabeg Bahadır'ın ilk beyliği yıllarında Trabzon'daki Türkler ile anlaştığı, Kalarçet ile Canet bölgelerini rakiplerinden alarak kendi yurduna kattığı kaydedilmektedir. Böylece Ahıska coğrafyası'nın İmeret Bagratlıların baskınından kurtulduğu anlaşılmaktadır.¹⁴⁷⁹

Atabeg Bahadır'ın da haraç konusunda ihmâlkar davranması sonucunda Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan, Atabegler Yurduna hareket ederek Pasinler üzerinden Nariman'a girip "*Samakar Kalesi*"ni zaptetti ve birçok yeri yağma ettirerek esirler aldırdı. Nihayetinde Uzun Hasan'ın, bu harekâtla Atabegler Yurdunun merkezi olan Ahıska'ya varmak için yöneldiği görülse de, ülkesinin bazı yerlerinde ayaklanma ve karşıkoymalar çıktığından, Ahıska'dan vazgeçip geri dönmeğe mecbur kaldığı kaydedilmektedir.¹⁴⁸⁰ Bununla birlikte Uzun Hasan'ın, 1472 yılında "*Gürcistan Bölgesi*"ne düzenlediği üçüncü seferinde Ahıska'ya girip başta Azgur olmak üzere bütün bölgeyi istilâ ettiği, çok sayıda ganimet ve esirle geri döndüğü bilinmektedir.¹⁴⁸¹ Öte yandan babası II. Qorqora tarafından hapsedilen Bagratlı VIII. Georgi'yi salıveren Atabeg Bahadır, aynı zamanda Ülke'de bazı ıslahatlara giderek, Atabegler Yurdundan daha çok "*Gürcü Kralları*"nın menfaatlerini müdafaa ettiği için Piskopos'un imtiyazlarını azalttı ve kilise mülklerine el koydu.¹⁴⁸²

1475 yılında 21 yaşında vefat eden Atabeg Bahadır'ın yerine kardeşi I. Manuçehr (1475-1487) geçmiş olsa da, Uzun Hasan'ın bu iki kardeş devrinde Atabegler Yurduna iki sefer daha yaptığı ve bu seferler esnasında "*Ahıska'dan Karadeniz*"e kadar gittiği görülmektedir.¹⁴⁸³ Bu dönemde "*Gürcistan Bölgesi*"nin "*Kartli, Kahet, İmeret*" diye üç Krallığa, Atabegler Yurdunun ise

¹⁴⁷⁸ Vahuşti, **a.g.e.**, ss. 109-110.

¹⁴⁷⁹ Allen, **a.g.e.**, ss. 138, 144; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 85-86.

¹⁴⁸⁰ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 154-156; Doğru, **a.g.e.**, 2004, ss. 40-41.

¹⁴⁸¹ Faruk Sümer, "*Uzun Hasan*", **DİA**, İstanbul 2012, XLII, 263.

¹⁴⁸² Özder, **a.g.e.**, s. 51; Özel, **a.g.m.**, Erişim Tarihi (04.02.2018).

¹⁴⁸³ Vahuşti, **a.g.e.**, s. 110.

beş Begliğe ayrıldığı kaydedilmektedir.¹⁴⁸⁴ Kırzioğlu'na göre, 1477 yılından itibaren Yukarı-Kür ve Çoruh boylarındaki Atabegler Yurdu şu beş Begliğe bölünmüştü: “1. Merkezi Ahıska olan ana kol Samshe, 2. Merkezi Çıldır Ağça Kale kasabası olan Cavahet, 3. Merkezi kesin bilinmeyen Şavşat-Maçahalet, 4. Merkezi Ardanuç olan Kalarçet, 5. Merkezi Oltu ve sonra Tortum-Ağça Kalesi olan Tao/Tav-Eli.”¹⁴⁸⁵ Öte yandan bölgenin genel olarak “Gürcistan”¹⁴⁸⁶ diye adlandırıldığı ve Dede Korkut Oğuznamelerinde de “Tokuz/Dokuz Tümen Gürcistan”¹⁴⁸⁷ şeklinde geçerek Akkoyunlulara haraç verdiği anlaşılmaktadır. Bu devirde Gürcistan'ın durumu mezkûr Oğuzname'ye şu şekilde yansımaktadır: “Tokuz Tümen Gürcistan'nın haracı geldi: bir at, bir kılıç, bir çomak getirdiler. Bayındır Han çok müteessir oldu. Dede Korkut'un tavsiyesiyle Bağlı oğlu İmran, Gürcistan haracını toplamak üzere gönderildi.”¹⁴⁸⁸

Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın 882/1478 yılındaki ölümünden sonra bölgede Osmanlılar da görülmektedir.¹⁴⁸⁹ Zira yukarıda zikri geçen Ortodoks Kıpçak Atabegler Ülkesinin beş sancak bölgesinden biri yani Artvin-Borçka kesimini elinde bulunduran Şavşat-Maçahalet Atabeg'i, 1479'da Osmanlılar ülkesine katılarak Trabzon Sancağına bağlanmıştır. Dolayısıyla kendi istekleriyle Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye'ye katılıp İslâm'la müşerref olan bölge halkına, Atabegler soyundan gelen Beylerin Yurtluk-Ocaklık¹⁴⁹⁰ yolu ile hükmettikleri anlaşılmaktadır.¹⁴⁹¹

Atabeg I. Manuçehr'in 1487'de vefatı üzerine yerine Ak-Buğa'nın oğlu III. Qorqora (1487-1500) geçti. Bu devirde Atabeg III. Qorqora'nın da,

¹⁴⁸⁴ Bala, **a.g.md.**, 1964, 841.

¹⁴⁸⁵ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 157; Özdemir, **a.g.e.**, 2002, s. 68.

¹⁴⁸⁶ Gürcü Krallığındaki diğer milletler için bkz: Brosset, **a.g.e.**, 1849, ss. 435-440; Necef, **a.g.e.**, s. 21.

¹⁴⁸⁷ Ayrıca “Dokuz Tümen Gürcistan” hakkında daha geniş bilgi için bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1952, ss. 114-116.

¹⁴⁸⁸ **Dede Korkut Hikâyeleri...**, s. 183; Bala, **a.g.md.**, 1964, 841; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1952, s. 114.

¹⁴⁸⁹ Danişmend, **a.g.e.**, III, 16.

¹⁴⁹⁰ Osmanlılar devrinde idarî ve malî teşkilâtta belirli bir tahsisat alanını ifade eden “Ocaklık uygulaması” hakkında daha geniş bilgi için bkz: Orhan Kılıç, “Ocaklık”, **DİA**, İstanbul 2007, XXXIII, 317-318. Ayrıca diğer idarî adlar ve yöneticiler için bkz: Baykara, **a.g.e.**, ss. 29-40.

¹⁴⁹¹ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 43-44; Özder, **a.g.e.**, ss. 63-65; Telliöğlü, **a.g.e.**, 2004, s. 126.

selefleri gibi Akkoyunlulara tâbi olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Vahuşti, III. Qorqora'dan bahsederken onun “*barışsever, cesur*” ve “*yiğit*” birisi olduğunu belirtmektedir.¹⁴⁹² Diğer taraftan Kırzioğlu'na göre Uzun Hasan'ın Atabegler Yurduna seferleri esnasında 1477'de I. Manuçehr'in kaçmasıyla yerine 60¹⁴⁹³ yaşlarındaki III. Qorqora geçmiştir.¹⁴⁹⁴ Dolayısıyla bölgede Atabegler hanedanı arasındaki birlik ve beraberlik düzeni bozulduğu, her sancağın başında Kıpçaklı Atabeglerden birisi hâkim olduğu için, başkent Ahıska'nın başındaki Atabegin emirlerini ve vergi isteklerini yerine getirmediklerinden, III. Qorqora'nın yıllık haracı tam olarak Akkoyunlu hazinesine ödeyemediği kaydedilmektedir. Ayrıca şunu da belirtelim ki; 1477'de Kartvel/Gürcü kronikleri,¹⁴⁹⁵ meşru Atabeg olarak I. Manuçehr'i gösterirken, Akkoyunlu belgeleri ise bu sırada “*Ahıska hâkimi*” olarak III. Qorqora'yı göstermektedir.¹⁴⁹⁶ Kanaatimizce de her ne kadar bölgede karışıklık hüküm sürdüğü görülse de, bu sırada meşru Atabeg'in I. Manuçehr olması kuvvetle muhtemeldir. Zira Atabegler Yurdu ile ilgili önemli bilgiler ihtiva eden Gürcü kaynakları, Gürcü yılına göre 163-175 (1475-1487) yılları arasında Atabeg I. Manuçehr'in hüküm sürdüğünü belirtmektedir.¹⁴⁹⁷

Atabeg III. Qorqora'nın ilk hanımı Dedis-İmedi'den¹⁴⁹⁸ Mîrzâ Çâpûk, Keyhusrev/Keyhosro ve Badûr/Bahadır adında üç oğlu vardı. Atabeg'in oğlu Bahadır 1474'de, hanımı Dedis-İmedi ise 1491'de ölmüştü. Dolayısıyla III. Qorqora'dan sonra atabeg olarak hâkimiyete Ahıska'da oturan oğlu I. Keyhusrev (1500-1502) geçmişse de, onun da iki yıl sonra 53 yaşında ölmesi

¹⁴⁹² Vahuşti, **a.g.e.**, s. 111.

¹⁴⁹³ Vahuşti ise III. Qorqora'nın Atabegler tahtına geçtiği zaman 59 yaşında olduğunu belirtmektedir. Bkz: Vahuşti, **a.g.e.**, s. 111.

¹⁴⁹⁴ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 156.

¹⁴⁹⁵ Vahuşti, **a.g.e.**, ss. 111-112; Marie Felicite Brosset, **Histoire de La Georgie II/I (Gürcistan Tarihi II/I)**, 1. Baskı, Academie Imperiale des Science, Petersburg 1856, ss. 209-211.

¹⁴⁹⁶ Ahmed Bey, **a.g.e.**, I, 313-314; Hinz, **a.g.e.**, ss. 120-121; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 156-157.

¹⁴⁹⁷ Vahuşti, **a.g.e.**, ss. 110-111; Brosset, **a.g.e.**, 1856, ss. 209-211.

¹⁴⁹⁸ Gürcüce “*Anasının Umudu*” anlamına gelen “*Dedis-İmedi*” ismi, Oruç bey'de “*Desmit*”, Müneccimbaşı'nda ise “*Dere-Smedi/ دره سمد*” şeklinde geçmektedir. Bkz: **Don Juan Of Persia...**, ss. 139-140, 149, 325-326, 343; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, III, 539; Edirnevî, **a.g.e.**, II, s. 136. Öte yandan Ahıska Mufassal defterinde “*Yakûb veled-i Bâbâ-Smedi*” şeklinde “*باباسمد/ Bâbâ-Smedi/Babasının Umudu*” şahıs adının geçmesi, “*Dedis-İmedi*” isminin “*Dedes-İmedi/Dedesinin Umudu*” şeklinde “*dede*” ile irtibatlı olabileceği de kuvvetle muhtemeldir. Bkz: **Defter-i Mufassal...**, s. 64; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 114

sonucunda yerine Mîrzâ Çâpûk (1502-1516) Ahıska hâkimi olarak Atabeglik idaresini eline almıştır. Öte yandan I. Keyhusrev'in iki yıllık hâkimiyeti döneminde komşularıyla iyi münasebetler içerisinde olduğu ve böylece idaresini sağlamlaştıran Atabeg'in, Osmanlı ordularının ülkesine girmesini engellemek için de itaatini arzettiği belirtilmektedir.¹⁴⁹⁹

1502'de Atabegler Yurdunun hâkimi olan Mîrzâ Çâpûk'un, Akkoyunluların yıkılışı ve Safevîlerin (1501-1736) Tebriz'de tahta geçmesi neticesinde çıkan karışıklıklardan istifade ederek diğer Atabeglik kolları olan Tav Eli, Kalarçet ve Çavahet Sancaklarına da hâkimiyetini tanıttığı görülmektedir. Öte yandan Mîrzâ Çâpûk'un, Ahıska bölgesini koruyup birleştirdiği ve Şehzade I. Selim'in Trabzon'da Sancak Beyliği (1489-1510) yaptığı sırada Kutayis/Batı Gürcista"¹⁵⁰⁰ seferlerinde önemli ölçüde yararlılığından dolayı "*Büyük*" lakabıyla anıldığı bilinmektedir.¹⁵⁰¹

Netice itibariyle XVI. yüzyılda Atabegler Yurdu iki hegemon güç olan Osmanlı-Safevî mücadelesine sahne olsa da, Kıpçaklı Atabegler Hükümeti Begleri'nin Gürcü-Bagratlılar'dan ziyade her zaman "*Türk Devletleri*"nin yanında yer aldığı görülmektedir. Nitekim soy itibariyle Kartvel/Gürcü olmayan Kıpçaklı Atabeglerin,¹⁵⁰² Bagratlı sülalesinden gelen Kartli/Gürcitan Kralları ve Beyleri ile sürekli anlaşmazlık yaşadığı görülmekle birlikte, hatta mezhepdaş olmalarına rağmen her zaman Akkoyunlular ve Osmanlılar gibi Müslüman Türk ordularına kılavuzluk yaparak hasımlarını ezdirdikleri bilinmektedir. Ayrıca Öztuna da, Atabeglerin "*aslen Türk/Kıpçak olduğunu*"

¹⁴⁹⁹ Vahuşti, **a.g.e.**, s. 112; Gümüş, **a.g.t.**, s. 120.

¹⁵⁰⁰ Meselâ; merkezi Kutayis olan "*Açıkbaş/İmeret Prensiği*", bu seferler neticesinde 1508'de Bagrat hânedanından alınarak Osmanlıya tâbi kılınmıştır. Zira bu sebeptendir ki, Peçevî'de geçen bir kayıta Kutayis/İmeret ülkesi için; "...şimdi, *el-ân (1051/1641) anlara harac teklif olunmaz*" denilmektedir. Bkz: Peçuylu İbrâhim, **a.g.e.**, II, 45; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss 93-93; Öztuna, **a.g.e.**, 1983, XIII, 351. Öte yandan bölgeye tam hâkim olmadığından olsa gerek ki, Peçevî'de "*Kutayis*" ismi "*Kûtâş*" şeklinde geçmektedir. Nitekim eserin bir başka yerinde de "*sipahi*" anlamındaki Gürcüce "*ازنوور/Aznavur*" kelimesinin "*ارنبود/Ar nabûd/Arnavut*" şeklinde kaydedildiği görülmektedir. Geniş bilgi için bkz: Peçuylu İbrâhim, **a.g.e.**, I, 280; II, 45.

¹⁵⁰¹ Vahuşti, **a.g.e.**, s. 112; Danişmend, **a.g.e.**, II, 10; III, 16; Özder, **a.g.e.**, ss. 52-53; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 160-162; Zeyrek, **a.g.e.**, 2001, s. 15.

¹⁵⁰² Gelibolu'lu Mustafa Âlî'in "*Künhü'l-Ahbâr*"ında: "*Bunlar Tamar Didü Pâl yani Kraliçe Tamara evlâdından değildir*" şeklinde geçtiğini ilgili yerde belirtmiştik. Bkz: Çerçi, **a.g.e.**, s. 290.

belirterek, bu Beylerin (arada Bagratlı hâkimiyetine girmiş olsalar da) genel itibariyle “*Türk Devletlerine tâbi olarak hayatlarını devam ettirdiklerini*” vurgulamaktadır.¹⁵⁰³

2.8. Atabegler Hükümeti’nin Devlet-i Aliyye’yle İlişkileri

Atabegler Yurdu’yla Devlet-i Aliyye’nin alakasının Fatih Sultan Mehmed (ö. 886/1481) devrinin sonlarına doğru başladığını ve Uzun Hasan’ın ölümünden sonra bölgede Osmanlıların da görüldüğünü ilgili yerde belirtmiştik. Nitekim bir taraftan Osmanlıların 1461’de Trabzon’u zapt etmesi, diğer taraftan da Akkoyunlulardan sonra İran’da yönetimin Safevîlere geçmesiyle, Atabegler Yurdunun yanı sıra Kafkasların tamamı “*Osmanlı-Safevî rekabetine*” sahne olacak, hatta XVI. yüzyılın sonuna kadar iki Türk Devleti birbirleriyle mücadele etmek zorunda kalacaktır. Dolayısıyla Atabegler Yurdu da bu mücadelelerden önemli ölçüde etkilenecektir.¹⁵⁰⁴ Bu münasebetle Ocak 1500’de Atabeg III. Qorqora’nın ölümü üzerine yerine geçen oğlu I. Keyhusrev’in de, başta Osmanlılar olmak üzere komşu devletler ile iyi ilişkiler kurarak “*Samshe/Ahuska Bölgesi*”ndeki hâkimiyetini güçlendirmekle birlikte Osmanlı’ya bağlılığını bildirdiğini yukarıda ifade etmiştik.¹⁵⁰⁵

Atabeg I. Keyhusrev’in 1502’de ölmesinden sonra tahta, Ardanuç’ta oturan oğlu Mîrzâ Çâpûk (1502-1516) çıkmasıyla birlikte, bu devirde Osmanlı ile ilişkilerin daha da ileri gittiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁰⁶ Nihayetinde sonraki tarihlerde bu ilişkilerin önemli ölçüde geliştiği ve Atabeg Mîrzâ Çâpûk döneminde Osmanlıların Atabegler Yurduna tamamen nüfus ettiği görülmektedir. Nitekim Mîrzâ Çâpûk döneminde bölgenin “*irsen*” Osmanlılara tâbi olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla Şehzâde Yavuz’un, Erzincan ve Bayburt bölgelerini 1501’de daha yeni kurulan Safevîlere kaptırmamak için zaptettiği ve Atabegler Yurdunun hâkimi Mîrzâ Çâpûk’u da kendisine tâbi

¹⁵⁰³ Öztuna, **a.g.e.**, 1983, XIII, 351. Ayrıca konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 83-99; Gümüş, **a.g.t.**, ss. 51-57; 121-123.

¹⁵⁰⁴ İsmail Safa Üstün, “*İran*”, **DİA**, İstanbul 2000, XXII, 400; Mustafa Eravcı, “*Osmanlı-Safevî Münasebetleri İle İlgili Türkçe Kaynaklar*”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 28, Konya 2010, s. 250; Dadayev, **a.g.t.**, ss.17-18.

¹⁵⁰⁵ Gümüş, **a.g.t.**, ss. 120; Özdemir, **a.g.e.**, 2002, s. 86.

¹⁵⁰⁶ Danişmend, **a.g.e.**, II, 10; Gümüş, **a.g.t.**, ss. 120-121.

kıldığı anlaşılmaktadır.¹⁵⁰⁷ Zira Akkoyunluların yıkılmasıyla Atabegler Yurdunun önce Azerbaycan emîri Elvent'in eline geçtiği, 1502'de Elvent Beg'in Şah İsmail'e yenilişi üzerine de daha yeni kurulan Safevîlerin hâkimiyetine geçtiği bilinen bir husustur.¹⁵⁰⁸ Bununla birlikte sonradan bu "Atabeglik" itaatten çıkmış olmalı ki,¹⁵⁰⁹ Kanunî (ö. 974/1566) devrinde 943/1536'da Çoruh boyu havzasının yeniden Osmanlı'ya ilhâkını görmekteyiz.¹⁵¹⁰ Netice itibarıyla bu bağlamda konumuzun kapsamını da dikkate alarak Atabegler tarihini "Osmanlı-Atabegler İlişkileri" çerçevesinde devam ettirmenin daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

İlgili yerlerde de ifade edildiği üzere Ahıska Coğrafyasının XII-XIV. yüzyıllar arasında başta "Moğollar" olmak üzere "Hârizmşahlar" ve "Timurlular"ın hâkimiyetine girdiği görülmektedir. Diğer taraftan Emir Timur'un ölümü üzerine Atabegler Yurdunda Moğol nüfuzuna son verilse de, Atabeglerin bu sefer sırasıyla "Karakoyunlular" ve "Akkoyunlular"ın idaresi altına girdiği,¹⁵¹¹ XVI. yüzyılın başlarında "Akkoyunlu Devleti"nin yıkılmasıyla da "Safevîler"ın tabiiyetinde olduğu bilinmektedir. Öte yandan bölgede Osmanlı nüfuzunun ise Atabeg Mîrzâ Çâpûk dönemine tekabül ettiği görülmektedir. Zira Atabeg I. Keyhusrev döneminde başlayan Osmanlılarla yakınlaşma politikasının oğlu Mîrzâ Çâpûk döneminde gelişerek devam ettiği, bundan mütevellid mezkûr Atabegin Şehzade Selim'e kılavuzluk yaptığı, ayrıca "Çaldıran Seferi (1514)" esnasında Osmanlı ordularına gıda yardımı yapmayı ve askerî destek sağlamayı vaat ettiği kaydedilmektedir. Nitekim Çaldıran zaferinin, Atabegler Yurdunda Osmanlı nüfuzunun yerleşmesine büyük katkılar sağladığı anlaşılmaktadır. Ayrıca Çaldıran zaferi sonrası Atabegler Yurdunun nüfuz mücadelesi her zaman Devlet-i Aliyye'nin lehine geliştiği, hatta bu dönemde Kafkasya'da özellikle Şirvan ile kurulan ilişkilerde stratejik mevki olması hasebiyle "Samshe/Ahıska Atabegliği"nin önemli roller

¹⁵⁰⁷ Allen, **a.g.e.**, ss. 138, 145; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 101, 384.

¹⁵⁰⁸ Özdemir, **a.g.e.**, 2002, s. 75.

¹⁵⁰⁹ Öztuna'ya göre, Atabeglerin Osmanlı tâbiyeti sekiz sene (1508-1516) sürmüş ve 1516'da Mîrzâ Çâpûk'un ölümünden sonra yeniden Safevîlere tâbi olmuşlardır. Bkz: Öztuna, **a.g.e.**, 1983, XIII, 351.

¹⁵¹⁰ Danişmend, **a.g.e.**, II, 190; III, 16.

¹⁵¹¹ Bölgedeki Akkoyunlu ve Karakoyunlu hâkimiyeti hakkında daha geniş bilgi için bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, ss. 489-501; Özdemir, **a.g.e.**, 2002, ss. 74-75.

üstlendiği görülmektedir. Zira bu sefer sonucunda Osmanlılar, “*Tebriz*” ve “*Güney Azerbaycan*”ı almışlar ayrıca Safevilere karşı Kafkasya’daki üstünlüklerini kabul ettirmişlerdir.¹⁵¹²

Atabeg Mîrzâ Çâpûk’un 1516’daki ölümünden sonra, kardeşi IV. Qorqora (1516-1545) Ahıska Atabegi olsa da, bu devirde Atabegler Yurdunda iç karışıklıkların var olduğu görülmektedir.¹⁵¹³ Zira tahtı kendi hakkı olarak gören Mîrzâ Çâpûk’un amcası (veya oğlu) Manuçehr, IV. Qorqora’ya karşı ayaklanmış ve nihayetinde bu mücadele iç savaşa dönüşmüştür. Bu mücadele’de Devlet-i Aliyye’nin Manuçehr’i, Safevîlerin ise IV. Qorqora’yı desteklediği bilinmektedir. Nitekim Kırzioğlu’nun da ifade ettiği üzere, Osmanlılara tâbi olan Manuçehr’e karşı IV. Qorqora Safevîlerden yardım almış Ahılkelek ile Tümük bölgelerini 922/1516’da işgal etmiş ve Atabegler Yurduna sahiplenerek Safevîlere bağlı kalmıştır.¹⁵¹⁴ Ayrıca IV. Qorqora Şah İsmail’in baskısıyla, Yavuz Sultan Selim Mısır seferi sırasında Kahire’de bulunurken, Osmanlılara karşı İspir ve Bayburt bölgelerine akın etmiştir. Neticede bu dönemde Osmanlıların desteğini alan Manuçehr’in, IV. Qorqora karşısında başarı elde ederek Samshe/Ahıska Hâkimi olduğu, bunun sonucunda IV. Qorqora’nın ise Safevîlere sığındığı görülmektedir.¹⁵¹⁵

Devlet-i Aliyye’nin Samshe/Ahıska ile yeterince ilgilenemediği ve bunun sonucunda destekledikleri Atabeg Manuçehr’in, siyasi rakibi IV. Qorqora karşısında pek fazla tutunamadığı görülmektedir. Zira ilk başta aznavurların da desteğiyle, IV. Qorqora’yı yenerek kendisini Atabeg ilan eden Manuçehr, bu başarısını sonraki mücadelelerde sürdüremediği için bir kenara çekilmek zorunda kalmıştır. Dolayısıyla bu dönemde her ne kadar IV. Qorqora Ahıska

¹⁵¹² Danişmend, **a.g.e.**, II, 10; Gökçe, **a.g.e.**, s. 24; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 101; Berdzenişvili-Canaşia, **a.g.e.**, ss. 225-226. Buniyatov, **a.g.md.**, 1991, 319; Gümüş, **a.g.t.**, s. 129.

¹⁵¹³ **Chronique Géorgienne (Gürcü Kronolojisi)**, 1. Baskı, çev., Marie Félicité Brosset, De l’Imprimerie Royale, Paris 1830, s. 6.

¹⁵¹⁴ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 160.

¹⁵¹⁵ Ahmed Bey, **a.g.e.**, I, 491-492; Kayabalı-Arslanoğlu, **a.g.m.**, 1973, s. 56; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 120, 160; Aydın, **a.g.e.**, 1998, s. 42; Gümüş, **a.g.t.**, ss. 124-128.

Atabegi olarak görülse de, pek çok şehir idaresinin başka mahallî beglerin elinde olduğu belirtilmektedir.¹⁵¹⁶

Devlet-i Aliyye, destek verdiği Atabeg Manuçar'ın başarısız olmasının yanı sıra, Atabegler Yurdundaki nüfuz mücadelesine son vermemiş, aksine devam ettirerek, hatta bir süre sonra IV. Qorqora'ya da Osmanlı hâkimiyetini kabul ettirmiştir. Zira Gümüş'e göre de, bu gelişmelerin dışında Osmanlı-Safevî mücadelesi de, Samshe/Ahıska Atabegliğini doğrudan etkilemiş ve gelişen olaylar, Devlet-i Aliyye'nin başta Atabegler Yurdu olmak üzere Gürcistan bölgesindeki gücünün daha da artmasıyla sonuçlanmıştır.¹⁵¹⁷ Bu mânada Kıpçaklı Atabeg IV. Qorqora, İmeret Meliki II. Bagrat ve Kahet Hâkimi Levan Han'ın, 1524'te metbûları Kanunî'ye, ülkelerindeki halkın Kudüs'ü ziyaretle hacı olmalarına müsaade edilmesi konusunda müracaat ederek izin aldıkları bilinmektedir.¹⁵¹⁸

Atabeg IV. Qorqora'nın 15 Ağustos 1535 yılında Gürcü Kralı'yla giriştiği Murcahet Savaşında İmeret Kralı II. Bagrat'a (1510-1548) esir düşmesinden sonra Ahıska bölgesi, büyük ölçüde İmeret Meliki'nin denetimine girmiştir. Zira Anonim Gürcü kroniğinde: “*Gürcü yılına göre 223, Miladi 1535'de Krallar Kralı Bagrat ile Atabeg IV. Qorqora arasında Ahıska/Ahılkelek'te kanlı bir savaş olduğu, nihayetinde bu savaşı Kral'ın kazandığı, IV. Qorqora ve ordusunu tutsak ederek Atabegler Yurdu'nu itaat altına aldığı*” belirtilmektedir.¹⁵¹⁹ Fakat IV. Qorqora'nın varisi olan II. Keyhusrev ve ona destek veren Kıpçaklı Otar Şalikaşvili (Çalikoğlu)¹⁵²⁰ ile diğer begler, bölgenin yeniden bağımsızlığı için Osmanlı desteğini sağlamayı başarmışlardır. Bu münasebetle 4 Temmuz 1536'da Gürcistan bölgesine bir

¹⁵¹⁶ Gümüş, **a.g.t.**, ss. 128-129.

¹⁵¹⁷ Gümüş, **a.g.t.**, s. 131; Hacı, **a.g.e.**, 1992, s. 8.

¹⁵¹⁸ Allen, **a.g.e.**, s. 139; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 99.

¹⁵¹⁹ **Chronique Géorgienne...**, s. 8. Ayrıca bu savaş hakkında daha geniş bilgi için bkz: Allen, **a.g.e.**, s. 145; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 162-171, 384; Berdzenişvili-Canaşia, **a.g.e.**, s. 227; Gümüş, **a.g.t.**, ss. 60-62.

¹⁵²⁰ Kırzioğlu, Otar Şalikaşvili'nin “*Kıpçaklı Ortodoks Begler*”inden olduğunu belirtmektedir. Zira bu ismin Türkçe'deki “*Otar/Otarmak*” ile irtibatlı olabileceği kuvvetle muhtemeldir. Diğer taraftan “*Otar*”ın, Oğuzca olduğu ve “*oder, od gibi yakan, ot ve çiçeklerden derman yapan*” anlamlarına geldiği belirtilmektedir. Ayrıca “*Otar*” isminin Tuna Kıpçaklarında da görüldüğü bilinmektedir. Daha geniş bilgi için bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 96, 99; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 162, 175, 248, 518, 530.

sefer düzenleyen Osmanlıların, yapılan büyük bir savaşta birçok yeri zaptettiği ve sonrasında ise buralara sancakbeyi tayin edildiği bilinmektedir. Danişmend bu yerlerin “*Oltu, Narman, Kiskim ve Artvin havzası*”¹⁵²¹ olduğunu belirtmekle birlikte, böylece Osmanlıların ilk defa Gürcistan bölgesinde sancak kurmuş olduğu kaydedilmektedir. Öte yandan bu devirde Atabegler Yurdu'nun ikiye ayrıldığı böylece “*Mosuk/Mesk*” diye bilinen Kür boylarının Safevilere, “*Tao/Dav-Eli*”¹⁵²² diye bilinen Çoruh boylarının ise Osmanlılara tâbi olduğu görülmektedir.¹⁵²³

Devlet-i Aliyye'nin Atabeg II. Keyhusrev'e verdiği desteğin, sonraki tarihlerde de devam ettiği görülmektedir. Zira uzun zamandan beri İmeret Kralına karşı büyük bir mücadele içerisinde olan Atabeg, Osmanlıların desteğine rağmen 1541'de vukû bulan savaşta Bagrat'a yenilmiş olsa da,¹⁵²⁴ 1545'te Sohoista yakınlarında cereyan eden Sohoista Savaşında¹⁵²⁵ II. Keyhusrev ve müttefiki Osmanlılar, Kartli Kralı tarafından desteklenen İmeret birliklerine galip gelmişlerdir. Zira Anonim Gürcü kroniğinde, 1541 yenilgisi üzerine yine İstanbul'a giden Atabeg II. Keyhusrev ve Otar'ı, Kanunî Sultan Süleyman'ın, Erzurum ve Diyarbakır Paşaları'nın ordusu ile birlikte

¹⁵²¹ Danişmend, **a.g.e.**, II, 190.

¹⁵²² Günümüzde “*Dav-Eli Bölgesi*”, Erzurum iline bağlı “*Oltu, Tortum, İspir, Olur*” ilçeleri ile “*Artvin, Yusufeli, Şavşat*” gibi geniş bir sahayı içine almaktadır. Bölgede Türk hâkimiyetinin “*Saka/İskitler*” ile başladığı bilinen bir husustur. Zira bütün Çoruh havzasına Gürcü kaynaklarınca “*Tao*”, Ermeni kaynaklarınca da “*Tayk*” diye tesmiye edilmesi, milattan önceki tarihlerde bölgede İskit boyu “*Taok*” kolunun varlığıyla izah edilmektedir. Osmanlı ve Safevî kaynaklarında bölge isminin “*Dav-Eli*” şeklinde geçmesinin de, yine “*Tao-Eli/Yurdu*” kullanımından geldiği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda 1647'de bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi, Tortum sancağı kuzeyindeki Nahiye'ye “*Dav-Eli*” denildiğini belirtmektedir. Bkz: Çelebi, **a.g.e.**, 1314/1896, II, 360; Brosset, **a.g.e.**, 1856, s. 217; Brosset, **a.g.e.**, 2003, s. 16; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 171, 198-199, 201; Toksoy, **a.g.m.**, s. 121. Ayrıca “*Taoklar*” hakkında daha geniş bilgi için bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, ss. 89-91.

¹⁵²³ **Chronique Géorgienne...**, s. 9; Allen, **a.g.e.**, ss. 124, 135, 153; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, s. 521; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, s. 162; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 161-163, 171; Gümüş, **a.g.t.**, ss. 131-132.

¹⁵²⁴ Gürcü kroniğinde geçen kayıta bu savaşla ilgili özetle şu bilgiler yer almaktadır; “*1541 yılında Atabeg II. Keyhusrev ve koruyucu nâibi Otar Şalikaşivili 'Atabegler Yurdu'nu Bagrat'tan kurtarmak için İstanbul'a giderek yardım istedi. Osmanlılar bu işe Mustafa Paşa komutasında toplarla mücehhez bir ordu gönderdi. Bagrat ile yapılan savaşta Atabegler ve müttefiki Osmanlılar yenildi.*” Bkz: Brosset, **a.g.e.**, 1856, s. 215.

¹⁵²⁵ Sohoista, Erzurum/Pasinler civarında bir yerdir. Anonim Gürcü kroniğinde: “*22.000 kişilik bir orduyla geldiler ve büyük zulümler işlediler. Sonra Kral Bagrat, bunları bozguna uğratarak birçoğunu öldürdü*” denilmektedir. Ayrıca bu savaş hakkında daha geniş bilgi için bkz: **Chronique Géorgienne...**, s. 8; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 174; Berdzenişvili-Canaşia, **a.g.e.**, s. 228; Gümüş, **a.g.t.**, ss. 62-64.

gönderdiği, bunun üzerine İmeret ve Kartli Krallarının ordularıyla gelip, Sohoista yakınında Osmanlılarla savaşa tutuştukları kaydedilmektedir. Ayrıca mezkûr savaşta Meshlerin (yerli halkın) ihanet ederek savaşa iştirak etmemesi sonucunda, Gürcü/Kartvel askerlerinin yenildikleri, kralların ise ülkelerine döndüğü belirtilmektedir.¹⁵²⁶ Nihayetinde Atabegler Yurduna giren Osmanlıların, Kıpçaklı Otar'ın teşvikleriyle başta kaleler olmak üzere birçok müstahkem yerleri ele geçirdikleri bilinmektedir. Bu savaş sonrası Atabegler Yurdunda İmeret kralının nüfuzu kırılmış ve böylece Tortum, İspir, Pasin Osmanlıların eline geçmiştir.¹⁵²⁷

Bu mücadeleler sonrasında bölgede istikrarı sağlayan II. Keyhusrev (1545-1573), Atabegler Hükümetinin tahtına oturdu. Nitekim babası IV. Qorqora'nın Murcahet Savaşı sonrası İmeret Kralına esir düşerek hapiste bulunduğu Kutais'te ölmesi üzerine, oğlu II. Keyhusrev'in "*Atabeg*" olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵²⁸ Dolayısıyla yukarıda da görüldüğü gibi Kıpçaklı Atabeg II. Keyhusrev, babasının esaret yıllarından beri girdiği mücadelelerde fiilen bu makamı işgal etmiş olsa da, babasının ölümünden sonra ise hukuken de bu makamın sahibi olmuştur.¹⁵²⁹

Atabeg II. Keyhusrev Atabeglik makamına Osmanlıların desteğiyle gelmesine rağmen bir süre sonra Safevîlerden yana bir politika izlemeye başlamıştır. Zira Safevî müverrihlerinden İskender Bey Münşî (ö. 1043/1633 [?]), *Târîh-i Âlemi Ârâ-yı Abbâsî* isimli eserinde "*Atabeg (V.) Qorqora oğlu (II.) Keyhusrev'in sâdik bir şekilde Şâh'a itaat ettiğini*" belirtmektedir.¹⁵³⁰ Bu bağlamda Kartli Kralının Atabegler Yurdunu yeniden işgal teşebbüsüne karşı Osmanlılardan yeterince destek göremeyen II. Keyhusrev'in, destek için Şah Tahmasb'a¹⁵³¹ başvurduğu anlaşılmaktadır.¹⁵³² Bunun üzerine Şah'ın, 1546'da

¹⁵²⁶ *Chronique Géorgienne...*, s. 8; Brosset, **a.g.e.**, 1856, s. 215.

¹⁵²⁷ *Chronique Géorgienne...*, s. 8; Allen, **a.g.e.**, s. 139; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 173-175; Gümüş, **a.g.t.**, ss. 132-133; Bekadze, **a.g.t.**, s. 34.

¹⁵²⁸ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, s. 521.

¹⁵²⁹ Gümüş, **a.g.t.**, ss. 133-134, 145; Özdemir, **a.g.e.**, 2002, ss. 87-102, 177-121.

¹⁵³⁰ Münşî, **a.g.e.**, I, 191-192, 195-197.

¹⁵³¹ Tahmasb ismi, Gürcüce kaynaklarda "*Tamaz*" olarak geçmektedir. Bugün bu isim Gürcüler tarafından sonuna "*i*" eki eklenerek "*Tamazi*" şeklinde kullanılmaktadır. Bkz: Vahuşti, **a.g.e.**, ss. 114-115.

düzenlediği seferle Kartli Kralı, Ahıska bölgesine gelen Safevî ordusunun karşısına çıkamadığı gibi Atabeg II. Keyhusrev'in de Şah'a itaatini arzettiği görülmektedir. Nitekim Atabegler Yurdu ile Safevîler arasında kurulan bu yakınlaşmadan sonra Şah Tahmasb'ın, 1548'de Kıpçaklı Otar Şalikaşvili'nin “*Perihan*” isimindeki kızı ile evlendiği kaydedilmektedir.¹⁵³³ Öte yandan Şah Tahmasb'ın Atabeg'e damad olmak istediği, bundan mütevellid Atabeg'in kızıyla evlendiği belirtilmişse de, yaygın olan görüşe göre onun kızı olmadığı için Atabegler Yurdunun ikinci önemli adamı olan Otar Şalikaşvili'nin kızı ile evlendirilmiştir.¹⁵³⁴

2.8.1. Amasya Antlaşması (1555) ve Ahıska Bölgesi'nin Taksimi

Kanunî Sultan Süleyman'ın İran'a düzenlediği seferler neticesinde Atabegler Yurdunun Safevîler ve Osmanlılar arasında zaman zaman el değiştirdiği bilinmektedir. Bu mânada Kanunî'nin 1548'de düzenlediği İkinci İran Seferi'nin, Osmanlılar lehine Van Eyaleti Fethinden sonra en önemli kazancı, 1549'da Atabegler Yurdundan zapt edilip “*Erzurum*”a bağlanan “*Tortum, Akçakale, Kemhis, Livane Deresi*” gibi “*dört sancaklık*” yer olmuştur.¹⁵³⁵ Zira bu harekât Gürcü kroniğinde de yılı yanlış gösterilerek, “*235/1547 yılında Rum/Osmanlı Tatarları Tao ülkesini zaptettiler*” şeklinde geçmektedir.¹⁵³⁶ Diğer taraftan bu seferler esnasında çok sayıda esir ve ganimetler alınmasının yanı sıra, kaleleriyle meşhur Atabegler Yurdunun birçok müstahkem kalesinin de Osmanlılara geçtiği görülmektedir.¹⁵³⁷ Nitekim alınan bu kaleler arasında başta Çoruh boylarındaki “*Barakan, Kümük, Penek, Pertek, Samağar*” ve “*Akha*” kaleleri olmak üzere “*Tortum, Nihah, Emirahur,*

¹⁵³² Münşî, **a.g.e.**, I, 195-197; Allen, **a.g.e.**, ss. 145-146, 153-155; Kütükoğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 41-42.

¹⁵³³ Şah Tahmasb'ın oğlu II. Şah İsmail (1576-1578) bu hanımdan olup dolayısıyla anne tarafından Kıpçak boyuna mensuptur. Bkz: **Osmanlı Ansiklopedisi: Tarih, Medeniyet, Kültür**, 1. Baskı, yay. yön., Bekir Şahin, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, III, 131.

¹⁵³⁴ Allen, **a.g.e.**, s. 152; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, s. 521; Berdzenişvili-Canaşia, **a.g.e.**, s. 219; Gümüş, **a.g.t.**, ss. 134; Özel, **a.g.m.**, Erişim Tarihi (04.02.2018).

¹⁵³⁵ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, ss. 522; Danişmend, **a.g.e.**, II, 190, 262; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 198-200, 385; Karamanlı, **a.g.md.**, 314.

¹⁵³⁶ **Chronique Géorgienne...**, s. 9.

¹⁵³⁷ Bu harekât sırasında 1549'da Osmanlılarca Atabeglerden zaptedilen kale ve kaleciklerin sayısının 45 olduğu belirtilmektedir. Bu kaleler ve isimleri hakkında daha geniş bilgi için bkz: Peçuylu İbrâhim, **a.g.e.**, I, 280-281; Çelebi, **a.g.e.**, 1145/1732, s. 403; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 195-196, 202-203; Özdemir, **a.g.e.**, 2002, ss. 97-98.

Akçakale, Eşkesor” ve *“Kemhis”* kalelerinin de Osmanlılarca zaptedildiği zikredilmektedir.¹⁵³⁸

Atabegler Yurduna Osmanlı akınlarının daha sonraki tarihlerde de devam ettiği görülmektedir. Nitekim Kara Mustafa Paşa’dan sonra Erzurum Beylerbeyi (1550-1553) olan Çerkez İskender Paşa’nın, 1551 yılının Mayıs ayında Samshe/Ahıska Bölgesine girerek Atabeglerin Çoruh havzasındaki son bölgesi Şavşad ve Ardanuç Kalesi ile Kür başlarındaki Göle ve Ardahan Bölgelerini de zaptettiği bilinmektedir.¹⁵³⁹ Hatta bu harekât sonucunda Paşa’nın Atabeg II. Keyhusrev’i Osmanlı’ya itaat ettirdiği belirtilse de, daha sonra Atabeg’in yeniden Şah Tahmasb’a bağlı kaldığı görülmektedir.¹⁵⁴⁰ Nitekim *Târîh-i Âlemi Ârâ-yı Abbâsî*’de; *“Atabeg II. Keyhusrev’in, Osmanlılara kaptırdığı bu yerlere karşılık, o yıl Şah Tahmasb’ın yardımıyla, eski atalarının yurdundan; Tümüük (Lumk) Ülkesi, Akşehir/Ahılkelek, Aspinza, Ahıska ve Azgur’u mütegalibelerden kurtarıp sahiplendiği”* kaydedilmektedir.¹⁵⁴¹ Ayrıca Anonim Gürcü kroniği 241/1553 yılı olaylarını anlatırken konuyla ilgili şu önemli bilgilere yer vermektedir: *“Atabeg II. Keyhusrev geldi. (Ahıska civarındaki) Warmia/Varmiya,¹⁵⁴² Tümüük, Van Hisarı, Azgur, Aspinza ve Samshe/Ahıska’nın bütün sağlam kalelerini zaptetti. Şah Tahmasb, Emir Keyhusrev’e Varmiya Meryem ile bütün bu müstahkem kaleleri verdikten sonra, Somhet’e gidip orayı tahrip etti. Bu olay, Meryem Yortusu ayı (Ağustos) içinde oldu.”*¹⁵⁴³ Böylece İskender Paşa’nın Atabeglerden aldığı Ardanuç, Şavşat, Göle ve Ardahan’ın ilk başta *“Erzurum Sancağı”*na bağlandığı görülse de, daha sonraki tarihlerde (muhtemelen

¹⁵³⁸ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, ss. 522; Bala, **a.g.md.**, 1964, 841; M. Cavid Baysun, *“Ahmed Paşa”*, **İA**, İstanbul 1965, I,193; Danişmend, **a.g.e.**, II, 260-262; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 195-196; Aydın, **a.g.e.**, 1998, s. 69; Karamanlı, **a.g.md.**, 314.

¹⁵³⁹ Konukçu, **a.g.e.**, s. 60.

¹⁵⁴⁰ Allen, **a.g.e.**, s. 148; Aydın, **a.g.e.**, 1998, ss. 70-73; Gümüş, **a.g.t.**, s. 139.

¹⁵⁴¹ Münşi, **a.g.e.**, I, 195-197; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 385; Konukçu, **a.g.e.**, s. 60.

¹⁵⁴² Kronikte *“Warmia/Varmiya”* şeklinde geçen bu bölge’in mağaralarıyla meşhur *“Vardziya bölgesi”* olması kuvvetle muhtemeldir. Zira başka Gürcü kroniğinde ise bu olayın 240/1552’de olduğu gösterilerek Azerbaycan/Şeki’den gelen Şah’ın *“Vardzia, Tmogvi, Van Mağaraları, Aspinza ve Varanta ile Ahıska’nın bütün kalelerini”* aldığı anlatılmaktadır. Bkz: **Chronique Géorgienne...**, s. 9; Brosset, **a.g.e.**, 1856, s. 217; Özder, **a.g.e.**, s. 56.

¹⁵⁴³ **Chronique Géorgienne...**, s. 9; Ayrıca daha geniş bilgi için bkz. Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 207-210.

1554'de) burada “*Ardahan Sancağı*”nın kurulduğu belirtilmektedir.¹⁵⁴⁴ Daha önce 1549'daki Gürcistan seferinden sonra kurulmuş olan “*Pertekrek Sancağı*” ise 16 Ağustos 1552'de Kıpçaklı Beglerden Beka'ya verilmiştir. Diğer taraftan 1557'de Beka Beg'in Müslüman olup Sefer adını¹⁵⁴⁵ almasıyla bu bölgenin kendisine “*ocaklık*” olarak tevcih edildiği görülmektedir. Ayrıca daha sonraki tarihlerde “*Livane Deresi*”nin de yine bu aile'den Müslüman olarak Mehmed adını alan kardeşine verildiği kaydedilmektedir.¹⁵⁴⁶

Osmalı Devleti ile Safevîler arasında yaklaşık elli yıldan beri devam eden savaşların, iki taraf arasında 11 Receb 962/1 Haziran 1555'de imzalanan Amasya Antlaşmasıyla¹⁵⁴⁷ bir süreliğine de olsa sona erdiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁴⁸ Bu antlaşma'yla “*Gürcistan Bölgesi*”nin yanı sıra Atabegler Yurdunun da iki devlet arasında taksim edildiği görülmektedir. Dolayısıyla bu taksimata göre; “*Doğu Gürcistan*” diye bilinen “*Kartli, Kaheti*” ve “*Samshe/Ahıska Bölgesi'nin Doğu kesimi*” Safevîlere bırakılırken, “*İmeret, Samegrelo, Guria*” ve “*Ahıska'nın Batı kesimi*” yani “*Batı Gürcistan*” ise Osmanlılara bırakılmış ve böylece Atabegler Yurdu büyük ölçüde Osmanlı hâkimiyetine girmiştir.¹⁵⁴⁹ Ayrıca Osmanlılar “*Amasya Antlaşması*” esnasında, II. Keyhusrev'in başkent edindiği, Şavşat'a komşu ve Atabegler Yurdunun Ahıska bölgesindeki batı merkezi olarak bilinen “*Adigön/Kobliyan/Altunkala*”yı da istemişler de,¹⁵⁵⁰ Altunkala'yı teslim etmeyen Şah'ın, II. Keyhusrev'in koruyucu-nâibi Kıpçaklı Otar Şalikaşvili'nin oğlu Varaza'yı gönderterek Osmanlı kalelerine tecavüzler

¹⁵⁴⁴ Bu sancak hakkındaki ilk bilgilere Aydın'ın eserinde rastlamaktayız. Bkz: Aydın, **a.g.e.**, 1998, ss. 271-279; Konukçu, **a.g.e.**, ss. 60-62.

¹⁵⁴⁵ Buradaki Beka/Sefer Beg, yine Kıpçaklı Atabeglerden II. Keyhüsrev'in en küçük oğlu olan Ahıska/Çıldır Beylerbeyi III. Beka (1625-1652), nam-ı diğer “*Sefer Paşa*” ile karıştırılmamalıdır. Zira bazı kaynaklarda hatâen III. Manuçehr ile de karıştırılır III. Beka Beg, Atabeg II. Keyhusrev'in (1545-1573) en küçük oğludur. Ayrıca III. Beka/Sefer Paşa hakkında daha geniş bilgi için bkz: Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, 1. Baskı, haz., Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, V, 1485; Özder, **a.g.e.**, s. 83; Kayabalı-Arslanoğlu, **a.g.m.**, 1973, s. 34; Özdemir, **a.g.e.**, 2002, ss. 109-110.

¹⁵⁴⁶ Özder, **a.g.e.**, ss. 54-56; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 385; Aydın, **a.g.e.**, 1998, s. 72; Gümüş, **a.g.t.**, s. 140.

¹⁵⁴⁷ İlhan Şahin-Feridun Emecen, “*Amasya Antlaşması*”, **DİA**, İstanbul 1991, III, 4-5.

¹⁵⁴⁸ Danişmend, **a.g.e.**, II, 293-296; Uzunçarşılı, **a.g.e.**, II, 359-361; Kayabalı-Arslanoğlu, **a.g.m.**, 1973, s. 57.

¹⁵⁴⁹ Münşî, **a.g.e.**, I, 197-198; Kütükoğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 41; Şahin-Emecen, **a.g.md.**, 4; Gümüş, **a.g.t.**, s. 66; Özdemir, **a.g.e.**, 2002, ss. 119-120; Umarov Gozalışvili, **a.g.e.**, s. 31; Hüsamettin M. Karamanlı, “*Gürcistan'da Osmanlı Dönemi*”, <http://www.gdd.org.tr/yazidetay.asp?id=61>, Erişim Tarihi (04.02.2017).

¹⁵⁵⁰ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 246.

yaptırdığı kaydedilmektedir.¹⁵⁵¹ Zira bu sebeptendir ki; Kanunî'nin, Şah'a bir "Nâme-yi Hümayûn" göndererek sert bir şekilde uyardığı görülmektedir. Nitekim "Münşeâtü's-Selâtîn"de geçen veçhiyle Şah Tahmasb'a gönderilen mezkûr "Nâme-yi Hümayûn"da özetle şöyle deniliyordu: "Amasya'da Elçiniz ile barış antlaşması yapılmıştı. Hîn-i sulhda hudûd-i memleket ve serhâdd-i vilâyet ne keyfiyyet üzre ise, ondan tecavüz olunmayub, ale'l-hâlihi ibkâa oluna diye kararlaştırılmıştı. Böyle iken, birtakım beyinsiz şerîrlerin (Varaza Şalikaşvili), fitne ile fesadlarını arttırdıkları görülmüyor."¹⁵⁵² İki devlet arasında ilk başlarda bazı tecavüzler göze çarpsa da, sonraki yıllarda yaklaşık 25 yıl boyunca antlaşmaya sâdık kalındığı görülmektedir.¹⁵⁵³

Amasya Antlaşmasının, tam bir antlaşma vasfını taşımadığı belirtilmekte ve iki hükümdarın karşılıklı dostluk temennilerinden ibaret bu görüşmenin, başta Basra, Bağdat, Şehrizer olma üzere Van, Bitlis, Erzurum, Kars ve Atabegler Yurdunun Batı kesimi üzerindeki Osmanlı hâkimiyetinin Safevîlerce tanınması anlamına geldiği kaydedilmektedir.¹⁵⁵⁴ Mezkûr antlaşma mâhiyetinin, Şah Tahmasb'ın sulh talebine karşılık Kanunî'nin cevabî şartlarından ibaret olduğu bilinmektedir. Diğer taraftan Osmanlılarda kalan Atabegler Yurdunda "Osmanlı İdarî Sistemi"nin kurulduğu görülmektedir.¹⁵⁵⁵ Bu sebeple Amasya Antlaşmasından hemen sonra Kür havzasında "Küçük Ardahan (Göle)" ve "Büyük Ardahan (Ardahan ve Hanak)" ismiyle kurulan yeni sancaklara yeniçeri ve toplar yerleştirilerek Ardahan kalesinin bir yıl içerisinde tahkîm edildiği bilinmektedir. Böylece belirlenen bu sınırlar Osmanlı'nın 1578'de Doğu Seferiyle Kafkas Elleri'ndeki hâkimiyetinin tesisine kadar devam edecektir.¹⁵⁵⁶

¹⁵⁵¹ Kırzioğlu, a.g.e., 1993, s. 248; Kukulov, a.g.e., ss. 26-27; Zeyrek, a.g.e., 2001, s. 15.

¹⁵⁵² Ahmed Bey, a.g.e., ss. 625-626; Kırzioğlu, a.g.e., 1993, ss. 248-249.

¹⁵⁵³ Ayrıca "Antlaşma ve Sonuçları" hakkında daha geniş bilgi için bkz: Kırzioğlu, a.g.e., 1993, ss. 243-249; Gümüş, a.g.t., ss. 65-70; Özdemir, a.g.e., 2002, ss.119-121.

¹⁵⁵⁴ Danişmend, a.g.e., II, 293-296; Şahin-Emecen, a.g.md., 4.

¹⁵⁵⁵ XVI. yüzyılda "Aşağı Çoruh Boyları"nda kurulan yeni Sancaklar hakkında daha geniş bilgi için bkz: Özdemir, a.g.e., 2002, ss.103-116.

¹⁵⁵⁶ Kayabalı-Arslanoğlu, a.g.m., 1973, s. 57; Öztuna, a.g.e., 1983, XIII, 351; Berdzenişvili-Canaşia, a.g.e., s. 229; Gökçe, a.g.e., ss. 24, 27; Karamanlı, a.g.md., 314; Gümüş, a.g.t., ss. 65-67, 142-143.

Şunu da belirtelim ki, İran'la barış Avrupa'yla savaş anlamına geldiği için, Osmanlı ile Safevîler arasındaki bu sulh müzakeresine Avrupalı ülkeler de ilgi gösteriyordu. Hatta bu doğrultuda Osmanlı ile barışın temini için bazı elçilerin gönderildiği görülmektedir. Zira Avusturya elçisi Busbecq'de geçen bir kayıttta, yeni bir sulh önerisi için 28 Mayıs günü padişahla görüştüğü belirtilmektedir.¹⁵⁵⁷

2.8.2. Amasya Antlaşması'ndan Sonra Bölgedeki Bazı Gelişmeler

Uzun zamandan beri devam eden savaşlar sonrası imzalanan Amasya Antlaşması sonucunda Atabegler Yurdunun ikiye bölünmesiyle bölgede bazı gelişmelerin olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bölgenin büyük bir kısmının Osmanlıya kalması hasebiyle yukarıda da ifade edildiği üzere yeni sancaklar kurulmasının yanı sıra, bazı beylerin de İslâm'la müşerref olduğu anlaşılmaktadır. Zira daha önce itaatini arzemiş olan Şavşat Beyinin kardeşleriyle birlikte Müslüman olduğu ve Şavşat'ın kendilerine “*yurtluk-ocaklık*” olarak tevcih edildiği kaydedilmektedir.¹⁵⁵⁸ Öztuna, 971/1562'de Lala Mustafa Paşa sayesinde İslâm'ı kabul eden Yosebit Bey ve Müslümanlıktan önceki adları bilinmeyen iki kardeşinin “*Mehmed, Ahmed*” ve “*Mahmud*” isimlerini aldığını belirterek, kendilerine sancak beyi pâyesi verildiğini ifade etmektedir. Böylece Atabegler Yurdunun batı kesimine yerleşen Osmanlılar, ileride bölgenin tamamını ele geçirme konusunda önemli adım atmış oluyorlardı.¹⁵⁵⁹

Atabeg II. Keyhusrev'in Devlet-i Aliyye tarafından zapt edilmiş olan yerlere zaman zaman müdahalelerde bulunduğu görülmektedir. Bu müdahalelerden bir sonuç alamayan Atabeg, Ahıska bölgesinde kaybettiği yerleri yeniden elde etmek için Safevîler ile bir daha yakın münasebetler

¹⁵⁵⁷ Busbecq'in eserinde kendisiyle birlikte başka elçilerin olduğu da kaydedilmektedir. Daha geniş bilgi için bkz: Busbecq, **a.g.e.**, ss. 61-67; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 241-243; Mehmet İpşirli, “*Elçi*”, **DİA**, İstanbul 1995, XI, 12; Gümüş, **a.g.t.**, ss. 66-67.

¹⁵⁵⁸ Kayabalı-Arslanoğlu, **a.g.m.**, 1973, s. 33; Aydın, **a.g.e.**, 1998, s. 149; Gümüş, **a.g.t.**, ss. 64, 143; Özdemir, **a.g.e.**, 2002, s. 120.

¹⁵⁵⁹ Öztuna, **a.g.e.**, 1983, XIII, 348-349; Kayabalı-Arslanoğlu, **a.g.m.**, 1973, s. 33; Kütükoğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 42.

kurmuş ise de, bu girişimlerinde başarıyı olamamıştır.¹⁵⁶⁰ Zira bu amaç doğrultusunda 1570’de (Gürcü yılı 258) İran/Kazvin’e giden II. Keyhusrev’in, Şah’tan istediği yardımı alamadığı anlaşılmaktadır. Nihayetinde antlaşmayı bozmak istemeyen Şah’ın, durumu geçiştirdiği¹⁵⁶¹ ve böylece Atabeg’in ümitle beklediği Kazvin’de 13 Şubat 1573’de öldüğü kaydedilmektedir.¹⁵⁶² II. Keyhusrev vefat ettiği sırada Qorqora, Manuçehr ve Beka adında üç oğlunun varlığı bilirse de, ilk başlarda ülkeyi Osmanlı kaynaklarında “*Altunkale hâkimi*” olarak şöhret bulmuş anneleri Dedis-İmedi yönetmiştir.¹⁵⁶³ Zira Prens/Atabeglerin yaşları küçük olduğundan dolayı ülkeyi onlar adına başlangıçta II. Keyhusrev’in hanımı Dedis-İmedi’nin yönettiği, bundan mütevellid Osmanlı kaynaklarında V. Qorqora¹⁵⁶⁴ ve kardeşi II. Manuçehr için “*karioğlu*” tabirinin kullanıldığı belirtilmektedir.¹⁵⁶⁵

Vahuşti, II. Keyhusrev’den sonra büyük oğlu V. Qorqora’nın (1573-1578) Ahıska Atabegi olduğunu belirtmekte ve annesi Dedis-İmedi ile Kıpçaklı Otar Şalikaşvili’nin oğlu Varaza’nın niyâbetinde dokuz yıl bu görevi yürüttüğünü vurgulamaktadır.¹⁵⁶⁶ Kanaatimizce Vahuşti’nin de işaret ettiği gibi V. Qorqora babasının yerine geçmişse de, yaşının küçük olması hasebiyle devlet idaresi fiilen annesi ve koruyucu-nâibi Varaza tarafından yürütülmüştür. Diğer taraftan V. Qorqora’dan sonra Atabegler Yurdu hâkimiyetinin kardeşi II. Manuçehr’in (1578-1614) eline geçtiği görülmektedir.¹⁵⁶⁷ Ayrıca Osmanlı kaynakları, Atabeg II. Keyhusrev’den bahsederken -uzun süre hâkimiyette kalmasından olsa gerek ki- onun için “*Şîr-i merdûn. Gürcistân’un nâm-dâr*

¹⁵⁶⁰ Schweigger, “*Sultanlar Kentine Yolculuk: 1578-1581*” isimli eserinde “*Gürcüler*” diye telakkî ettiği Kıpçaklı Atabeglerin, uzun süredir hep İranlılara arka çıktıklarını, hatta uzun yıllardan beri Safevîler ile birlik halinde olduklarını ve böylece Atabeglerin Osmanlılara karşı koyabilecek güçte olmadıklarını anlayınca, padişaha tâbi olmayı kabul ettiklerini belirtmektedir. Bkz: Schweigger, **a.g.e.**, s. 92.

¹⁵⁶¹ Vahuşti’ye göre Şah Tahmasb, II. Keyhusrev’e yardım edeceğine dair söz vermişse de, Atabeg’in ömrü vefa etmemiştir. Bkz: Vahuşti, **a.g.e.**, s. 115.

¹⁵⁶² **Chronique Géorgienne...**, s. 11; Vahuşti, **a.g.e.**, s. 115; Berdzenişvili-Canaşia, **a.g.e.**, s. 229.

¹⁵⁶³ Mehmed b. Mehmed Edirnevî, **Nuhbetü’t-Tevârîh ve’l-Ahbâr**, 1. Baskı, Takvimhâne-yi Âmire, İstanbul 1276/1860, II, 136; Münecimbâşı, **a.g.e.**, III, 539; Gümüş, **a.g.t.**, ss. 144-145.

¹⁵⁶⁴ Oruç Bey’de, Atabeg V. Qorgore’nin ismi “*Aleksandr/İskender*” olarak geçmektedir. Bkz: **Don Juan Of Persia...**, s. 140.

¹⁵⁶⁵ Danişmend, **a.g.e.**, III, 22; Özdemir, **a.g.e.**, 2002, ss. 120-121.

¹⁵⁶⁶ Vahuşti, **a.g.e.**, s. 115, 186.

¹⁵⁶⁷ Hammer, **a.g.e.**, IV, 103; Danişmend, **a.g.e.**, III, 22-23.

Meliklerinden ", ¹⁵⁶⁸ "*Mulûk-u Gürcistân'ın uzamâsı'ndan*" ¹⁵⁶⁹ ve "*Gürcistân'un hasîb ve nesîb nâmındaki meliklerinden*" ¹⁵⁷⁰ tabirlerini kullanmış ve onun "*Gürcistan Bölge*"sinde meşhur ve büyük hükümdarlardan biri olduğunu belirtmişlerdir. ¹⁵⁷¹

II. Keyhusrev'in 1573'teki ölümünden kısa bir süre sonra Atabegler Yurdunun iç karışıklığa sahne olduğu görülmektedir. Zira yerli halk diye bilinen Meshi Beylerinin büyük bir bölümü, Atabeg'in koruyucu-nâibi Varaza Şalikaşvili öncülüğünde ayaklanarak çocuk yaştaki Atabeg V. Qorqora'ya, dolayısıyla annesi Dedis-İmedi'ye karşı bir mücadele başlatmışlardır. ¹⁵⁷² Ayrıca Varaza öncülüğündeki bu ayaklanmada Şah Tahmasb'ın elinin olması da kuvvetle muhtemeldir. Varaza'nın ablası Şah'ın gözde eşi ¹⁵⁷³ olduğundan bölgeyi kaynına verme isteğinin olabileceği muhtemeldir. Ahıska'nın idaresini elinde bulunduran Dedis-İmedi'nin 1574'te Varaza Şalikaşvili öldürtmesi üzerine bu ayaklanmaların kısmen de olsa sonuçlanmış olduğu anlaşılmaktadır. ¹⁵⁷⁴

Öte yandan kayınbiraderinin öldürüldüğünü haber alan Şah Tahmasb'ın, Kahet seferi dönüşünde Ahıska'ya gelerek her tarafı tahrip ettiği, Dedis-İmedi'nin ise oğullarıyla birlikte kaçarak Acara ormanlarında saklandığı kaydedilmektedir. Bu topraklar Osmanlı hâkimiyetinde olduğu için Şah, daha ileri gidememiştir. ¹⁵⁷⁵ Şah Tahmasb, daha sonra Dedis-İmedi ve oğulları tarafından terk edilmiş Atabegler Yurdunun Ahılkelek, Tümüç, Hırtız, Çıldır, Ahıska ve Posof Bölgelerini, ölen kayını Varaza'nın Müsüman olan oğlu Kokola/Mahmud Han'a ¹⁵⁷⁶ verdiği görülmektedir. ¹⁵⁷⁷ Bununla birlikte bir süre sonra Dedis-İmedi'nin oğullarıyla Acara'dan dönerek Atabegler Yurdunun

¹⁵⁶⁸ Mustafa Âli, **a.g.e.**, ss. 21a, 71b-72a; 32, 103.

¹⁵⁶⁹ Müneccimbaşı, **a.g.e.**, III, 539.

¹⁵⁷⁰ Edirnevî, **a.g.e.**, II, s. 136.

¹⁵⁷¹ Müneccimbaşı, **a.g.e.**, III, 539; Gümüş, **a.g.t.**, s. 145; Özdemir, **a.g.e.**, 2002, s. 120.

¹⁵⁷² Berdzenişvili-Canaşia, **a.g.e.**, s. 230.

¹⁵⁷³ Allen, **a.g.e.**, s. 152; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, s. 521; Berdzenişvili-Canaşia, **a.g.e.**, s. 219; Gümüş, **a.g.t.**, ss. 134; Özel, **a.g.m.**, Erişim Tarihi (04.02.2018).

¹⁵⁷⁴ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 284; Gümüş, **a.g.t.**, s. 146.

¹⁵⁷⁵ Allen, **a.g.e.**, ss. 153, 157; Göyünç, **a.g.m.**, ss. 134-135.

¹⁵⁷⁶ Ahıska tarihinde "*Varazaoğlu Mahmud Han Ükesi*" olarak bilinen bu bölge de, daha sonra "*Ahıska/Çıldır Eyaleti*"ne katılacaktır. Bkz: Danişmend, **a.g.e.**, III, 105.

¹⁵⁷⁷ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 284, 386.

Azgur ve Kobliyan/Altunkala gibi bölgelerine sahip olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵⁷⁸ Böylece ayaklanmanın lideri Varaza Şalikaşvili 1574'te öldürülmüş olsa da,¹⁵⁷⁹ iki taraf arasındaki bu mücadele, bölgenin tamamen Osmanlıya ilhâkına kadar devam edecektir.¹⁵⁸⁰

2.8.3. Çıldır Zaferi ve Ahıska Bölgesi'nin Devlet-i Aliyye'ye İlhâkı

Osmanlılarla Safevîler arasındaki mücadelelere sahne olan Atabegler Yurdu, 1555-1578 yılları arasında Amasya Antlaşmasının şartlarına göre taksim edilmesine rağmen, bu durumun Şah Tahmasb'ın 984/1576'daki ölümünden sonra pek fazla devam etmediği görülmektedir.¹⁵⁸¹ Böylece 1555'de imzalanan Amasya Antlaşmasıyla devam eden “*Osmanlı-Safevî Barışı*”nın tâ 1576 yılına, yani II. Şah İsmail tarafından bozulana kadar devam ettiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁸² Bunun neticesinde III. Murad Devrinde 1578'de, Doğu Serdarı Lala Mustafa Paşa komuta ettiği Çıldır Savaşıyla başlayıp, 1590 Ocak ayına kadar devam eden 12 yıllık savaşların, Osmanlıların lehine sonuçlandığı görülmektedir. Böylece 21 Mart 1590'da imzalanan yeni bir Antlaşma (İstanbul Antlaşması)¹⁵⁸³ ile başta Ahıska Bölgesi yani Atabegler Yurdu olmak üzere Gürcistan, Lûristân, Şehr-i Zôr, Karabağ (Başşehir Gence), Şirvân (Başşehir Şamâhı), Azerbaycan (Başşehir Tebriz)¹⁵⁸⁴ dolayısıyla bütün “*Kafkaslar*” Osmanlı sınırlarına katılmıştır.¹⁵⁸⁵

¹⁵⁷⁸ **Chronique Géorgienne...**, s. 12; Vahuşti, **a.g.e.**, ss. 115-116; Allen, **a.g.e.**, s. 153; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 386; Gümüş, **a.g.t.**, s. 146; Özdemir, **a.g.e.**, 2002, s. 121.

¹⁵⁷⁹ Brosset, **a.g.e.**, 1856, ss. 217-219; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 284.

¹⁵⁸⁰ Berdzenişvili-Canaşia, **a.g.e.**, s. 230.

¹⁵⁸¹ Uzunçarşılı, **a.g.e.**, II, 361.

¹⁵⁸² Daha geniş bilgi için bkz: Reyhan Şahin Allahverdi, **Kafkas Fatihî: Özdemiroğlu Osman Paşa**, 1. Baskı, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016, ss. 83-92.

¹⁵⁸³ Veziriâzam Ferhad Paşa (ö. 1004/1595), bu anlaşmasının yapılmasında önemli rol oynadığı için “*Ferhad Paşa Antlaşması*” olarak da bilinmektedir. 21 Mart Nevruz günü akdedilen bu antlaşma, “*Amasya Sulhü*”nden sonra XVI. yüzyılda Safevîler ile yapılan ikinci bir antlaşmadır. Mezkûr antlaşma neticesinde Şah II. Abbâs, ilk üç halifeye sövmeyi de yasaklayacağını taahhüd etmiştir. Daha geniş bilgi için bkz: Hammer, **a.g.e.**, IV, 178-186; Kütükoğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 201-222; Gümüş, **a.g.t.**, ss. 188-190. Ayrıca Sulh Ahidnâmesinin metni için bkz: Ahmed Bey, **a.g.e.**, II, 249-252.

¹⁵⁸⁴ Hammer, **a.g.e.**, IV, 186; Faruk Sümer, **Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri**, 1. Baskı, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları, Ankara 1976, ss. 152-153.

¹⁵⁸⁵ Danişmend, **a.g.e.**, III, 117; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 380-381, 384; Umarov Gozalışvili, **a.g.e.**, s. 32; Berdzenişvili-Canaşia, **a.g.e.**, s. 231; Çiloğlu, **a.g.e.**, ss. 55-56; Karamanlı, **a.g.md.**, 314.

2.8.3.1. Çıldır Savaşına Giden Süreç

Ahıska Bölgesi'in tamamen Osmanlı'ya ilhâkı, Osmanlıların Doğu Seferi neticesinde Osmanlılar ile Safevîler arasında vukû bulmuş Çıldır Savaşı sonrasında olmuştur.¹⁵⁸⁶ Zira bu seferle başta Atabegler Yurdu olmak üzere Gürcistan Bölgesi, Dağıstan ve Şirvan'ın da Devlet-i Aliyye'ye katıldığı görülmektedir.¹⁵⁸⁷ Bu bağlamda mezkûr seferle ilgili olarak Safevîlerin “*Amasya Barışı*”nı bozması, Şirvan ve Dağıstan hanları ile Sünnî Şirvan halkından gelen yardım talepleri ve Devlet-i Aliyye'nin İran'da ortaya çıkan karışıklıklardan yararlanmak istemesi gibi sebepler ileri sürülmektedir.¹⁵⁸⁸ Ayrıca Devlet-i Aliyye'nin 1 Ocak 1577'de Avusturya ile yaptığı sekiz yıllık barış antlaşması da, onların Batı sınırlarından emin olduğunu böylece 1578'de Doğu harekâtına¹⁵⁸⁹ başladıklarını göstermektedir.¹⁵⁹⁰ Öte yandan bütün bunlar sefer için birer sebep olarak görüle de, en önemli sebep ise dünyanın en kudretli devleti konumunda olan Osmanlıların Gürcistan ve Şirvân'ı tamamen zaptetme düşüncesi olarak anlaşılmaktadır.¹⁵⁹¹ Nihayetinde Devlet-i Aliyye'nin Doğu sınırında meydana gelen bazı olaylar, uzun zamandan sonra yeni bir Osmanlı-Safevî mücadelesini kaçınılmaz kılmıştır.¹⁵⁹² Bu mânada Kafkasların zaptıyla sonuçlanan Doğu seferine, Sultan III. Murad (1574-1595) devrinde karar verildiği bilinmektedir.¹⁵⁹³

Bu sefere Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın taraftar olmamasıyla birlikte, Kıbrıs Fâtîhi Lala Mustafa Paşa, Koca-Sinan Paşa ve Kaptan Uluc Ali

¹⁵⁸⁶ Bu savaşla stratejik öneme sahip Kafkasya'nın kaderi belirlenmiştir. Bkz: Harimî, **a.g.e.**, ss. XXXII-XXXIII; Kütükoğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 39-43, 59-70; Tosik Dinç, **a.g.t.**, ss. 42-50.

¹⁵⁸⁷ Mustafa Aydın, “*Şirvan*”, **DİA**, İstanbul 2010, XXXIX, 204; Karamanlı, **a.g.md.**, 314.

¹⁵⁸⁸ **Osmanlı Ansiklopedisi...**, III, 130-132.

¹⁵⁸⁹ Aksi harekâtın da “*Amasya Antlaşması*”yla gerçekleştiği yukarıda belirtmiştik.

¹⁵⁹⁰ Daha geniş bilgi için bkz: Kütükoğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 2-3, 8-14, 29-31; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 259-260.

¹⁵⁹¹ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 267; **Osmanlı Ansiklopedisi...**, III, 132; Atilla Şahiner, **Osmanlı Tarihi**, 1. Baskı, Sistem Matbaacılık, İstanbul 2008, s. 150.

¹⁵⁹² Daha geniş bilgi için bkz: **Târîh-i Osman Paşa: Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Fetihleri (H. 986-988/M. 1578-1580) ve Tebriz'in Fethi (H. 993/M. 1585)**, 1. Baskı, haz., Yunus Zeyrek, Neyir Matbaacılık, Ankara 2001, s. 2; Allen, **a.g.e.**, 155; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 251-252, 268-270; Danişmend, **a.g.e.**, III, 15; Kütükoğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 32-39; Bayraktar, **a.g.e.**, 2000, s. 18-19; Gümüş, **a.g.t.**, ss. 147-149; Özdemir, **a.g.e.**, 2002, ss. 122-123.

¹⁵⁹³ Peçuylu İbrâhim, **a.g.e.**, II, 36-38; Mustafa Efendi, **a.g.e.**, I, 118; Konukçu, **a.g.e.**, s. 64.

Paşa'nın reyleriyle karar verildiği anlaşılmaktadır.¹⁵⁹⁴ Zira Divân'da İran üzerine sefer açılması görüşülürken bazı endişelerden dolayı Sokullu'nun karşı çıktığı kaydedilse de Danişmend, Sadrazamın bu tavrını onun, “*serhadlerdeki tehlikeyi görememesi ve Lala Mustafa Paşa'yı çekememesiyle*”¹⁵⁹⁵ izah etmektedir.¹⁵⁹⁶ Diğer taraftan serdar tayini konusunda Lala Mustafa Paşa ile Sinan Paşa'nın rekabeti ise her ikisinin de İran cephesine serdar tayiniyle helledilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre; her ikisinin emirlerine verilecek yeniçeri ve eyalet askerleri belirtilerek emirler yazılmış ve böylece Erzurum üzerinden yürüyecek orduya 21 Şevval 986/2 Ocak 1578 Çarşamba günü 69 yaşındaki Lala Mustafa Paşa serdar tayin edilirken; Bağdad yönünden ilerleyecek orduya ise 57 yaşlarındaki Koca Sinan Paşa serdar tayin edilmiştir.¹⁵⁹⁷ Buna rağmen mezkûr planın bir türlü uygulama alanına konulamadığı dolayısıyla Sinan Paşa'nın serdarlıktan azledildiği belirtilmektedir.¹⁵⁹⁸

Sefer hazırlığı esnasında başta Erzurum Beylerbeyi Behram Paşa olmak üzere Şavşad Sancakbeyi Ahmed Bey, Van Beylerbeyi Hüsrev Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa, Diyarbakır Beylerbeyi Derviş Paşa, Pasin Beyi Mirza Ali Bey ve Ulema oğlu Şahruh Beye mektuplar gönderilerek, Dağıstan Beyleri, Kıpçaklı Atabegler ve diğer Gürcü Beyler”nin itaatleri konusunda her türlü mutabakatın sağlanması tembih edildi.¹⁵⁹⁹ Nitekim Kütükoğlu'nun da ifade ettiği üzere: “*Serdar Lala Mustafa Paşa, Atabeg II. Manuçehr ve diğer*

¹⁵⁹⁴ Mehmet İnbâş, “*XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyâleti ve İdarecileri*”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 7, Sayı 1, Erzurum 2006, ss. 77-78; **Osmanlı Ansiklopedisi...**, III, 132.

¹⁵⁹⁵ Danişmend, **a.g.e.**, III, 16, 47.

¹⁵⁹⁶ Kütükoğlu, sadece Peçevî'de geçen Sadrazam'ın bu muhalefetine ihtiyatla karşılanması gerektiğini belirtmektedir. Daha geniş bilgi için bkz: Peçuylu İbrâhim, **a.g.e.**, II, 33-37; Kütükoğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 29.

¹⁵⁹⁷ Peçuylu İbrâhim, **a.g.e.**, II, 36; **Osmanlı Ansiklopedisi...**, III, 133-136; Hammer, **a.g.e.**, IV, 98-99; Kütükoğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 171; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 274-275; Özdemir, **a.g.e.**, 2002, ss. 122-123. Peçevî'den nakletmesine rağmen Hammer; “*Sokollu'nun, Bağdâd kumandanlığını Mustafa Paşa'ya; Erzurum hududu kumandanlığını ise Sinan Paşa'ya verdiğini*” ifade etmektedir. Zira Peçevî'de geçen kayıta: “*Üçüncü vezir Mustafa Paşa Erzurum tarafından, dördüncü vezir Sinan Paşa Bağdâd canibinden serdâr olduğu*” belirtilmektedir. Bkz: Hammer, **a.g.e.**, IV, 98.

¹⁵⁹⁸ **Osmanlı Ansiklopedisi...**, III, 136.

¹⁵⁹⁹ Daha geniş bilgi için bkz. Kütükoğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 39-43; Karamanlı, **a.g.md.**, 314.

*Gürcü prenslerine ayrı ayrı istimâletnâmeler*¹⁶⁰⁰ gönderip ordunun vusûlünden evvel itaat etmelerini, aksi takdirde ülkelerinin yağma ve tahrip, halkının ise esir edileceğini bildirdi”.¹⁶⁰¹ Zira bu istimâletnâme ve mektupların kısmen de olsa tesiri sefer sırasında görülecektir. Nihayetinde bütün hazırlıklar tamamlandıktan sonra¹⁶⁰² Şark Serdarı Lala Mustafa Paşa'nın, 5 Nisan 1578 Çarşamba günü huzura kabulden sonra İstanbul Boğazı'ndan Üsküdar'a geçerek bir kısım hazırlıklar sonrası 28 Nisan'da seferi başlatmış olduğu belirtilmektedir.¹⁶⁰³

Lala Mustafa Paşa komutasındaki Osmanlı ordusunun Anadolu içlerinden yol alarak Sivas'a geldiği¹⁶⁰⁴, burada bazı Gürcü beylerine itaat haberini gönderen serdarın 2 Temmuz 1578'de Erzurum'un 17 km. kuzeybatısındaki Çermük/Ilıca¹⁶⁰⁵ konağına vardığı bilinmektedir.¹⁶⁰⁶ Bu sırada Özdemiroğlu Osman Paşa, Karaman Beylerbeyi Mehmed Paşa, Zülkadriye (Maraş) Beylerbeyi Ahmed Paşa ve Erzurum Beylerbeyi Behram Paşa'nun da orduya katıldığı görülmektedir.¹⁶⁰⁷ Münecimbaşı'na göre, Erzurum'a varınca bir istişare toplantısı yapan Lala Mustafa Paşa'ya ilk olarak (ibtidâ) Gürcistan Bölge'sinin zaptı önerilmiştir. Safevîler ile savaşa tutuşmadan önce Atabegler Yurdu ve Gürcistan'ın ele geçirilmesinin ne kadar

¹⁶⁰⁰ İstimâletnâme, sözlükte “bir suçun bağışlandığını bildiren kâğıt” anlamına gelmektedir. Öte yandan bununla irtibatlı olan “İstimâlet” kelimesi ise Osmanlılar ile “meylettirici ve uzlaştırıcı fetih siyaseti için kullanılan” özel bir tabir haline gelmiştir. Nitekim sözlük anlamı “meylettirme, cezbetme, gönül alma” olan istimâlet mefhumunun, Osmanlı kroniklerinde “halkı ve özellikle gayri Müslim tebaayı gözetme, onlara karşı hoşgörülü davranma, raiyyetperverlik” mânasında kullanıldığı belirtilmektedir. Bkz: Mücteba İlgürel, “İstimâlet”, **DİA**, İstanbul 2001, XXIII, 362-363; Ayverdi, **a.g.s.**, II, 1473.

¹⁶⁰¹ Kütükoğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 41-42.

¹⁶⁰² Ordunun hazırlığıyla (iâşe ve ikmâl) ilgili daha geniş bilgi için bkz: Kütükoğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 32-39.

¹⁶⁰³ Peçuyulu İbrâhim, **a.g.e.**, II, 62-63; Bekir Kütükoğlu, “Lala Mustafa Paşa”, **DİA**, İstanbul 2003, XXVII, 74; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 275-276; Gümüş, **a.g.t.**, ss. 151-153, 157. Ayrıca savaşın sebebi ve düşman ülkesinde nasıl davranılacağını bildiren Fermân için bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 281-282.

¹⁶⁰⁴ İstanbul'dan hareket eden ordunun İzmit, Iğın, Konya, Aksaray, Develi, Kayseri, Sivas ve Erzincan üzerinden Erzurum'a vardığı bilinmektedir. Bkz: İnbaşı, **a.g.m.**, s. 77.

¹⁶⁰⁵ Osmanlı kaynakları burası için “Çermik nâm menzil, Çermik nâm Ilıca” ifadelerini kullanmıştır. Bkz: Mustafa Âlî, **a.g.e.**, ss. 61b, 90; Kütükoğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 50.

¹⁶⁰⁶ Ayrıca Lala Mustafa Paşa'nın “Şark Seferi” dönüş güzergâhı (Ereş [08 Ekim 1578]-Erzurum[21 Kasım 1578]) yani “yol haritası” için bkz: Mustafa Âlî, **a.g.e.**, ss. 130b-131a, 176-177; **Don Juan Of Persia...**, ss. 147-148; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 307.

¹⁶⁰⁷ Mustafa Âlî, **a.g.e.**, ss. 61b-63b, 90-92; Hammer, **a.g.e.**, IV, 100; Danişmend, **a.g.e.**, III, 18-19; Kütükoğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 50; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 283.

önemli olduğu görülmektedir.¹⁶⁰⁸ Diğer taraftan Osmanlı ordusu Erzurum'da bulunduğu sırada, Kars Sancakbeyi Yusuf Bey'in, Çıldır Gölü'nün kuzeyinde bulunan Çıldır düzü mevkiinde, Safevîlere tâbi Ahıska Atabegliğinin ileri gelenlerinden Kokola/Mahmud Hanı mağlup edip askerlerinin bir kısmını öldürdüğü ve 1.000'den fazla Gürcü/Kıpçak askerini esir alarak ganimetlerle serdarın yanına geldiği kaydedilmektedir.¹⁶⁰⁹

Osmanlı ordusunun Deve-Boynu, Hasan-Kalesi, Çoban Köprüsü, Kanlı Dağ ve Soğanlı Derbendi¹⁶¹⁰ üzerinden sefere devam ederek, 5 Ağustos Salı günü Ardahan sınırındaki son Osmanlı kalesi olan “*Ardahan Kalesi*”nin önlerine geldiği görülmektedir. Zira buradan ötesinin Safevîlerde kalan Gürcistan bölgesi, yani son “*Ahıska/Kıpçak Atabegliği*” olduğu bilinmektedir. Bu sebeplerdir ki, Ardahan hududu için kaynaklarda “*Gürcistan ağzı*” anlamında “*Dehân-ı Gürcistân*” tabiri kullanılmaktadır.¹⁶¹¹ Ayrıca ordunun, Ardahan'da iki gün istirahat ettikten sonra 8 Ağustos Cuma günü harekâta devam ettiği, hatta harekât öncesinde serdarın buraya yakın Gürcü vilâyetleri ve Altunkala hisarının sahibi Dedis-İmedi'nin oğlu Atabeg II. Manuçehr'e itaatini bildirmesiyle alakalı bir mektup yazdığı anlaşılmaktadır. Zira Anonim “*Târîh-i Osman Paşa*”da geçen bir kayıta serdarın “*Ardahan kalesi*”nden ayrılmadan önce Altunkal'a hâkimi Kıpçaklı son Atabeg'e: “*Sen ki Altunkal'a sâhibi olan Manuçehr'sın. Sana ma'lûm ola ki: Ben ki Rûm Pâdişâhı'nın bir ednâ Vezîriyim. Üşde yüz elli bin İslâm 'askeriyle üzerünge geldim. Eger gelüp, Dîn-i İslâm Pâdişâhı'nın çerisine istikbâl edüp, mütâba'at ve mürâca'at edersen, biz dahi, senin hâline münâsib ve şânına mülâyim ri'âyet edelim. Eger 'inâd ve muhâlefet edüp, serkeşlik edersen, üş üzerine varurum. Hemân seni sene gerek ise, ta'cîl gelüp, Dîn-i İslâm'a tâbi' olasın. Ve Elüni ve Vilâyetlerini bize teslim edesin*” diye bir nâme gönderdiği kaydedilmektedir.¹⁶¹² Ayrıca 9 Ağustos

¹⁶⁰⁸ Münecçimbaşı, **a.g.e.**, III, 538; **Osmanlı Ansiklopedisi...**, III, 136.

¹⁶⁰⁹ Münecçimbaşı, **a.g.e.**, III, 538-539; Danişmend, **a.g.e.**, III, 19, 105; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 284; Gümüş, **a.g.t.**, s. 158. Öte yandan birçok ganimetle gelen Yusuf Bey'i Serdar hil'at ile ödüllendirmiştir. Bkz: **Osmanlı Ansiklopedisi...**, III, 136.

¹⁶¹⁰ Mustafa Âlî, **a.g.e.**, ss. 130b-131a, 176-177; Kütükoğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 53.

¹⁶¹¹ Mustafa Âlî, **a.g.e.**, ss. 67b, 98; Peçuyulu İbrâhim, **a.g.e.**, II, 38; Danişmend, **a.g.e.**, III, 21.

¹⁶¹² **Târîh-i Osman Paşa...**, s. 19-20; Mustafa Âlî, **a.g.e.**, ss. 75b-77a, 108-110; Gümüş, **a.g.t.**, s. 161.

büyük savaş'a kadar Atabegler Yurdunda başta “Akça Kale, Vale¹⁶¹³ Kalesi, İblis/Şeytan Kalesi”¹⁶¹⁴ olmak üzere birçok müstahkem kalenin zaptedildiği görülmektedir.¹⁶¹⁵ Bununla birlikte Atabeg'in annesi Dedis-İmedi'nin elçileri vasıtasıyla Çıldır Savaşından bir gün önce oğlu II. Manuçehr'ı rehin olarak serdar'ın karargâhına göndererek, Osmanlıya vergi vermenin yanı sıra kendisinin de diğer oğlu V. Qorqora ile birlikte halkı memnun edeceğini vaat ettiği belirtilmektedir.¹⁶¹⁶ Diğer taraftan Dedis-İmedi ve oğlu II. Manuçehr'ın bütün bu teşebbüslerinin zaman kazanma amaçlı olduğu, dolayısıyla galib gelecek tarafta yer almaları için tasarlanan bir plan olduğu anlaşılmaktadır. Zira müverrih Mustafa Âlî'de geçen kayıta: “Za'îf ve kavî ma'lûm olduktan sonra, gâlib cânibine” itaat edecekleri belirtilmektedir.¹⁶¹⁷ Ayrıca Peçevî de, Atabeg II. Manuçehr'ın 6.000 silahlı askeriyle gelerek dağın etrafında savaş seyrettiğini, kazanan ve yenilgiye uğrayan tarafı görünce de sabah vakti dağdan inerek Serdâr'ın çadırında teslim olduğunu haber vermektedir.¹⁶¹⁸

2.8.3.2. Çıldır'da Savaş

Kuzey sınırlarının muhafazasıyla görevlendirilen Safevîlere tâbi Türkmen asıllı Azerbaycan Beylerbeyi Tokmak Han, Osmanlı ordusu

¹⁶¹³ Bugün de “Ahıska Bölgesi”nin önemli köylerinde biri olarak bilinen ve ismini bu kale'den alan “Vale Kalesi”nin ismini, Kütükoğlu yanlış olarak “Vil/Vele/Veli”, Kukulov ise “Hale” şeklinde vermektedir. Zira bu ismin bugün bile Ahıskalı Türklerce “Vale” olarak kullanıldığı bilinen bir husustur. Bkz: Kütükoğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 54; Kukulov, **a.g.e.**, s. 27.

¹⁶¹⁴ Şeytan Kalesi, bugün Çıldır ilçesi yakınında, Kür ırmağına karışan Karasu kıyısında dik bir kayalık üzerindedir. Anonim “Târîh-i Osman Paşa”da “Şeytan Kalesi” cengi şu şekilde anlatılmaktadır: “İkinci gün Çıldır demek ile ma'rûf ve meşhûr mevzi'e gelindi. Meger anda bir küçük Gürci (Kıpçak) kal'ası varidi. Adına İblis Hisârî derler idi. Bir derenin içindedir. Gayet daşlu ve sarp yerde vâki' olmuşdur. Meger ol gün Erzurum Beylerbeyisi Behrâm Paşa, önde karavul idi. Ol Kal'a'nın üzerine varup. İçinde bir mîkdâr Küffâr var imiş. Kal'ayı bunlara açıvermeyüp, çok 'inâd ve muhâlefet edüp, cenge başlamışlar. Küffâr-ı la'în, bunlar ile hayli ceng edüp, Kal'a içinden, ok ile ve taş ile muhkem ceng edüp. Âhirü'l-emr 'askerin sonu dâhi ol aralığa vardıkda, kal'ayı orta yere alup ve muhkem yürüş edüp. Ve Küffâr-ı la'înin okuna ve kılıcına ve sâyir âlet-i harblerine bakmayup, her divârından koyulup, Pâdişâh-ı İslâm Devleti'nde ol kal'ayı, öğle namâzı vaktine değın aldılar”. Bkz: **Târîh-i Osman Paşa...**, s. 20.

¹⁶¹⁵ Vahuşti, **a.g.e.**, s. 117; Hammer, **a.g.e.**, IV, 102; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 288; **Osmanlı Ansiklopedisi...**, III, 136-137; Buntürk, **a.g.e.**, ss. 20-21; Dadayev, **a.g.t.**, s. 21.

¹⁶¹⁶ **Chronique Géorgienne...**, s. 17; Mustafa Âlî, **a.g.e.**, ss. 65a-65b, 95; Peçuyly İbrâhim, **a.g.e.**, II, 39; Müneccimbaşı, **a.g.e.**, III, 538; Hammer, **a.g.e.**, IV, 101-102; Kütükoğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 53-57; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 288-289; Gümüş, **a.g.t.**, s. 161-163; İnbaşı, **a.g.m.**, ss. 77-78.

¹⁶¹⁷ Mustafa Âlî, **a.g.e.**, ss. 65b, 95; Kütükoğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 57; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 288; Kukulov, **a.g.e.**, s. 27.

¹⁶¹⁸ Peçuyly İbrâhim, **a.g.e.**, II, 41; Konukçu, **a.g.e.**, s. 66.

Ahıska'ya doğru ilerlerken Gürcistan'ın Osmanlılar tarafından ele geçirilmesine seyirci kalamayacağını Şah Muhammed Hudabende'ye (1578-1587) bildirdi. İran ordusundaki genç komutanların çoğu kabul etmese de Tokmak Han, gerçek hedefin İran olduğunu savunuyordu.¹⁶¹⁹ Nitekim Şah da, bir süre sonra gerçek hedefin Gürcistan değil, İran olduğunu anlayarak Osmanlıları durdurmak için Türkmen Emîri Tokmak Han'ı bölgeye yönelttiği anlaşılmaktadır.¹⁶²⁰ Zira Oruç Bey'e göre Şah, Serdâr Mustafa Paşa'nın bütün planlarından haberdardı ve yeteri kadar toplanan sipahiler Tokmak Hân'ın emrine verilerek onu Azerbaycan, Büyük Medya, Gürcistan ve İran'daki mevcut orduların genel serdari tayin etti.¹⁶²¹ Neticede 9 Ağustos 1578 günü (5 Cemâziyelâhir 986), Çıldır sahrasında meydana gelen savaşta, Tokmak Han komutasındaki İran ordusu ile ilk önce Erzurum ve Diyarbakır beylerbeyilerinin askerleri karşılaşmış olsa da, üç saat süren şiddetli çarpışma sonucunda Özdemiroğlu Osman Paşa,¹⁶²² ardından da Behram ve Mutabzade Ahmed Paşaların da yardıma geldiği görülmektedir.¹⁶²³ Böylece 9 Ağustos günü kuşluk vaktinden yatsı namazına kadar gün boyu devam eden savaş sırasında şiddetli yağmur ve dolu sebebiyle top ve tüfekler kullanılmadığı için¹⁶²⁴ iki ordu arasında yalnız kılıç ve kargıyla yapılan savaşta, Tokmak Han büyük kayıplar vererek¹⁶²⁵ geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁶²⁶ Nitekim *Târîh-i*

¹⁶¹⁹ **Don Juan Of Persia...**, s. 137.

¹⁶²⁰ Mustafa Efendi, **a.g.e.**, I, 118; Danişmend, **a.g.e.**, III, 21; Kütükoğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 55; Berdzenişvili-Canaşia, **a.g.e.**, s. 230.

¹⁶²¹ **Don Juan Of Persia...**, ss. 136-137.

¹⁶²² Kemal Çiçek, "*Osman Paşa, Özdemiroğlu*", **DİA**, İstanbul 2007, XXXIII, 471.

¹⁶²³ Mustafa Efendi, **a.g.e.**, I, 118-120; Münşi, **a.g.e.**, I, 471-474; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 289-290; **Osmanlı Ansiklopedisi...**, III, 136-137; Gümüş, **a.g.t.**, s. 163-164.

¹⁶²⁴ Çıldır Meydan Savaşı'nın şiddetini ordu Şâiri Hayâli nazmen şu şekilde tasvîr etmektedir:

*"Turnam gider isen bizim ellere,
Vezir, Ardahan'dan göçtü diyessin.
Karşu geldi Kızılbaş'ın Hânları,
Çıldır'da döğüş oldu diyessin.
Çamur dize çıktı kan ile yaştan,
Atlar dalmaz oldu serilen leştan.
Kal'alar yığıldı kesilen baştan,*

Ak gövdeler kana battı diyessin." Ayrıca şiir'in tamamı için bkz: Köprülüzâde Mehmet Fuat, **XVI. Asır Sonuna Kadar Türk Saz Şâirleri**, I. Baskı, Evkaf Matbaası, İstanbul 1930, 41-43; Konukçu, **a.g.e.**, ss. 70-71.

¹⁶²⁵ Savaşı yöneten Özdemiroğlu Osman Paşa, Çıldır zaferinden sonra daha fazla ölü ve zayıyatı önlemek için Tokmak Han'a bir mektup yazarak Osmanlı saflarına geçmesini teklif etmiş ise de, Tokmak Han'ı bir türlü razı edememiştir. Bkz: Mustafa Âli, **a.g.e.**, ss. 73b-75b, 105-108; **Osmanlı Ansiklopedisi...**, III, 137.

Osman Paşa'da savaşın şiddeti şu şekilde anlatılmaktadır: “*Başlar kesdiler ve sîneler sökdiler. Nitekim hûn-i merdümünden zemîn siyâh lâle renk oldu. İki asker birbirine karılıp katıldı. Ve yerin bir katı, at ayağında penbe gibi atıldı. Tozdan ve hûn buharından ve tüfenk dütününden ve âdem na'rasından ve at sehilinden mahall-i ma'reke, Mahşer yerine dönüp. Ol gün ahşama değin muhkem ceng olup. El-hâsıl ol gün ahşama değin muhkem savaş olup*”.¹⁶²⁷ Ayrıca Oruç Bey, gece karanlığının basması ve Tokmak Han'ın tecrübesi sayesinde İran ordusunun büyük zayıftan kurtulduğunu belirtmektedir.¹⁶²⁸

Özdemiroğlu Osman Paşa'nın büyük yararlılık gösterdiği Çıldır Meydan Muharebesi,¹⁶²⁹ Osmanlıların Safevîler karşısındaki zaferi ile sona ermiştir. Zira serdarın, başarısı sebebiyle zaferin mimarı Özdemiroğlu Osman Paşa'yı tebrik ederek iki gözünden öptüğü belirtilmektedir.¹⁶³⁰ Böylece 10 Ağustos günü Atabegler Yurdundaki “*Yenikale, Ahıska, Ahılkelek, Tümüük, Hirtız*” ve “*Azğur kaleleri*”nin de Osmanlılara teslim olduğu görülmektedir.¹⁶³¹

Ordu münşisi olarak sefere iştirak eden Âlî, atebe-yi ulyâ'ya (payitahta) gönderdiği nâme/arz'da Çıldır zaferinin müsebbibi Özdemiroğlu Osman Paşa'nın başarısını,¹⁶³² zaferin sonuçlarını ve Safevîlerin hezimetini¹⁶³³ uzun uzadıya anlatmakla birlikte son Kıpçaklı Atabeglerin itaatini de özetle şu

¹⁶²⁶ Âsafî Dal Mehmed Çelebi, *Şecâ'atnâme: Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri (1578-1585)*, 2. Baskı, haz., Abdülkadir Özcan, Çamlıca Basım Yayınları, İstanbul 2007, ss. 30-32; *Don Juan of Persia...*, ss. 137-139; Peçuylu İbrâhim, *a.g.e.*, II, 40-41; Hammer, *a.g.e.*, IV, 100-101; Kırzioğlu, *a.g.e.*, 1993, s. 290; *Osmanlı Ansiklopedisi...*, III, 137.

¹⁶²⁷ *Târîh-i Osman Paşa...*, s. 21.

¹⁶²⁸ *Don Juan of Persia...*, s. 138.

¹⁶²⁹ Ayrıca “*Çıldır Meydan Muharebesi*”ni tasvir eden minyatür için bkz: Mehmed Çelebi, *a.g.e.*, s. 31.

¹⁶³⁰ Ayrıca daha geniş bilgi için bkz: Allahverdi, *a.g.e.*, ss. 102-111.

¹⁶³¹ Mustafa Âlî, *a.g.e.*, ss. 64b-79a, 94-113; Peçuylu İbrâhim, *a.g.e.*, II, 42; Danişmend, *a.g.e.*, III, 23; Feridun Ababay, *Çıldır Tarihi*, 1. Baskı, Kadıoğlu Matbaası, Ankara 1987, ss. 95-96; *Osmanlı Ansiklopedisi...*, III, 137; Bayraktar, *a.g.e.*, 2000, ss. 21-23; Konukçu, *a.g.e.*, ss. 65-67; Gümüş, *a.g.t.*, s. 165.

¹⁶³² Âlî, saraya gönderdiği mezkûr arz'da Özdemiroğlu'nun başarısını geniş bir şekilde anlattıktan sonra şöyle nazm etmektedir:

“*Merd imiş hâsılı hünerver imiş,*

Ferd imiş misli yok dilâver imiş.” Bkz: Mustafa Âlî, *a.g.e.*, ss. 67b-69b, 98-100. Ayrıca Özdemiroğlu ile ilgili yazılmış diğer manzumeler için bkz: M. Kemal Özerin, “*Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şirvan Seferi ile İlgili Üç Manzume*”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 2, İstanbul 1971, ss. 255-288; Konukçu, *a.g.e.*, ss. 67-68.

¹⁶³³ Âlî, mezkûr arz'da Safevîlerin hezimetini nazm olarak şu mısralarla ifade etmektedir:

“*Lâşeler râyihâsından geçemez oldu nesîm,*

Kimi bî-ser, kimi sâd-pâre, anın kimi dü-nîm.” Bkz: Mustafa Âlî, *a.g.e.*, ss. 69b-71b, 101-103.

şekilde aktarmaktadır: 8 Ağustos 1578 (4 Cemâziyelâhir 986) Cuma günü orduyla dehân-ı Gürcistân olan Ardahan Kalesi yakınındaki sahradan geçip Gürcü/Atabegler ile savaşmaya ve Gürcistan bölgesini fethetmeye başladık. Varazaoğlu Mahmud Hân ülkesinden “*Vale (الو)*”¹⁶³⁴ demekle *ma'rûf Kale*’yi fethedip dizdâr (kale muhafızları) tayin ettik. Ertesi 9 Ağustos Cumartesi günü iki dağın arasında bulunan Yenikale¹⁶³⁵ adlı müstahkem kaleye geldik. Yeteri kadar asker, top, tüfek ve tüfenkendazla her cihetle müretteb ve mükemmel kalenin etrafına konduk. Kale fethedilip kaledeki düşman askerleri bütünüyle öldürüldü. Ben kale etrafında incelemelerde bulunurken Gürcülere yardım ve onlara tâbi kaleleri korumak için Tokmak Han dedikleri Muhammedî Sultan, İmâmqulu Han, Kara Han ve başka dokuz sultan 30.000, bir rivayete göre 20.000 askerle kaleye yakın olan dağın kuzeyinde büyük bir nehir kenarında bulunan “*Çıldır sahrası*”nda kırk-elli Rumeli (Osmanlı) gazileriyle karşılaşmışlar.¹⁶³⁶ Üç saat süren bir çatışmadan sonra düşmanın çokluğu sebebiyle yardım istenince, Derviş Paşa, Özdemiroğlu Osman Paşa ve sonra Behram Paşa ile Ahmed Paşa gönderildi. Çıldır ovası Çaldıran ovası gibi İranlıların başlarıyla doldu. Düşman kelleleri gözümün önünde sayıldı, yüksek bir kule oldu, on iki çift kösleri alındı. Gürcistan’ın nâmdâr meliklerinden Keyhusrev’in karısı Dedis-İmedi, oğlu Manuçehr’i yarar aznavurlarıyla gönderdi. Galip belli olduktan sonra durumu duyup ertesi gün -ki Pazar günü idi- bana gelen Manuçehr ve yanındaki Gürcüler kelleleri görünce korktular. O gün akşam olmadan bir taraftan Ardahan Beyi Abdurrahman bir gurup askerle Çıldır ve Tümük kalelerini aldı, diğer taraftan Hirtız ve Ahılkelek kaleleri fethedilip dizdâr kondu. Alınan yerlerden beş-altı sancaklık yerin beyleri ve alaybeyleri tayin edildi.¹⁶³⁷

¹⁶³⁴ Bu isim Peçevî’de “*Vple (الو)*” şeklinde geçmektedir. Bkz: Peçuyulu İbrâhim, **a.g.e.**, II, 39.

¹⁶³⁵ Âlî’nin “*Yenikale*” diye tabir ettiği müstahkem kale’nin bugünkü “*Ahıska Kalesi*” olması kuvvetle muhtemeldir. Zira eserin bir başka yerinde Bölgedeki kale’ye “*Ahıska Kalesi*” derken burada “*Yenikale*” demesi, onun ya Kartvel/Gürcülerden etkilendiğini ya da kale ismini onların dili ile kaydettiğini göstermektedir. Bkz: Mustafa Âlî, **a.g.e.**, ss. 131a, 177.

¹⁶³⁶ Ayrıca Safevî kaynağında geçen kayıt için bkz: Münşî, **a.g.e.**, I, 472-474.

¹⁶³⁷ Mustafa Âlî, **a.g.e.**, ss. 67b-73b, 98-105. Ayrıca daha geniş bilgi için bkz: **Târîh-i Osman Paşa...**, ss. 20-23; Peçuyulu İbrâhim, **a.g.e.**, II, 39-42; Mustafa Efendi, **a.g.e.**, I, 118-120; Konukçu, **a.g.e.**, ss. 64-71; Gümüş, **a.g.t.**, ss. 166-167.

2.9. Bölgenin Osmanlıya İlhâkı ve Son Atabeglerin İtâati

Çıldır zaferinin en önemli sonucu Osmanlılara Kafkasya yolunun açılmasıyla birlikte “*Posof, Ahıska, Tümüük, Hirtıs, Çıldır, Ahılkelek, Koblıyan, Azgur*” gibi son Atabegler Yurdunun tamamen Osmanlıya ilhâkı ve “*Altunkala hâkimi olan Atabegler*”in Osmanlı tabiiyetini kabulü olarak değerlendirilebilir.¹⁶³⁸ Zira zaferin ertesi yani 10 Ağustos Pazar günü, Atabeg II. Manuçehr’in 5-6 bin askeriyle, Lala Mustafa Paşa’nın otağına törenle gelerek itaatini arzettiği,¹⁶³⁹ böylece kendisine “*Azgur Sancağı*”,¹⁶⁴⁰ ağabeyi V. Qorqora’ya ise “*Oltu Sancağı*”nın tevcih edildiği kaydedilmektedir.¹⁶⁴¹ Diğer taraftan Serdâr’ın yanına gelemeyen anneleri Dedis-İmedi’ye ve küçük kardeşleri III. Beka’ya¹⁶⁴² da hâs olarak bazı köylerin verildiği belirtilmektedir.¹⁶⁴³ Ayrıca Atabeg II. Manuçehr’in Müslüman olmak istediği, bu isteğin payitahta bildirilmesi sonucunda İstanbul’a çağrıldığı ve 150 kişilik bir heyetle 1579’un ilkbaharında İstanbul’a giden Atabeg’in, orada ihtidâ edip Lala Mustafa Paşa’ya nispetle “*Mustafa*” adını aldığı bilinmektedir.¹⁶⁴⁴ Bunun içindir ki, Osmanlı kaynaklarında Atabeg’in adı “*Manuçehr Mustafa Paşa*” olarak geçmektedir.¹⁶⁴⁵ Schweigger ve Hammer’de geçen bir kayıtlarda ayrıca 10 yaşındaki oğluyla birlikte sünnet olduğu da belirtilmektedir.¹⁶⁴⁶ Öte yandan ağabeyi V. Qorqora’nın de İstanbul’a giderek orada Müslüman olduğu

¹⁶³⁸ **Don Juan of Persia...**, ss. 138-139.

¹⁶³⁹ Kaynaklarda Serdar’a itaatini arzeden Atabeg II. Manuçehr’in, Çıldır Zaferi sonrasında Ereş ve Şirvan’a doğru ilerleyen Osmanlı Ordusuna gidiş ve dönüşte kılavuzluk ettiği belirtilmektedir. Bkz: Mustafa Âlî, **a.g.e.**, ss. 78b-79a, 112-113; **Chronique Géorgienne...**, s. 19; **Don Juan of Persia...**, s. 142; Kütükoğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 57; Aydın, **a.g.e.**, 1998, s. 83; Göyünç, **a.g.m.**, s. 137.

¹⁶⁴⁰ Gürcü Kroniğine göre, Atabeg II. Manuçehr 10 Ağustos 1578 Pazar günü Kör/Şeytan Kalesi (Kadjis-Tskhe) yanında Lala Mustafa Paşa’ya itaat etti ve kendisine Tortum civarındaki “*Xaxuli/Hahuli Bölgesi*” sancak olarak verildi. Bkz: **Chronique Géorgienne...**, s. 17-18; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 290.

¹⁶⁴¹ Mustafa Âlî, **a.g.e.**, ss. 78b-79a, 112-113; Peçuyulu İbrâhim, **a.g.e.**, II, 41.

¹⁶⁴² Âlî, III. Beka’yla birlikte “*ve sâir karındaşlarına*” da ağır zeametlerin verildiğini belirtmektedir. Bkz: Mustafa Âlî, **a.g.e.**, ss. 78b, 112.

¹⁶⁴³ Mustafa Âlî, **a.g.e.**, ss. 78b-79a, 112-113; Peçuyulu İbrâhim, **a.g.e.**, II, 41; Münecimbaşı, **a.g.e.**, III, 539; Hammer, **a.g.e.**, IV, 104; Danişmend, **a.g.e.**, III, 22-23, 64, 530; Kütükoğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 57, 73; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 290; Gümüş, **a.g.t.**, ss. 168-172; Karamanlı, **a.g.md.**, 314.

¹⁶⁴⁴ Harimî, **a.g.e.**, s. 31; **Don Juan of Persia...**, s. 162; Hammer, **a.g.e.**, IV, 115.

¹⁶⁴⁵ Mustafa Âlî, **a.g.e.**, ss. 182a, 240; Edirnevî, **a.g.e.**, II, s. 136; Mustafa Efendi, **a.g.e.**, I, 119, 138; Karamanlı, **a.g.md.**, 314.

¹⁶⁴⁶ Schweigger, **a.g.e.**, s. 92; Hammer, **a.g.e.**, IV, 115.

rivayetler arasında yer almaktadır. Bununla birlikte her ne kadar Batılı kaynaklar V. Qorqora'nın eski inancında kaldığını söyleseler de ¹⁶⁴⁷ Müneccimbaşı, her hangi bir isim belirtmeden onun da Müslüman olduğunu ve “*ehli İslâm esmâsından bir isimle tesmiye olunduğunu*” ¹⁶⁴⁸ haber vermektedir. ¹⁶⁴⁹ Edirnevî (ö. 1050/1640?) ise, her iki Atabeg'in de Serdâr Lala Mustafa Paşa'nın huzurunda ihtidâ ettiklerini, bundan mütevellid Serdâr tarafından bazı iltifatlara lâayık görülerek pekçok ihsâna nâil olduklarını belirtmektedir. ¹⁶⁵⁰

İranlı Oruç Bey, Serdâr Mustafa Paşa'nın şark seferi dönüşünde “*dul Prenses Dedis-İmedi'in oğulları II. Manuçehr ve ağabeyi V. Qorqora'yı İstanbul'a göndermek üzere yanında Erzurum'a getirdiğini*” kaydetmektedir. ¹⁶⁵¹ Bu bağlamda Âlî'de geçen bir kayıta da, Atabeglerin Erzurum'a gelerek yeniden Lala Mustafa Paşa nezdinde teşebbüslere giriştiklerini ve böylece onun tarafından dergâh-ı muallâ çavuşlarından Yûnus Çavuş refakatinde İstanbul'a gönderildikleri haber verilmektedir. ¹⁶⁵² Ayrıca Oruç Bey, Atabeg II. Manuçehr'in İstanbul'da bir süre zindanda kaldığını belirtmektedir. Zira Oruç Bey'e göre “*İstanbul'da zindanda olan Prens Manuçehr Müslüman olup adını da Müstafa olarak değiştirip Altunkala Paşası unvanını aldı. Kardeşi İskender (doğrusu Qorqora'dır) ise Müslüman olmaya yanaşmadı. Bunun üzerine Sultan Murad, onu yeni Müslüman (Manuçehr) Mustafa Paşa'ya emanet edip kardeşine (ağabeyine) karşı nasıl istiyorsa öyle davranması hususunda izin verdi. (Manuçehr) Mustafa Paşa'da kardeşini yanına alıp çok sayıda muhafızla birlikte İstanbul'dan ayrılıp Gürcistan'a*

¹⁶⁴⁷ Schweigger, **a.g.e.**, ss. 92-93. Öte yandan eserin Batı'da yazılmasından olsa gerek ki, İranlı Oruç Bey de geçen bir kayıta da, “*Aleksandr*” diye telakkî ettiği Atabeg Qorqora'nın Müslüman olmadığı belirtilmektedir. Bkz: **Don Juan of Persia...**, s. 154.

¹⁶⁴⁸ Çağdaş kaynaklarda Müslüman olan Atabeg V. Qorqora'nın “*Yusuf Sinan Paşa*” adını aldığı belirtilmektedir. Bkz: Özder, **a.g.e.**, s. 57.

¹⁶⁴⁹ Müneccimbaşı, **a.g.e.**, III, 539.

¹⁶⁵⁰ Edirnevî, **a.g.e.**, II, s. 136.

¹⁶⁵¹ **Don Juan of Persia...**, ss. 148-149.

¹⁶⁵² Mustafa Âlî, **a.g.e.**, ss. 181a-182a, 239; Göyünç, **a.g.m.**, s. 135. Ayrıca Vahuşti de, Atabeg II. Manuçehr'in, 1579'un (Gürcü tarihi 267) yaz aylarında önce Erzurum'a, orada 20 gün kaldıktan sonra da Nisan ayında İstanbul'a gittiğini belirtmektedir. Bkz: Vahuşti, **a.g.e.**, s. 117.

*doğru yola çıktı. Artık Türk Sultanı'na tâbi olarak kendi topraklarını yönetecekti”.*¹⁶⁵³

Vahuşti'de geçen bir kayıttta, Ekim 1579'da İstanbul'dan ayrılan Atabeg II. Manuçeher Mustafa Paşa ve maiyetinin, Kasım'da Ahıska'ya vardığı görülmektedir. Ağabeyi V. Qorqora ise iki ay Tortum'da bekletilmiştir.¹⁶⁵⁴ Bu bekletilmenin sebebi açıklanmamış olsa da, II. Manuçeher Mustafa Paşa'nın bölgede hâkimiyeti sağlamasına kadar tevkif edildiği kuvvetle muhtemeldir.

Atabegler ve beraberindekilerin İstanbul'daki faaliyetleri hakkında kaynaklarda pek fazla bilgi bulunmamasının¹⁶⁵⁵ yanı sıra sadece XVI. yüzyıl Alman seyyahlarından -gözlemci kişiliğiyle bilinen- Salomon Schweigger'in eserinde kayda değer ayrıntılı bilgi yer almaktadır. Zira Atabeg II. Manuçarh ve ağabeyi V. Qorqora İstanbul'a geldiklerinde şehirde bulunan ve kendileriyle görüşen Schweigger, Gürcistan Bölgesi, Atabegler Yurdu ve genel olarak Kıpçaklar ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Kendisi bir rahip olan Schweigger, Atabegler ile görüştüğü sırada Avusturya büyükelçiliğinde vaiz olarak görev yapmaktaydı.¹⁶⁵⁶ Konumuz açısından önemine binâen metnin bir kısmını burada vermenin yerinde olacağı kanaatindeyiz. Schweigger'in naklettiğine göre:

“İki Gürcü (Kıpçak) soylusu M. S. 1579 yılının 3 Haziran günü 150 kişilik maiyetleriyle birlikte Konstantinopolis'e geldiler. Ziyaretlerinin sebebi şuydu: Daha önce de sözünü ettiğim (Lala) Mustafa Paşa İran'a karşı sefere çıktığında, yolda bu Gürcülere rastlamış ya da büyük bir olasılıkla bir süre önce Türklere çok zarar veren bazı girişimlerde bulduklarından, onların üstüne yürümüş. Zira Gürcüler uzun süredir hep İranlılara arka çıkıyorlarmış, hatta uzun yıllardan beri onlarla birlik halindeymişler. Gürcüler Türklere karşı koyabilecek güçte olmadıklarını anlayınca, padişaha tâbi olmayı kabul ettiklerini, kendi ülkelerinde kalabilme koşuluyla, belli bir vergi ödemeye hazır olduklarını bildirmişler. Ancak Mustafa Paşa bu anlaşmayı yapma

¹⁶⁵³ Don Juan of Persia..., s. 154.

¹⁶⁵⁴ Vahuşti, a.g.e., s. 117.

¹⁶⁵⁵ Âlî'de geçen kısa bilgi için bkz: Mustafa Âlî, a.g.e., ss. 181a-182a, 239.

¹⁶⁵⁶ Vahuşti, a.g.e., s. 117; Berdzenişvili-Canaşia, a.g.e., s. 165; Gümüş, a.g.t., ss. 176-177.

sorumluluğunu üstlenmek istememiş ve Gürcülere Konstantinopolis'e gidip Osmanlı padişahının nezdinde sorunlarını ve dileklerini dile getirmelerini önermiş. Aslında Mustafa Paşa bu davranışı ile Sultan Murad'a ordunun başkumandanı olarak görevini ne kadar ciddiye aldığını ve ince düşündüğünü göstererek yaranmak, saraydaki rakiplerinin ve düşmanlarının kendisini gözden düşürmek için çevirdikleri entrikaların önünü almak istemiştir herhalde

İki kardeş olan Gürcü asilzadeler, uzun süre sarayda huzura kabul edilmeyi ve isteklerini dile getirmeyi bekletilerse de bir sonuç alamadılar. Nihayet padişahın, ülkelerini yönelecek bir sancak beyi atamaya kararlı olduğu haberini aldılar. Bunun üzerine iki kardeşten yaşı küçük olanı (Atabeg II. Menuçehr) iktidar hırsına yenik düşerek şeytana uydu ve lanetlenecek bir çareye başvurdu. Padişaha ülkesinin yönetimini kendisine vermesi koşuluyla dinini inkâr edip sünnet olmaya hazır olduğunu bildirdi. Önerisini kabul ettirmeyi başarınca hemen kendini sünnet ettirdi, hatta 10 yaşındaki öz oğlunu da sünnet ettirdi. Bununla da kalmayarak Osmanlı hanedanına sâdik ve itaatkâr bir vasal olacağını kanıtlamak için oğlunu padişaha rehine bıraktı. Gürcü asilzadesinin yirmi kadar hizmetkârı da onun izinden gidip dinlerini inkâr ettiler. Ağabeyi Quarquaras (Qorqora) Hodabeg (Hüdabey) ise Türkler tarafından kardeşini örnek almaya teşvik edilmesine karşın, maiyetindeki diğer adamlarla birlikte dinini korumakla direnmeyi başardı.

Bu olaydan birkaç hafta sonra 'Divan' adı verilen meclis toplantısında alınan bir karara göre dinini inkâr eden adama her türlü yetkiyle birlikte ülkesinin yönetimi verildi. Buna karşılık Gürcü (Kıpçak) asilzade, timar¹⁶⁵⁷ usulüne göre mutâd olan hizmetleri ve ödemeleri üstlenmeyi kabul etti. Gürcü asilzadenin ağabeyi olan diğer kişi ise kendi yeteneklerine ve isteklerine uygun bir görevi kabul etmek zorunda bırakıldı. Herhangi bir başkaldırma veya kargaşa olayını önlemek üzere de yanına gözetmen olarak bir çavuş verildi.

¹⁶⁵⁷ Timar/Timar; Osmanlılar'da devlete ait toprakların "askeri" ve "idari" gayelerle tahsisine dayalı bir sistemdir. Türkçe'de dir(i)lik ile eş anlamlı kullanılan timarı, Ömer Lütfi Barkan; "geçimlerini veya hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker veya memurlara muayyen bölgelerden kendi nâm ve hesaplarına tahsili salâhiyeti ile birlikte tahsîs edilen ve yıllık geliri en fazla 20.000 akçeye kadar olan askeri dirlikler" olarak tarif etmiştir. Daha geniş bilgi için bkz: Ömer Lütfi Barkan, "Timar", İA, İstanbul 1979, XII/1, ss. 286-287; Halil İnalçık, "Timar", DİA, İstanbul 2012, XLI, 168-173.

Gürcüler Azak Denizi ile Hazar Denizi arasında kalan bölgede yaşarlar. Hazar Denizi kıyısına 'Albanlar', Azak Denizi kıyısına da 'Colchiler' ve bunların arasına da 'Gürcüler' yerleşmiştir. Tarih kitaplarında bunlara 'İberi' derler, çünkü atalarının İspanya'daki 'İberus' nehri dolaylarından geldiğini varsayarlar. İspanya'da kendileri için yeterli yaşam alanı bulamayıp oradan göçtüklerini ve buraya yerleştiklerini ileri sürerler. Başkaları ise, İspanyolların bu halkın soyundan geldiğini savunurlar. Her üç halkın tümüne 'Cumani' (Kuman) de denir ve bunların İspanya'ya göçtükleri söylenir. Şimdilerde Colchiler kendi dillerinde 'Mengreli', Albanlar da 'Circassi' adıyla anılmaktadırlar. Her üç halk da Hıristiyan'dır ve Konstantinopolis'teki patriği kiliselerinin başı olarak kabul ederler, ayrıca kendi piskoposları ve metropolitleri de vardır. Genelde Yunanlılarla aynı görüşleri paylaşırlarsa da bazı konularda farklılıkları, kendilerine özgü tutumları olduğu gözlenir. İbadetlerini de anadillerinde yaparlar.

Söz konusu Gürcüler (Kıpçaklar) gösterişli, uzun boylu, dik duruşlu, geniş yapılı güçlü kişilerdir. Tenleri esmer, saçları siyahtır ve Polonyalılara ya da Macarlara benzerler. Korkusuz ve yiğit savaşçılardır. Gürcüler, sanki uzun süredir Konstantinopolis'te yaşıyorlarmış gibi şehrin içinde rahatça dolaşırlar. Kimseye ne bir şey sordular ne de gördükleri karşısında bir yadırgama veya merak belirtisi gösterdiler. Oysa bizler yabancı bir ülkeye gittiğimizde oranın halkını, alışkanlıklarını, geleneklerini merak eder, öğrenmeye çalışırız. Sadece Bay Quarquaras bizim vekilharçla konuşurken ülkemiz hakkında sorular sormuş, inancımıza ve geleneklerimize dair bilgi edinmiş. Onun gibi boylu ve neredeyse boyu kadar eni olan bir adam ömrümde görmedim. Oysa henüz otuz yaşlarında kadardı. Gürcülerin giyim tarzları İranlılardan farksızdır. Yalnız başlıkları ve çizmeleri değişiktir. Tümü çizme giyer ve giysileri de ipektendir.”¹⁶⁵⁸ Ayrıca Schweigger, Atabegler İstanbul'da kaldıkları sırada kendileriyle de tanıştıklarını, karşılıklı hediyeleştiklerini hatta Atabeg V

¹⁶⁵⁸ Schweigger, **a.g.e.**, ss. 92-94; Göyünç, **a.g.m.**, ss. 135-137.

Qorqora'nın efendisine en az 60 duka değerinde sırma ipliklerle dokunmuş bir giysi hediye ettiğini belirtmektedir.¹⁶⁵⁹

Netice itibariyle bütün bu mücadelelerden sonra XVI. yüzyılın sonuna gelindiğinde Atabegler Yurdunun tamamen Osmanlı hâkimiyetine girmiş olduğu ve bölgede Osmanlılar tarafından diğer Gürcü bölgelerinden farklı olarak daha kalıcı bir idarî (eyalet) sistemin kurulmuş olduğu görülmektedir. Bu bağlamda 1551'de Erzurum Beylerbeyi İskender Paşa'nın Atabeglerden zaptettiği Ardahan Sancağı bölgeleri ile Kokore/Mahmud Hân Ülkesi ve son Atabeglerden teslim alınan Altunkala bölgeleri gibi Kür Boyu havzasındaki Atabegler Yurdu kesimlerinde 6 cemâziyelevvel 987/1 Temmuz 1579'da Çıldır Eyaleti (1578-1828) adıyla yeni bir Beylerbeylik kuruldu.¹⁶⁶⁰ Atabeg II Manuçehr Mustafa Paşa, ağabeyi V. Qorqora ile ortaklaşa tasarruf etmek üzere 22 cemâziyelevvel 987/17 Temmuz 1579'da ilk Ahıska/Çıldır Beylerbeyi oldu.¹⁶⁶¹ Çıldır zaferine atfen Çıldır Beylerbeyliği adıyla kurulan bu yeni Eyalet'in merkezi bazen "Çıldır" bazen de "Ahıska" oldu.¹⁶⁶²

Ayrıca ilgili yerde de geniş bir şekilde ifade verileceği üzere bölgede tutulan tahrir defterlerinden hareketle Çıldır Eyaletinin idarî taksimatı ve sosyo-politik durumu hakkında bilgi edinmek mümkündür. 1000/1592 tarihli *Defter-i İcmâl-i Cedîd-i Elviye-yi Eyâlet-i Çıldır* adlı tahrir defterine göre Atabegler Yurdunda kurulan Çıldır Eyaletine "Ahıska, Altunkala, Orshe, Çeçerek, Aspinza, Hirtız, Ahılkelek, Posof" ve "Çıldır" ismiyle 9 sancak dâhil edilmişken, 1003/1595 tarihli *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska* adlı tahrir defterinde ise mezkûr sancak sayısının "Ahıska, Hirtız, Ahılkelek, Çıldır, Posof, Bedre, Penek" ve "Ardahân-ı Büzürg" olmak üzere 8'e indirilmiş olduğu görülmektedir.¹⁶⁶³ Böylece "Altunkala, Orshe, Çeçerek" ve "Aspinza" sancaklarının "Ahıska sancağı"na katıldığı ayrıca "Bedre, Penek" ve "Ardahân-ı Büzürg" adlı yeni sancakların daha teşkil edildiği

¹⁶⁵⁹ Schweigger, a.g.e., s. 93.

¹⁶⁶⁰ Kırzioğlu, a.g.e., 1993, s. 294.

¹⁶⁶¹ Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri**, 1. Baskı, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, VIII, 645.

¹⁶⁶² Çelebi, a.g.e., 1314/1896, s. 321; Allen, a.g.e., ss. 153-155; Kırzioğlu, a.g.e., 1953, s. 525; Yunusov, a.g.m., s. 880; Emecen, a.g.md., 300.

¹⁶⁶³ **Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska**, No. 130.

anlaşılmaktadır.¹⁶⁶⁴ Bir sınır bölgesi olması sebebiyle sık sık askerî harekâta sahne olan “Çıldır Eyaleti”nin, bundan sonra yeni fetihlerle genişlediği gibi bazı dönemlerde de küçüldüğü, hatta harap bir vaziyette olduğu, buna paralel olarak da sancak sayısının devamlı değişiklik arzettiği görülmektedir.¹⁶⁶⁵

Kaynakların verdiği bilgiye göre ilk Çıldır Beylerbeyi olan Atabeg Manuçehr Mustafa Paşa, Devlet-i Aliyye’ye bir süre hizmet ettikten sonra irtidat (küfrân-ı ni’met) edip¹⁶⁶⁶ kayınpederi¹⁶⁶⁷ Simon/Mahmud Hân’ın yanına gitmiştir.¹⁶⁶⁸ Bununla birlikte Selânikî Mustafa Efendi de 990/1582 yılı olaylarını anlatırken; “İslâm’a gelüb, Çıldır Beylerbeyisi olan Manuçehr Mustafa Paşa, mürted olup”¹⁶⁶⁹ demekle II. Manuçehr’in din değiştirdiğinden haber verse de,¹⁶⁷⁰ daha sonra “Ahıska Bölge”sinde İslâm’ın hızla yayıldığı anlaşılmaktadır. Böylece Atabeg II. Manuçehr’in yeniden İslâm’a dönüp beylerbeyliğine getirilmiş olmanın yanı sıra¹⁶⁷¹ ayrıca bölge halkının da tamamen İslâm’la müşerref olduğu görülmektedir. Zira yine Selânikî 995/1587

¹⁶⁶⁴ Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska, No. 130; Kırzioğlu, a.g.e., 1993, ss. 294-295; Emecen, a.g.md., 300; Bayraktar, a.g.e., 2000, ss. 27-29.

¹⁶⁶⁵ Emecen, a.g.md., 300-301.

¹⁶⁶⁶ Harimî, a.g.e., s. 31. Atabeg II. Manuçehr’in, Lala Mustafa Paşa’nın 1580’deki vefatından sonra irtidat etmesi dikkat çekicidir. Zira Atabeglere iyi muamelede bulunan Lala Paşa’nın yerine Sinan Paşa Serdârîğa geçmiş dolayısıyla bu devirde, Atabeg’in Sinan Paşa’nın tavırlarından dolayı -geçici süreliğine de olsa- din değiştirmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu bağlamda Don Juan/Oruç Bey’de geçen bir kayıta; “Sinan Paşa, Osmanlı ordusundaki bütün aksiliklerin Atabeg II. Manuçehr’den kaynaklandığını ifade etmektedir”. Bkz: **Don Juan of Persia...**, ss. 138-137, 163; Hammer, a.g.e., IV, 144-115; Kütükoğlu, a.g.e., 1993, ss. 119-122.

¹⁶⁶⁷ Gürcü kaynakları, Atabeg II. Manuçehr’in 1582’de (Gürcü yılı 270) Simon/Mahmud Hân’ın kızı Elene ile evlendiğini kaydetmektedir. Bkz: **Chronique Géorgienne...**, s. 23; Vahuşti, a.g.e., s. 117; Gümüş, a.g.t., s. 181.

¹⁶⁶⁸ Simon, Kartli prensi Luarsab’ın oğludur. Eskiden Gori’nin merkez olduğu Batı Kartli Kırallığı iken 1569’da Şah Tahmasb’ın yakalayıp hapsedtiği Simon’un, ihtidâ edip “Mahmud Hân” adını aldığı bilinmektedir. Mahmud Hân, II. İsmail tarafından 1576’da Tiflis’e Hân tayin edilmiştir. Öte yandan Osmanlı kaynaklarında âsi tavırlarından dolayı “Simon la’in” olarak geçmektedir. Bkz: Mustafa Efendi, a.g.e., I, 187; Harimî, a.g.e., ss. 36, 42, **Don Juan Of Persia...**, ss. 169-170; Kütükoğlu, a.g.e., 1993, s. 331; Kırzioğlu, a.g.e., 1993, s. 293.

¹⁶⁶⁹ Mustafa Efendi, a.g.e., I, 138-139; **Don Juan of Persia...**, s. 171.

¹⁶⁷⁰ Harimî’de geçen bir kayıta, bu sırada Ahıska/Çıldır Beylerbeyi’nin Çerkes İskender Paşa olduğu anlaşılmaktadır. Bkz: Harimî, a.g.e., s. 31.

¹⁶⁷¹ Ayrıca Devlet-i Aliyye, Manuçehr Mustafa Paşa’nın isyanı hasebiyle her fırsatta onun itaatini temine çalışmıştır. Buna mukabil Atabeg de, Osmanlılara bazı saldırılar yapmakla birlikte bu sırada kendisinin de isyan etmediğini anlatmaya çalışmıştır. Nihayetinde suçsuz olduğu ortaya çıkınca Çıldır Beylerbeyliği yeniden kendisine verilmiştir. Zira Kütükoğlu, “bilâhire Manuçehr, hakkında yapılan isnâdları red ve sadâkatini arz etmekle Çıldır tekrar uhdesine tevcih olundu” demektedir. Bkz: Kütükoğlu, a.g.e., 1993, s. 122. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz: **Don Juan Of Persia...**, ss. 156-165; 169-172; Hammer, a.g.e., IV, 115-119; Kütükoğlu, a.g.e., 1993, ss. 119-122; Gümüş, a.g.t., ss. 180-187.

yılına ait kayıtlarında: “*Ahıska’ya kul ve hazîne konup, Beylerbeyi’nin nasb olduğunu, ayrıca Ahıska’nın, Gürcistan’a muhkem bend olduğunu*” belirtmektedir. Selânikî’nin son ifadesinden, bölgede tahkim edilen Tumanis, Lori ve Gori kaleleri gibi Ahıska Kalesinin de Gürcistan sınırında “önemli bir kale olduğu anlaşılmaktadır.”¹⁶⁷²

Gürcistan bölgesinde Osmanlı idarî sisteminin tesisinden önceki idarî durumunu görmek için Oruç Bey’de geçen şu kayıt önemi haizdir. Zira Oruç Bey’e göre çok sayıda beldeden meydana gelen İberyâ/Gürcistan, farklı statüde olan mühtelif idareciler tarafından yönetilmekteydi. Oruç Bey, “*Bunlardan altısı o zaman çok güçlüydüler.*” diyerek temâyüz eden bu prens ve atabegleri şu şekilde sıralamaktadır: “*Birincisi Prenses Dedis-İmedi ve iki oğlu Prens Manuçehr ve Aleksandr (Qorqora); ikincisi Luarsab/Labassar’ın iki oğlu David ve Simon; üçüncüsü Levent’in oğlu ki daha çok Levendoğlu*¹⁶⁷³ *diye söylenir; dördüncüsü Gori’nin oğlu Prens Yusuf; beşincisi yaşlı Prens Şamhal; altıncısı ve bunlardan sonuncusu oldukça güçlü bir Gürcü prens olan Başiaçık*”.¹⁶⁷⁴

Netice itibarıyla 1578 Şark seferiyle, başta Atabegler Yurdu olmak üzere Gürcistan ve Şirvan’ın da Devlet-i Aliyye tarafından tamamen zapt edildiği görülmektedir. Bununla birlikte 1590’lara kadar bölgede sükûnetin tam olarak sağlanamadığı¹⁶⁷⁵ dolayısıyla tam anlamıyla itaâtin sağlanmasının, XVI. yüzyılın sonlarına doğru tekabül ettiği anlaşılmaktadır.¹⁶⁷⁶ Böylece 1590’da hudud düzenlenmesinin yeniden yapılmış olduğu ve Osmanlı’nın Kafkaslar sınırının da kesinleştiği anlaşılmaktadır.¹⁶⁷⁷ Zira 21 Mart 1590 İstanbul Antlaşması günü Sultan III. Murad’ın Şah II. Abbâs’a yazdığı barış ahdinde,

¹⁶⁷² Mustafa Efendi, **a.g.e.**, I, 187; Konukçu, **a.g.e.**, ss. 72-73. Ayrıca Harimî, bu kalelerin minyatürünü de vermektedir. Daha geniş bilgi için bkz: Harimî, **a.g.e.**, ss. 36-44.

¹⁶⁷³ Leventoğlu diye bilinen bu bölge, Leventin oğulları İskender ve İsa Hân Ülkesi’dir.

¹⁶⁷⁴ **Don Juan Of Persia...**, ss. 139-140.

¹⁶⁷⁵ **Don Juan Of Persia...**, s. 147.

¹⁶⁷⁶ Ayrıca 1578-1590 yılları arasındaki 12 yıllık Osmanlı-Safevî mücadelesi hakkında daha geniş bilgi için bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 375-382; Halil İnalçık, **Devlet-i ‘Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I**, 27. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, ss. 181-182.

¹⁶⁷⁷ İnbaşı, **a.g.m.**, s. 78.

Aras'ın güneyinden başka kuzeyindeki 1578'den beri Safevîlerden zaptedilen topraklarda şu 11 mülkî-ıdarî düzenin kurulmuş olduğu görülmektedir:

1. **Ahıska/Atabegler Yurdu**'nda: Ahıska/Çıldır Beylerbeyliği.
2. **Tiflis/Kartli**'de: Gori, Tiflis ve Tomanis/Tumanis Eyaletleri
3. **Erân/Arrân**'da: Loru, Revân ve Gence Eyaletleri.
4. **Şirvân**'da: Ereş, Şamâhı ve Derbend Eyaletleri.
5. **Kahet**'te: Ocaklı-Beylerbeyilik olarak Levendoğlu Ülkesi Kırallığı.¹⁶⁷⁸

¹⁶⁷⁸ Kırzioğlu, a.g.e., 1993, ss. 307, 375, 389.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
1003/1595 TARİHLİ OSMANLI DÖNEMİ TAHRİR DEFTERİNE GÖRE
AHISKA BÖLGESİ'NDE TÜRK NÜFUSUNUN VARLIĞI

Buraya kadarki bölümlerden anlaşılacağı üzere araştırmamızın esasını Ahıska Bölgesinde Türk Varlığı yani Kıpçaklı Atabegler ve bunların bölgede kurmuş olduğu Atabegler Hükümeti teşkil etmektedir. Bu bağlamda Kıpçakların târihî bilinmeden konu tam olarak anlaşılamayacağı için Kıpçakların tarihî seyrine temas edilmiş, diğer devletler ile ilişkilerine vurgu yapılarak Gürcistan bölgesine davetleri ve Ahıska bölgesindeki hâkimiyetleri üzerinde durulmuştur.

Buna rağmen târihî gerçeği kabul etmek istemeyen bazı Gürcü/Kartvel yazarların, Kıpçakları görmezden geldiği hatta her fırsatta “zorla İslâmlaştırma” veya “Türkleştirme”den bahsettikleri görülmektedir. Bunlardan Miminoşvili; “*Ahıska Bölgesi'nin, Gürcistan'ın mükemmel bir bölgesi olduğunu*” belirterek bölge halkının “*XVII. yüzyılda zorla İslâm'ı kabul ettiğini*” ayrıca “*bölgeye yoğun bir şekilde Türklerin¹⁶⁷⁹ ve diğer milletlerin -zorla ya da isteyerek- yerleştirildiğini*” iddia etmektedir.¹⁶⁸⁰ Hatta bazı Batılı yazarlar da bölge insanının aslında “*Gürcü*” olduğunu, XVI-XVII. yüzyılda Osmanlı fütûhatını müteâkiben Müslüman olup Türkleştiklerini söyleyerek, yukarıyı destekler mâhiyette “*Gürcü*” iddialarını devam ettirmektedirler.¹⁶⁸¹ Meselâ bu yazarlardan Conquest: “*Mesket (Ahıska) Türkleri XVII. yüzyılda Müslüman olup Türkleşen Gürcülerdir*”¹⁶⁸² gibi ifadelere yer vermektedir.

Bu bölümde, buraya kadar anlattıklarımızı destekler mâhiyette 1003/1595 tarihli *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska* isimli tahrir defteri ışığında

¹⁶⁷⁹ Osmanlı'nın “*iskân politikası*” çerçevesinde yürütülen bu tezin doğru olmadığını ilgili yerde belirtmiştik. Bkz: Avşar-Tunçalp, **a.g.e.**, s. 6.

¹⁶⁸⁰ Miminoşvili, **a.g.e.**, s. 97; Üren, **a.g.e.**, s. 70; Aydıngün-Aydingün, **a.g.e.**, ss. 35-36.

¹⁶⁸¹ Zira Ahıskalı Türkler ve Ahıska Tarihi hakkında Batılıların pek haberlerinin olmadığını kendileri itiraf etmektedir. Bkz: S. Endes Wimburs-Ronald Wixman, “*Sovyet Orta Asya'sında Yeni Bir Seda: Mesket'te Türkleri*”, çev., Eşref Özbilen, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı 49, Ağustos 1987, ss. 151-154.

¹⁶⁸² Robert Conquest, “*Kayıp Bir Halk: Rusya Mesketyalıları*”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, çev., Eşref Özbilen, Sayı 50, Ekim 1987, s. 184.

bölgedeki “*Türk varlığı*” üzerinde durulacaktır. Zira buraya kadar anlattıklarımızdan mezkûr iddiaların doğru olamayacağı anlaşılma ile birlikte “*Ahıska*” tahrir defterinden hareketle “*bölge halkı hakkında*” bilgi vermenin de yerinde olacağı kanaatindeyiz.¹⁶⁸³ Nitekim tespit ettiğimiz kadariya bu defterde geçen “*Arslan, Bayındır, Ayvaz, İslâm, Mervân, Rüstem, Rasim, Mizam, Narimân, İsvender, Çâbûk, Bekâr, Korkur, Murâd, Yusif, Ağdagül, Gülsedef, Mikayıl*” vb. isimlerin “*Türk/Kıpçak*” isimleri olduğu görülmektedir. Ne varki bu târihî tahrir defteri, Gürcü Türkolog Sergi Cikia tarafından 1947’de matbû hâle getirilirken, içerisindeki bazı Türk vergi mükelleflerinin isimlerinin “*Gürcü fonetiği*”ne uygunlaştırıldığı ve böylece bölge halkının “*Gürcü/Kartvel*” olarak telakkî edildiği anlaşılmaktadır.¹⁶⁸⁴

Defterin aslını görmeyen daha sonraki Gürcü veya Gürcü tezini destekleyen bazı araştırmacılar da, defterin isminde geçen “*Gürcistan*” ibâresinden cesaretle Cikia’nın bu tezini devam ettirerek Atabegler Yurdunun tamamının “*Gürcü*” olduğunu her fırsatta dile getirmişlerdir.¹⁶⁸⁵ Böylece ilgili yerlerde de yer yer ifade edildiği üzere târihî bağlamından koparılan Gürcü/Kıpçak mefhumu yanlış yorumlanmış ve bunun neticesinde de “*1944 Büyük Ahıska Sürgünü*”ne kadar bölgede meskûn Ahıskalı Türklerin de bugünkü mânada “*Gürcü*” olduğu iddia edilmiştir. Öte yandan Gürcü araştırmacıların bu görüşlerinde, başta bugünkü Ahıska Bölgesi/Coğrafyası olmak üzere hatta târihî Atabegler Yurdunun da vatanlaştırılma çabalarının ne kadar etkili olduğu görülmektedir. Oysa ki, yukarıda da zaman zaman ifade edildiği üzere, 1578’de Devlet-i Aliyye tarafından zaptedilen Atabegler Yurdunun, 1828’de Ruslar tarafından işgal edilerek ikiye bölündüğü ve böylece SSCB döneminde 14 Kasım 1944’te de Türklerden müteşekkil “*Sunnî Müslüman ahali*”nin Ruslar tarafından sürgüne gönderildiği bilinen bir husustur.

¹⁶⁸³ Ayrıca “*Atabeglerin Türklüğü*” ile ilgili bkz: Edip Dinç, “*Atabekler Türk’tür*”, **Bizim Ahıska; Üç Aylık Kültür Dergisi**, Yıl 4, Sayı 9, Ankara 2008, s. 36.

¹⁶⁸⁴ Daha geniş bilgi için bkz: Kayabalı-Arslanoğlu, **a.g.m.**, 1973, ss. 59-60.

¹⁶⁸⁵ Konu hakkında ayrıntılı bilgi, ilgili yerde verilecektir.

Devlet-i Aliyye'nin genel olarak Gürcistan Bölgesindeki idarî taksimatına bakıldığında bile Atabegler Yurdu halkının Kartvel/Gürcülerden farklı etnik gruba mensup olduğu anlaşılmaktadır. Zira bu taksimata göre Atabegler Yurdu “*Eyalet*” sistemi ile idare edilirken, “*Dadyân, Güril, Açıkbaş*” ve “*Abaza*” gibi Gürcü/Kartvel prenslerinin ise, Voyvodalığın¹⁶⁸⁶ bir benzeri olan “*Meliklik*” sistemi ile idare edildiği görülmektedir. Devlet-i Aliyye'nin “*Çıldır Beylerbeyliği*” vasıtasıyla, kuzeydoğu Anadolu üzerinde bulunan “*Gürcü Prenslikleri*”ni kontrol altında tuttuğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Gürcü meliklerine yakın olması hasebiyle “*Paşa Sancağı*”nın zaman-zaman “*Ahıska*” olması da yukarıyı destekler mâhiyettir.¹⁶⁸⁷ Bu uygulamalardan Ahıskalıların, Osmanlı Dönemi'nde uzun müddet (1578-1828) sınır bekçiliği yaptığı da anlaşılmaktadır.

Atabegler Yurdu'nun Türkiye sınırları içerisinde kalan kısımları, tahrir defterleri ışığında araştırıldığı¹⁶⁸⁸ için biz burada daha çok bugünkü taksimatta “*Gürcistan sınırları*” içerisinde kalan Ahıska bölgesindeki Türk varlığını 1003/1595 tarihli *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska* tahrir defteri ışığında özellikle de şahıs isimleri üzerinden incelemeye çalışacağız. Bu mânada esas konumuzu teşkil eden tahrir defterine geçmeden önce “*XVI. yüzyıl Osmanlı idarî yapısı*” hakkında kısa da olsa bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Dönemi anlamadan doğru bilgiye ulaşmak zor olmakla birlikte daha objektif olmak için o dönemin şartlarının da göz önünde bulundurulması kaçınılmazdır. Ayrıca defterde geçen birçok şahıs isimlerinin hâlâ Ahıskalı Türklerce kullanıldığı görülecektir.

3.1. XVI. Yüzyıl'da Devlet-i Aliyye'de İdarî Yapı

Devlet-i Aliyye kuruluşundan itibaren bir bölgeye, taşra idaresinin temelini oluşturan başlıca iki yönetici göndermiştir. Bunlardan birincisi

¹⁶⁸⁶ Osmanlıların Rumeli'de ihdâs ettiği “*Voyvodalık Sistemi*” hakkında daha geniş bilgi için bkz: Erol Özvar, “*Voyvoda*”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIII, 129-131; Baykara, *a.g.e.*, s. 38.

¹⁶⁸⁷ Orhan Kılıç, *18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı: Eyalet ve Sancak Tevevhâtı*, 1. Baskı, Ceren Matbaacılık, Elazığ 1997, ss. 16-17, 65-67, 174-184. Aynı eserde “*Ahıska*” ismi yanlış olarak “*Astıha*” şeklinde geçmektedir. Bkz: *a.g.e.*, ss. 65-66, 182.

¹⁶⁸⁸ Ayrıca bu araştırmalar için bkz: Kayabalı-Arslanoğlu, *a.g.m.*, 1973, ss. 57-63; Kırzioğlu, *a.g.e.*, 1992, ss. 167-180.

hukukun temsilcisi kadı, diğeri ise idarenin temsilcisi subaşıdır. Fetih harekâtlarıyla genişleyen Devlet-i Aliyye, Fatih Sultan Mehmed dönemi ile teşkilatlanma konusunda en mükemmel seviyeye ulaşmıştır. Bu bağlamda XVI. yüzyılda Devlet-i Aliyye'nin taşra idaresinin de “*karye/köy, nahiye, kaza, livâ/sancak*” ve “*eyalet/beylerbeylik*” şeklinde teşkilatlandığı görülmektedir. Bu sisteme göre küçük birimlerin birleştirilmesiyle bir üst birim meydana geliyordu. Nitekim “*Osmanlı Taşra Sistemi*” hakkında bilgi veren Halaçoğlu, köylerin birleşmesiyle “*nahiyeler*”, nahiyelerin birleşmesiyle “*kazalar*”, kazaların birleşmesiyle “*sancaklar*”, sancakların birleşmesiyle de “*eyâletler*”in oluştuğunu belirtmektedir.¹⁶⁸⁹

3.1.1. Sancak (Livâ) İdaresi ve Sancakbeyliği

3.1.1.1. Livâ/Sancak

Aslen Türkçe olup “*sançmak*” fiilinden türediği belirtilen “*sancak*” kelimesi, “*ucu sivri direk üzerinde olan bayrak*” anlamına gelmektedir. Bu mânasıyla sancak, savaşlarda taşınan, rengi ve deseniyle bir hükümdar veya komutanın hâkimiyetini sembolize eden bir “*bayrak*” olarak bilinmektedir. Diğer taraftan Arapça’da “*livâ*” ve “*râye*” kelimelerinin de hem “*sancak*” hem “*bayrak*” mânasını taşıdığı kaydedilmektedir.¹⁶⁹⁰ Böylece başlangıçta, savaşlarda hükümdar tarafından verilerek onun hâkimiyetini temsilen komutanlarca taşınan ve hâkimiyeti belirten bir sembol olan sancak, sonradan “*coğrafi*” ve “*idarî*” açıdan belli bir bölgeyi ifade eder hâle gelmiştir. Ayrıca bir idarî mıntika olan livâ/sancakların, asla bir “*iskân*”¹⁶⁹¹ yeri olmadığı belirtilmektedir.¹⁶⁹²

¹⁶⁸⁹ Yusuf Halaçoğlu, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991, ss. 73-75.

¹⁶⁹⁰ M. Fuad Köprülü, “*Bayrak*”, **İA**, İstanbul 1979, II, 401; Mehmet Ali Ünal, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 19; İlhan Şahin, “*Sancak*”, **DİA**, İstanbul 2009, XXXVI, 97-99.

¹⁶⁹¹ Osmanlı'nın idarî yapısından haberi olmayan bazı araştırmacı ve yazarlar her fırsatta Ahıska bölgesine uygulanan iskândan bahsederler. Sancakların bir iskân yeri olmamasının yanı sıra iskân ile ilgili bir belgeye de bugüne kadar ratlanılmadığı görülmektedir. Diğer taraftan kısmen de olsa ferdi bir göçün olabileceği muhtemeldir. Bkz: İbrahim Gazigil, **Karasevdam Türkiye**, 1. Baskı, Profil Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 15.

¹⁶⁹² I. Deny, “*Sancak*”, **İA**, İstanbul 1966, X, 186-189; Baykara, **a.g.e.**, s. 32; Ünal, **a.g.e.**, s. 19.

Tahrir defterlerinin sancak esas alınarak düzenlenmesi, tahrirlerin dibâcesinde yer alan kanunnâmelerin her sancak için ayrı ayrı yazılması, reayanın suç işlediği sancakta yargılanması gibi uygulamalar sancakların merkezi idarece ne kadar önemli bir idarî alt birim olduğunu göstermesi açısından önemi haizdir. Osmanlıların büyümesiyle birlikte XIV. yüzyılın ortalarına doğru askerî ve idarî bir anlam ifade eden sancakın, XV. yüzyıla gelindiğinde ise artık bir sancakbeyi idaresindeki idarî bir bölgeyi ifade ettiği görülmektedir.¹⁶⁹³

3.1.1.2. Sancakbeyliği

Sancağın idarî yönden en büyük idarecisi sancakbeyi idi. Sancağın merkezi olan kazâda ikamet eden sancakbeyiler, en yüksek yönetici olmaları hasebiyle geniş yetkilere ve sorumluluklara sahipti.¹⁶⁹⁴ Osmanlılarda önceleri “*geniş askerî yetkilere sahip kumandan*” anlamında kullanılan sancakbeyi veya beylerbeyiler, yeni fetihlerden hemen sonra kurulan ve taşra teşkilâtında en büyük idarî birim olan “*eyalet*”lerin askerî ve idarî âmiri idi.¹⁶⁹⁵ Sancakbeyileri, komuta ettikleri birliğin özelliklerine göre “*Müsellem/Atlı, Yaya/Piyade*” veya “*Timarlı Sipâhi Sancakbeyi*” adıyla anılıyordu ve bu üç sınıfın komutanına da “*Bey*” deniliyordu. XVI. yüzyıldan itibaren sancakbeyi mefhumu yerine bu anlamda “*Mirlivâ*”nın da kullanıldığı görülmektedir.¹⁶⁹⁶

3.1.2. Tahrir Sistemi; Kanunnâmeler, Mufassal ve İcmâl Defterleri

3.1.2.1. Tahrir Sistemi

Türk İslâm devletlerinde veya diğer devletlerde olduğu gibi Devlet-i Aliyye’de de zaptedilen ya da ilhâk edilen bir beldenin hemen tahririnin yapıldığı görülmektedir. Devlet-i Aliyye’de her yeni fütuhât/ilhâk yeni bir tahriri gerekli kıları. İlaveten “*yeni Padişah’ın tahta geçmesi, zamanla*

¹⁶⁹³ İbrahim Metin Kunt, **Sancaktan Eyalete: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi**, 1. Baskı, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978, ss. 18-19; Suat Yıldız, “(H. 984) 1576-1577 Tarihli Timar Ruznamçe Defterine Göre Karaman Eyaleti”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, 2010), ss. 42-43.

¹⁶⁹⁴ Kılıç, **a.g.e.**, 1997, s. 23; Yıldız, **a.g.t.**, ss. 43-45.

¹⁶⁹⁵ Mehmet İpşirli, “*Beylerbeyi*”, **DİA**, İstanbul 1992, VI, 69; Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 74.

¹⁶⁹⁶ Mustafa Akdağ, **Türkiye’nin İktisadi ve İctimai Tarihi: 1243-1453**, 3. Baskı, Tekin Yayınları, Ankara 1979, I, ss. 425-426; Kılıç, **a.g.e.**, 1997, s. 23; Baykara, **a.g.e.**, ss. 35-36; Ünal, **a.g.e.**, ss. 20-22.

meydana gelen umûmî değişimler” gibi sebepler neticesinde de yeni tahrirlerin yapılmasının kaçınılmaz olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁹⁷ Osmanlı’da bu gibi sayımların ne zaman başladığı tam olarak bilinmese de, en eski tahririn 835/1432 tarihli “*Arvanîd Sancağı Defteri*” olduğu belirtilmektedir.¹⁶⁹⁸ Bu defterler “*muharrîr*” ya da “*il yazıcısı*” diye bilinen şahıslar tarafından kayıt altına alınırdı.¹⁶⁹⁹

Bir arşiv hazinesi olan Devlet-i Aliyye’den günümüze intikâl eden on binlerce defter arasında, mezkûr devletin “*hukukî yapısını, sosyal bünyesini ve müesseselerini*” gün yüzüne çıkartması bakımından “*Tahrir (Sayım) Defterleri*” büyük öneme sahiptir. Nitekim Barkan’a göre, bu defterler Devlet-i Aliyye’nin “*idarî-malî bütün teşkilâtının esasını oluşturacak surette tasarlanmış ve yalnız vergi mükellefleri değil, çeşitli hizmetler ve imtiyazlar dolayısıyla vergiden muaf olanları, ümerâ ve askerleri, kör, topal, işsiz vb. bütün erkekler kayıtlı olduğundan hakiki nüfus istatistikleri mâhiyetini taşımaktadırlar*”.¹⁷⁰⁰ Bununla birlikte yine Devlet-i Aliyye’nin yayıldığı bölgelerin “*mahallî tarihlerini, kültürel, ekonomik ve sosyal durumlarını*” aydınlatması açısından da aynı defterler büyük önem taşımaktadır.¹⁷⁰¹

¹⁶⁹⁷ Tahrir sistemiyle ilgili daha geniş bilgi için bkz: İnalçık, **a.g.e.**, 2009, ss. 217-225.

¹⁶⁹⁸ İnalçık, **a.g.e.**, 1954, s. XI; İnalçık, **a.g.e.**, 2009, s. 219.

¹⁶⁹⁹ Mehmet Öz, “*Tahrir*”, **DİA**, İstanbul 2010, XXXIX, 426; Fatih Dalgacı, “*45 Numaralı Tapu Tahrir Defterine Göre Simav Nahiyesi*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi SBE, 2008), s. 3.

¹⁷⁰⁰ Ömer Lütfi Barkan, “*‘Tarihî Demografi’ Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi*”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt X, İstanbul 1951-1953, s. 8.

¹⁷⁰¹ Daha geniş bilgi için bkz: Nejat Göyünç, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, 1. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969, ss. IX-XI. Ayrıca şunu da belirtelim ki; her ne kadar tahrir defterlerinin neşriyle ilgili ilk tecrübe Macar âlimi Lajos Fekete’ye (“*Estergon Sancağı*”, Budapeşte 1943) ait olsa da, bu arşiv vesikaları bizim olması hasebiyle “*1947’de Türk Tarihi Kurumu*” tarafınca Barkan, İnalçık’ın da yer aldığı bir komite kurularak bir kısmı, iş bölgesi sonucu seri halinde yayımlanmaya başlanmıştır. Lâkin bu alandaki çalışmalarda kesin bir sonuca ulaşılmadığı görülmektedir. Özellikle Kafkasya bölgesi olmak üzere bu defterlerin bir kısmı hâlâ araştırmacılarını beklemektedir. Öte yandan Sergi Cikia’nın da bu dönemde “*Ahıska Tahrir Defteri*” üzerinde çalıştığı anlaşılmaktadır. Bkz: Halil İnalçık, **Hicrî 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1954, s. VI; **Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska**, No. 130; Cikia, **a.g.e.**, 1947.

Ayrıca XVI. yüzyılda idarî bir birim olan sancakların, Osmanlı kanunnâmelerinde yer aldığı ve hazırlanan “*tahrir defterleri*”nin dibâcesinde her bir sancağın ayrı ayrı “*kanunnâmeleri*”nin bulunduğu görülmektedir.¹⁷⁰²

3.1.2.2. Kanunnâmeler ve Önemi

Devlet-i Aliyye’yi asırlarca ayakta tutan iki önemli unsurdan birinin “*adalet*”, diğèrinin ise “*vergi sistemi*” olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda Osmanlılarca ilhâk edilen beldelere ayrıca “*kanunnâmeler*”in gönderilmesi de önemi haizdir. Kanunnâmeler genel olarak belirli bir konuya dair hukukî maddeleri ortaya koyan padişah hükmünü ifade eder.¹⁷⁰³ Barkan’a göre, Devlet-i Aliyye’de şer’i hukukun yanında “*idarî, malî, cezâî*” gibi muhtelif hukuk sahalarına ait olmak üzere, padişahların emir ve fermanları ile vaz’edilmiş olan kanun ve nizamları aynen veya hûlâsa olarak bir araya toplanarak oluşturulan kânun kitabına “*Kanunnâme*” denilmektedir. Bazen kanun yerine “*yasak*”, kanunnâme yerine de “*yasaknâme*” tabirinin kullanıldığı da görülmektedir.¹⁷⁰⁴ Bir beldeyi zapt veya ilhâk eden Osmanlılar, bölgenin tahririni yaptıktan sonra o belde için yeni kanunlar içeren “*kanunnâme*”ler tanzîm ederdi ki, bu durum aynı zamanda bölgede hâkimiyetin sağlandığı anlamına geliyordu.

Devlet-i Aliyye, zaptettiği bölgelerde eski kanunları ya olduğu gibi kabul eder ya da halkın çıkarları doğrultusunda bazı değişiklikler yaparak uygulamaya koyardı. Bu uygulamadaki temel amacın da belde halkını Devlet-i Aliyye’ye ısındırmak olduğu anlaşılmaktadır.¹⁷⁰⁵ Buna rağmen bazı Gürcü araştırmacılar Osmanlıların ağır vergi koyarak, Gürcistan’da ziraati mahvettiğini hatta “*Hıristiyan Gürcü halkı Müslüman olmaya zorladığını*”

¹⁷⁰² **Defter-i Mufassal...**, ss. 1-7; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 1-5; Zeyrek, **a.g.e.**, 2001, ss. 171-181; Halaçoğlu, **a.g.e.**, s. 74.

¹⁷⁰³ Halil İnalcık, “*Kanunnâme*”, **DİA**, İstanbul 2001, XXIV, 333. Ayrıca kanunnâmeler ile ilgili geniş bir araştırma için bkz: Ömer Lütfi Barkan, “*Osmanlı Kanunnâmeleri*”, **III. Türk Tarih Kongresi: (Ankara 15-20 Kasım 1943) Kongreye Sunulan Tebliğler**, Ankara 1948, ss. 505-519.

¹⁷⁰⁴ Ömer Lütfi Barkan, “*Kanûn-nâme*”, **İA**, İstanbul 1977, VI, 185; Mehmet Zeki Pakalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, 1. Baskı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, II, 162-163.

¹⁷⁰⁵ Barkan, **a.g.md.**, 1977, VI, 194; Dalgali, **a.g.t.**, ss. 5-6.

iddia etmektedirler. Oysaki bölge ile ilgili günümüze kadar gelen kanunnâmelerden hiç de öyle olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁷⁰⁶

3.1.2.3. Tahrir/Mufassal ve İcmâl Defterleri

Osmanlı tarihinin arşiv kaynakları arasında “*tapu tahrir defterleri*” oldukça seçkin bir yer tutmaktadır. Bu defterlerin; timar sisteminin işleyişi,¹⁷⁰⁷ nüfusun hesaplanması, üretim kaynaklarının tespiti, vergi düzeni vb. konular hakkında önemli bilgiler ihtiva ettiği âşikârdır. Devlet-i Aliyye, bu tahrirler sayesinde eyaletlerdeki vergi nüfusunu ve vergi gelirini tespit edebiliyordu.¹⁷⁰⁸ Osmanlılar’da bu defterler; bürokraside alınan kararların, hükme bağlanan konuların “*dîvan*” ve “*maliye kalemleri*”nde kaydolduğu seriler olarak bilinmektedir.¹⁷⁰⁹

Tahrir, “*nüfus ve araziye genel olarak sayıp yazma*” anlamında kullanılan bir terimdir. Zira sözlükte “*yazma, kaydetme, deftere geçirme*” anlamına gelen tahrir kelimesinin, terim olarak “*Osmanlı maliye teşkilâtında vergilerin ve bu vergileri verenlerin ismen tesbiti için değişik dönemlerde farklı şehirlerde gerçekleştirilen sayımları ve bu sayımların kaydedildiği defterleri*” ifade ettiği belirtilmektedir.¹⁷¹⁰ Tahrir işleminin tamamlanmasıyla birlikte “*Defter-i Mufassal*” ve “*Defter-i İcmâl*” adıyla iki ayrı defter türünün ortaya

¹⁷⁰⁶ Zeyrek, a.g.e., 2001, s. 171. Bölge ile ilgili düzenlenen Kanunnâmelerin tam metni için bkz: **Defter-i Mufassal...**, ss. 1-7; Ömer Lütfi Barkan, **XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Ziraî ekonominin Hukukî ve Malî Esasları**, 1. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1943, ss. 197-200; Ahmed Akgündüz, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri**, 1. Baskı, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, VII, 578-581; VIII, 645-647; Cikia, a.g.e., 1947, ss. 1-5; Zeyrek, a.g.e., 2001, ss. 171-181. Ayrıca “*Gürcistân Kanunnâmeleri*” ile ilgili müstakil bir çalışma için bkz: Iasha Bekadze, “*Gürcistân Vilâyeti Kanunnâmeleri’nin Değerlendirilmesi*”, **Karadeniz**, Sayı 26, Karadeniz 2015, ss. 115-134.

¹⁷⁰⁷ Timar sistemi ile ilgili geniş bilgi için bkz: Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, 1. Baskı, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, ss. 11-115.

¹⁷⁰⁸ Zeki Arıkan, “*Tapu-Tahrir Defterleri Yayınıyla İlgili Bir Tasarı*”, **Osmanlı Araştırmaları XIII**, İstanbul 1993, s. 69.

¹⁷⁰⁹ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, 3. Baskı, haz., Yusuf İhsan Genç, Mustafa Küçük, Raşit Gündoğdu ve diğerleri, Başbakanlık Basımevi, İstanbul 2010, s. 3.

¹⁷¹⁰ Öz, a.g.md., 425.

çıktığı görülmektedir. İsimlerinde de anlaşılacağı üzere “*mufassallar*” ayrıntılı bilgi içerirken, “*icmâllar*” ise özet yani “*mücmel*” bilgi içermektedir.¹⁷¹¹

Devlet-i Aliyye’de, bütün tebaayı ilgilendiren toprağın sıkı devlet gözetimi altında tutulması için, tarım topraklarının “*raiyyet çiftliği*” denilen ufak aile tarım birimlerine bölündüğü ve böylece köylü tasarrufuna verildiği görülmektedir. Ayrıca bu birimlerin kaybolmaması, devamlı kontrol altında tutulması için de zaman zaman toprak ve köylünün sayımı yani “*köy tahrir*”inin yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu mânada raiyyet çiftliklerini ve gelirlerini tespit eden ayrıntılı defterler “*mufassal defter*” diye tesmiye edilir ayrıca arazi ve timar kayıtlarıyla ilgili defterlerin tamamı “*defterhâne*”de muhafaza edilirdi.¹⁷¹² Defterhâne’deki en önemli defterin, arazi tahririnin ayrıntılı sonuçlarını ihtiva eden “*mufassal defterler*” olduğu ve bu defterlerin tuğralı bir nüshasının da ait olduğu eyalette bulunduğu kaydedilmektedir.¹⁷¹³ Zira 1003/1595 tarihli “*Ahıska Tahrir Defteri*”nin de önce eyalette (Ahıska) olduğu, daha sonra ise (1828 sonrası) Tiflis’e intikâl ettiği bilinmektedir.¹⁷¹⁴

Defterhânedeki mufassal defterler kadar teferruatlı olmayan başka defterlerin de varlığı bilinmektedir. Bunlardan biri de mufassal defterlere dayanılarak hazırlanan “*icmâl defterleri*” idi. Zira “*mufassallar*” ışığında hazırlanmasına rağmen, mahiyeti itibariyle kısmen “*mufassallar*”dan farklılık arzeden “*icmâl defterleri*”, “*köy gelirlerini ve yıllık hâsılatları*” içeren defterlerdir.¹⁷¹⁵ Bu bağlamda XVI. yüzyıl içinde “*Ahıska/Çıldır Sancağı*”nda yapılmış sayım sonuçlarıyla ilgili olarak “*Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü (TKGM) Kuyûd-i Kadîme Arşivine*”nde iki “*icmâl defteri*”,¹⁷¹⁶ bir tane de “*mufassal defter*”in¹⁷¹⁷ bulunduğu görülmektedir. Öte yandan esas

¹⁷¹¹ Nicoara Beldiceanu, **XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti’nde Tımar**, 1. Baskı, çev., Mehmet Ali Kılıçbay, Teori Yayınları, Ankara 1985, ss. 3-5; Feridun M. Emecen, “*Mufassaldan İcmâle*”, **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı 16, İstanbul 1996, ss. 37-44.

¹⁷¹² İnalcık, **a.g.e.**, 2009, s. 218; Erhan Afyoncu, “*Defterhâne*”, **DİA**, İstanbul 1994, IX, 100.

¹⁷¹³ **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi...**, s. 98; Afyoncu, **a.g.md.**, IX, 102.

¹⁷¹⁴ Niyazov, **a.g.m.**, 2016a, s. 17.

¹⁷¹⁵ Daha geniş bilgi için bkz: **Kuyûd-i Kadîme...**, ss. 12-19.

¹⁷¹⁶ **Defter-i İcmâl Livâ-yı Ahıska**, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü (TKGM) Kuyûd-i Kadîme Arşivi, No. 221; **Defter-i İcmâl Mustahfazân-ı Ahıska**, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü (TKGM) Kuyûd-i Kadîme Arşivi, No. 340.

¹⁷¹⁷ **Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska**, No. 130.

konumuzu teşkil eden 130 numaralı “*Ahıska Tahrir Defteri*”nin bir nüshasının da “*Tiflis Devlet Müzesi No. 478*”de bulunduğu bilinmektedir.¹⁷¹⁸

3.2. 1003/1595 Tarihli *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska Tahrir Defteri*

XVI. yüzyılın sonlarına doğru Atabegler Yurduna Osmanlı idarî sistemi yerleştikten sonra özellikle 1587-1595 yılları arasında bölgede “*tahrir*”in yapıldığı ayrıca “*Osmanlı kanunları*” ve “*vergi sistemi*”nin tesis edildiği görülmektedir.¹⁷¹⁹ Defterden anlaşılacağı üzere, 09 Ağustos 1578’de Çıldır zaferi sonrasında zaptedilen son Atabegler Yurdunun idarî teşkilatlanmasından sonra düzenlenen bu defter, bugünkü Ahıska bölgesi ve târihî Atabegler Yurdu hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Dolayısıyla çalışmamızın bu bölümünde Ahıska’ya ait 130 numaralı *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska* isimli tapu tahrir defterinden faydalanılacağını yukarıda belirtmiştik. Bu bağlamda mezkûr defter hakkında kısa da olsa bilgi vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz.

Hicrî “*evâil-i cumâdelûlâ sene 1003*”,¹⁷²⁰ Miladî “*12-20 Ocak 1595*” tarihli defterin orijinal ismi *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska*’dır. Defter, 13, 181, 182, 183, 187, 188 varakları olmak üzere 6 sayfası boş olmak kaydıyla 258 sayfa olup 15x41 cm. ebadındadır. Defter’de numaralandırma 7’den başlamış olup Padişah kanunnâmesi defterin 1-7. sayfa aralığındadır.¹⁷²¹ Ayrıca “*Ahıska*” isminin sarîh bir şekilde geçtiği ilk mufassaldır. Diğer tahrirlerde ise bölgenin daha çok “*Çıldır*” adı altında geçtiği görülmektedir. Defterin 8, 9, 20, 34, 60, 82, 104, 143, 159, 167, 201, 211, 214 no’lu varaklarında mürekkep lekesi vardır.

¹⁷¹⁸ Kayabalı-Arslanoğlu, **a.g.m.**, 1973, ss. 59-60; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 295, 393, 395; Niyazov, **a.g.m.**, 2016a, ss. 16-19; Uyğur, **a.g.m.**, 589.

¹⁷¹⁹ Berdzenişvili-Canaşia, **a.g.e.**, s. 234; Gümüş, **a.g.t.**, ss. 191-194.

¹⁷²⁰ Tahriren fî evâil-i Şehr-i Cumâdalûlâ, sene selâse ve elf mine’l-hicretü’n-Nebeviyyi Sallallahü ‘aleyhi vesellem. Bkz: **Defter-i Mufassal...**, s. 7.

¹⁷²¹ Ayrıca defterin Ankara nüshasında “*Kanunnâme-yi Vilâyeti Gürcistân*” ibaresi yer almamaktadır. Konuyla ilgili ileride geniş bilgi verilecektir.

Defter, eyalet defteri ve başkent defteri olmak üzere iki nüsha olup biri “Ankara Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü”nde tapu tahrir defterleri fonunda TADB. TTD fon kodu ve 58/130 defter numarasıyla yer almakta, diğeri yani eyalet nüshası ise “Tiflis’te Sakartvelos Sahlntsipo Muzeumide (Tiflis Devlet Müzesi) Turkuli Helnatseri Bölümü”nde 478 numarada bulunmaktadır.¹⁷²²

Osmanlı padişahlarından III. Murad (1574-1595) dönemine ait 1003/1595 tarihli bu defterlerde, “Ahıska Bölgesi”nin 8 sancağı ve 28 nahiyesi yer almaktadır.¹⁷²³ Zira bugünkü idarî taksimatta “Acara, Maçahel, Livana/Artvin, Yusufeli, Ardanoç, İmerhev, Şavşad, Oltu, Nariman, Kamhis, Posof, Ardahan, Çıldır, Göle” gibi il ve ilçelerde yer alan bazı kazâ ve nahiyeler XVI-XVIII. yüzyıllarda “Ahıska/Çıldır Eyaleti”ne dâhildi.¹⁷²⁴

Defter siyâkat¹⁷²⁵ ile yazılmış olup, içerisindeki bütün rakamlar da divân rakamlarıdır.¹⁷²⁶ Defterin muhtelif yerlerinde kısa da olsa vakıflarla ilgili bilgiler yer almaktadır.¹⁷²⁷

3.3. Mufassal Defter’e Göre Ahıska Bölgesinde İdarî Taksimât

XVI. yüzyıl taşra teşkilâtının temel idarî birimini teşkil eden sancaklar, bir veya birkaç kazâ’ya ayrılmaktaydı. Kazalar ise bir alt birim olarak bilinen nahiyelerden meydana geliyordu. Nahije kavramı Osmanlı idarî ıstılâhı

¹⁷²² Kayabalı-Arslanoğlu, **a.g.m.**, 1973, ss. 59-60; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 393; Gümüş, **a.g.t.**, ss. 12-13; Uyğur, **a.g.m.**, s. 589.

¹⁷²³ **Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska**, No. 130; Cikia, **a.g.e.**, 1947. Ayrıca Kırzioğlu mezkûr mufassaldaki sancak sayısını 6 olarak kaydetmektedir. Bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 295; Bayraktar, **a.g.e.**, 2000, ss. 28-29.

¹⁷²⁴ **Defter-i Caba-ı Eyalet-i Çıldır: 1694-1732...**, s. 212; **Sofyalı Ali Çavuş Kanunnamesi...**, s. 36; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1953, s. 525; Kılıç, **a.g.e.**, 1997, ss. 65-67; Zeyrek, **a.g.e.**, 2001, s. 19; Dadayev, **a.g.t.**, s. 24.

¹⁷²⁵ Osmanlılar döneminde idarî ve malî kayıtlarda kullanılmış olan özel bir yazı türüdür. Bkz: Muhittin Serin, “*Siyâkat*”, **DİA**, İstanbul 2009, XXXVII, 291-292.

¹⁷²⁶ Siyâkat yazısıyla birlikte kullanılan rakamlardır. Erkam-ı divâniyye, siyâkat-i Arabî, rukum-siyâk veya siyâkat rakamları adlarıyla da anılmakta olan divân rakamları, diğerk devletlerde olduğu gibi Osmanlılarda da maliye ile ilgili hesapları tutmak için kullanılan bir tür şifre rakamlara verilen addır. Bkz: Halil Sahillioğlu, “*Divan Rakamları*”, **DİA**, İstanbul 1994, IX, 433-435.

¹⁷²⁷ Ayrıca mufassal defterde geçen vakıflarla ilgili müstakil çalışmalar için bkz: Ahmet Niyazov, “*Ahıska Mufassal Defterinde Ahıska Vakıfları*”, <http://www.usgam.com/index.php?l=807&cid=2726&konu=0&bolge=7>, Erişim Tarihi (04.05.2018); Iasha Bekadze-Bekir Tarık Yiğit, “*XVI. Yüzyıl Sonlarında Çıldır Nâm-ı Diğerk Ahıska Eyâleti Vakıflarına Genel Bir Bakış*”, **Karadeniz**, Sayı 31, Karadeniz 2016, ss. 247-264.

içerisinde çok değişik manâlarda kullanılmıştır. Buna göre nahiyeye; “*aynı özelliklere sahip köylerden müteşekkil idarî bir bölge*”ye denildiği gibi, “*cihet, yön, taraf, bölge, vilâyet, dîvân ve cemaat*” anlamlarında da kullanılmıştır.¹⁷²⁸

Devlet-i Aliyye’de taşra idaresinin “*karye/köy, nahiyeye, kaza, livâ/sancak*” ve “*eyalet/beylerbeyilik*” şeklinde teşkilatlandığını, köylerin birleşmesiyle “*nahiyeler*”, nahiyelerin birleşmesiyle “*kazalar*”, kazaların birleşmesiyle “*sancaklar*”, sancakların birleşmesiyle de “*eyâletler*”in oluştuğu bilinmektedir. Bu taksimat aynı zamanda Osmanlı vergi ve nüfus sayımlarında da kolaylık teşkil etmekteydi. Bu bağlamda Atabegler Yurdu Ahıska sancağının da bu sistem gereği nahiyeye ve onun alt birimi olan karye/köylerden müteşekkil olduğu görülmektedir. Bununla birlikte Ahıska sancağında da nahiyeye, “*coğrafi özelliklerin belirlediği belli bir bölgeyi*” ifade etmekle birlikte idarî bir terim olarak da “*belli bir köyler ve mezralar grubunu anlamak için*” kullanılmıştır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere defterde, “*Ahıska Eyaleti*”ne bağlı 8 sancak ve bu sancaklara bağlı 28 nahiyenin yer aldığı görülmektedir.¹⁷²⁹ XVI. yüzyıl Osmanlı idarî taksimatına göre “*Ahıska Bölgesi*”ndeki sancak ve nahiyeleri şu şekilde verebiliriz.

1. **Ahıska Sancağı:** Güney, Kuzay, Ude, Kobliyan, Azğur, Altunkale, Oshe, Aspinza ve Çeçerek nahiyeleri.
2. **Hirtız Sancağı:** Hirtız, Meşecavahet ve Bozmert nahiyeleri.
3. **Ahılkelek Sancağı:** Akşehir, Tümüük ve Niyaliskur nahiyeleri.
4. **Çıldır Sancağı:** Canbaz, Kenarbil ve Kurdkalesi nahiyeleri.
5. **Poshov Sancağı:** Güney ve Kuzay nahiyeleri.
6. **Bedre Sancağı:** Bedre ve Kaşvet nahiyeleri.¹⁷³⁰
7. **Penek Sancağı:** Penek,¹⁷³¹ Kemhis ve Peneskirt nahiyeleri.

¹⁷²⁸ M. Tayyib Gökbilgin, “*Nahiye*”, **İA**, İstanbul 1964, IX, 37; İlhan Şahin, “*Nahiye*”, **DİA**, İstanbul 2006, XXXII, 306-307; Ünal, **a.g.e.**, s. 26.

¹⁷²⁹ Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 294-295; Emecen, **a.g.md.**, 300; Bayraktar, **a.g.e.**, 2000, s. 28; Kılıç, **a.g.t.**, ss. 20-21.

¹⁷³⁰ **Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska**, No. 130.

¹⁷³¹ Atabegler Yurdu’nda bir Kıpçak hatırası olan “*Penek/Banak*” hakkında daha geniş bilgi için bkz: Solmaz, **a.g.m.**, ss. 269-279.

8. **Ardahân-ı Büzürg Sancağı:** Güney, Kuzay ve Meşe nahiyeleri.

Netice itibariyle târihî “*Ahıska Bölgesi*”nde kurulan “*Ahıska/Çıldır Eyaleti*”nin sancak sayısı ilk başlarda 7 olsa da,¹⁷³² 1003/1595 tarihli tahrir defterinde bu sayının 8’e çıktığı görülmektedir. Daha sonraki tarihlerde ise “*Eyalet*”in sancak sayısı 13 ile 21 arasında değişecektir.¹⁷³³ Ayrıca mufassal defterden anlaşılacağı üzere XVI. yüzyıl’da Ahıska’ya bağlı yerleşim birimlerinin nüfus ve gelirleri de, dirlik/timar esasına göre kaydedilmiş, kayıtlı yetişkin erkek nüfus, hâne, mücerret (bekâr) ayırımına göre yazılırken, vergi gelirleri sadece toplam hâsıl olarak verilmiştir.¹⁷³⁴

3.4. **Tahrir Defterine Göre Bölgede Türk Varlığı**

XVI. yüzyıl Osmanlı sosyal ve ekonomik tarihi üzerine çalışma yapacak olan araştırmacılar için en önemli kaynaklardan biri şüphesiz tahrir defterleridir. Zira bu tahrir defterlerinin bölge tarihiyle ilgili geriye doğru târihî veriler de ihtiva ettiği âşikârdır. Bu bakımdan “*Ahıska Tarihi*” için de 1003/1595 tarihli *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahışâ* tahrir defteri önemli kaynaklardan sayılmaktadır. Dolayısıyla bölge ile ilgili tutulan mezkûr tahrir defterinden hareketle Atabegler Yurdunun “*dinî, etnik, kültürel, ekonomik*” ve “*sosyal*” durumunu aydınlatmak mümkündür.¹⁷³⁵

Dil, tarih, coğrafya hakkında değerli bilgiler veren tahrir defteri, “*Türk onomastiği*” için de birer hazine değerindedir. Zira onomastik, “*özel adlar bilimi*” anlamına gelen bir kelime olup, onun yer adlarını inceleyen bölümüne “*toponim*”, kişi adlarını konu alan bölümüne ise “*antroponim*” adı verilmektedir.¹⁷³⁶ Dolayısıyla defterde, livâ/sancak, nahiye, köy, mezrâ ve su isimleri gibi “*ad bilimini*” ilgilendiren pek çok veriyle birlikte zengin “*kişi adları*” alanıyla ilgili, dönemin ve coğrafyanın tarihine ışık tutabilecek yeteri

¹⁷³² İnbaşı, **a.g.m.**, s. 78.

¹⁷³³ Daha geniş bilgi için bkz: Ayn Ali Efendi, **Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân**, 1. Baskı, Tasvir-i Efkâr Gazetehânesi, İstanbul 1280/1864, ss. 27-28, 58-59; **Koçi Bey...**, s. 102; Abuladze-Svanidze, **a.g.m.**, ss. 1033-1036; Baykara, **a.g.e.**, s. 108; İnbaşı, **a.g.m.**, ss. 78-82; Dadayev, **a.g.t.**, ss. 21-24; Bekadze, **a.g.t.**, s. 44.

¹⁷³⁴ Niyazov, **a.g.m.**, 2016a, s. 16.

¹⁷³⁵ Ayrıca Ahıska Türklerin etnik menşei ile ilgili geniş bilgi için bkz: Tosik Dinç, **a.g.t.**, ss. 9-18.

¹⁷³⁶ Yılmaz Kurt, “*Adana Sancağında Kişi Adları*”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt XV, Sayı 26, Ankara 1990-1991, ss. 169-171.

kadar malzeme de yer almaktadır.¹⁷³⁷ Bu bağlamda “onomastik” ve bunun alt birimleri olan “toponim” ve “antroponim” hakkında çok değerli bilgiler ihtiva eden 1003/1595 tarihli mezkûr defterin, bu zamana kadar birçok araştırmacı tarafından incelendiği bilinmektedir. Yalnız bu araştırmacıların tamamına yakını Sergi Cikia’nın ismini tebdîl ederek matbû hâle getirdiği “*Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan*”¹⁷³⁸ nüshasını esas aldıkları için bu araştırmalarda bazı indî görüşlerle birlikte birkısım hataların da kaçınılmaz olduğu görülmektedir.¹⁷³⁹ Zira onomastika da problemlerin sağlıklı bir şekilde çözülebilmesi için özellikle mufassallarda siyâkat ile yazılan “kişi” ve “yer adları”nın doğru okunabilmesi önem arz etmektedir. Aksi halde “Atabeg”in “Ananek”,¹⁷⁴⁰ “Mansûr”un “Misûr”,¹⁷⁴¹ “Ömürşâd”ın ise “Ömürşâr”¹⁷⁴² şeklini alması kaçınılmaz hâl alır. Ayrıca bazı isimlerin doğru okunabilmesi için bölge tarihinin iyi bilinmesiyle birlikte kelimenin etimolojisinin de bilinmesi kaçınılmazdır.¹⁷⁴³

Biz bu başlık altında defterde geçen “antroponim/kişi adları”ndan hareketle daha çok bugünkü “Ahıska Bölgesi”nin etnik kimliği hakkında bilgi vermeye çalışacağız. Zira çalışmamızın ilgili yerinde başta “*Dîvânü Lugâti’t-Türk*” olmak üzere “*Oğuznâmeler*” ve Kıpçak bâkiyesi olan “*Codex Cumanicus*”daki söz varlığından hareketle “*Ahıska kalıpların*” ve “*Ahıska Bölgesi*”nin “etnik kimliği” yani “*Türklüğü*” hakkında ayrıntılı bir şekilde bilgi vermiştik. Bu bağlamda 1003/1595 tarihli defterde geçen “kişi adları” da, bölgenin “etnik yapısı, dinî ve sosyal yapısı” hatta “*hayat tarzı*” hakkında önemli ipuçları barındırmaktadır. Ayrıca “*şeriyeye sicilleri, cebe defterleri, avâriz defterleri*” gibi Osmanlı arşiv belgelerinin hemen hepsinde yer alan

¹⁷³⁷ Uyğur, a.g.m., s. 590.

¹⁷³⁸ Defterle ilgili bazı tespitlere ileride yer verilecektir.

¹⁷³⁹ Bazı çalışmalarda ise defter isminin yanı sıra kayıtlı olduğu numara da 130 yerine “114” şeklinde yanlış gösterilmiştir. Zira 114 numarada kayıtlı olan defter, 1572 tarihli “*Adana Mufassal Tahrir Defteri*”dir. Bkz: Bekadze, a.g.t., s. 5. Ayrıca geniş bilgi için bkz: Kurt, a.g.m., 1990-1991, s. 173; Niyazov, a.g.m., 2016a, ss. 16-17; Uyğur, a.g.m., ss. 590-593.

¹⁷⁴⁰ Cikia, a.g.e., 1947, s. 283. Defterin aslı ile mukâyese için bkz. *Defter-i Mufassal...*, s. 151.

¹⁷⁴¹ Cikia, a.g.e., 1947, ss. 19-21. Defterin aslı ile mukâyese için bkz. *Defter-i Mufassal...*, ss. 15-16.

¹⁷⁴² Cikia, a.g.e., 1947, s. 52. Defterin aslı ile mukâyese için bkz. *Defter-i Mufassal...*, s. 31.

¹⁷⁴³ Kurt, a.g.m., 1990-1991, ss. 169-172.

“kişi adları”, özellikle “mufassal tahrir defterleri”nde daha çok yer tutmakta ve bölge tarihiyle ilgili önemli bilgiler ihtiva etmektedir. İlaveten bu evraklarda nüfusun tamamına yakını “erkek adı” üzerinden kayıtlı olduğu için toplumun “dinî, içtimaî, kültürel temayülleri”nin anlaşılması bu isimler üzerinden yürütülmektedir.¹⁷⁴⁴

Bugünkü taksimatta Gürcistan sınırları içerisinde kalan “Ahıska Bölgesi”ne, XVI. yüzyıl taksimatına göre hangi sancak ve nahiyelerin girdiğini tespit etmenin de yerinde olacağı kanaatindeyiz. Zira defterde geçen ve bugün de Ahıskalılar tarafından kullanılan “nahiye” ve “köy isimleri”nden¹⁷⁴⁵ hareketle bugünkü “Ahıska bölgesi”ne giren sancak ve nahiyeleri tespit etmemiz mümkün görülmektedir. Buna göre Ahıska sancağına bağlı “Güney, Kuzay, Ude, Kobliyan, Azgur, Altunkale, Oshe, Aspinza, Çeçerek nahiyeleri”,¹⁷⁴⁶ Hırtız sancağına bağlı “Hırtız, Meşe-Cavahet, Bozmert nahiyeleri”¹⁷⁴⁷ ve Ahılkelek sancağına bağlı “Akşehir, Tümüük, Niyaliskur nahiyeleri”¹⁷⁴⁸ kısmen de olsa bugünkü “Ahıska bölgesi”ni içine almaktadır. Bunun da 130. Numaralı *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska*’da 15-140 sayfa aralığını, Cikia’nın matbû hâle getirdiği *Defter-i Mufassal Vilâyet-i Gürcistan*’da ise 19-262 sayfa aralığını ihtiva ettiği görülmektedir. Şunu da belirtelim ki, mufassalda geçen bu köy isimlerinin bir kısmı bugün kullanılmasa da, bir kısmının da Türkiye sınırları içinde kaldığı görülmektedir. Bu taksimata göre 15 nahiye ve bu nahiyelere bağlı köylerdeki vergi mükelleflerinin “şahıs adları” incelenecektir. Tahrir defterlerinde geçen bu “şahıs adları” bir sancağın veya vilâyetin “etnik, kültürel ve sosyal yapısını” tam olmasa da tama yakın bir derecede aydınlatıldığı bilinmektedir.¹⁷⁴⁹

¹⁷⁴⁴ Misal olarak şu çalışmaları gösterebiliriz: Ali Açık, “Artukabad Kazasında Türk Kişi Adları”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 13, Sayı 2, Elazığ 2003, ss. 305-335; Yılmaz Kurt, “1525 Tarihinde Adana Sancağında Türkçe Kişi Adları Üzerine”, **BAL-TAM Türklük Bilgi 2**, Prizren 2005, ss. 72-83.

¹⁷⁴⁵ Zaman zaman da ifade edildiği üzere bazı araştırmacılar bölgeye tam vâkıf olmadıkları için defterde ve diğer kaynaklarda geçen nahiye ve köy isimlerini (Vale-Vil, Hırtız-Hırtus vb. gibi) yanlış vermişlerdir. Hâlbuki bu isimler bugün bile Ahıskalı Türklerce canlılığını korumaktadır.

¹⁷⁴⁶ *Defter-i Mufassal...*, ss. 15-94; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 19-171.

¹⁷⁴⁷ *Defter-i Mufassal...*, ss. 95- 130; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 172-242.

¹⁷⁴⁸ *Defter-i Mufassal...*, ss. 130-140; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 243-262.

¹⁷⁴⁹ Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz: M. Mehdi İlhan, “Mufassal Tahrir Defterlerindeki Adların Önemine Dair Bazı Örnekler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt XXV, Sayı 40, Ankara 2006, ss. 41-58.

Defterde geçen bu adların sayfa numaralarının tespiti kolay olsun diye Tapu Tahrir No. 130'la birlikte Sergi Cikia'nın 1947'de matbû hâle getirdiği Tiflis baskısı da esas alınmıştır.¹⁷⁵⁰ Lakin Cikia'nın kendi yorumunu da katarak Arap harfleri ile yeniden dizdiği ve bu dizgi esnasında tebdîl ettiği bazı kişi adları, siyâkat hattının imkânları¹⁷⁵¹ çerçevesinde yeniden yoruma tâbi tutulacaktır.

3.4.1. Müslüman Türk Varlığı

Devlet-i Aliyye'de tapu tahrir defterlerinin her ne kadar, vergileri toplamak için yapıldığı görülse de, tahrirler incelendiğinde işin bu kadar basit olmadığı anlaşılmakta ve bu defterlerin bölge halkının “*dinî*” (Müslüman, Hıristiyan, Yahudi) ve “*mezhebî*” (Sünnî, Şîî, Ortodoks) kimliği hakkında da önemli ölçüde bilgi verdiği görülmektedir. Nitekim İlhan'ın da ifade ettiği üzere, mufassallardaki “*şahıs adları*”ndan vergi mükelleflerinin mensup oldukları dinleriyle birlikte mezheplerinin de tespit edilmesi mümkündür.¹⁷⁵² Diğer taraftan defterde Müslümanların çift vergisinin mukâbili olarak zimmî yani “*Hıristiyan*” ve “*Yahudi*” erkek reâyadan alınan “*ispenç*”¹⁷⁵³ vergi türünden, bölgede gayr-i Müslim ahalinin yaşadığı da anlaşılmaktadır. Zira Ahıska mufassal defterinde geçen “*şahıs adları*”ndan bu gayr-i Müslim tebaanın tamamına yakınının “*Hıristiyan Ortodoks Kıpçaklar*” olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca bazı mufassallarda Müslim ve gayr-i Müslim ayrımının yapılmış olduğu da kaydedilmektedir.¹⁷⁵⁴

¹⁷⁵⁰ Cikia, **a.g.e.**, 1947.

¹⁷⁵¹ Arşiv belgelerindeki yazılar içinde okunması en zor olanlardan biri de siyâkattir. Zira adından da anlaşılacağı üzere metnin mâhiyetine ve göz alışkanlığına bağlı olarak siyâk ve sibâkla okunabilecek bir yazıdır. Bkz: Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı Belgelerinin Dili: (Diplomatik)**, 1. Baskı, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1998, ss. 64-65.

¹⁷⁵² İlhan, **a.g.m.**, ss. 42, 50.

¹⁷⁵³ İlk başta Balkanlar'da uygulanan bu vergi, Doğu Anadolu, Atabegler Yurdu ve Kafkasya'nın zaptından sonra, buradaki zimmî ahaliye de uygulanmıştır. Zira Padişah kanunnâmesine göre “*Ahıska Eyaleti*”nde de ispenç, 25 akçe nisbetinde her Hıristiyan erkek tarafından ödenirdi. Kanunnâme'nin baş kısmında gayr-i Müslimler için “...*defter-i 'atîk mûcibince her nefer başına yirmi beşer akçe ispenç kayd olundu*” diye bu miktar belirtilmektedir. Bkz: **Defter-i Mufassal...**, s. 1; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 1; Zeyrek, **a.g.e.**, 2001, s. 172; Bekadze, **a.g.t.**, ss. 110-111.

¹⁷⁵⁴ İlhan, **a.g.m.**, s. 50.

Tahrir defterlerinde bazı hallerde kullanılan “*veled-i, bin, birâderi*” vb. yakınlık tabirlerinden de ailenin ve bölgenin “*etnik köneni*”nin tespit edilmesi muhtemeldir. Zira aynı evde veya ailede birden fazla evli veya bekâr (mücerred) er kişi var ise bunlar genellikle “*veled-i, bin, birader-i, birader-i müşâriin ileyh, oğli, toruni*” ve “*sâbi-yi*”¹⁷⁵⁵ tabirleri ile rastımıza çıkarken, ayrıca cemaatler altında tescil edilen şahıslar ise “*Okçu nâm, Utanmaz nâm, Bîcân nâm, Nasrullâh nâm, Keşiş nâm, Yuvâna nâm*” gibi “*nâm*” takısı ile tanımlanırlardı.¹⁷⁵⁶ Bu bağlamda Ahıska tahrir defterinde “*ibn*” tabiri yerine daha çok “*veled-i, toruni, sâbi-yi/çocuğu*” tabirlerinin kullanılması kısmen de olsa bölge halkının “*Türk*” kökenli oldukları fikrini bize vermektedir. Ayrıca defterde “*Hırtız Sancağı*”na bağlı “*Meşe-Cavahed nahiyesi*”nin “*Zâk köyü*”nün tamamının “*nâm*” ile mâruf olması bu ailelerin köklü bir aile olması açısından dikkat çekmektedir. Diğer taraftan “*Dâtûn(a) nâm, Bîcân nâm, Varzâl nâm, Mahrebîl nâm, Rûsâb nâm, el-Yazâr nâm, Yâsûn nâm*”¹⁷⁵⁷ gibi şahıs adlarından da bunların “*Türk/Kıpçak*” begleri olduğu anlaşılmaktadır.

Bütün bunlarla birlikte esas konumuzu teşkil eden *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska* tahrir defteri gibi “*din*” ve “*mezhep*” ayrımı yapılmayan defterlerde de, “*şahıs adları*”ndan hareketle bölge halkının “*etnik, mezhebî*” ve kısmen de olsa “*siyasi*” kimliklerinin tespit edilmesi mümkün görülmektedir. Nitekim stratejik bir mevkide yer alan “*Ahıska Bölgesi*”nin Safevîler ile Osmanlılar arasında sürekli el değiştirdiğini dikkate alırsak, Şîî Safevîlerin kullandığı “*Pîr, Şah, Ali, Verdi*” ile oluşan “*Pîrqulu, Şahveli, Şahmurad, Nurali, Hüdâverdi*” vb. şahıs adlarının da bölgede varlığı görülmektedir.¹⁷⁵⁸ Dolayısıyla bu ve benzeri şahıs adları iyice incelendiğinde bölgede siyasi veya sosyal baskıyla birlikte kültürel bir tesirin varlığı da dikkat çekmektedir. Böylece Doğu Anadolu’nun birçok yerinde olduğu gibi “*Ahıska*

¹⁷⁵⁵ Defterde “*küçük çocuğu*” anlamında “*Sâbi-yi veled-i O (Mahrebîl)*” şeklinde geçen imlâyı Cikia “*Sâbiya*” şeklinde okumuştur. Aynı kelime Ahıskalı Türklerce “*sebi*” şeklinde ve aynı anlamda hâlâ kullanılmaktadır. Bkz: **Defter-i Mufassal...**, s. 18; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 25.

¹⁷⁵⁶ Ayrıca geniş bilgi için bkz: İlhan, **a.g.m.**, ss. 46-47.

¹⁷⁵⁷ **Defter-i Mufassal...**, s. 112; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 206.

¹⁷⁵⁸ **Defter-i Mufassal...**, ss. 15-22; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 19-28.

Bölgesi”nde de “*Şîî-Kızılbaş*” kökenli adların yoğun olması gayet normal kabul edilmelidir.¹⁷⁵⁹

Sünnî Müslüman şahıs isimlerinden hareketle “*Ahıska Bölgesi*”nde halk arasındaki genel dinî durum hakkında da bilgi edinmemiz mümkündür. Zira defterde Müslüman şahıs adlarının da var olması İslâm dinin Osmanlılar vasıtasıyla “*Ahıska bölgesi*”ne yeniden nüfuzunun bir emaresi olarak değerlendirilebilir. Ayrıca buraya kadar anlattıklarımızdan Ahıska bölgesi’nin tamamen İslâmlaşmasının XVI. yüzyılın sonlarına doğru tekabül ettiği görülse de, mufassalda geçen “*Abdullah, Emin, Muhammed, Murâd, Mansûr, Yusif/Yusuf, Hasan, Muhtar, İbrahim*” vb. Müslüman köylü isimlerinden, bölgede hatırı sayılır “*Müslüman Türk*” azınlığın varlığı görülmektedir. Böylece son Atabegler Yurdundaki yönetici sınıfının 1578’de İslâm’la müşerref olduğu belirtilse de, halk tabakasının peyder pey de olsa İslâm’a geçtiği ve Müslüman isimler aldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla defterde geçen Müslüman Türk isimlerinin varlığını, dinî etkide aramanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

1003/1595 tarihli *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska* tahrir defterine göre “*Ahıska bölgesi*”ndeki ister Sunnî isterse de Şîî olsun, bir kısım “*Müslüman Türk Şahıs Adları*”nı vermenin yerinde olacağı kanaatindeyiz. Zira bu isimlerin bir kısmının bugün Gürcistan bölgesinde kısmen değiştirilmiş şekliyle devam etmesi, “*Ahıskalı Türkler*” tarafından ise aynen kullanılıyor olması bir rastlantı olmasa gerektir. Bu da 1944’de kadar “*Ahıska bölgesi*”nde yaşayan halk ile 1003/1595’te kayda geçirilmiş halkın aynı olduklarını göstermektedir. Bununla birlikte defterde geçen bu şahıs adlarının, Gürcü yazarlarının aksine “*Kıpçakların*” bölgedeki varlığına ışık tutması hasebiyle önemi haizdir. Nihayetinde bu isimleri şu şekilde verebiliriz:

“*Murâdbahş, Rüstem, Ağdagül, Mansûr, Yaralı, Nurali, Şâhverdi, Şâhmurâd, Meyrali, Varzagül, İmrân, Mîrali, Murâd, Kûzen, Garib, Tural, Nûraziz, Mîrarıslan, Zübde/Zübeyde, Çelebi, Şâhqulu, Şirin, Şâhvelî, Gördük,*

¹⁷⁵⁹ İlhan, a.g.m., ss. 52-54.

Nurullâh, Yûsip/Yûsif,¹⁷⁶⁰ Hüdâverdi, Zöhrab/Zürâb, İbrahim, İsrail, Yakub, Âzer, Ömürşâd, Diyarbeg, İlyas, Kimrûz, el-Yazâr, Şuşa, Mustafa,¹⁷⁶¹ Muhammed, Hasan, Ramâz(a), Şermizân, İsmâil,¹⁷⁶² Muhtâr, Zekeriya, Ka'ka/Gâgâ, Mikayıl, Rusif,¹⁷⁶³ Ahmed beg, Ahmed, Kasım, Ebitâr/Ebter, İbrahim, Şâhin, Ebu Selâm,¹⁷⁶⁴ Badriye, Dergâh Ali, Ömer, Hacı Kerim, Emin, Ensârî,¹⁷⁶⁵ Nasruddevle, Ğulâm, Mansûr,¹⁷⁶⁶ İmran, Murâd, Nurali, Nuraziz, Miraziz, Alibeg,¹⁷⁶⁷ Ğulâm, Hüseyin, Kalem, Mevlüddin, Ebîsun, Emirali, Deynûne, Nûreddin,¹⁷⁶⁸ Aziz(a), Ebîselam, Ebîsun,¹⁷⁶⁹ Abdullah, Badrî/Bebri, Şükür, Şâmil(a),¹⁷⁷⁰ Âzer, Mîrzâ, Mizân, İsâk,¹⁷⁷¹ Vâsıl, İrâdkulu, Mahrûr, Velicân, Mûsa, Seydîgül,¹⁷⁷² İlyâz, Muhammd b. Abdullah, Mihrân, Münâsi, Ahkîyâr, İbâşîr, Râsid/Râşid, Yusuf ağa, Mustafa Paşa, Şa'bân çavuş, Nasrullâh,¹⁷⁷³ Berdel, Nasvelî, Râiha, Hizâna, Amdulehü/Hamdullâh, Pîrullâh, Ömer Çelebî, İbrahim veled-i Abdullâh, Merâşîl, Ahmed Çelebî,¹⁷⁷⁴ Nâsir(a), Şerîr, Ali Kethudâ, Mustafa veled-i Abdullâh, İslâm, Râsim, el-Yazâr,¹⁷⁷⁵ Muhammed veled-i Handân ağa, Murâd çavuş, Enâniye, Nâdir(a), Yosma/Osman, Hasiye,¹⁷⁷⁶ Dâdid(a), Sa'dullâh, Mervân, Hacı Rıdvân, Kâtib Mustafa,¹⁷⁷⁷ Mîrzâ Alibeg, Hüdâ, Yakub, Gazanfer, Mevlânâ Mustafa el-müezzin, İllallâh, Hudû, Nûrullâh, Nûrsis,¹⁷⁷⁸ Bekir, Kurbân, Abbâs, Hayreddîn, Kilâb nâm,¹⁷⁷⁹ Kadem nâm, Şihâb, Hudâd, Ramâz, Sâdik nâm,

¹⁷⁶⁰ Defterin bazı yerlerinde ise bu isim “*Ûsip*” şeklinde kaydedilmiştir. Bkz: **Defter-i Mufassal...**, s. 56; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 100.

¹⁷⁶¹ **Defter-i Mufassal...**, ss. 15-18; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 19-25.

¹⁷⁶² **Defter-i Mufassal...**, ss. 18-20; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 26-30.

¹⁷⁶³ **Defter-i Mufassal...**, ss. 21-23; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 31-35.

¹⁷⁶⁴ **Defter-i Mufassal...**, ss. 23-25; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 36-40.

¹⁷⁶⁵ **Defter-i Mufassal...**, ss. 26-28; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 41-45.

¹⁷⁶⁶ **Defter-i Mufassal...**, ss. 28-31; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 46-50.

¹⁷⁶⁷ **Defter-i Mufassal...**, ss. 31-33; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 51-55.

¹⁷⁶⁸ **Defter-i Mufassal...**, ss. 33-35; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 56-60.

¹⁷⁶⁹ **Defter-i Mufassal...**, ss. 35-38; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 61-65.

¹⁷⁷⁰ **Defter-i Mufassal...**, ss. 38-40; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 66-70.

¹⁷⁷¹ **Defter-i Mufassal...**, ss. 41-46; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 71-80.

¹⁷⁷² **Defter-i Mufassal...**, ss. 46-51; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 81-90.

¹⁷⁷³ **Defter-i Mufassal...**, ss. 51-56; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 91-100.

¹⁷⁷⁴ **Defter-i Mufassal...**, ss. 56-68; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 101-120.

¹⁷⁷⁵ **Defter-i Mufassal...**, ss. 68-79; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 121-140.

¹⁷⁷⁶ **Defter-i Mufassal...**, ss. 79-89; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 141-160.

¹⁷⁷⁷ **Defter-i Mufassal...**, ss. 89-94; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 161-180.

¹⁷⁷⁸ **Defter-i Mufassal...**, ss. 94-108; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 181-200.

¹⁷⁷⁹ **Defter-i Mufassal...**, ss. 108-119; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 201-220.

Molla/Mevlâ nâm, İrem nâm, Mashâr/Mazhâr nâm, Rüstem veled-i Abdullah, Sılâ, Ramaz veled-i Gazanfer.”¹⁷⁸⁰

Netice itibariyle bu isimlerden anlaşılacağı üzere “*Ahuska bölgesi*”nde Hristiyan Kıpçak vergi mükelleflerinin yanı sıra kısmen de olsa Müslüman Türk vergi mükelleflerinin de varlığı görülmektedir. Zira aşağıda da görüleceği gibi bölge halkının çoğunun Hristiyan Türk/Kıpçak olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan “*Hristiyan Ortodoks*” olmasına rağmen siyasî ve sosyal baskının tesiriyle Şîi ve Sunnî Müslüman isimler taşıyan “*şahıs adları*”nın da var olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Kıpçaklı Atabeglerden “*Mîrzâ Çâpûk*,¹⁷⁸¹ *Keyhüsrev/Keyhosro*” ve “*Manuçehr*”¹⁷⁸² gibi yöneticilerin, Hristiyan olmalarına rağmen bu isimleri “*Safevîlerin*” tesiriyle aldığı anlaşılmaktadır. Ayrıca son Atabeg II. Manuçehr’in de, Müslüman olduktan sonra “*Manuçehr Mustafa Paşa*” ismiyle mâruf olduğunu ilgili yerde belirtmiştik. Bu isim değişikliğinin bile Osmanlı tesiriyle olduğu bilinen bir husustur.¹⁷⁸³

3.4.2. Hristiyan Türk Varlığı

Tahrir defterinde kaydedilen “*Hristiyan köylü vergi mükellefleri*” adlarından, bunların XVI. yüzyıla kadar “*Kuman/Kıpçaklardan Ortodoksluğu*” devam ettiren ve XII. yüzyılda Kral II. David ve Kraliçe Tamara döneminde bölgeye gelen “*Eski Kıpçaklar*” ve “*Yeni Kıpçaklar*”ın bâkiyesi olduğu görülmektedir. Zira ilgili yerde de ifade edildiği üzere XII. yüzyılda “*Gürcistan coğrafyası*”na kitleler hâlinde gelip yerleşmeye başlayan Kıpçaklar her ne kadar din değiştirmiş olsalar da, defterdeki kayıtlardan XVI. yüzyılda bunların izlerinin devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu da Kartvel/Gürcüler arasında din değiştiren Kıpçakların tamamen eriyip gitmediklerini göstermektedir. Diğer taraftan defterde Kıpçakların bölgeye gelip yerleşmelerinde ve Gürcistan siyasetinde etkili olan “*Otrok/Atrak*”, “*Ak-*

¹⁷⁸⁰ *Defter-i Mufassal...*, ss. 119-140; Cikia, *a.g.e.*, 1947, ss. 221-261.

¹⁷⁸¹ Danişmend, *a.g.e.*, II, 10; Kırzioğlu, *a.g.e.*, 1993, s. 107.

¹⁷⁸² *Çoruh-Şavşat...*, s. 48.

¹⁷⁸³ Mustafa Âlî, *a.g.e.*, ss. 78b-79a, 112-113; Peçuylu İbrâhim, *a.g.e.*, II, 41; Münecimbaşı, *a.g.e.*, III, 539.

Buga”, ve “*Kubasar*” gibi isimlerin yanı sıra yüzlerce Türk şahıs adının varlığı, “*Ahıska Bölgesi*”nin etnik kimliği hakkında önemli ipuçları vermektedir.¹⁷⁸⁴

Atabegler Yurdundaki Kıpçakları ve onların devamcıları “*Kıpçaklı Atabegleri*” görmek istemeyen Gürcü araştırmacılar Mufassal’da geçen Hıristiyan vergi mükelleflerinin “*Gürcü*” olduğunu her fırsatta dile getirmektedir. Meselâ bunlardan Beridze, defterde geçen “*Zürab/Zöhrab, Sargis, Gogiça, Sinan, Khoca/Hoca, Kandura, Kaka*” gibi “*Hıristiyan Kıpçak Vergi Mükellefleri*”nin isimlerden hareketle “*Ahıska/Ude Köyü*” ahalisinin tamamının “*Gürcü*” olduğunu iddia etmektedir.¹⁷⁸⁵ Tabiki bu ve benzeri araştırmalarda “*Gürcü/Kıpçak*” mefhumunun târihi bağlamından kopartılarak çarpıtıldığı da dikkat çekmektedir. Zira XVI. yüzyılın kayıtlarında “*Gürcü*” kavramı/terimi sadece bugünkü “*Kartvel/Gürcüleri*” değil, ayrıca onlara yıllarca hizmet etmiş olan “*Kıpçakları*” da nitelediğini yukarıda belirtmiştik. Bu da dönemi kendi sözlüğüyle okumayan çağdaş Gürcü araştırmacıların yanılgısını beraberinde getirmiştir.

Yine Ahıska Bölgesindeki Kıpçak unsurunu görmek istemeyen bazı Gürcü araştırmacılar, bu sefer defterde geçen isimleri ya tebdîl (Ağdagül-Ağdagüml, Mansûr-Mîsûr, Atabeg-Ananek gibi) etmişler ya da bu isimleri farklı yorumla tâbi tutmuşlardır. Bunlardan Marika Cikia mufassaldaki “*Nurali, Murâd, İspendiyâr, Mirvelî, Pirsultan, Pirali, Sultan, Şehriyar, Şahveli, Keykubad*” vb. Türkçe isimlerden hareketle bunların “*kütüğe geçirilen Müslüman kişilerin adları olduğunu böylece bölge nüfusunun 1578’de İslâm’la müşerref olmasından sonra İslâmiyete ait isimlerin hızla yayıldığını*” iddia etmektedir.¹⁷⁸⁶ Bir diğer Gürcü araştırmacı Marine Janashia da “*Ahıska Bölgesi*”ni vatanlaştırma adına benzer bir görüş ileri sürmekte ve “*Türkçe özel*

¹⁷⁸⁴ Daha geniş bilgi için bkz: Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 170-180; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 395; Uyğur, **a.g.m.**, ss. 605-607.

¹⁷⁸⁵ Merab Beridze, “*XVI. Asırda Ude Köyü Ahalisi ve Tarihi Yazıtları*”, **Türk Gürcü İlişkileri: Tarih ve Çağdaşlık**, ed., İbrahim Tellioğlu, Roin Kavrelişvili, Serander Yayınları, Trabzon 2018, ss. 33-42.

¹⁷⁸⁶ Marika Cikia, “*Gürcistan Vilayetinin Mufassal Defterinde (1595) Kullanılan Öz Türkçe Adlar*”, **XIII Türk Tarih Kongresi: (4-8 Ekim 1999) Kongreye Sunulan Bildiriler**, Cilt III/3, Ankara 2002, ss. 1520.

isimlerin bölgeye XVI. yüzyıldan itibaren nüfuz etmeye başladığını” belirterek indî bir yaklaşım sergilemektedir.¹⁷⁸⁷ Osmanlı döneminde bir gayrimüslim, İslâm dinine geçtiği zaman tahrirlerde baba adının “Abdullah” olarak değiştirildiğini dikkate alırsak,¹⁷⁸⁸ “Ahıska Tahrir Defteri”nde de “veledi Abdullah”¹⁷⁸⁹ kaydıyla yer alan “vergi mükellefleri”nin sayısının oldukça az olduğu görülmektedir. Ayrıca yeni Müslüman olanlara Türkçe kökenli isimler yerine dinî kaygı hasebiyle daha çok “Arapça kökenli isimler”in verildiği bilinmektedir. Böylece defterde geçen Türkçe isimlerin bölgede var olan Kıpçaklara ait olduğu anlaşılmaktadır.

Mufassalda “Ahıska Bölgesi”ne iskân ile ilgili her hangi bir kayıt da yer almamaktadır. Bununla birlikte sancakların bir iskân yeri olmadığını yukarıda belirtmiştik. Bu kapsamda defterde geçen “Yurdâna veled-i Demürçi, Badrî veled-i Gabriyel, Rubîn veled-i Oğlan(a),¹⁷⁹⁰ Serfizân veled-i Emirkul, Rûsap veled-i Çarûh(a),¹⁷⁹¹ Göğiçe veled-i Çelâb(a), Beşîr veled-i Mansûr¹⁷⁹² Arslan veled-i Ağbuğa, Şîrâz veled-i Arslan,¹⁷⁹³ Songül veled-i Bayındur, Gâgâ veled-i Bayındur, Merâb Pasli toruni”¹⁷⁹⁴ vb. isimler ile “Sülâle Nahırci/Çoban, Yusuf nâm, Hizâne nâm” ve “Sülâle nâm”¹⁷⁹⁵ şeklinde cemaatler adı altında tescil edilen isimler, yalnız bölgele var olan “Kıpçaklar” ile açıklanabilir. Diğer taraftan defterde “غونیه / Ğuniya” veya “غونیه نام / Ğuniya nâm”¹⁷⁹⁶ gibi cemaat altında tescil edilen vergi mükelleflerinin varlığı, ilk başta “Konya”dan bölgeye iskânı akıllara getirirse de bu “şahıs adları”nın sayısının az olması bu ihtimali doğrulamamaktadır. Zira bu şahıs adlarının az olmasının yanı sıra isim ile birlikte kullanılan bölgesel aidiyeti gösteren sıfatların,¹⁷⁹⁷ o kişiyi

¹⁷⁸⁷ Marine Janashia, “Gürcü Dilindeki Türkçe Kökenli Özel İsimler”, **Türkoloji Dergisi**, çev., Ali Ertuğrul, Cilt XVII, Sayı 2, Ankara, 2010, ss. 115-130; Uyğur, **a.g.m.**, ss. 591-593.

¹⁷⁸⁸ Kurt, **a.g.m.**, 1990-1991, s. 182.

¹⁷⁸⁹ İlgili sayfalar için bkz: Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 67, 374, 391, 397.

¹⁷⁹⁰ Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 195.

¹⁷⁹¹ Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 229.

¹⁷⁹² Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 212.

¹⁷⁹³ Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 233

¹⁷⁹⁴ Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 236-237.

¹⁷⁹⁵ Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 213.

¹⁷⁹⁶ **Defter-i Mufassal...**, s. 18; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 26.

¹⁷⁹⁷ Etnik açıdan azınlık teşkil eden toplumlarda da buna benzer uygulamayı görmemiz mümkündür. Nitekim hâlâ sürgün hayatı yaşayan Ahıskalıların da, Türk oldukları halde

diğerlerinden ayırabilmesi için o çevrede az sayıda bulunduğunu göstermesi açısından önem arz etmektedir. Ayrıca defterde sadece bir yerde kayıtlı “تورکستان / *Türkistân*”¹⁷⁹⁸ isminin ise göç edilen coğrafyaya duyulan özlem sonucunda konulmuş olması muhtemeldir.¹⁷⁹⁹

Defterde şahıs ismiyle kayıtlı bir kısım “*lakap*” ve “*unvanlar*” da “*Ahıska bölgesi*”nin XVI. yüzyıldaki “*dili*” ve “*etnik kimliği*” hakkında bazı fikirler vermektedir. Zira bu lakap ve unvanlar dikkatle incelendiğinde tamamının “*Türkçe*” olduğu hatta bugünkü “*Ahıska ağzı*”yla kayda geçirildiği görülecektir.¹⁸⁰⁰ Bunlardan “*Demrürçi veled-i Demürçi, Dürk/Türk veled-i Kuyumci, Keşiş veled-i Kalaycı,*¹⁸⁰¹ *Mahrebil veled-i Pasli,*¹⁸⁰² *Hosrov veled-i Körhasan,*¹⁸⁰³ *Bayındur veled-i Usta*”¹⁸⁰⁴ vb. şahıs adları dikkat çekmektedir. Ayrıca “*Ahıska Tahrir Defteri*”ndeki isimlerin yapısı, dil özellikleri ve Kıpçakların yayıldığı coğrafyalardaki adaşlarının varlığına bakıldığında bu isimlerin, Oğuzcayla birlikte daha çok Kıpçakları ve Kıpçakça’nın özelliğini taşıdığı anlaşılmaktadır.¹⁸⁰⁵

Bu bağlamda Rásonyi’nin “*Kuman Özel Adları*” başlıklı makalesinde Kuman/Kıpçaklar arasında tespit ettiği yüzlerce kişi adından “*Apa/Aba, Azgır/Azgur, Balaban, Barak, Barkan, Bay/Beg, Beke, Belük, Berk, Buga, Bugaç/Boğaç, Çıbuk/Çábûk, Çomak, Kaban, Kaçmaz, Kaplan, Kara, Karaça, Kaytar, Koç, Koça, Koçalı, Kurman, Közel/Güzel, Kubasar, Kuman, Kumandur, Küre, Satan, Satuk, Sauk, Sonkur, Tatar, Tolmaç, Tuman, Ulaş,*

bölgesel aidiyeti gösteren sıfatı da kullanarak gittikleri her yerde kendilerini “*Ahıskalı Türk*” olarak tanımladıkları görülmektedir.

¹⁷⁹⁸ *Defter-i Mufassal...*, s. 206; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 466.

¹⁷⁹⁹ Geniş bilgi için bkz: Uyğur, **a.g.m.**, ss. 608-609, 614-616.

¹⁸⁰⁰ Muhtemeldir ki bu ve benzeri unvanlar, hâne halkı tarafından dikte edildiği şekilde kayda geçirilmiştir.

¹⁸⁰¹ *Defter-i Mufassal...*, s. 49; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 86-87.

¹⁸⁰² *Defter-i Mufassal...*, s. 68; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 119.

¹⁸⁰³ *Defter-i Mufassal...*, s. 74; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 132.

¹⁸⁰⁴ *Defter-i Mufassal...*, s. 124; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 231.

¹⁸⁰⁵ Sinan Uyğur, “*Ahıska-Ardahan-Artvin-Batum-Rize-Trabzon Hattında /+(A)Y/~ /+A/ Eki*”, **Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi**, (IBAD, 2017), Cilt II, Sayı 2, ss. 458-460. Ayrıca defterde kayıtlı Türkçe kökenli kişi adlarının “*ses bilgisi, şekil bilgisi, söz varlığı*” ve “*söz dizimi*” açısından genel bir değerlendirme için bkz: Uyğur, **a.g.m.**, ss. 590-633.

Yolçi, Uzur/Oğuz” olmak üzere kırk kadarının *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska* tahrir defterinde de yer alması basit bir rastlantı olmasa gerekir.¹⁸⁰⁶

Bununla birlikte defterde geçen “*Bayındır, Kozan, Salur Kazan, Korkut, Bayrek, Kanduralı, Mamuk, Amiran, Boğaç, Ârız, Bîcan, Ak-Buga, Arslan, Ba(y)ram, Demür, Kuman/Kıpçak, Çâbûk, Demür, Goç/Koç, Kara, Gaga, Yaralı, Turar, Turan, Yalguz, Manguberdi, Yüngül, Yaman*” vb. isimlerin bir kısmının da “*Dede Korkut Oğuznâmeleri*”nde geçmesi, yine bölge halkının “*etnik kökeni*” hakkında bilgi vermesi açısından önem arz etmektedir. Hatta bu isimleri kullananların Oğuznâmelerden haberdar olduğu da anlaşılmaktadır. Ayrıca defterde kayıtlı “*Yalguz/Yalnız, Yaralı/Yaralı, Demür/Demir, Turar/Durur, Turan/Durur/Yaşar*” ve “*Yüngül/Hafif*” gibi isimlerin bugün bile “*Ahıskalı Türkler*” tarafından aynen kullanılması tesadüfî bir rastlantı olmasa gerekir. Nitekim Atabegler Yurduyla ilgili yapılan bazı araştırmalarda da “*Atabeg, Anuk, Baba, Badur/Bahadır, Balaban, Berke, Barınbek, Budak, Çelebi, Doğtamiş/Toktamiş, Laçın, Baykara, Balaca, Emirhan, Urmaz, Yaramış*” vb. isimlerin “*vergi ödeyen Hıristiyan Kıpçaklar*” olduğu belirtilmektedir.¹⁸⁰⁷

İlgili yerlerde de ifade edildiği üzere, tarihte Kıpçaklar ile Ermenilerin etkileşimi de bilinen bir husustur. Bu sebeptendir ki, bazı “*tapu tahrir defterleri*”nde Ermenilerin Türk/Kıpçak isimlerini kullandıkları görülmektedir. Zira Adana’da toplam nüfusun % 2’sini oluşturan Ermenilerin “*Karagöz, Dede, Balı, Budak, Kaplan, Arslan, Tanrıverdi, Haydar, Tanrıvermiş, Durak, Davud, Karaca, Karakoç, Aydın, Tombul, Sarı, Sefer, İskender, Kara, Arık, Gökçe, Elagöz, Elvan*” gibi adlar kullanmaları bunun en güzel misâli olarak değerlendirilebilir.¹⁸⁰⁸ Ayrıca bu şahıs adlarının tamamına yakınının “*Ahıska mufassal defteri*”nde de yer alması, bölge halkının etnik yapısının “*Kıpçaklar*”dan müteşekkil olduğunu bir daha göstermektedir.

¹⁸⁰⁶ Rasonyi, **a.g.m.**, 1966-1969, ss. 78-144; Uyğur, **a.g.m.**, s. 606.

¹⁸⁰⁷ Daha geniş bilgi için bkz: Kayabalı-Arslanoğlu, **a.g.m.**, 1973, ss. 60-61; Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1992, ss. 177-180.

¹⁸⁰⁸ Yılmaz Kurt, “*Adana’da 1572 Yılında Kullanılan Türk Erkek Şahıs Adları*”, **Belleten**, Cilt LVII, Sayı 218, Nisan 1993, s. 181; İlhan, **a.g.m.**, s. 44.

Bütün bu mülâhazalardan sonra Ahıska bölgesinde 1003/1595 tarihli *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska* tahrir kaydına göre “*Hıristiyan Ortodoks Kıpçak Vergi mükellefleri*”nin bir kısmını vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Böylece konumuz daha iyi aydınlanmış olacaktır.

“*Yasa, Rüstem, Ağdagül, Yaralı, Nuralı, Şahverdi, İsvender, Mirveli, Bekâr, Kakal, Mamuka, Varzal, Kanduralı, Qorgul/Qorqora, Bayındır, Dural/Tural, İskender, Varzagül, Şâhkulu, Şirin, Zakaria, David, Semûn, Zöhrab, Bâdede/Baydede, İsrail, Âzer, İsfender, Sargis, Zersıba/Zerzîbâ, İlyas(a), Georgi, Mahrebil, Gogiça, Kukul(a), Kimrûz, İlya, Yasun, Nariman, Yurdâne, Şuşa, Badri, Kâkâ/Gâgâ, Aznavur, Kuba, Yuvana, Sâbi-yi, Sımada, Hosiya, Marya,¹⁸⁰⁹ Pasli, Kado, Ğuniya/Konya nâm, Bâsıla, Badura/Bahadur, Ebitar, Erdeşir, Bâbâ, Enuka, Ramâz, Okçi/Okçu nâm, Selfizân, Merâşil, Rûsab, Babuna, Şermizân,¹⁸¹⁰ Diğەر, Bâsıl, Ğarip, Kamaz, Kukina, Uğurlı, Demür, Karagöz, Rusip, Ruyına, Ezrâ/Üzeyir, Goça, Muhra, Zâmin(a), Kurik(a),¹⁸¹¹ Zülfikâr, Bıcan, Baduça, Yurdân, Gülsedef, Suzan, Sapli, Selman, Feramûz,¹⁸¹² Masâsâ, Kedmis/Getmiş, Zamuka, Mâmâ, Elenâ, Kakuna, Sıbâğül, Cağıl/Ceyil, Cânyâr, Hazer, Şota,¹⁸¹³ Daryâr, Mahre Toruni, Urbiya, Manuyel, Markuz, Ğâzbek/Kazbeg, Ulubeg, Mercân, Mirarlan, Bedirhân, Devletyâr,¹⁸¹⁴ Kakuça, Aladan/Alâaddin, Karaoğlan, Nârinbeg, İlâyun, Ömürşâd, Budâk, Hocadâr, Bâbû, Kandû, Otar, Şeftâli, Kersuvan, Alibeg, Meneş,¹⁸¹⁵ Zâmin, Kazâ, Serhân/Serxân, Yurdabeg, Kelbât/Kelbet, Tabûk, Deynûne,¹⁸¹⁶ Lâçın, Emîr, el-Yazâr, Şirvân, Kâlûş, Kandura, Rûmanûz, Cemsıpa, Şâmin(e), Azık, Ebisûn,¹⁸¹⁷ Rûmân, Yâz(a), Bekirkuli, Mesme, Nûrvz/Nûryüz,¹⁸¹⁸ Mâmya, Aftandil, Basıla, Surzân, Gezdin, Kûbila(y),¹⁸¹⁹ Sâr(ı), Akûp, Bâbâlâr, Sıpâ, İradkulu, Vâsıl, Sığâr, Adışîr, Mahrûr, Ağacan, Hocacan, Demürçi,*

¹⁸⁰⁹ *Defter-i Mufassal...*, ss. 15-18; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 19-25.

¹⁸¹⁰ *Defter-i Mufassal...*, ss. 18-20; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 26-30.

¹⁸¹¹ *Defter-i Mufassal...*, ss. 21-23; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 31-35.

¹⁸¹² *Defter-i Mufassal...*, ss. 23-25; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 36-40.

¹⁸¹³ *Defter-i Mufassal...*, ss. 26-28; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 41-45.

¹⁸¹⁴ *Defter-i Mufassal...*, ss. 28-31; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 46-50.

¹⁸¹⁵ *Defter-i Mufassal...*, ss. 31-33; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 51-55.

¹⁸¹⁶ *Defter-i Mufassal...*, ss. 33-35; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 56-60.

¹⁸¹⁷ *Defter-i Mufassal...*, ss. 35-38; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 61-65.

¹⁸¹⁸ *Defter-i Mufassal...*, ss. 38-40; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 66-70.

¹⁸¹⁹ *Defter-i Mufassal...*, ss. 41-46; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 71-80.

*Kayınatasi, Kabûlâzi, Mezmân, Dürk/Türk, Kuyumçi, Kalaycı, el-Yasâ, el-Yazar, Duhtihâtun, Cemşîd,*¹⁸²⁰ *Mâdegül, Ebîselam, Etibâr, İlyâz, Hâsiye, Mehrân Kûzen, Melîk, Vîlali/Valeli, El-Yazar, Dedegile, Mîrrede/Mîrdede, Zâmuka, Ehkiyar, İbâşîr, Timrûz, Hurşîd, Kurakit, Kukla,*¹⁸²¹ *Berdel, Nasveli, Bostancı, Âzergül, Erdeşîr, Münâs, Râiha, Amdullah, Davidgöl, Rûsib(e), Bîruze, Daniyel, Ebisun, Varzagül, Bâbâsmeni, Karagöz, Pîrullah, Nârinbeg, Şûşiya, Dedemeri, Mısrâgöl, Kubâd, Kuman, Enük(a), Sinbât,*¹⁸²² *Uğurlu, Şerîr, Durali, Nurali, Karagöz, Şevküzâr, Hosrov, Gürcistân, Dûlâra/Dilara, Sımada, Râmin, Sona, Nodar, Ömürşâd, Emanet,*¹⁸²³ *Bâyındır, Kâlûbelâ,*¹⁸²⁴ *el-Yasa, Sadeş, Pîraziz, Yalağuz*¹⁸²⁵, *Utanmaz, Yusiya, Nâsâr, İsâr(a), Kureykit, Emircân, İrakli, Enaniye, Beka/Beg, Râsul Kuyumci, Râile, Serdân, Mevlüddîn, Nûrgül dâmad, Yosma, Sûle/Şûle, Nûrdede,*¹⁸²⁶ *Arsne/Arzne*¹⁸²⁷ *Keşiş, Sûbâta, Ağniyâ, Ağna/Anla, Nâdir, Surâya, Kenteşîr, Bedîr(a), Münâse, Rizvân, Emir(h)ân, Şîlâle, Hûsik, Şâhrûh/Şâhrûz, Hâniz, Kulu/Qulu, Şâhkişâd, Mervân, Ömürşâr/Ömürşâd, Sargis veled-i Atabeg, İmârendu Diger nâm, Varzal Melik, Devletyâr, Sû(r)zân, Tâşlîgöl, Kulicân, Baytâr, Markos, Gülyasa nâm,*¹⁸²⁸ *Zemanegül, Yalğüz bağci, Bîge/Beka, Muhâ/Muhe, Zûba, Lâlâ,*¹⁸²⁹ *Bâbâcân, Kakûla, Kandû, Cânîk, Nurgül, Mûsa, Ğazanfer, Kûkîhudâd, Çûmâk(a)/Çomak, Belâ, Eşîd(e), Târlâ, Çudâ, İşhân, Uka, Hudû/Xudû, Çolpa, Bendir, Hahâ/Xaxâ, Emîrgûzân, Emrûs veled-i Samsûn(a), Arzumân,*

¹⁸²⁰ **Defter-i Mufassal...**, ss. 46-51; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 81-90. Cikia “*Cemşîd*” adını “*جمشيره / Cemşira*” imlâsıyla vermiştir. Bkz. **Defter-i Mufassal...**, s. 51; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 90.

¹⁸²¹ **Defter-i Mufassal...**, ss. 51-56; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 91-100.

¹⁸²² **Defter-i Mufassal...**, ss. 56-68; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 101-120.

¹⁸²³ **Defter-i Mufassal...**, ss. 68-79; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 121-140.

¹⁸²⁴ Deftere “*كالمولى*” şeklinde kaydedilen ismin doğrusunun “*قالمولى بلى*” imlâsıyla yazılması gerekmektedir. Bkz: **Defter-i Mufassal...**, s. 80; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 142. Ayrıca bu kelimenin yer aldığı A’râf sûresi 172. ayet için bkz: **Kur’ân-ı Kerim**, 2. Baskı, haz., Muhammet Abay, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2009, s. 172.

¹⁸²⁵ “*Yalnız*” anlamına gelen bu kelimde, aradan yıllar geçmesine rağmen bugün de “*Ahiskalı Türkler*” tarafından kullanılmaktadır.

¹⁸²⁶ **Defter-i Mufassal...**, ss. 79-89; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 141-160.

¹⁸²⁷ Ahıska’nın “*Arzne köyü*” ismini buradan almış olsa gerek.

¹⁸²⁸ **Defter-i Mufassal...**, ss. 89-94; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 161-180.

¹⁸²⁹ Defterde birkaç yerde geçen “*Lâlâ*” şahıs adlarının (Lûma veled-i Lâlâ, Kikna veled-i Lâlâ, Lâlâ veled-i Cânîk, Lâlâ nâm) Şark Serdârı Lâlâ/Atabeg Mustafa paşaya nispetle konulduğu muhtemeldir. Bkz. **Defter-i Mufassal...**, ss. 102-103, 119, 133, 139; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 182, 189, 221, 248, 260.

*Semûngül, Vârzal damad-ı Mâmsâr, Mîrâş/Mîras, el-Beka/Alibeg, Nûrsis,*¹⁸³⁰
*Zamine, Bîcân, Kurîk(a), Yârgülü, Cânîsâr,*¹⁸³¹ *Bekir(a), Bîrâm/Bayram, Sülâle*
*nâhirci,*¹⁸³² *Gürgün, Kurbân, Pâşa toruni, Abbâs, Cânkûl nâm, İsağül,*
*Dûlenci/Dilenci, Melikzaden, Alikesâ, Kûrâ, Hocâdar veled-i Anbarcı,*¹⁸³³
Orhan nâm, Kadem nâm, Canberi nâm, Lâlâ nâm, Sarhoş, Egûb/Ayıp, Köftar,
*Mehrân nâm, İsâk(a)/İshâk toruni,*¹⁸³⁴ *Şihâb(a), Kûşper(a), Nurlân, Kısır,*
*Hüdâd, Cânislâm, Harrân,*¹⁸³⁵ *Berber, Cihânşâh, Verem, Yârende, Sıdka/Sıdka*
nâm, Sâkine, Polâd, Garîbşe, Zîrek, Misil, Baysungur, Cânbeg, İrem,
*Uluşih/Uluşeyh, Mazhar, Nuşîrevân nâm, Diyarbeg,*¹⁸³⁶ *Dîlbende, Süleymân,*
Baklâ, Dâmatgûl, Tûğ(a), Bâbân, Hazertığ, Hâlen, Şîrîn, Zâza, Anbarcı veled-i
*Nikuğus/Nikolos, Turâl nâm, Emirhân, Cûcîk/Cücük, Kethudâ, Rusyâ,*¹⁸³⁷
Kayser, Sürmeli, Râbita, Keykubâd, Münâverdi, Câmsıpa, Bâdila Veledi
*Lâlâ.*¹⁸³⁸

Netice itibariyle *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska*’da yer alan “*Hıristiyan köylü vergi mükellefleri*” isimleri, mükerrerleriyle birlikte bu şekilde devam etmektedir. Bu şahıs adları iyice incelendiğinde özellikle de “*el-Yasâ, el-Yazar,*¹⁸³⁹ *Gözel/Güzel, Hüdâverdi,*¹⁸⁴⁰ *Duralı,*¹⁸⁴¹ *Eşîd(e),*¹⁸⁴² *Cânkûl*”¹⁸⁴³ vb. şahıs isimlerinden anlaşılacağı gibi birçoğunun “*Türkçe kökenli*” olduğu

¹⁸³⁰ **Defter-i Mufassal...**, ss. 94-108; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 181-200.

¹⁸³¹ Defterde “*Cânîsâr*” imlâsıyla kayıtlı olan bu isim, bugün “*Cemiser*” olarak bilinmektedir. Bkz: **Defter-i Mufassal...**, s. 113; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 208.

¹⁸³² Sığır Sürüsü/Çoban anlamına gelen “*Nahir/Nahirci*” kelimesi bugün hâlâ Ahıskalı Türkler tarafından aynı anlamda kullanılmaktadır. Bkz: **Defter-i Mufassal...**, s. 115; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 213.

¹⁸³³ **Defter-i Mufassal...**, ss. 108-119; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 201-220.

¹⁸³⁴ Aslen “*İshâk*” şeklinde bilinen bu ismi, Ahıskalı Türkler bugün de “*İsâk*” telaffuzuyla ifade eder. Bkz: **Defter-i Mufassal...**, s. 120; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 222.

¹⁸³⁵ Cikia’nın “*Harâb*” diye okuduğu bu ismi biz “*Harrân*” imlâsıyla okumayı uygun gördük. Zira ismin son harfi, “*be*” harfi değil hatt-ı siyâkate göre yuvarlak “*nun*” harfidir. Bkz: **Defter-i Mufassal...**, s. 122; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 227.

¹⁸³⁶ **Defter-i Mufassal...**, ss. 119-129; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 221-240.

¹⁸³⁷ Bu isim defterde “*Rusyâ veled-i Mâyâkli*” şeklinde geçmektedir. Defterde geçen “*Türkistân, Gürcistân, İdil, Kurgân*” vb. isimleri gibi bölgenin nerelerden göç aldığı gösteren isimlerden olsa gerek. Bkz: **Defter-i Mufassal...**, s. 134; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 250; Uyğur, **a.g.m.**, ss. 614-615.

¹⁸³⁸ **Defter-i Mufassal...**, ss. 129-140; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 240-260.

¹⁸³⁹ **Defter-i Mufassal...**, s. 54; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 96.

¹⁸⁴⁰ **Defter-i Mufassal...**, s. 131; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 244.

¹⁸⁴¹ **Defter-i Mufassal...**, s. 71; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 125.

¹⁸⁴² **Defter-i Mufassal...**, s. 102; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 188.

¹⁸⁴³ **Defter-i Mufassal...**, s. 117; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 216.

görülmektedir. Bu da, bugünkü Ahıska Bölgesi veya târihî Atabegler Yurdunda 1578'den önce de “*Türk Dilli Hıristiyan bir halk*”ın varlığını bir daha ispatlar mâhiyettedir. Nihayetinde defterde geçen Türkçe şahıs isimlerinden anlaşılacağı üzere Ahıska bölgesine yerleşen Kıpçaklar, her ne kadar dinlerini değiştirip mezhebî anlamda “*Gürcü*” diye telakki edilmiş olsalar da dillerini muhâfaza etmeyi başarmışlardır. Diğer taraftan Kıldıroğlu'nun da ifade ettiği gibi bugün Kafkaslar üzerinden gelip Karadeniz'e yerleşen halklar arasında “*Gürcü*” tâbir edilen toplulukların büyük bir çoğunluğunun “*Kıpçaklar*” olduğu anlaşılmaktadır.¹⁸⁴⁴ Ayrıca defterde, yukarıda zikri geçen “*Türkçe kökenli şahıs adları*”nın yanı sıra “*İbrâm/Brâm, Yakob, Dâvid,*¹⁸⁴⁵ *Aznavur,*¹⁸⁴⁶ *Musâ Keşîş, Nârîn Dâvid, Gabriyel nâm,*¹⁸⁴⁷ *Georgi, Teodor,*¹⁸⁴⁸ *Rûbîn*”¹⁸⁴⁹ vb. gibi “*İbrânice, Ermenice*” ve “*Gürcüce*” kökenli şahıs adlarının da yer alması “*Ahıska Bölgesi*”nde başta “*Kartvel/Gürcüler*” olmak üzere az sayıda da olsa “*Yahudî/Mûsevî*” ve “*Ermeniler*”in yaşadığını göstermektedir.

3.5. Matbû Hâle Getirilen Defterde Tespit Edilen Bazı Hususlar

İlgili yerde defter hakkında bilgi verirken eyalet nüshasının “*Tiflis Devlet Müzesi*”nde 478 numarada muhafaza edildiğini belirtmiştik. Bu bağlamda defterin Tiflis'teki nüshası esas alınarak ismi tebdîl edilmek suretiyle Sergi Cikia tarafından 1941-1958 yılları arasında Tiflis'te üç cilt halinde neşredilmiştir. Buna göre 1947'de hatt-ı siyâkat'ten Osmanlıca harflerle matbû hâle getirilen defterin Türkçe metni, “*Defter-i Mufassal Vilâyeti Gürcistan / Gürcistanis Vilayetis Didi Davtaris*” adı altında “*Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Ulûm Akademisi*” tarafından yayımlanmıştır.¹⁸⁵⁰ Bu çalışmasıyla Cikia kısmen başarılı görülmüş olsa da, Türkiye'de ise defterin bilimsel yayını bir tarafa bazı araştırmalar hariç defter üzerinde ciddi bir çalışma dahi yapılmış değildir.¹⁸⁵¹

¹⁸⁴⁴ Kıldıroğlu, **a.g.e.**, s. XVIII.

¹⁸⁴⁵ **Defter-i Mufassal...**, ss. 15-16; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 21.

¹⁸⁴⁶ **Defter-i Mufassal...**, s. 18; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 25.

¹⁸⁴⁷ **Defter-i Mufassal...**, s. 96; Cikia, **a.g.e.**, 1947, ss. 173-175.

¹⁸⁴⁸ **Defter-i Mufassal...**, s. 41; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 72.

¹⁸⁴⁹ **Defter-i Mufassal...**, s. 106; Cikia, **a.g.e.**, 1947, s. 195.

¹⁸⁵⁰ Cikia, **a.g.e.**, 1947. Ayrıca bu neşir hakkında daha geniş bilgilere için bkz: Sergi Cikia, “*Gürcistan Vilâyeti Mufassal Defteri*”, **Bizim Ahıska; Üç Aylık Kültür Dergisi**, Galip Adıyok, Yıl 4, Sayı 9, Ankara 2008, ss. 32-35; Kızıoğlu, **a.g.e.**, 1993, s. 395.

¹⁸⁵¹ Gümüş, **a.g.t.**, s. 12; Uyğur, **a.g.m.**, s. 589.

Şunu da belirtelim ki, Cikia'nın orijinaldeki “*Ahışha/Ahıska*” ismini “*Gürcistan*” diye tebdîl etmesindeki tahrifatı, birçok araştırmacının eleştirisini de beraberinde getirmiştir. Hatta Kırzioğlu, “*sahtekârlıkla*” ithâm ederek XVI. yüzyıl Osmanlı idarî sisteminde “*Gürcistan Vilayeti*” diye bir “*Eyalet*”in olmadığını belirtmektedir.¹⁸⁵² Ayrıca defterin baş kısmında yer alan “*Padişah Kanunnâme*”sindeki “*Kanunnâme-yi Vilâyeti Gürcistân*” ibaresinden hareketle orijinal isminin değiştirildiği anlaşılrsa da, bunun bile defterin ismini değiştirmeye sebep teşkil etmeyeceği bilinen bir husustur. Zira buradaki “*Vilâyet*” mefhumunun “*coğrafi bölge*” anlamında kullanıldığını yukarıda ayrıntılı bir şekilde izah etmiştik. İlâveten Devlet-i Aliyye’de idarî anlamda eyâletlerden “*vilâyet*” sistemide 1864’de geçildiği bilinmektedir.¹⁸⁵³ Bu bağlamda Niyazov, mezkûr defterin “*Vilâyet-i Gürcistân*” şeklinde kabul edilmesiyle Gürcistan gibi bir coğrafyayı Ahıska’ya hapsedmenin doğru olmadığını belirtmektedir.¹⁸⁵⁴ Bununla birlikte şunu da ifade edelim ki; XVI. yüzyıl’da Osmanlıların Atabegler Yurduna coğrafi anlamda “*Gürcistan*”, Atabeglere de “*Gürcü/Kıpçak Atabegleri*” denilmesini dikkate alırsak Cikia’nın, Osmanlıların Kıpçaklar için kullandığı “*Gürce/Gürcistan*” mefhumunu bağlamından kopararak bugünkü anlamda “*Gürcistan*” olarak empoze ettiği anlaşılabilir. Nitekim defterin matbû hâle getirildiği dönem (1947) ve bu dönemin şartlarını göz önünde bulundurulursa bunun ihtimal dâhilinde olabileceği görülmektedir. Zira defterin ismiyle birlikte içerisinde de yapılan bazı değişiklikler bu görüşü kısmen de olsa destekler mâhiyettedir.

Bölgedeki Kıpçaklı Atabegleri görmek istememenin yanı sıra ayrıca dönemin diline ve bölgenin kültürüne yeteri kadar vâkıf olmayan Cikia, hatt-ı siyâkatın da vermiş olduğu geniş bir hareket alanıyla defteri matbû hâle getirirken birçok hatayı da beraberinde getirmiştir. Zira matbû defter incelendiğinde bazı Hıristiyan Türk ve Müslüman Türk Şahıs Adlarının değiştirildiği görülmektedir. Böylece yukarıda da ifade edildiği üzere bölge

¹⁸⁵² Kırzioğlu, **a.g.e.**, 1993, ss. 393, 395; Yunus Zeyrek, **Posof’un Çizgileri**, 1. Baskı, Kozan Ofset, Ankara 2004, ss. 64-66.

¹⁸⁵³ Tahir Sezen, **Osmanlı Yer Adları**, 1. Baskı, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın Nu: 21, Ankara 2006, s. VII; Niyazov, **a.g.m.**, 2016a, s. 19.

¹⁸⁵⁴ Niyazov, **a.g.m.**, 2016a, s. 18; Uyğur, **a.g.m.**, s. 590.

halkının ısrarla “Gürcü” olduğu iddiası ortaya atılmıştır. Meselâ Kıpçaklı vergi mükelleflerinden “Atabek(g) *Veledi Satılmış*”¹⁸⁵⁵ Cikia tarafından “انانیک ولد / *Anânîk Veledi Sâtilmiş*”¹⁸⁵⁶ şeklinde yorumlanarak “Atabeg” ismi anlamsız bir hâle sokulmuştur. Bu bağlamda konuyla ilgili araştırmasında Niyazov da, aslen Arapça olan “*Mansûr*” isminin Cikia tarafından “*Msûr*” ve “*Mîsûr*” gibi iki farklı şekle sokulduğunu belirtmektedir.¹⁸⁵⁷

Şunu da belirtelim ki, defterde geçen bu ve benzeri hataları sadece Cikia’ya mâletmek kanaatimizce doğru bir yargı değildir. Zira defterin orijinalinde de “انسانی / *Ensârî*”,¹⁸⁵⁸ “اصلاه / *Islân/İslâm*”,¹⁸⁵⁹ “رستاه / *Rüsten/Rüstem*”,¹⁸⁶⁰ “آزار / *Âzer/’Âzer*”,¹⁸⁶¹ “ابوغه / *Abûğa/Ağbuğa*”,¹⁸⁶² “ازیز / *Azîz/’Azîz*”,¹⁸⁶³ “ماصور / *Mâsûr/Mansûr*”,¹⁸⁶⁴ vb. “*şahıs adları*” gibi bazı hatalı imlâların var olduğu tespit edilmiştir. Bu da yalnız “*muharrîr*” veya “*il yazıcısı*”nın bölgeyi tam tanımaması veya dikkatsizliği ile açıklanabilir. Öte yandan benzer hataların diğer “*mufassal tahrir defterleri*”nde de var olduğu kaydedilmektedir.¹⁸⁶⁵

Bütün bu açıklamalardan sonra “*Ahıska Bölgesi*”nin etnik kimliğini daha net bir şekilde gün yüzüne çıkartmak için, Sergi Cikia tarafından matbû hâle getirilen “*1947 Tiflis basımlı*” defterdeki bir kısım tahrifâtı vermenin faydalı olacağı kanaatindeyiz. Zira bu ve benzeri çalışmalar dikkatle incelendiğinde, “*Gürcü/Kartvel Türkologların defterde geçen ‘Türkçe kökenli kişi adları’nın çoğunu görmezden geldiği, ‘Atabegler Yurdu’nda yaşayanların etnik olarak ‘Gürcü’ olduklarını savundukları ve İslâmlaşma ile birlikte Türkleşmenin*

¹⁸⁵⁵ *Defter-i Mufassal...*, s. 151.

¹⁸⁵⁶ Cikia, *a.g.e.*, 1947, s. 283.

¹⁸⁵⁷ Cikia, *a.g.e.*, 1947, ss. 20-21; 283; Niyazov, *a.g.m.*, 2016a, s. 18; Uygur, *a.g.m.*, s. 590.

¹⁸⁵⁸ *Defter-i Mufassal...*, s. 28; Cikia, *a.g.e.*, 1947, s. 45.

¹⁸⁵⁹ Hatt-ı siyâkatta “ن/ nun” harfi bazen büyükçe bir nokta (•) şeklinde gösterilmektedir. Buna göre bu ismin doğrusunun “İslâh” veya “İslan” değil, “*İslâm*” olması muhtemeldir. Bkz: Kütükoğlu, *a.g.e.*, 1998, s. 65.

¹⁸⁶⁰ *Defter-i Mufassal...*, s. 72; Cikia, *a.g.e.*, 1947, s. 136.

¹⁸⁶¹ *Defter-i Mufassal...*, s. 42, 64; Cikia, *a.g.e.*, 1947, ss. 72, 113.

¹⁸⁶² *Defter-i Mufassal...*, s. 73; Cikia, *a.g.e.*, 1947, ss. 129.

¹⁸⁶³ *Defter-i Mufassal...*, s. 84; Cikia, *a.g.e.*, 1947, s. 151.

¹⁸⁶⁴ *Defter-i Mufassal...*, s. 118; Cikia, *a.g.e.*, 1947, s. 218.

¹⁸⁶⁵ İlhan, *a.g.m.*, s. 46.

meydana geldiğini dillendirdikleri” anlaşılmaktadır. Bütün bunlar ise basit bir ideolojik saplantıdan başka bir şey değildir.

Diğer taraftan Ahıska mufassal tahrir defterinin tahrifâtı ile birlikte “*Ahıska Bölgesi*”ndeki “*maddî ve manevî Türk kültür mirasının tahribâtı, ayrıca hâlâ Sürgün hayatı yaşayan Ahıskalı Türklerin geri dönüşüne izin verilmemesi, dönmek isteyenlere ise dinî ve etnik kabullenmeler için baskının uygulanması*”¹⁸⁶⁶ vb. yaptırımlar, Gürcü Türkologların defterde kayıtlı “*Türkçe kökenli kişi adlar*”ın yanı sıra bölgenin “*Türk yurdu*” olduğunu bildikleri sonucunu doğurmaktadır.

Netice itibariyle *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska* tahrir defteri ile 1947’de matbû hâle getirilerek *Defter-i Mufassal-i Vilâyet-i Gürcistân* diye tebdîl edilen defter, mukâyeseli bir şekilde incelenerek defterde yapılan değişiklikler tespit edildiği kadarıyla aşağıda verilecektir. Ayrıca zikredilen adların her iki defterdeki sahife numarası dipnotta verilmek suretiyle böylece bu adların kontrolü daha da kolay olacaktır. Sadece tebdîl edilen “*şahıs adları*” Arap harfleriyle olduğu gibi verilecektir.

Atabeg/Ananik: Ahıska bölgesi’nin aynı zamanda Atabegler Yurdu olduğunu ilgili yerlerde belirtmiştik. Zira Kıpçaklı Atabeglere nispetle “*Atabeg*” isminin defterde birkaç yerde geçmesi de bunu bir daha ispatlar mâhiyettedir. Bununla birlikte Atabegleri bölgede görmezden geçen Cikia’nın, bu ismi tebdîl ederek farklı şekillere soktuğu görülmektedir. Bunun da “*Gürcü*” tezini savunmaktan neş’et ettiği âşikârdır. Nitekim yukarıda da belirtildiği üzere defterde geçen Kıpçaklı vergi mükelleflerinden “*Atabek(g) Veledi Satılmış*”¹⁸⁶⁷ Cikia tarafından “*انانیک ولد صاتلمش / Anânik Veledi Sâtilmiş*”¹⁸⁶⁸ şeklinde yorumlanarak “*Atabeg*” ismi anlamsız bir hâle sokulurken bir başka yerde ise “*Sargis veled-i Atabeg*”¹⁸⁶⁹ ismi noktasız “*سركس ولد انك / Sargis veled-i A...k*”¹⁸⁷⁰ şeklinde verilerek aynı isim

¹⁸⁶⁶ Uyğur, a.g.m., ss. 595-596.

¹⁸⁶⁷ *Defter-i Mufassal...*, s. 151.

¹⁸⁶⁸ Cikia, a.g.e., 1947, s. 283.

¹⁸⁶⁹ *Defter-i Mufassal...*, s. 95.

¹⁸⁷⁰ Cikia, a.g.e., 1947, s. 173.

okunulmaz bir imlâ ile matbû deftere kaydedilmiştir. Zira “Atabeg” isiminin yanı sıra “Sargis” şahıs adının da “Kıpçaklı Atabegler Hükümeti”nin ilk kurucusu “Papa I. Sargis”e nispetle defterde birçok yerde geçtiği görülmektedir.

Zakaria/Zikra: Kıpçaklı Atabeglerin isimlerinden olan “Zakaria/Zekeriya” ismini Cikia “نكره / Zikra”¹⁸⁷¹ imlâsıyla okumuştur. Defterde bu isim “Zekeria veled-i Kördük/Gördük”¹⁸⁷² şeklinde geçmektedir. Zira bu ismin Atabegler Yurdunda meşhur olduğu hatta Kıpçaklı komutanlardan “Zakaria” ve “İvane” adında iki “Hıristiyan Türk” kardeşin Kraliçe Tamara döneminde önemi faaliyetlerde bulunduğu bilinen bir husustur.¹⁸⁷³ Öte yandan “z”den sonra uzatan “elif” olmadığı için, mezkûr ismin “Zâkir” şeklinde okunabileceği ise uzak bir ihtimaldir. Ayrıca mezkûr isim, defterde birçok yerde geçmektedir.

Kûmal/Kuman: Kuman ve Kıpçakların aynı etnik kimliğe sahip olduklarını ilgili yerde ayrıntılı bir şekilde izah etmiştik. Bununla birlikte Ahıska mufassal defterinde “Kıpçak” ismi geçmese de, “Kuman” şahıs adlarının birkaç defa geçtiği görülmektedir. Bu isimler de matbû defterde Cikia tarafından farklı imlâyla takdim edilmiştir. Şöyle ki; defterde açık bir şekilde “Kûman” olduğu bilinen bazı isimler “?” işaretiyle “Novrûz veled-i Kûman(?)” şekliyle verilirken, aynı sayfada yer alan bir başka “Kuman” adı ise “كوكچه ولد كوميل / Gogiça veled-i Kûmal/Kumil”¹⁸⁷⁴ imlâsıyla verilmiştir. Zira bu şahıs adlarının Kıpçaklara nispetle “Kuman” olması kuvvetle muhtemeldir.

Mollâ/Nollâ: Mollâ unvanının bazı İslâm toplumlarında tanınmış din âlimlerine veya belirli seviyede öğrenim görmüş kimselere verildiği bilinen bir husustur. Bu kelimenin Arapça’da “efendi, sahip, âmir” mânasındaki “mevlâ”dan geldiği kabul edilmektedir.¹⁸⁷⁵ Bu sebeple Ahıska mufassal

¹⁸⁷¹ Cikia, a.g.e., 1947, s. 20.

¹⁸⁷² Defter-i Mufassal..., s. 15.

¹⁸⁷³ Brosset, a.g.e., 2003, ss. 420; Vardan, a.g.e., ss. 219-221.

¹⁸⁷⁴ Defter-i Mufassal..., s. 67; Cikia, a.g.e., 1947, s. 118.

¹⁸⁷⁵ Hamid Algar, “Molla”, DİA, İstanbul 2005, XXX, 238.

defterinde de tanınmış din âliminin “*Mollâ nâm*”¹⁸⁷⁶ şeklinde cemaat adı altında kayıt edildiği görülmektedir. Buna rağmen “*Mollâ*” adının, Cikia tarafından “*نلا نام / Nollâ nâm*”¹⁸⁷⁷ şeklinde verilerek anlamsız bir hâle sokulduğu görülmektedir. Diğer taraftan aynı isim defterin bir başka yerinde “*مولانا مصطفى الموزن / Mevlânâ Mustafa el-Müezzîn*”¹⁸⁷⁸ şeklinde “*Müslüman Türk şahıs adı*” olarak geçmektedir.

Mansûr/Mîsur/Msur/Msura: Aslen Arapça olan bu ismin, Cikia tarafından Gürcü fanetiğine uygun olarak “*ميصور / Mîsûr*”, “*مصور / Msûr*”¹⁸⁷⁹ veya “*مصوره / Msûra*”¹⁸⁸⁰ şeklinde verildiği görülmektedir. Zira orijinal tahrirde “*Mansûr veled-i Kola*, ” *Mansûr veled-i Uvanus*” ve “*Mansûr veled-i Selman*”¹⁸⁸¹ diye aslına uygun şekilde “*mansûr*” diye kayıtlı ismin, Cikia tarafında iki farklı imlâ ile verilmesi ayrıca dikkat çekmektedir. Öte yandan “*Mansûr*” şahıs adı, defterde birçok yerde geçmektedir.

Kurban/Krûbân/Kurbîn: Aslen Arapça olan ve “*yaklaşmak, yakın olmak*” anlamlarına gelen “*Kurban*” ismi defterin orijinalinde “*Krûbân veled-i Zasîl*”¹⁸⁸² şeklinde kaydedildiği görülmektedir. Cikia bu şahıs adını “*Kef*” ile “*كرويين / Kurbîn*”¹⁸⁸³ imlâsıyla vermiştir. Ayrıca “*Zasîl*” isminin de “*sağlam, dayanıklı, metin, muhkem*” anlamlarına gelen “*Rasîf*” şeklinde okunması muhtemeldir. Zira orijinal kayıttaki hatt-ı siyâkat bu ismi “*Rasîf*” şeklinde okumamıza da imkan sağlamaktadır.

Zersıba/Zerzîbâ/Zersıpa: Defterin orijinalinde “*Zersıba*”¹⁸⁸⁴ imlâsıyla kaydedilen bu ismin doğrusunun “*Altın Süslü*” anlamına gelen “*Zerzîbâ*” olması muhtemeldir. Cikia bu şahıs adındaki “*b*”yi “*p*”ye tebdîl ederek ismi “*زارسپه / Sersıpa*”¹⁸⁸⁵ şeklinde yorumlamıştır.

¹⁸⁷⁶ Defter-i Mufassal..., s. 124.

¹⁸⁷⁷ Cikia, a.g.e., 1947, s. 231.

¹⁸⁷⁸ Defter-i Mufassal..., s. 104; Cikia, a.g.e., 1947, s. 190.

¹⁸⁷⁹ Cikia, a.g.e., 1947, ss. 19-21, 156.

¹⁸⁸⁰ Cikia, a.g.e., 1947, ss. 50-51.

¹⁸⁸¹ Defter-i Mufassal..., ss. 15-16.

¹⁸⁸² Defter-i Mufassal..., s. 117.

¹⁸⁸³ Cikia, a.g.e., 1947, s. 216.

¹⁸⁸⁴ Defter-i Mufassal..., s. 123.

¹⁸⁸⁵ Cikia, a.g.e., 1947, s. 228.

Sıdkı/Sıdka: Defterde “*Gogiça veled-i Sıdkı, Sıdkı nâm,*”¹⁸⁸⁶ imlâlarıyla geçen ve bugünde kullanılan bu şahıs adları, Cikia tarafından “*صدقه / Sıdka*”¹⁸⁸⁷ şeklinde yorumlanmıştır.

Ağdagül/Ağdagüml: Bugün daha çok bayan ismi olarak “*Ağdagül*” şeklinde bilinen bu isim, tahrir defterinde “*Ağdagül birader-i O*”¹⁸⁸⁸ diye erkek ismi olarak geçmektedir. Cikia bu ismi “*اغدگومل / Ağdagüml*”¹⁸⁸⁹ şeklinde yorumlamıştır. Orijinal kayıttaki hatt-ı siyâkatten hareketle “*Ağdagiin*” şeklinde de okunması muhtemeldir.

Râsid/Râşid: Defterde “*Gersuvân veled-i Râşid*”¹⁸⁹⁰ şeklinde geçen bu isim, Cikia tarafından “*كرصوان ولد راسد / Gersuvân veled-i Râsid*”¹⁸⁹¹ imlâsıyla okunmuştur. Zira Ahıska bölgesinde var olan Müslüman isimleri de dikkate alırsak bu ismin “*Râşid*” olması kuvvetle muhtemeldir.

Cemşid/Cemşîr/Cemşîra: Defterde birkaç yerde “*Cemşid mazman*”,¹⁸⁹² “*Cemşid Toruni*”¹⁸⁹³ imlâsıyla geçen Türk şahıs adları, Cikia tarafından Gürcü fonetiğine uygunlaştırılarak “*Cemşîr*”¹⁸⁹⁴ veya “*Cemşîra*”¹⁸⁹⁵ şeklinde yorumlanmıştır.

Cânîk/ Hânîl: Defterde şark serdârı Lala Mustafa Paşa’ya nispetle “*Lâlâ veled-i Cânîk*”¹⁸⁹⁶ şeklinde geçen şahıs adı, Cikia tarafından “*لا لا ولد حائل / Lâlâ veled-i Hânîl*”¹⁸⁹⁷ imlâsıyla verilmiştir. Zira Cikia tarafından her ne kadar “*Hânîl*” şeklinde tebdîl edilse de, bu ismin Kıpçaklarla irtibatlı olduğu anlaşılmaktadır. Diğer taraftan bugünkü “*Samsun/Canik*” yerleşim yeri adının da Kıpçakların hatırası olması kuvvetle muhtemeldir.

¹⁸⁸⁶ Defter-i Mufassal..., s. 123.

¹⁸⁸⁷ Cikia, a.g.e., 1947, s. 229.

¹⁸⁸⁸ Defter-i Mufassal..., s. 15.

¹⁸⁸⁹ Cikia, a.g.e., 1947, s. 19.

¹⁸⁹⁰ Defter-i Mufassal..., s. 55.

¹⁸⁹¹ Cikia, a.g.e., 1947, s. 97.

¹⁸⁹² Defter-i Mufassal..., s. 83,

¹⁸⁹³ Defter-i Mufassal..., s. 105.

¹⁸⁹⁴ Cikia, a.g.e., 1947, s. 149.

¹⁸⁹⁵ Cikia, a.g.e., 1947, s. 192.

¹⁸⁹⁶ Defter-i Mufassal..., s. 103.

¹⁸⁹⁷ Cikia, a.g.e., 1947, s. 179.

Netice itibariyle 1947’de Sergi Cikia tarafından matbû hâle getirilerek *Defter-i Mufassal-i Vilayet-i Gürcistân* adı altında yayımlanan “*Ahıska Tapu Tahrir*” defteri, dikkatli bir şekilde incelendiğinde bazı “*vergi mükelleflerinin isimlerin*” yanlış imlâyla verildiği görülmektedir. Dolayısıyla tespit ettiğimiz kadarıyla yukarıda verilen misallerden anlaşılacağı üzere, defterde yapılan değişikliklerin kasten yapıldığı düşüncesini akıllara getirmektedir. Hatta bir kısım şahıs adlarının ise birkaç farklı imlâyla verildiği görülmektedir. Nihayetinde bazı Türkçe isimlerin tebdil edilerek “*anlamsız*” bir şekle sokulmasında, siyâkat hattının etkisi olduğu gibi Cikia’nın siyâsî temâyüllerinin de etkisinin olduğu anlaşılmaktadır.

SONUÇ

Deşt-i Kıpçak gibi geniş bir sahaya yayılan Kuman-Kıpçaklar, her ne kadar büyük bir step imparatorluğu kuramamış olsalar da, gerek bu geniş sahanın ve gerekse komşu memleketlerin tarihinde hem büyük rol icrâ etmişler hem de derin izler bırakmışlardır. Zira ilgili yerlerde de belirtildiği üzere “*Saka, Uygur, Kazak, Özbek, Kırgız, Azerbaycan, Başkird, Karaçay, Malkar, Kazan, Pomak Türkleri, Kırım Türkleri, Ahıskalı Türkler ve Oğuzlar*” gibi Türk boylarının yanı sıra, Türk olmayan “*Gürcü/Kartvel, Ermeni, Rus, Romen, Bulgar, Macar ve Tacikler*” gibi milletlerin etno-medenî ve kültürel yapılanmasında da Kıpçakların önemli ölçüde rolünün olduğu bilinmektedir.

Hem milattan önce, hem de milattan sonraki tarihlerde Türklerin Kafkasya’ya gelip yerleştikleri bilinmekle birlikte, özellikle de XII. yüzyılda Gürcü Kralı IV. David ve Kraliçe Tamara tarafından Kafkaslara davet edilen Kıpçakların da Kafkasya’nın Türkleşmesinde önemli rolünün olduğu bilinen bir husustur. Dolayısıyla Kıpçaklardan birçoğunun Ön Asya, Orta Doğu, Kafkaslar ve Balkanlarda faaliyette bulunmuş olsalar da, kitleler halinde yerleştikleri ve en çok iz bıraktıkları bölgelerin, başta Romanya ve Macaristan olmak üzere Kafkaslar hatta Türkiye’nin Kuzey Doğu Anadolu Sınırları olduğu anlaşılmaktadır. Zira Gürcistan bölgesine yerleşen mezkûr Kıpçakların az bir kısmı geri dönse de, büyük bir kısmının geri dönmeyerek orada kaldığı ve başta “*Ahıskalı Türkler*” olmak üzere bugünkü yukarı “*Kür boyları*” ve “*Çoruh havzası*”nda meskûn Türklerin atalarını teşkil ettiği bilinmektedir. Ayrıca bugün Atabegler Yurduunu içine alan “*Ahıska, Ahılkelek, Altunkale, Çıldır, Ardahan, Göle, Posof, Şavşat, Ardanuç, Oltu, Bardız, Nariman, Tortum ve Yusufeli*” halkının konuştuğu Türkçe, Kuman-Kıpçak Türkçesinin günümüzdeki tezâhürü olarak görülmektedir. Ayrıca sarı saçlı, ak tenli, gök gözlü ve uzun boylu olan Kıpçakların, bugün de bölge halkının kumral tipinde yaşadığı birçok araştırmacı tarafından ifade edilmektedir.

Her ne kadar bazı Kartvel/Gürcü tarihçiler Gürcistan Tarihi açısından Kıpçakların önemli icraatlarını görmezden gelseler de, başta anonim Gürcü kroniği *Kartlis Chobreba* olmak üzere Ermeni kaynaklarında da bölgeye davet

edilen Kıpçakların faaliyetlerine ayrıntılı bir şekilde yer verildiği görülmektedir. Dolayısıyla Dünya tarihi için Türklerin yeri ne ise bugünkü Gürcü tarihi için de Kıpçak uruğunun yerinin aynı mesabede olduğu anlaşılmaktadır. XII. yüzyılda memlûk sistemine benzer bir uygulamayla Gürcistan bölgesine davet edilen “*Atrak, Kubasar, Kutlu Arslan, Şehinşâh, Zekeriya, ilk Atabeg İvane, Şalve ve Avak*” gibi Kıpçaklı başbuğ ve komutanların Güney Kafkaslarda ne denli önemli roller icra ettiğini ilgili yerlerde ayrıntılı bir şekilde ifade etmiştik. Kafkaslardan Mısır’a giden memlûklerin de “*Kutuz, Baybars, Kalavun*” gibi Kıpçaklı komutanlar etrafında toplanarak Suriye ve Mısır topraklarında önemli faaliyetlerde buldukları görülmektedir. Mezkûr bölgelere ilk önce köle olarak gelip daha sonra “*Memlûk Devleti*”nde yönetici olan Kıpçaklarda görülen “*Arslan, Kara Arslan, Bayram, Oruç, Satı, Satılmış, Kara, Karagöz, Gözel, Akbuga, Ayna Beg, Temür, Togan, Yağmur, Karaman, Balaban, Baydara, Çerik, Kaçmas, Kapan, Karaca, Korkmas, Bermiş, Tarhan*” gibi isimlerin Atabegler Yurdunda tutulan 1003/1595 tarihli *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska* tahrir defterinde de geçmesi tesadüfî bir rastlantı olmasa gerek. Nitekim Memlûk Kıpçaklarında görülen bu isimlerin Ahıska tahrir defterindeki isimlerle benzerlik teşkil etmesi, “*Ahıska Atabegler Yurdu*” ile *Memlûk Coğrafyası*”nın ortak unsurunu teşkil eden Kıpçakların varlığıyla açıklanabilir.

Selçuklular döneminde başta Atabegler Yurdu olmak üzere Gürcistan coğrafyasına büyük ölçüde Oğuz boylarının göçleri gerçekleşmiş olsa da, daha sonraki tarihlerde yukarıda da ifade edildiği üzere Hıristiyanlığı kabul eden Kıpçak boylarının bölgeye yerleşmesiyle Türkmenlerin birçoğunun buraları terk ettiği görülmektedir. Bilâhare 1268’de “*Kıpçak Atabegler Hükümeti*”nin kurulmasıyla da Ahıska bölgesinde hâkim gücün Kıpçaklardan müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır. Bu durumun 1578 yılına kadar devam ettiği bilinmektedir. Bununla birlikte 1003/1595 tarihli *Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska* tahrir defterindeki şahıs adlarından anlaşılacağı üzere Ahıska bölgesinde az sayıda da olsa Türkmen grubunun varlığı kuvvetle muhtemeldir.

Kafkasya halklarından birini teşkil eden Ahıskalı Türklerin tarihinde “*Kıpçaklar*” ve “*Kıpçaklı Atabegler*” görmezden gelindiği için “*Ahıska Bölgesi*”nin tarihi farklı yorumlara tâbi tutulmuştur. Kafkasya tarihinde Kıpçakların oynadığı rol bilinmekle birlikte, Ahıskalı Türklerin tarihiyle diğer Kafkasya halkları tarihinin de benzerlik teşkil ettiği görülmektedir. Diğer taraftan Türk boyları içinde bu etnik grubun “*Kıpçak boyuna*” mı yoksa “*Oğuz boyuna*” mı mensup olduğu tartışması bazı çevrelerce hâlâ devam etmektedir. Bölgede hem milattan önce hem de milattan sonraki tarihlerde diğer Türk boylarıyla birlikte daha çok Buntürk/Kıpçakların varlığını dikkate alırsak bölge halkının çoğunlukla Kıpçaklardan müteşekkil olduğu anlaşılmaktadır.

Ayrıca soy kökünün hangi boya dayandığını ispatlayan faktörlerden birisinin de dil faktörünün olduğu bilinmektedir. Bilinen bir gerçektir ki, başta diğer Kafkas halkları olmak üzere özellikle de Azerbaycan şivesinde olduğu gibi, Ahıska şivesinin teşekkülünde de Oğuz-Kıpçak boyu dillerinin önemli rolü olmuştur. Bu kapsamda Kafkas halklarından “*Kumuk Türkleri*” için de aynı görüş söz konusudur. Zira Kumukların menşei hakkında da Ahıskalılarda olduğu gibi iki görüş ileri sürülmektedir. Birinci görüş Kumukları Kıpçak Türklerinden olduğunu kabul etse de, ikinci görüşe göre Kumuklar Moğol istilası sonrasında Kıpçak ve Oğuz gibi kudretli iki öz Türk halkın karışımından ortaya çıkmış bir “*Türk*” topluluğudur. Kumukların yaşam tarzı ve dil özellikleri daha çok Kıpçak Türklerini çağrıştırmaktadır. Ahıskalılar için de aynı şeyin söz konusu olabileceği kanaatindeyiz. Ahıskalı Türklerin de Kıpçak ağırlıklı Oğuz-Kıpçak karışımı “*Türk*” topluluğu olduğu anlaşılmaktadır.

Her ne kadar Gürcü araştırmacılar, Ahıska Bölgesi veya Atabegler Yurdu için tarihte kullanılan “*Gürcü*” mefhumunu târihî bağlanımdan ayrı kullanarak bölge halkının etnik yapısının bugünkü anlamda “*Kartvel/Gürcü*” olduğunu iddia etseler de, bu görüşün doğru olmadığı tespit edilmiştir. Zira dönemin dili dikkate alındığında kaynaklarda geçen “*Gürcü*” mefhumuyla sadece “*Kartveller*” değil, bölgede önemli nüfuza sahip olan “*Kıpçaklar*”ın da anlaşıldığı görülmektedir. Nitekim bugün Atabegler Yurdunun yanı sıra

Kafkaslar üzerinden gelip Karadeniz'e yerleşen halklar arasında “Gürcü” tâbir edilen toplulukların büyük bir çoğunluğunun “Kıpçaklar” olduğu bilinen bir husustur.

Kaynakların verdiği bilgiler çerçevesinde incelediğimiz kadarıyla, 14 Kasım 1944 sürgünü sonrasında Ahıska bölgesine nispetle daha çok Ahıskalı Türkler diye bilinen bu “Türk” uruğunun menşei, diğer birçok Kafkasya halkları gibi “Kıpçaklar”a dayanmaktadır. Zira XII. yüzyılda Gürcistan’a davet edilen “Eski Kıpçaklar” ile “Yeni Kıpçaklar”ın, sadece bu devletin mukadderatını tayin etmekle kalmadığı, aynı zamanda batıya doğru yayılmaları neticesinde, Kuzey Doğu Anadolu/Atabegler Yurdu ve Doğu Karadeniz bölgesinde de günümüze kadar yaşayan antropolojik ve kültürel izler bıraktıkları görülmektedir. Özellikle Atabegler Yurduna yerleşen Kıpçakların, Kartli ve civarına yerleşen soydaşlarının aksine millî kimliklerini yitirmediği dolayısıyla Atabegler Yurdunun kültürel dokusunda bugün dahi izlerine rastlanılan eski “Türk isim”, “din” ve “dilini” bu yöreye hâkim kılmayı başardıkları görülmektedir. Ayrıca ilgili yerlerde ayrıntılı bir şekilde yer verildiği üzere “Ermeni ve Gürcü vakayinameleri”nde geçen Kıpçaklı Atabeglerin isimleri ile özellikle de Ahıska tahrir defterlerindeki kayıtlarda görülen çok sayıda Kuman-Kıpçak yer ve şahıs isimleri bu meseleyi daha da somutlaştırmaktadır.

Netice itibarıyla 1578’de Osmanlıların bölgeye gelmesiyle zamanla Müslümanlaşan “Kıpçak” boyunun, Oğuz boylarının arasına karışarak bir daha bu isimde bir topluluk görülmeyecek şekilde eriyip gittikleri anlaşılmaktadır. Bu bağlamda bugün bâkiyeleri olan Ahıskalı Türkler için, Kıpçak ağırlıklı Kıpçak-Oğuz karışımı bir etnik grup (Ahıskalı Türk Topluluğu) denilmesinin daha uygun olacağı kanatindeyiz. İlâveten bölge halkına muhtemelki Kıpçaklara nispetle hâlâ “yerli” denilmesinin sebebi de bu mânada araştırılması gereken konulardandır. Zira bu yerli kavramı sadece Ahıska bölgesinde değil, târihî seyir içerisinde Ahıska’dan koparılmış, bugün Türkiye Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan ve tarihte kısa adıyla Atabegler Yurdu olarak bilinen “Kars, Ardahan, Artvin, Posof”ta da hâlâ kullanılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

ABABAY, Feridun, **Çıldır Tarihi**, 1. Baskı, Kadıoğlu Matbaası, Ankara 1987.

ABDULLAH İbn Rıdvan, **Tevarih-i Deşt-i Kıpçak an Hıttâ-i Kırım veya Tevarih-i Tatar Hanan-ı Kadim ve Ahval-i Deşt-i Kıpçak**, 1. Baskı, haz., M. Akif Erdoğru, Selçuk Uysal, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2012.

ABÛ-HAYYÂN, **Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk**, 1. Baskı, haz., Ahmet Caferoğlu, Evkaf Matbaası, İstanbul 1931.

ABULADZE, Tsisana-Miheyil Svanidze, “*Defter-i Caba-i Eyalet-i Çıldır’a Dair İlk Bilgiler*”, **VIII. Türk Tarih Kongresi: (Ankara 11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler**, Cilt II, Ankara 1981, ss. 1033-1036.

ACAR, Serkan, “*Kızılbaş Türk Don Juan’ın Avrupa Sefareti*”, **Belleten**, Ağustos 2012, Cilt LXXVI, Sayı 276, ss. 479-503.

AÇIKEL, Ali, “*Artukabad Kazasında Türk Kişi Adları*”, **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 13, Sayı 2, Elazığ 2003, ss. 305-335.

ADJİ, Murat, **Kaybolan Millet Deşt-i Kıpçak Medeniyeti**, 1. Baskı, çev., Zeynep Bağlan Özer, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2011.

_____, **Kıpçaklar: Türklerin ve Büyük Bozkırın Kadim Tarihi**, 1. Baskı, çev., Zeynep Bağlan Özer, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2001.

AFYONCU, Erhan, “*Defterhâne*”, **DİA**, İstanbul 1994, IX, 100-104.

AĞASIOĞLU, Firudin, **Azerbaycan Türklerinin İslâmaqeder Tarihi**, 1. Baskı, Doqquz Bitik, Bakü 2014.

_____, **Daşbaba: Türkün Daş Yaddaşı**, 1. Baskı, y.y., Bakü 2013.

AHİNCANOV, Sercan M., **Türk Halklarının Katalizör Boyu: Kıpçaklar**, 1. Baskı, çev., Kürşat Yıldırım, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

AHMED BEY, Feridun, **Münşeatü’s-Selâtin**, 1. Baskı, Takvimhâne-yi Âmire, İstanbul 1265/1848, I-II.

AKÇURA, Yusuf, **Türk Yılı 1928**, 1. Baskı, Türk Ocakları Merkez Heyeti, İstanbul 1928.

AKDAĞ, Mustafa, **Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi: 1243-1453**, 3. Baskı, Tekin Yayınları, Ankara 1979, I.

AKGÜNDÜZ, Ahmed, **Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukuki Tahlilleri**, 1. Baskı, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1990-1996, I-IX.

AKTAN, Ali, “*Sultan Kutuz ve Aynu-Calut Zaferi*”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı X, Erzurum 1991, ss. 181-201.

AKÜN, Ömer Faruk, “*Kâşgarlı Mahmud*”, **DİA**, İstanbul 2002, XXV, 9-15.

ALASANİA, Giuli, **Gürcüler ve İslâm Öncesi Türkler**, 1. Baskı, çev., Nanuli Kaçarava, Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayınları, Trabzon 2013.

_____, “*Gürcistan Kıpçakları*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, II, 793-797.

ALGAR, Hamid, “*Molla*”, **DİA**, İstanbul 2005, XXX, 238-239.

ALİŞİK, Gülşen Seyhan, “*Köroğlu Destanının Gürcistan Yazması Üzerine Bir Değerlendirme*”, **Güney Kafkasya Halkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri**, Ordu Üniversitesi SBE, Ordu 2011, ss. 271-301.

ALİYEVA ÇINAR, Minara, “*Ahıska’da Kalan Türkçe*”, **Erzincan Üniversitesi Uluslararası Ahıska Türkleri Sempozyumu (11-13 Mayıs 2017)**, **Bildiriler Cilt I**, Editör: Hüsrev Akın, Erzincan 2017, ss. 125-134.

ALLAHVERDİ, Reyhan Şahin, **Kafkas Fatihi: Özdemiroğlu Osman Paşa**, 1. Baskı, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2016.

ALLEN, William Edward David, **A History of The Georgian People**, 2. Baskı, Barnes-Noble Yayınları, London 1971.

ALP, İlker, “*Bulgarların Pomak Türkleri (Kıpçaklar-Kumanlar) Politikası*”, **Diyanet İlmî Dergi**, Cilt 29, Sayı 2, Nisan-Mayıs-Haziran 1993, ss. 75-80.

ALPARGU, Mehmet, “*Nogaylar*”, **DİA**, İstanbul 2007, XXXIII, 202-204.

_____, **Nogaylar**, 1. Baskı, Değişim Yayınları, İstanbul 2007.

ALPTEKİN, Coşkun, “*Ata*”, **DİA**, İstanbul 1991, IV, 32-33.

_____, “*Atabeg*”, **DİA**, İstanbul 1991, IV, 38-40.

ALTINKAYNAK, Erdoğan, “*Dest-i Kıpçak Balbalları*”, **Turkish Studies**, Volume 3/4 Summer 2008, Ankara 2008, ss. 97-119.

ANDREASYAN, Hrand D., “*Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları*”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Cilt I, Sayı 1, İstanbul 1949, ss. 95-118.

_____, “*Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları*”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Cilt I, Sayı 2, İstanbul 1950, ss. 401-438.

ANİSİMOV, Sergey, **Çernomorskoye Poberejye Kavkaza (Kafkasya'nın Karadeniz Kıyısında)**, 1. Baskı, Voprosı Truda, Moskova 1926.

ANZERLİOĞLU, Yonca, **Karamanlı Ortodoks Türkler**, 2. Baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara 2009.

APAK, Âdem, **Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (2): Hulefâ-i Râşidin Dönemi**, 9. Baskı, Ensar Neşriyat, İstanbul 2013.

ARABACI, İsmail, **Türklerin ve Türkiye'nin Toplum Yapısı**, 1. Baskı, Toplumsal Çözüm Yayınları, İstanbul 2009.

ARAT, Reşit Rahmeti, “*Kıpçak*”, **İA**, İstanbul 1977, VI, 713-716.

_____, “*Türk Şivelerinin Tasnifi*”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt X'dan Ayrı Basım, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul 1953, ss. 59-139.

ARENDONK, C. V., “*Kabk*”, **İA**, İstanbul 1967, VI, 30-31.

ARGUNŞAH, Mustafa-GÜNER, Galip, **Codex Cumanicus**, 1. Baskı, Kesit Yayınları, İstanbul 2015.

ARIADOU, Elizabeth A., “*Trabzon'da Kuman Adları*”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, çev., Murat Keçiş, Serander Yayınevi, Cilt 9, Sayı 18, Trabzon 2015, ss. 45-48.

ARIKAN, Zeki, “*Tapu-Tahrir Defterleri Yayınıyla İlgili Bir Tasarı*”, **Osmanlı Araştırmaları XIII**, İstanbul 1993, ss. 69-74.

ARMAĞAN, Mustafa, **Yavuz Sultan Selim Han: Davasına Adanmış Bir Ruh**, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2015.

_____, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi: 1914-1995**, 19. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

ARVAS, Abdulselam, “*Soy Kökümüzün Esas Faktörü Ana Dilimizdir*”, http://www.jasstudies.com/Makaleler/1448086084_arvasabdulselam.pdf, Erişim Tarihi (04.05.2017).

ASIM, Necib-Mehmed Arif, **Osmanlı Tarihi I**, 1. Baskı, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1335.

ASL, Monauchehr Behboudi-Habib Samedzadeh, “*Dede Korkut Kitabında Oğuz-Kıpçak Türkleri'nin Münasebetleri*”, **Güney Kafkasya Halkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri**, Ordu Üniversitesi SBE, Ordu 2011, ss. 405-408.

ASLANBEK, Mahmut, **Karaçay ve Malkar Türklerinin Faciası**, 1. Baskı, Çankaya Matbaası, Ankara 1952.

ÂŞIKPAŞAZÂDE, **Âşıkpaşazâde Tarihi (Osmanlı Tarihi [1285-1502])**, 1. Baskı, haz., Necdet Öztürk, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.

ATÇEKEN, İsmail Hakkı, **Devlet Geleneği Açısından Hişam b. Abdülmelik**, 1. Baskı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001.

ATEŞ, Erhan, “*Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları*”, **TAD**, Cilt 35, Sayı 60, Ankara 2016, ss. 73-96.

_____, “*XII-XIII. Yüzyıllarda Güney Kafkasya’da Kıpçaklar*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2015).

ATTAR, Aygün-Sabahattin Şimşir, **Tarihten Günümüze Türkiye’de Yaşayan Azerbaycan Türkleri**, 1. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara 2013.

AVCI, Casim, “*Mu’tasım-Billâh*”, **DİA**, İstanbul 2006, XXXI, 380-382.

AVCIOĞLU, Doğan, **Türklerin Tarihi**, 1. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul 1978-1984, I-V.

AVŞAR, Zakir-Zafer Tunçalp, **Sürgünde 50. Yıl Ahıska Türkleri**, 1. Baskı, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları No:73, TBMM Basımevi Müdürlüğü, Ankara 1995.

AYDIN, Dünder, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı: Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1998.

AYDIN, Erhan, “*Uygur Kağanlığı Yazıtları ile Yenisey Yazıtlarında Türk Adının Kullanımı Üzerine*”, **Bellekten**, Nisan 2013, Cilt LXXVII, Sayı 278, ss. 81-87.

AYDIN, Mustafa, “*Lekler*”, **DİA**, İstanbul 2003, XXVII, 131-133.

_____, “*Meshet Türkleri*”, **DİA**, İstanbul 2004, XXIX, 304-306.

_____, “*Şirvan*”, **DİA**, İstanbul 2010, XXXIX, 204-206.

_____, “*Tiflis*”, **DİA**, İstanbul 2012, XLI, 150-153.

_____, **Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar**, 1. Baskı, Gökkuşbu Yayıncılık, İstanbul 2005.

AYDINGÜN, Ayşegül-İsmail Aydıngün, **Ahıska Türkleri; Ulusötesi Bir Topluluk-Ulusötesi Aileler**, 1. Baskı, İnceleme Araştırma Dizisi, Ankara 2014.

AYGİL, Yakup, **Hıristiyan Türklerin Kısa Tarihi**, 1. Baskı, Ant Yayınları, İstanbul 1995.

AYNAKULOVA, Gülnisa, “Gregoryan Kıpçaklara Dair”, **Belleten**, Cilt LXIX, Sayı 256, Aralık 2005, ss. 1-15.

AYNÎ, Ebû Muhammed (Ebü's-Senâ) Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed, ‘**İkdü'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zamân (648-664/1250-1265)**, 1. Baskı, Dâru'l-Kutub, Kahire 1434/2010.

AYVERDİ, İlhan, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, 3. Baskı, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2008, I-III.

Azerbaycan Dilinin İzahlı Lüğeti, 1. Baskı, Şerq-Qerb Neşriyat, Bakü 2006, I-IV.

Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası, “*Ahalkalaki*”, 1. Baskı, red., C.B. Guliyev, Bakü 1976, I, 578.

_____, “*Ahaltsihe*”, 1. Baskı, red., C.B. Guliyev, Bakü 1976, I, 492.

_____, “*Ahuska/Axisxa*”, 1. Baskı, red., C.B. Guliyev, Bakü 1976, I, 493.

_____, “*Balaken*”, 1. Baskı, red., C.B. Guliyev, Bakü 1976, I, 578.

_____, “*Kumanlar/Komanlar*”, 1. Baskı, red., C.B. Guliyev, Bakü 1982, VI, 20.

_____, “*Meskheti*”, 1. Baskı, red., C.B. Guliyev, Bakü 1982, VI, 446.

_____, “*Şeki*”, 1. Baskı, red., C.B. Guliyev, Bakü 1987, X, 499-500.

_____, “*Zaqafqaziya*”, 1. Baskı, red., C.B. Guliyev, Bakü 1980, IV, 282.

_____, “*Zaqatala*”, 1. Baskı, red., C.B. Guliyev, Bakü 1980, IV, 280.

Azerbaycan Tarihi, 11. Sınıf, 1. Baskı, Çaşoğlu Yayınları, Bakü 2009.

Azerbaycan Toponimlerinin Ansiklopedik Lüğeti, I, 1. Baskı, red., Rübabe Aliyeva, Şerq-Qerb Neşriyatı, Bakü 2007.

BADALOV, Çingiz, **Bütün Yönleriyle Ahuska Türkleri**, 1. Baskı, y.y., Çimkent 2004.

BADDELEY, John F, **Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil**, 1. Baskı, çev., Sedat Özden, Çevik Matbaacılık, İstanbul 1989.

BAHADIR HAN, Ebülgazi, **Türk Şeceresi**, 1. Baskı, Türkiye şivesine nakleden: Dr. Rıza Nur, Amire Matbaası, İstanbul 1925.

BAKİHANOV, Abbaskulu Ağa, **Soçineniya, Zapiski, Pisma (Eserleri, Risaleleri, Mektupları)**, 1. Baskı, red., Ziya Bunyatov, M. Z. Cafarov, M. İ. İsmayılov vd., Bakü 1983.

BALA, Mirza, “*Erdebil*”, **İA**, İstanbul 1964, IV, 288-293.

_____, “*Gence*”, **İA**, İstanbul 1964, IV, 762-766.

_____, “*Gürcistan*”, **İA**, İstanbul 1964, IV, 837-845.

_____, “*İl-Deniz*”, **İA**, İstanbul 1988, V/2, 961-964.

_____, “*Karaçay ve Balkarlar*”, **İA**, İstanbul 1967, VI, 217-221.

_____, “*Kara-Papak*”, **İA**, İstanbul 1967, VI, 330.

_____, “*Kumuklar*”, **İA**, İstanbul 1997, VI, 986-990.

BALCI, Sezai-Levent Küçük, **Osmanlı Bürokrasisinde Ahıskalı Devlet Adamları**, 1. Baskı, Libra Yayıncılık, İstanbul 2015.

BANARLI, Nihad Sami, “*Rusya’da Yasak Edilen Kitap: ‘Dede Korkut’*”, **Türk Kültürü**, Yıl IV, Sayı 39, Ankara 1966, ss. 64-68.

_____, **İman ve Yaşama Üslubu**, 2. Baskı, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2008.

BARKAN, Kemal, “*Kas Tarihinin Ana Hatları*”, **Bellekten**, Ekim 1948, Cilt XII, Sayı 48, ss. 724-757.

BARKAN, Ömer Lütfi, “*Osmanlı Kanunnâmeleri*”, **III. Türk Tarih Kongresi: (Ankara 15-20 Kasım 1943) Kongreye Sunulan Tebliğler**, Ankara 1948, ss. 505-519.

_____, “*‘Tarihî Demografi’ Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi*”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt X, İstanbul 1951-1953, ss. 1-25.

_____, “*Kanûn-nâme*”, **İA**, İstanbul 1977, VI, 185-196.

_____, “*Timar*”, **İA**, İstanbul 1979, XII/1, ss. 286-333.

_____, **XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğu’nda Ziraî ekonominin Hukukî ve Malî Esasları**, 1. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1943.

BARTHOLD, V. Viladimiroviç, “*Türklerde ve Moğollarda Defin Merasimine Dair*”, **Bellekten**, çev., Abdülkadir İnan, Türk Tarih Kurumu, Ekim 1947, Cilt XI, Sayı 43, ss. 515-539.

_____, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, 3. Baskı, haz., Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1990.

_____, **Orta Asya Türk Tarihi Dersleri**, 1. Baskı, çev., Hüseyin Dağ, Çağlar Yayınları, Ankara 2004.

_____, “*İlhanlılar Devrinde Malî Vaziyet*”, **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, Cilt I, Evkâf Matbaası, İstanbul 1931, ss. 135-159.

BAŞAR, Fahameddin, **Osmanlı Eyâlet Tevcihâtı (1717-1730)**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1997, s. 22.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi, 3. Baskı, haz., Yusuf İhsan Genç, Mustafa Küçük, Raşit Gündoğdu ve diğerleri, Başbakanlık Basımevi, İstanbul 2010.

BATUR, Ahsen, **1200 Yıllık Sürgün; Türk Sözü'nün Hazin Serüveni**, 1. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2013.

BAYKARA, Tuncer, “*Lala*”, **DİA**, İstanbul 2003, XXVII, 70-71.

_____, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş: Anadolu'nun İdari Taksimatı**, 3. Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

Baypars Tarihi II, 1. Baskı, çev., M. Şerefeddin Yaltkaya, Türk Tarih Kurumu Yayınları, İstanbul 1941.

BAYRAKTAR, Rasim, “*Sovyetlerin Milliyetler Politikası ve Ahıska Türkleri*”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt I, Sayı 35, İzmir 2012, ss. 223-248.

_____, **21. Yüzyılda İnsanlık Dramı**, 1. Baskı, İhlâs Matbaacılık, İstanbul 1999.

_____, **Ahıska-Çıldır Beylerbeyliği**, 1. Baskı, Yasayan Kitaplar, İstanbul 2000.

BAYSUN, M. Cavid “*Ahmed Paşa*”, **İA**, İstanbul 1965, I,193.

BEDİRHAN, Yaşar, “*Ortaçağda Kafkasya'da Selçuklularla-Gürcüler Arasında Siyasi Hâkimiyet Mücadelesi*”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı VI, Konya 2000, ss. 159-184.

_____, **Selçuklular ve Kafkasya**, 1. Baskı, Çizgi Kitabevi, Konya 2000.

BEKADZE, Iasha, “*Gürcistân Vilâyeti Kanunnâmeleri'nin Değerlendirilmesi*”, **Karadeniz**, Sayı 26, Karadeniz 2015, ss. 115-134.

_____, “*XVI. Yüzyıl Sonlarında Samtskhe-Cavakheti Köylerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı: Sakuneti Köyü Örneği*”, **Karadeniz**, Yıl IX, Sayı 34, Karadeniz 2017, ss. 42-84.

BEKADZE, Iasha-Bekir Tarık Yiğit, “*XVI. Yüzyıl Sonlarında Çıldır Nâm-ı Diğer Ahıska Eyâleti Vakıflarına Genel Bir Bakış*”, **Karadeniz**, Sayı 31, Karadeniz 2016, ss. 247-264.

BEKADZE, Shota, “*XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahıska Sancağı'nın Politik ve Sosyo-Ekonomik Durumu*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2014).

BELÂZÜRÎ, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd, **Fütûhu'l-Büldân: Ülkelerin Fethi**, 1. Baskı, çev., Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul 2013.

_____, **Fütûhu'l-Büldân**, 1. Baskı, Dâru Mektebetü'l-Hilâl, Beyrut 1988.

BELDİCEANU, Nicoara, **XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devleti'nde Tımar**, 1. Baskı, çev., Mehmet Ali Kılıçbay, Teori Yayınları, Ankara 1985.

BERDZENİŞVİLİ, Niko-Simon Canaşıa, **Gürcüstan Tarihi**, 1. Baskı, çev., Hayri Hayrioğlu, Sorun Yayınları, İstanbul 1997.

BERİDZE, Merab, “*XVI. Asırda Ude Köyü Ahalisi ve Tarihi Yazıtları*”, **Türk Gürcü İlişkileri: Tarih ve Çağdaşlık**, ed., İbrahim Tellioglu, Roin Kavrelişvili, Serander Yayınları, Trabzon 2018, ss. 33-42.

BERKOK, İsmail, **Tarihte Kafkasya**, 1. Baskı, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.

BERTA, Arpad, “*Kumanların Kökeni Macaristan'daki Kumanların Erken Tarihi*”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, çev., Emine Ceylan, Sayı 9-10 (Prof. Dr. Kemal Eraslan Armağan Sayısı), İstanbul 1998, ss. 133-142.

BEYDİLLİ, Kemal, “*Rusya*”, **DİA**, İstanbul 2008, XXXV, 253-265.

BEYGU, Abdürrahim Şerif, **Erzurum: Tarihi, Anıtları, Kitabeleri**, 1. Baskı, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1936.

BEZER, Gülay Öğün, “*Böriler (Dimaşk Atabeyliği) (1104-1154)*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IV, 846-855.

_____, “*İldeniz, Şemseddin*”, **DİA**, İstanbul 2000, XXII, 81-82.

_____, “*İldenizliler*”, **DİA**, İstanbul 2000, XXII, 82-84.

_____, “*Zengiler (1127-1233)*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IV, ss. 803-813.

Bİ, Mahmut, **Kafkas Tarihi I**, 1. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

BİCE, Hayati, **Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler**, 1. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991.

BİLGE, Müfit Sadık, **Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)**, 1. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.

BİLGİÇ, A. Timur, **Tarih Terimleri Sözlüğü**, 1. Baskı, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2012.

BİLGİN, A. Azmi-Necmettin Hacıeminoğlu, "*Kıpçaklar*", **DİA**, Ankara 2002, XXV, 421-423.

BİLGİN, Mehmet, **Doğu Karadeniz**, 1. Baskı, Serander Yayınları, Trabzon 2000.

BOSTAN, Hanefi, **XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002.

BOSTAN, İdris, "*Ahıska*", **DİA**, İstanbul 1988, I, 526-527.

BOSWELL, Bruce, "*The Kipchak Turks*", **The Slavonic Review**, (Jun., 1927), Vol., VI, No., 16, ss. 68-85.

BROSSET, Marie Felicite, **Gürcistan Tarihi; Eski Çağlardan 1212 Yılına Kadar**, 1. Baskı, çev., Hrand D. Andreasyan, Erdoğan Merçil, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003.

_____, **Histoire de La Georgie I (Gürcistan Tarihi I)**, 1. Baskı, Academie Imperiale des Science, Petersburg 1849.

_____, **Histoire de La Georgie II/I (Gürcistan Tarihi II/I)**, 1. Baskı, Academie Imperiale des Science, Petersburg 1856.

BUDAK, Mustafa, "*Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti*", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XVIII.

BUDAYEV, N. M., **Memluk Tarihinden Bir Yaprak: Kim Bu Çerkesler**, 1. Baskı, çev., Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2009.

BUGAY, Nikolay, "*Deportasiya Narodov (Halkların Sürgünü)*", http://scepis.net/library/id_1237.html, Erişim Tarihi (01.05.2017).

_____, **İosif Stalin-Lavrentiyu Beriye: "İh Nado Deportirovat" (Stalin-Beriya'ya: "Onları Sınır Dışı Etmek Lazım")**, 1. Baskı, Drujba Narodov, Moskova 1992.

BULUT, Serdar, "*Ahıska Bölgesi Türkleri Ağzından Derleme Sözlüğüne Katkılar-I*", **Erzincan Üniversitesi Uluslararası Ahıska Türkleri Sempozyumu (11-13 Mayıs 2017), Bildiriler Cilt I**, Editör: Hüsrev Akın, Erzincan 2017, ss. 105-114.

BUNDÂRÎ, Kıvâmüddîn Ebû İbrâhîm el-Feth b. Alî b. Muhammed, **Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)**, 1. Baskı, çev., Kıvameddin Burslan, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.

BUNİYATOV, Ziya Musa, "Azerbaycan", **DİA**, İstanbul 1991, IV, 317-322.

_____, "Dağistan", **DİA**, İstanbul 1993, VIII, 404-406.

_____, **Azerbaycan Atabeyler Devleti 1136-1225. Yıllar Arası**, Şerq-Qerb Yayınları, Bakü 2007.

_____, **Azerbaycan VII-IX. Asırlarda**, 2. Baskı, Şerq-Qerb Yayınları, Bakü 2007.

BUNTÜRK, Seyfeddin, **Rus Türk Mücadelesi'nde Ahıska Türkleri**, 1. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara 2007.

BUSBECQ, Ogiler Ghislain De, **Türk Mektupları: Kanuni Döneminde Avrupalı Bir Elçinin Gözlemleri (1555-1560)**, 1. Baskı, çev., Derin Türkömer, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2005.

BÜYÜKA, B. Ömer, **Abhaz Tarihi'nin İskeleti**, 1. Baskı, Abhazoloji Yayınları, İstanbul 1993.

_____, **Kafkas kaynaklarına Göre İlk Yaratılışlar İlk İnsanlık Kafkas Gerçekleri II**, 1. Baskı, Abhazoloji Yayınları, İstanbul 1986.

BÜYÜKÇINAR, Ayşe Beyza, "Gürcü Kaynaklarına Göre Gürcistan Altın Çağ Döneminin Son Hükümdarı: Kraliçe Tamar", **Karadeniz Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Yıl 2017, Cilt 3, Sayı 4, ss. 31-46.

CAFEROĞLU, Ahmet, "Kafkasya Türkleri", **Türk Kültürü**, Yıl IV, Sayı 38, Ankara 1965, ss. 44-50.

_____, "Kumuk Türkleri", **Türk Kültürü**, Yıl II, Sayı 17, Ankara 1964, ss. 9-12.

_____, **Türk Kavimleri**, 2. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1988.

CÂHİZ, **Türklerin Faziletleri**, 1. Baskı, çev., Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

CAMBUIYA, G. D., **Ulojeniya Beka i Agbuga (Beka ve Ak-Buğa Kanunnamesi)**, <http://enc.biblioclub.ru/Termin/1515341>, Erişim Tarihi (04.12.2017).

CANAŞIA, N. N.-M. Kh. SVANİDZE, "Gürcistan'da Türkoloji", **Tarih Dergisi**, çev., İlyas Üstünyer, Sayı 54, İstanbul 2012, ss. 221-229.

CEVDET PAŞA, Ahmed, **Kırım ve Kafkasya Tarihçesi**, 2. Baskı, Matbaa-yı Ebüzziya, İstanbul 1307.

_____, **Târîh-i Cevdet**, 1. Baskı, y.y., 1858a, III.

_____, **Tezâkir 1-12**, 1. Baskı, yay., Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1953.

Chronique Géorgienne (Gürcü Kronolojisi), 1. Baskı, çev., Marie Félicité Brosset, De l'Imprimerie Royale, Paris 1830.

ÇIKİA, Marika, "*Gürcistan Vilayetinin Mufassal Defterinde (1595) Kullanılan Öz Türkçe Adlar*", **XIII Türk Tarih Kongresi: (4-8 Ekim 1999) Kongreye Sunulan Bildiriler**, Cilt III/3, Ankara 2002, ss. 1519-1523.

ÇIKİA, Sergi, "*Gürcistan Vilâyeti Mufassal Defteri*", **Bizim Ahıska; Üç Aylık Kültür Dergisi**, çev., Galip Adıyok, Yıl 4, Sayı 9, Ankara 2008, ss. 32-35.

Colophons of Armenian Manuscripts: 1301-1480, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1969.

COMİNS, Walter-Richmond, "*Sovyetlerin Türk Halklarını Sürgün Etmesi*", **Türkler Ansiklopedisi**, çev., Erhan Yükselci, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, VIII, 872-876.

CONQUEST, Robert, "*Kayıp Bir Halk: Rusya Mesketyalıları*", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, çev., Eşref Özbilen, Sayı 50, Ekim 1987, ss. 183-188.

CÜVEYNÎ, Ebü'l-Muzaffer Alâüddîn Atâ' Melik b. Bahâiddîn Muhammed, **Tarih-i Cihan Güşa**, 2. Baskı, çev., Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1999.

ÇAĞATAY, Saadet, **Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler**, 1. Baskı, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1978.

ÇALIŞKAN, İsmail, "*20. Asırda Asya'da Din Politikaları: Çarlık Rusya ve Sovyetler Birliği Hâkimiyetinde Belirleyenler ve Belirlenenler*", **Bölgesel ve Küresel Politikalarda Orta Asya**, 1. Baskı, Ed., Savaş Kafkasyalı ve diğerleri, Ahmet Yesevi Üniversitesi, Ankara-Türkistan 2012.

ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, **İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü**, 1. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2003.

ÇELEBİ, Evliya, **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 1. Baskı, İkdâm Matbaası, Dersaade 1314/1896, II, 305-306.

_____, **Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, 2. Baskı, haz., Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

ÇELEBİ, Kâtip, **Cihannümâ**, 1. Baskı, y.y., İstanbul 1145/1732.

ÇERÇİ, Faris, “*Kühü’l-Ahbar’a Göre II. Selim, III. Murad, III. Mehmed Devirleri ve Âli’nin Tarihçiliği*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi SBE, 1996)

_____, **Gelibolulu Mustafa Âli ve Kühü’l-Ahbârı’nda II. Selim, III. Murat ve III. Mehmet Devirleri**, 1. Baskı, Kayseri Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2000, I-III.

ÇERVONNAYA, Svetlana, “*Kırım Tatar Halkının Mukadderatı: Devlet ve Kültürün Geçmişi, Bugünkü Problemleri ve Geleceği*”, **Emel Dergisi**, çev., İbrahim Yıldırım-Arzu Metrol, Sayı 191, Temmuz-Ağustos 1992, ss. 1-7.

ÇINAR, İkrâm, “*Atabek Yurdu*”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayı VIII**, Yıl 21, Sayı 78, Ankara 2015, ss. 260-270.

ÇINAR, İkrâm, **Atabek Yurdu; Jeokültürel Yaklaşım**, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2015.

ÇİÇEK, Kemal, “*Osman Paşa, Özdemiroğlu*”, **DİA**, İstanbul 2007, XXXIII, 471-473.

ÇİLOĞLU, Fahrettin, “*Bir Etnik Grup Olarak Türkiye’de Gürcüler*”, **Birikim**, Mart-Nisan 1995, Sayı 71-72, İstanbul 1995, ss. 125-127.

_____, “*Gürcistan’daki Türkoloji Çalışmalarından Bir Örnek: Osmanlı Belgesel Kaynakları*”, **Tarih ve Toplum**, Ekim 1989, Cilt XI, Sayı 61, İstanbul 1989, ss. 62-63.

_____, “*Gürcistan’daki Türkoloji Çalışmalarından Bir Örnek: Çıldır Eyaleti Caba Defteri*”, **Tarih ve Toplum**, Ekim 1989, Cilt XII, Sayı 70, İstanbul 1989, ss. 61-62.

_____, **Gürcülerin Tarihi: Dilden Dine, Edebiyattan Sanata**, 1. Baskı, Ant Yayınları, İstanbul 1993.

ÇOBAN, Erdal, **Orta Çağ’da Kumanlar ve Macarlar**, 1. Baskı, Nobel Yayınları, Ankara 2015.

ÇOĞ, Mehmet, “*Ortaçağ’da Kafkasya Havzasında Kıpçaklar*”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Serander Yayınevi, Cilt 10, Sayı 19, Trabzon 2015, ss. 57-74.

Çoruh-Şavşat: Tarih, Coğrafya, Folklor, Halk Edebiyatı, haz., Şavşat Öğretmenleri, Tektik Kitaplar Yayınevi, İstanbul 1945.

D’OHSSON, J. Mouradgea, **Moğol Tarihi**, 1. Baskı, çev., Mustafa Rahmî, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1340-1342/1922-1924.

DADAYEV, Azad, “*Ad Günü mü, Doğum Günü mü?*”, <http://www.ajansahiska.com/makale/ad-gunu-mu-dogum-gunu-mu-m55.html>, Erişim Tarihi (18.09.2017).

_____, “*Ahıska’ya Uzanan Dostluk Köprüsü-3*”, <http://www.ajansahiska.com/makale/ahiskaya-uzanan-dostluk-koprusu-3-m29.html>, Erişim Tarihi (04.01.2017).

_____, “*Çam Bayramı mı, Çan Bayramı mı?*”, <http://www.ajansahiska.com/makale/cam-bayrami-mi-can-bayrami-mi-m61.html>, Erişim Tarihi (04.08.2017).

_____, “*Eski Çağlardan Günümüze Kronolojik Ahıska Tarihi*”, http://www.ajansahiska.com/makale/eski-caglardan-gunumuze-kronolojik-ahiska-tarihi_m32.html, Erişim Tarihi (04.01.2017).

_____, “*Lehce-yi Erzurum’da Ahıska Ağzı-1*”, <http://www.ajansahiska.com/makale/lehce-yi-erzurumda-ahiska-agzi-1-m87.html> Erişim Tarihi (10.01.2018).

_____, “*Lehce-yi Erzurum’da Ahıska Ağzı-2*”, <http://www.ajansahiska.com/makale/lehce-yi-erzurumda-ahiska-agzi-2-m88.html>, Erişim Tarihi (25.01.2018).

_____, “*Osmanlı Devleti-Çarlık Rusya Sınırında ve Sovyetlerin Sürgün Politikasında Ahıskalı Türkler*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2013).

_____, “*Tarihî Köyümüz ve Sülalemiz Hakkında Genel Bilgi*”, <http://www.ajansahiska.com/makale/tarih-koyumuz-ve-sulalemiz-hakkinda-genel-bilgi-m63.html>, Erişim Tarihi (04.12.2017).

DALGALI, Fatih, “*45 Numaralı Tapu Tahrir Defterine Göre Simav Nahiyesi*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi SBE, 2008).

DANIŞMEND, İsmail Hâmi, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, 1. Baskı, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1971-1973, I-VI.

DAVUT, Kılıç, “*Ermeni Kimliğinin İnşasında Kilisenin Rolü*”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Yıl XIII, Sayı 1, Elazığ 2008, ss. 51-63.

DAVUTOĞLU, Ahmet, **Stratejik Derinlik**, 1. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul 2001.

Dede Korkut Kitabı, 1. Baskı, haz., Muharrem Ergin, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1964.

Dedem Korkudun Kitabı, 1. Baskı, haz., Orhan Şaik Gökyay, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1973.

Dede Korkut Hikâyeleri, 1. Baskı, haz., Orhan Şaik Gökyay, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1980.

Dede Korkut Kitabı, 3. Baskı, haz., Yunus Zeyrek, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016.

Defter-i Caba-ı Eyalet-i Çıldır: 1694-1732, 1. Baskı, Yay., Tsısana Abuladze, Miheil Svanidze, Metsniereba Yayınları, Tiflis 1979.

Defter-i İcmâl Livâ-yı Ahıska, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü (TKGM) Kuyûd-i Kadîme Arşivi, No. 221.

Defter-i İcmâl Mustahfazân-ı Ahıska, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü (TKGM) Kuyûd-i Kadîme Arşivi, No. 340.

Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü (TKGM) Kuyûd-i Kadîme Arşivi, No. 130.

Defter-i Mufassal-i Vilayet-i Gürcistân, haz., Sergi Cikia, Gürcistan SSR Bilimler Akademisi, Tiflis 1947.

DEMİR, Necati, “*Trabzon ve Yöresinde Kemençe*”, **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı 4, Çorum 2005, ss. 79-90.

DEMİRCİ, Jale, “*Codex Cumanicus*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, III, 699-703.

_____, “*Kıpçak Sözlükleri*”, **Kebikeç**, Yıl 3, Sayı 6, Ankara 1998.

DENY, I., “*Sancak*”, **İA**, İstanbul 1966, X, 186-189.

DERVİŞOVA, Nilüfer, “*Kırgızistan Olayları ve Ahıska Türkleri*”, **Bizim Ahıska; Üç Aylık Kültür Dergisi**, Yıl 6, Sayı 18, Ankara 2010.

DEVLET, Nadir, **Çağdaş Türk Dünyası**, 1. Baskı, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1989.

DİNÇ, Edip, “*Atabekler Türk'tür*”, **Bizim Ahıska; Üç Aylık Kültür Dergisi**, Yıl 4, Sayı 9, Ankara 2008, s. 36.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer, **Orta-Asya Türk İmparatorluğu: VI-VIII. Yüzyıllar**, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2005.

DOĞRU, Abdülmecit, **Yukarı Kür Boylarının Yer Adları Üzerine Bir Araştırma**, 1. Baskı, TDAV Yayınları, İstanbul 1985.

DOĞRU, Nihat, **Kıpçak Atabegleri (Sa-Atabago); Yukarı Kür-Çoruh Boylarının Türkleşmesinden Günümüze**, 1. Baskı, Özkaner Klişe Ofset Yayınları, İzmir 2004.

Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi, 1. Baskı, ed., H. Dursun Yıldız, Çağ Yayınları, İstanbul 1986-1989.

Don Juan of Persia: A Shi'ah Catholic 1560-1604, 1. Baskı, çev., Guy Le Strange, London 1926.

DUDUÇAVA, İa, **Gürcü Türkolojisinin Kurucusu: Sergi Cikia**, 1. Baskı, çev., İlyas Üstünyer, Palet Yayınları, Konya 2014.

DUMEZİL, Georges, **Kafkas Halkları Mitolojisi**, 1. Baskı, çev., Musa Yaşar Sağlam, Ayraç Yayınevi, Ankara 2000.

DURMUŞ, Arık, “*Türk Yahudiler: Kırım Karâîleri*”, **Dinî Araştırmalar**, Cilt VII, Sayı 21, Ankara 2005, ss. 27-49.

DURSUN, Davut, “*Gürcistan*”, **DİA**, İstanbul 1996, XIV, 310-311.

ECKMANN, Janos, “*Memluk Kıpçakçasının Oğuzcalaşmasına Dair*”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Ankara, 1964, ss. 35-41.

EDİRNEVÎ, Mehmed b. Mehmed, **Nuhbetü't-Tevârîh ve'l-Ahbâr**, 1. Baskı, Takvimhâne-yi Âmire, İstanbul 1276/1860, I-II.

EFENDİ, Ayn Ali, **Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmîn-i Defter-i Dîvân**, 1. Baskı, Tasvir-i Efkâr Gazetehânesi, İstanbul 1280/1864.

EFENDİ, Râşid Mehmed, **Târih-i Râşid**, 1. Baskı, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1282/1866.

EFENDİZÂDE, Oktay, “*Gence*”, **DİA**, İstanbul 1996, XIV, 17-20.

EKİNCİKLİ, Mustafa, **Türk Ortodoksları**, 1. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara 1998.

el-Cahız ve Türklerin Faziletleri, 2. Baskı, haz., Ramazan Şeşen, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 2002.

Elçilik Kâtibinin Kaleminden Safevîler: 1560-1604, 1. Baskı, çev., Leyla Aksüt Kuzucular, Yurt Kitap Yayın, Ankara 2014.

EMECEN, Feridun, “*Çıldır Eyaleti*”, **DİA**, İstanbul 1993, VIII, 300-301.

_____, “*Mufassaldan İcmâle*”, **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı 16, İstanbul 1996, ss. 37-44.

ERASLAN, Kemal, “*Manzum Oğuznâme*”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt XVIII, İstanbul 1976, ss. 169-236.

ERAVCI, Mustafa, “*Osmanlı-Safevî Münasebetleri İle İlgili Türkçe Kaynaklar*”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 28, Konya 2010, ss. 249-260.

ERCİLASUN, Ahmet Bican, “*Oğuz Boy Adlarının Etimolojisi*”, **Dil Araştırmaları**, Sayı 3, Güz 2008, Ankara 2008, ss. 9-25.

_____, **Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, 1. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.

_____, **Kars İli Ağzıları: Ses Bilgisi**, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1983.

EREL, Şerafeddin, **Dağıstan ve Dağıstanlılar**, 1. Baskı, İstanbul Matbaası, İstanbul 1961.

ERÖZ, Mehmet, **Doğu Anadolu Hakkında Sosyo-Kültürel Bir Araştırma**, 1. Baskı, Baylan Matbaası, Ankara, t. y.

_____, **Hıristiyanlaşan Türkler**, 1. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1983.

ERTEN, Hayri, **Diasporada Dini Yaşamak; Azerbaycan Ahıska Türkleri Örneği**, 1. Baskı, Palet Yayınları, Konya 2014.

ESİN, Emel, “*Sind, Bengale ve Hindistan’da ilk İslâmi Devir Türk Devletleri*”, **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987, ss. 329-345.

FAYDA, Mustafa, **Allah’ın Kılıcı Halid bin Velid**, 2. Baskı, Çağ Yayınları, İstanbul 1992.

FAZLIOĞLU, İhsan, **Fuzuli Ne Demek İstedi?**, 3. Baskı, Klasik Yayınları, İstanbul 2011.

FAZLULLAH, Reşideddin, **Oğuznâme**, 1. Baskı, çev., P. M. Şükürov, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1992.

FRYE, Richard N-Aydın Sayılı, “*Selçuklulardan Evvel Ortaşark’ta Türkler*”, **Belleten**, Cilt X, Sayı 37, Ocak 1946, ss. 97-131.

FUAT, Köprülüzâde Mehmet, **XVI. Asır Sonuna Kadar Türk Saz Şâirleri**, 1. Baskı, Evkaf Matbaası, İstanbul 1930.

GALSTYAN, A. G., **Armyanskiye İstoçniki O Mongolah (Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar)**, 1. Baskı, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1962.

_____, **Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar: XIII-XIV. Yüzyıllara Ait Eserlerden Alıntılar**, 2. Baskı, çev. İlyas Kamalov, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

GANDZAKESİ, Kiragos, **İstoriya Armenii (Ermeni Tarihi)**, 1. Baskı, çev., L. A. Hanlaryan, Nauk Yayınları, Moskova 1976.

GARKAVETS, Aleksandr, “*Kıpçakoyazıçnıye Armyane i Kıpçakskoye Armyano-Kıpçakskoye Pismennoye Naslediye XVI-XVII Vekov (Ermeni Kıpçakçası ve XVI-XVII. yüzyıl Ermeni Kıpçak Yazı Metinlerinde Kıpçak*

Mirası”, **Töre Bitiği (Kanun Kitabı) 1519-1594**, Baur Yayınları, Alma-Ata 2003, ss. 756-776.

GAZİGİL, İbrahim, **Karasevdam Türkiye**, 1. Baskı, Profil Yayıncılık, İstanbul 2016.

GERDÎZÎ, Ebû Saîd Abdülhay b. ed-Dahhâk b. Mahmûd, **Zeynü'l-Ahbâr (Târih-i Gerdizi)**, 1. Baskı, el-Meclisü'l-A'lâ Li's-Sekafeti, Kahire 2006.

GOLDEN, Peter B., “*Kıpçak Kabileleri Üzerine Notlar: Kimekler ve Yemekler*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, II, 757-766.

_____, “*Qıpçaq*”, **Turcology and Linguistics**, ed., Nurettin Demir, Birsal Karakoç, Astrid Menz, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara 2004, ss. 183-202.

_____, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, 5. Baskı, çev., Osman Karatay, Ötüken Neşriyat, Ankara 2014.

GÖHÇE, Salim, “*Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçaklar'ın Rolü*”, **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Samsun 13-17 Ekim 1986) Bildirileri**, haz., Mehmet Sağlam ve diğerleri, Eser Matbaası, Samsun 1988.

GÖKALP, Ziya, **Türkçülüğün Esasları**, 7. Baskı, Varlık Yayınevi, İstanbul 1968.

GÖKBEL, Ahmet, “*Kıpçak Türklerinde Hıristiyanlık*”, **Dinler Tarihi Araştırmaları-III: 2000 Yılında Hıristiyanlık (Dünü Bugünü ve Geleceği)**, Ankara 2002, ss. 511-528.

_____, “*Kıpçaklar ve Kumanlar*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, II, 729-756.

_____, “*Kıpçaklarda Sosyo-Kültürel ve Dinî Yapı*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, III, 177-190.

_____, **Kıpçak Türkleri**, 1. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2000.

GÖKBİLGİN, M. Tayyib, “*Nahiye*”, **İA**, İstanbul 1964, IX, 37-39.

GÖKÇE, Cemal, **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Kafkasya Siyaseti**, 1. Baskı, Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayını, İstanbul 1979.

GÖKYAY, Orhan Şaik, “*Dede Korkut*”, **DİA**, İstanbul 1994, IX, 77-80.

GÖLEN (ÇELİK), H. Berşan, “*Ahıska'nın Elden Çıkışı*”, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi SBE, 1996).

GÖMEÇ, Saadettin Yağmur, “*Türk Tarihinde Kıpçaklar*”, **Türk Tarihçiliğine Katkıları Mustafa Kafalı Armağanı**, ed., Üçler Bulduk, Abdullah Üstün, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2013, ss. 111-128.

_____, **Türk Destanlarına Giriş**, 2. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara 2015.

_____, **Türk Tarihinden İzler**, 1. Baskı, Berikan Yayınevi, Ankara 2014-2015, I-III.

_____, **Türk Cumhuriyetleri ve Topulukları Tarihi**, 1. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.

GÖYÜNÇ, Nejat, “*Salomon Schweigger ve Seyahatnâmesi*”, **Tarih Dergisi**, Cilt 13, Sayı 17-18, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1963, ss. 119-140.

_____, **XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1969.

GRİGOR, Aknerli, **Okçu Millet Tarihi**, 2. Baskı, çev., Hrand D. Andreasyan, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2012.

GRİGORİANTZ, Alexandre, **Kafkasya Halkları**, çev., Doğan Yurdakul, Yeni Binyıl Yayınları, İstanbul 1999.

GUMİLYOV, Lev, **Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları I**, 1. Baskı, çev., Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.

_____, **Hazar Çevresinde Bin Yıl**, 3. Baskı, çev., Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2003.

_____, **Qedim (Eski) Türkler**, 1. Baskı, Gençlik Yayınları, Bakü 1993.

GURBANOV, Abbas, “*Abbasiler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, 2007)

GUSTAV, Ramstedt, “*Kak Bıl Naydyon Selenginskiy Kamen (Selenge Taşı Nasıl Bulundu)*”, **Trudı Troitskosavsko, Khiakhtinskogo Otdeleniya İmperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşestva**, Cilt XV, Sayı I, Petersburg 1914.

GÜL, Abdulkadir, “*Kelkit Kazasında İskân ve Demografik Yapı (1516-1642)*”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Serander Yayınevi, Cilt 3, Sayı 6, Trabzon 2009, ss. 25-58.

GÜL, Muammer, **XIII. ve XIV. Yüzyıllarda Doğu ve Güneydoğu Anadolu’da Moğol Hâkimiyeti**, 1. Baskı, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2005.

GÜLENSOY, Tuncer, “*Kafkaslar’da Kıpçaklar ve Öteki Türk Kavimleri*”, **Güney Kafkasya Halkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri**, Ordu Üniversitesi SBE, Ordu 2011.

GÜLENSOY, Tuncer, **M.Ö. 4500-M.S. XIII. Yüzyıllar Arasında Barbar Türkler**, 2. Baskı, Akçağ Yayınları, Ankara 2011.

GÜLLÜDAĞ, Nesrin, “*Nogay Türkleri*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XX.

GÜMÜŞ, Nebi, “*Celâleddin Harizmşah’ın Gürcistan Seferi*”, **EKEV Akademi Dergisi**, Yıl 2006, Cilt 10, Sayı 29, ss. 155-178.

_____, “*Selçuklu-Gürcü İlişkileri*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IV. 713-721.

_____, “*XVI. Asır Osmanlı-Gürcistan İlişkileri*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, 2000).

GÜNAY, Ünver-Harun Güngör, **Türk Din Tarihi**, 1. Baskı, Lâçın Yayınları, Kayseri 1998.

GÜNDÜZ, Ali, **Çoruh Havzası ve Artvin**, 1. Baskı, Ardanuçlular Kültür ve Yardımlaşma Derneği, Ankara 2001.

GÜNDÜZ, Tufan, **Oğuz Kağan Destanı**, 4. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2017.

GÜNGÖR, Erol, **Tarihte Türkler**, 1. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2007.

GÜNGÖR, Fethi, “*Kafkasya’da Soykırım ve Sürgün*”, **Geçmişten Günümüze Kafkasların Trajedisi** (Uluslararası Konferans, 21 Mayıs 2005), Kafkas Vakfı Yayınları, İstanbul 2006.

HABİÇOĞLU, Bedri, **Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler ve İskânları**, 1. Baskı, Nart Yayıncılık, İstanbul 1993.

HACIALİ, Şirinbey, **Şimal-Qerbi Azerbaycan: İngiloylar**, 1. Baskı, Tahsil Yayınları, Bakı 2007.

HACILI, Asif, **Ahıska Türkleri; Vatan Bilgisi**, 1. Baskı, y.y., İstanbul 2009.

_____, **Geribem Bu Vetende: Ahıska Türklerinin Etnik Medeniyeti**, 1. Baskı, Gençlik Yayınları, Bakü 1992.

HALAÇOĞLU, Yusuf, **XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1991.

HAMMER, Joseph Freiherr von, **Büyük Osmanlı Tarihi**, 1. Baskı, haz., Erol Kılıç, Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1989-1992, I-X.

HARİMÎ, Rahimi-zâde İbrahim Çavuş, **Kitâb-ı Gencîne-i Feth-i Gence (Osmanlı-İran Savaşları ve Gence'nin Fethi 1583-1590)**, 1. Baskı, haz., Günay Karaağaç, Adnan Eskikurt, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2010.

HAS HACİB, Yusuf, **Kutadgu Bilig**, 2. Baskı, haz., Reşit Rahmeti Arat, Türk Dil Kurumu, Ankara 1979.

HERODOTOS, **Tarih**, 8. Baskı, çev., Müntekim Ökmen, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

HEYET, Cevat, **Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış**, 1. Baskı, hzl., Melek Müderriszade, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.

HEYET, **Mufassal Osmanlı Tarihi**, 1. Baskı, Tan Matbaası, İstanbul 1959.

HİNZ, Walther, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd: XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi**, 1. Baskı, çev., Tefvik Bıyıklıoğlu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948.

HİTTİ, Philip K., **Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi**, 1. Baskı, çev., Salih Tuğ, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1980.

HONIGMANN, Ernst, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, 1. Baskı, çev., Fikret Işıltan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1970.

HUART, Clément Imbault, "*Ağaç Eri*", **İA**, İstanbul 1965, I, 148.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib, 1. Baskı, Dâru's-Sakafi, Kahire 1999.

HÜSEYNÎ, Ebü'l-Mehâsin [Ebû Abdillâh] Şemsüddîn Muhammed b. Alî b. el-Hasen el-Hüseynî ed-Dımaşkî, **Ahbarü'd-Devleti's-Selçukiyye**, 1. Baskı, çev., Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1943.

ILGAR, Mehmet, "*Kars'ta Boy ve Oymaklardan Kalma Köy Adları*", **Türk Kültürü**, Yıl II, Sayı XXII, Ankara 1964.

İBERİELİ, Sandro, **Gürcü Halkının Tarihi**, 1. Baskı, Cinius Yayınları, İstanbul 2014.

İBN BATTÛTA, Ebû Abdillâh Şemsüddîn (Bedrüddîn) Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî, **İbn Battûta Seyahatnamesi**, 1. Baskı, haz., Mümin Çevik, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2015.

İBN BÎBÎ, Nâsırüddîn Hüseyin b. Muhammed b. Alî el-Ca'ferî er-Rugadî el-Münşî, **el-Evâmirü'l-Alâiyye fi'l-Umûri'l-Alâiyye**, 1. Baskı, haz., Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, I-II.

İBN FADLÂN, Ahmed b. Fadlân b. Abbâs b. Râşid b. Hammâd, **Rihletu İbn Fadlân ila Bilâdi't-Türk ve'r-Rûsi ve's-Sekâlibe**, 1. Baskı, Dâru's-Suvîdî, Ebu Dabi 2003.

_____, **Onuncu Asırda Türkistan'da Bir İslâm Seyyahı: İbn Fazlan Seyahatnâmesi**, 1. Baskı, haz., Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1975.

İBN HAVKAL, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, **10. Asırda İslâm Coğrafyası**, 2. Baskı, çev., Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

_____, **Şûretü'l-Arz**, 1. Baskı, Ofset Leyden, Beyrut 1938.

İBN HURDÂZBİH, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh, **el-Mesâlik ve'l-Memâlik**, 1. Baskı, Leiden 1889.

_____, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdillâh, **Yollar ve Ülkeler Kitabı**, 1. Baskı, çev., Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

İBN KESİR, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' b. Kesîr el-Kaysî el-Kureşî el-Busrâvî ed-Dımaşkî eş-Şâfîî, **el-Bidâye ve'n-Nihâye**, 1. Baskı, Dâru İhyâi't-Türâsü'l-Arabî, Beyrut 1408/1988, I-XII.

_____, **Büyük İslâm Tarihi: el Bidaye ve'n-Nihaye**. 1. Baskı, çev., Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul 1994-1996, I-XV.

İBN VÂSİL, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Sâlim b. Nasrillâh et-Temîmî el-Hamevî eş-Şâfîî, **Müferricü'l-Kürûb fi Ahbâri Benî Eyyûb**, 1. Baskı, Matbaayı Âmire, Kahire 1377/1957.

İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed el-Bağdâdî, **Mir'atü'z-Zaman fi Târihi'l-A'yân**, 1. Baskı, Darü'r-Risaletü'l-Âlemiyye, Dimaşk 1434/2013.

İBNÜ'L-ESÎR, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, **el-Kâmil fi't-Târîh**, 1. Baskı, Dâru'l-Küttâbü'l-Arabî, Beyrut 1417/1997, I-X.

_____, **İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi**, 1. Baskı, çev., Abdülkerim Özaydın, Ahmed Ağırakça, Beşir Eryarsoy vd., Bahar Yayınları, İstanbul 1987, I-XII.

İBNÜ'L-FAKÎH, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. İshâk b. İbrâhîm el-Hemedânî, **Kitâbü'l-Büldân**, 1. Baskı, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1997.

İBRÂHİM, Peçuylu, **Târîh-i Peçevî**, 1. Baskı, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1283, I-II.

İBRAHİMOV, Aydın-ÖZÖZEN KAHRAMAN, Selver “*Kafkaslar’dan Sürgün Bir Toplumun Bitmeyen Göçü*”, **Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu Birinci Kitabı**, Ed., Burhan Sayılır, Matus Basımevi, Eskişehir 2014.

İDRÎSÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Abdillâh b. İdrîs eş-Şerîf es-Sebtî es-Sıkillî, **Nüzhetü’l-Müştaş Fi’htirâkı’l-Âfâk II**, 1. Baskı, Âlemü’l-Kutub, Beyrut 1409.

İLGÜREL, Mücteba, “*İstimâlet*”, **DİA**, İstanbul 2001, XXIII, 362-363.

İLHAN, M. Mehdi, “*Mufasssal Tahrir Defterlerindeki Adların Önemine Dair Bazı Örnekler*”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt XXV, Sayı 40, Ankara 2006, ss. 41-58.

İlişkiler: Bir Şii/Katolik Oruç Bey Bayat/İranlı Don Juan, 1. Baskı, çev., Tufan Gündüz, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2014.

İNALCIK, Halil, “*Kanunnâme*”, **DİA**, İstanbul 2001, XXIV, 333-337.

_____, “*Timar*”, **DİA**, İstanbul 2012, XLI, 168-173.

_____, “*Türkler ve Balkanlar*”, **Balkanlar**, Ortadoğu ve Balkan İncelemeleri Vakfı, İstanbul 1993.

_____, **Devlet-i Âliyye: Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I**, 27. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.

_____, **Hicrî 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1954.

_____, **Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)**, 1. Baskı, çev., Ruşen Sezer, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003.

İNAN, Abdülkadir, “*Dede Korkut Kitabında Eski İnançlar ve Gelenekler*”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, Yıl III/VI, Sayı 3-6, Ankara 1966-1969, ss. 145-157.

_____, “*Türk Destanlarına Genel Bir Bakış*”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Ankara 1954.

_____, “*XIII-XV. Yüzyıllarda Mısır’da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak Lehçeleri ve ‘Halis Türkçe’*”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Ankara 1953, ss. 53-72.

_____, **Eski Türk Dini Tarihi**, 1. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1976.

_____, **Tarihte ve Bugün Şamanizm**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1986.

İNBAŞI, Mehmet, “*XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Eyâleti ve İdarecileri*”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt 7, Sayı 1, Erzurum 2006.

İPEK, Ali, “*Gürcistan’da İslâm Kültür ve Medeniyetinin Yayılışı*”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayı VIII**, Yıl 21, Sayı 78, Ankara 2015, ss. 7- 23.

_____, **İlk İslâmî Dönemde Gürcistan**, 1. Baskı, y.y., Erzurum 2016.

İPŞİRLİ, Mehmet, “*Beylerbeyi*”, **DİA**, İstanbul 1992, VI, 69-74.

_____, “*Elçi*”, **DİA**, İstanbul 1995, XI, 3-15.

İSKENDER, Fâyiz Necîb, **el-Fütûhâtü’l-İslâmiyye Li-Bilâdi’l-Kurc**, 1. Baskı, Dârü’l-Fikri’l-Câmii, İskenderiye 1988.

İstanbul’un Fethinden Önce Yazılmış Tarihi Takvimler, 1. Baskı, haz., Osman Turan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1954.

İZCİ, Özkan, “*Tatar Adı Hakkında*”, **Emel**, (Mart-Nisan) Ankara 1985, Sayı 117, ss. 11-20.

JANASHIA, Marine, “*Gürcü Dilindeki Türkçe Kökenli Özel İsimler*”, **Türkoloji Dergisi**, çev., Ali Ertuğrul, Cilt XVII, Sayı 2, Ankara, 2010, ss. 115-130.

JOHN, Larson E., “*Bir İslâm Merkezi Olarak Tiflis*”, **İSTEM Dergisi**, çev., Nebi Gümüş, Yıl 2003, Cilt I, Sayı 2, ss. 205-208.

KAÇKAÇAÇIŞVİLİ-Maka Beridze, “*Gürcü-Türk Dil İlişkilerine Dair Bir İnceleme*”, **Gürcü-Türk İlişkileri: Tarih ve Çağdaşlık**, ed., İbrahim Tellioglu, Roin Kavrelişvili, Gündüz Ofset, Trabzon 2017, ss. 220-234.

KAFALI, Mustafa, “*Deşt-i Kıpçak ve Cuci Ulusu*”, **İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi**, Sayı 25, İstanbul 1971, ss. 179-188.

_____, **Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri**, 1. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1976.

KAFESOĞLU, İbrahim, “*Abbasi’ler Zamanında Türkler (Etrâk)*”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 1976, ss. 792-793.

_____, “*Alparslan*”, **DİA**, İstanbul 1989, II, 526-530.

_____, “*Atabeylik’ler*”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 1976, ss. 842-843.

_____, “*Selçuklular*”, **İA**, İstanbul 1966, X, 353-416.

_____, **Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)**, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

_____, **Selçuklu Tarihi**, 1. Baskı, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1972.

_____, **Sultan Melikşâh Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu**, 1. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1953.

_____, **Türk Milli Kültürü**, 17. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 1998.

KAFKASYALI, Ali, **İran Türkleri**, 1. Baskı, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2010.

KALAFAT, Yaşar, **Balkanlar'dan Uluğ Türkistan'a Türk Halk İnançları III-IV**, 1. Baskı, Berikan Yayınları, Ankara 2006.

KALKAN, Mustafa, "*Ahıska Türklerinin Menşei ve Tarihi Gelişimi Seyirleri*", **Bilig Dergisi**, Sayı 7, Güz 1998, Ankara 1998.

KAMALOV, İlyas, "*Altın Orda Devleti'nin Adı Üzerine*", **Türk Dünyası Araştırmaları**, Aralık 2002, Sayı 141, İstanbul 2002, ss. 115-120.

_____, **Moğolların Kafkasya Politikası**, 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.

KANGÜL, Havva, "*16. Yüzyıl Son Çeyreğinde Osmanlı Devleti Gürcistan Eyaletinin İdari ve Nüfus Yapısı*", (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi SBE, 2016)

KARAHÎ, Muhammed Tahir, **Kafkasya Mücâhidi Şeyh Şâmil'in Gazavâtı**, 1. Baskı, çev., Mehmed Tahir el-Mevlevî, haz., Ensar Köse, Büyüyen Ay Yayınları, İstanbul 2016.

KARAMANLI, Hüsamettin M., "*Gürcistan'da Osmanlı Dönemi*", <http://www.gdd.org.tr/yazidetay.asp?id=61>, Erişim Tarihi (04.02.2017).

_____, "*Gürcistan*", **DİA**, İstanbul 1996, XIV, 311-316.

KARATAY, Osman, "*Türkler, Dağlar ve Demir: Güney Kafkaslarda Küçük Bir Ergenekon*", **Güney Kafkasya Halkları Dil-Tarih-Kültür İlişkileri Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri**, Ordu Üniversitesi SBE, Ordu 2011, ss. 489-495.

KARATAY, Osman-Serkan Acar, **Doğu Avrupa Türk Tarihi**, 1. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013.

Kartlis Shobreva: İstoriya Gruzii (Gürcistan/Kartli'nin Tarihi), İzdatelstvo Artanudji, Tbilisi 2008.

Kartlis Tskhovreba: A History Of Georgia (Gürcistan/Kartli'nin Tarihi), Artanujı Publishing, Tbilisi 2014.

KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya, “*Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi*”, **Dil Araştırmaları**, Sayı 10, Bahar 2012, Ankara 2012, ss. 17-81.

_____, “*Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesiyle Yazılmış Töre Bitigi ve Bu Eserdeki Töre, Yargı, Bitik Terimleri Üzerine*”, **Gazi Türkiyat: Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi**, Sayı 1, Ankara 2007, ss. 77-96.

KÂŞGARÎ, **Dîvânu Lugati't-Türk**, 1. Baskı, haz., Kilisli Rifat, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1333/1915, I-III.

KAYABALI, İsmail-Cem Arslanoğlu, “*Anadolu'ya Selçuklu Türklerinin Giriş Sebepleri*”, **Türk Kültürü**, Yıl XI, Sayı 126, Ankara 1973, ss. 14-25.

_____, “*Atabeklerin, Anadolu'nun Kuzey Doğu Sınır Boylarında, Anadolu'ya ve Türklüğe Yaptığı Hizmetler*”, **Türk Kültürü**, Yıl XI, Sayı 126, Ankara 1973, ss. 29-32.

_____, “*Kuzey Doğu Anadolu İlçelerimizin Adları ve Anlamları*”, **Türk Kültürü**, Yıl XI, Sayı 126, Ankara 1973, ss. 8-13.

_____, “*Osmanlıların Fethinden (9 Ağustos 1578 yılından) Önce Kuzey Doğu Anadolu Sınırlarımızdaki Ardahan, Çıldır, Posof, Hanak Bölgesinin Türklüğü, Köyleri ve Köy Adları*”, **Türk Kültürü**, Yıl XI, Sayı 126, Ankara 1973, ss. 54-63.

_____, “*Türk Azerbaycan*”, **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, Cilt 25, Sayı 218, Ankara 1976, ss. 32-91.

KAYHAN, Hüseyin, “*Azerbaycan Atabeyleri (İldenizliler) (1146-1225)*” **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IV, 871-879.

KAYHAN, Hüseyin, “*Azerbaycan Atabeyleri İldenizlilerin Kafkasya Politikası ve Gürcü Krallığı*”, **Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl 2, Kafkasya Özel Sayısı, Sakarya 2017, ss. 195-217.

KAZICI, Ziya, “*Ahîlik*”, **DİA**, İstanbul 1988, I, 540-542.

KEYKÂVUS, Mercimek Ahmet, **Kâbusname I**, 1. Baskı, çev., Mercimek Ahmed İlyasoğlu, haz., Atilla Özkırımlı, Tercüman 1001 Temel Eser; 36, İstanbul t.y.

KILDIROĞLU, Mehmet, “*IX-XVI. Asırlarda Yenisey-İrtiş Bölgesinde Kırgız-Kıpçak İlişkileri*”, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 30, Erzurum 2006, ss. 133-166.

_____, **Kırgızlar ve Kıpçaklar: IX. Asrın İkinci Yarısından XVI. Asra Kadar Kırgızlar ve Kıpçakların Etno-Siyasi İlişkileri**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

KILIÇ, Bahattin, “19. Yüzyılda Çıldır Sancağı'nın İdari Yapısı”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi SBE, 2011).

KILIÇ, Mehmet, **Dünyadaki Türkmenler**, 1. Baskı, Özsan Matbaacılık, Bursa 1997.

KILIÇ, Orhan, “Ocaklık”, **DİA**, İstanbul 2007, XXXIII, 317-318.

_____, **18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı: Eyalet ve Sancak Tevcihâtı**, 1. Baskı, Ceren Matbaacılık, Elazığ 1997.

KILIÇ, Sami, “Gürcülerin Dini Tarihçesi”, **Dinî Araştırmalar**, Cilt VIII, Sayı 22, Ankara 2005, ss. 63-74.

KILIÇ, Ümit, “Oltu'da Arslan Paşa Külliyesi”, **Karadeniz Araştırmaları**, Cilt 5, Sayı 17, Bahar 2008, ss.113-131.

KIRZIOĞLU, Fahrettin, “‘Lehce-i Erzurum’ Yazmasındaki Halk Sözcükleri”, **Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten**, Ankara 1962.

_____, “Ahıska Bölgesi ve Türklük”, **Türk Kültürü**, Yıl VIII, Sayı 87, Ankara 1970, ss. 35-38.

_____, “Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükûmeti-I”, **Bizim Ahıska; Üç Aylık Kültür Dergisi**, Yıl 4, Sayı 10, Ankara 2008.

_____, “Ahıska-Ardahan-Artvin ve Oltu'da Hristiyan Atabekler Hükûmeti-II”, **Bizim Ahıska; Üç Aylık Kültür Dergisi**, Yıl 4, Sayı 11-12, Ankara 2008.

_____, “Osmanlı Fethi'nden Önceleri Ardahan-Çıldır-Posof Bölgelerinin Türklüğü (400 Yıl Önceki Köyler ve Köylü Adları)”, **Kars İli Özel Sayı: Çıldır, Ardahan, Hanak, Posof**, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları, Ankara 1966, ss. 34-40.

_____, “‘Armenya/Yukarı-Eller’de 2700 Yıllık Türk Varlığı, ‘Ermeniler’in Rus İstilâsına Alet Olması ve Mezâlimi’”, **Atatürk Üniversitesi'nin kuruluşunun XX. yıl armağanı XX. Yıl Armağanı: Ermeniler Hakkında Makaleler-Derlemeler**, Cilt 2, Ankara, 1978, ss. 45-65.

_____, “‘Üç Uğuz Kardeşler’ ve ‘Uğuz Dağı’”, **Kars İli Özel Sayı: Çıldır, Ardahan, Hanak, Posof**, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları, Ankara 1966, ss. 51-54.

_____, “Azerbaycan ve Anadolu'da Türkistan'dan Gelen Eski Milli Gelenek: Kabir Taşı Olarak Kullanılan Koyun ve At Heykelleri”, **X. Vakıf Haftası Kitabı**, Ankara 1993, ss. 133-160.

_____, “Çıldır Köyleri Seyahat Notları-I”, **Bizim Ahıska; Üç Aylık Kültür Dergisi**, Yıl 4, Sayı 9, Ankara 2008, ss. 41-44.

_____, “*Dede-Korkut Oğuznamelerine Göre: Kars'ın Anı (Arpaçayı Boyu) ve Kağızman Kesimindeki Kamsarakan/Kalbaş Hanedanı*”, **VII. Türk Tarih Kongresi: (Ankara 25-29 Eylül 1970) Kongreye Sunulan Bildiriler**, cilt I, Ankara 1972, ss. 176-229.

_____, “*Kars*”, **İA**, İstanbul 1977, VI, 360-363.

_____, “*Lazlar/Çanarlar*”, **VII. Türk Tarih Kongresi: (Ankara 25-29 Eylül 1970) Kongreye Sunulan Bildiriler**, cilt I, Ankara 1972, ss. 420-445.

_____, “*Ne ‘Mesket’ Ne ‘Misket’; Ahıska Türkleridir*”, **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, Sayı 268, Yıl 38, Ankara 1989, ss. 17-21.

_____, “*Selçuklu Fetihlerinden Önce Doğu Anadolu Türk Boy ve Oymaklarından Kalma Dağ ve Su Adları*”, **Türk Yer Adları Sempozyumu Bildirileri**, 11-13 Eylül 1984, Ankara 1984, ss. 89-90.

_____, “*Selçuklulardan Önce Armenia'ya/Yukarı Eller'e Hâkim Olanlar*”, **Türk Tarihinde Ermeniler: Tebliğler ve Panel Konuşmaları**, 26-27 Mayıs, İzmir 1983.

_____, “*Selçukluların Anıyı Fethi ve Buradaki Selçuklu Eserleri*”, **Selçuklu Araştırmaları Dergisi II**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1971, ss. 111-139.

_____, “*Tarih Boyunca Türk-Gürcü İlişkileri*”, **Atatürk 4. Uluslararası Kongresi, Bildiriler**, Cilt I, Ankara 2000, ss. 601-626.

_____, **1855 Kars Zaferi**, 1. Baskı, Isıl Matbaası, İstanbul 1955.

_____, **Dede-Korkut Oğuznâmeleri**, 1. Baskı, Burhanettin Erenler Matbaası, İstanbul 1952.

_____, **Karapapaklar: Borçalı-Kazak Uruğu'nun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış**, 1. Baskı, Atatürk Üniversitesi Basımevi, Erzurum 1972.

_____, **Kars Tarihi I**, 1. Baskı, Işıl Matbaası, İstanbul 1953.

_____, **Osmanlıların Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993.

_____, **Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.

KIRZIOĞLU, Neriman Görgünay, “*Edremit Doyran Köyü Tahtacı Türkmenlerinde Geleneksel Evlenme Adetleri*”, **I. Akdeniz Yöresi Türk Toplulukları Sosyo-Kültürel Yapısı (Tahtacılar) Sempozyumu Bildirileri**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1995.

KIZILTOPRAK, Süleyman, “*Memlük*”, **DİA**, İstanbul 2004, XXIX, 87-90.

KİRAGOS, Müverrih, “*Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar*”, **Türkiyat Mecmuası**, Edvar Dulaurier Tarafından Asıl Metinden Tercüme Parçalar, Cilt II, İstanbul 1928, ss. 139-217.

_____, **Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar**, 1. Baskı, çev., Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara 2009.

Kitâb-ı Dedem Korkud alâ Lisân-ı Tâife-i Oğuzân, Sächsische Landesbibliothek Staats Und Universitätsbibliothek Dresden, Ea., 86, No; 46.

KLAPROTH, Julius von, **Reise in den Kaukasus und nach Georgien (Kafkasya ve Gürcistan'a Seyahat)**, 1. Baskı, Buchhandlungen d. Halleschen Waisenhauses, Berlin 1814, II.

KOÇ, Abdulkadir, “*Bun-Türkler*”, **BAL-TAM Türklük Bilgisi Dergisi**, Sayı 26, Eylül 2016, Kosova 2016.

KOÇAK, İnci, “*Arap Kaynaklarında Türk Memluk Sultanı Baybars*”, **X. Türk Tarih Kongresi: (Ankara 22-26 Eylül 1986) Kongreye Sunulan Bildiriler**, Cilt III, Ankara 1991, ss. 1101-1116.

Koçi Bey Risalesi, 1. Baskı, hzl., Ali Kemali Aksüt, Vakıf Matbaası, İstanbul 1939.

KOMNENA, Anna, **Alexiad: Anadolu’da ve Balkan Yarımadası’nda İmparator Alexios Komnenos Dönemi’nin Tarihi; Malazgirt’in Sonrası**, 1. Baskı, çev., Bilge Umar, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1996.

KONUĞU, Enver, “*Cihan Şah*”, **DİA**, İstanbul 1993, VII, 536.

_____, **Ardahan Tarihi**, 1. Baskı, Ardahan Valiliği Kültür Yayınları, Ajans-Türk Basımı, Ankara 1999.

KONYALI, İbrahim Hakkı, **Âbideleri ve Kitâbeleriyle Erzurum Tarihi**, 1. Baskı, Ercan Matbaası, İstanbul 1960.

_____, **Ankara Camileri**, 1. Baskı, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1978.

KOPRAMAN, Kâzım Yaşar, “*Baybars*”, **DİA**, İstanbul 1992, V, 221-223.

_____, “*Mısır Memlükleri (1250-1517)*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 99-126.

_____, **Mısır Memlükleri Tarihi**, 1. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.

KOSSANYI, Bela, “*XI-XII. Asırlarda Uz’lar ve Koman’ların Tarihine Dair*”, **Bellekten**, çev., Hâmit Koşay, Türk Tarih Kurumu, II. Kânun 1944, Cilt VIII, Sayı 29, ss. 119-136.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad-BARTHOLD, V. Viladimiroviç, **İslâm Medeniyeti Tarihi**, 6. Baskı, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1984.

KÖPRÜLÜ, M. Fuad, **Türk Edebiyatı’nda İlk Mutasavvıflar**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1976.

_____, “*Ata*”, **İA**, İstanbul 1965, I, 711-718.

_____, “*Baybars I*”, **İA**, İstanbul 1970, II, 357-363.

_____, “*Bayrak*”, **İA**, İstanbul 1979, II, 401-420.

_____, “*Orta zaman Türk Hukukî Müesseseleri*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 235-248.

_____, **İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müessesesi**, 1. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 1983.

KÖSE, Bayram Arif, “*Ortaçağ Seyahatnamelerinde Trabzon-Erzurum Güzergâhı, Erzincan ve Kars*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, 2009).

KÖYMEN, Mehmet Altay, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

KUHARÇİN, Yu. V., **Fiziçeskaya Geografya (Fiziki Coğrafya)**, 1. Baskı, yy., Minsk 2012.

KUKULOV Tahircan-Mevlud Kukulov, **Ahıska Türklerinin Sözlüğü**, 1. Baskı, Elm ve Tahsil Neşriyat, Bakü 2014.

KUKULOV, Tahircan, **Ahıska Türklerinin Tarihine Bir Nazar**, 1. Baskı, İTK Matbaası, Bakı 1999.

KUMEKOV, Bolat, “*Ob Etnonimi Kıpçakski Konfederasi Zapadnogo Deşt-i Kıpçak XII-naçala XIII Veka (XII-XIII. Asrın Başında Batı Deşt-i Kıpçak’taki Kıpçak Boy Birliklerinin Etnonimleri Hakkında)*”, **İzvestiya HAH Respubliki Kazakistan**, Seriya Obştstvennih Nauk, No: 1, Kazakistan 1993, ss. 58-70.

_____, **Arap Kaynaklarına Göre IX-XI. Asırlarda Kimek Devleti**, 1. Baskı, çev., Mehmet Kıldıroğlu, Çingiz Mamudinuulu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

_____, **Gasudarstvo Kimakov 9-11 vv. Po Aarabskim İstoçnikam (Arap Kaynaklarına Göre 9-11. Asırlarda Kimek Devleti)**, 1. Baskı, İzdatelstvo Nauka Kazakskoy SSR, Alma-Ata 1972.

KUNT, İbrahim Metin, **Sancaktan Eyalete: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi**, 1. Baskı, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.

Kur'ân-ı Kerim, 2. Baskı, haz., Muhammet Abay, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2009.

KURAT, Akdes Nimet, “*Malazgirt Zaferi Sıralarında İdil Boyu ve Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri*”, **Türk Kültürü**, Cilt IX. Sayı 106, Ankara 1971, ss. 11-13.

_____, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1972.

_____, **Peçenek Tarihi**, 1. Baskı, Devlet Basımevi, İstanbul 1937.

_____, **Rusya Tarihi; Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987.

_____, **Türkiye ve Rusya**, 1. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

KURT, Yılmaz, “*1525 Tarihinde Adana Sancağında Türkçe Kişi Adları Üzerine*”, BAL-TAM Türklük Bilgisi 2, Prizren 2005, ss. 72-83.

_____, “*Adana Sancağında Kişi Adları*”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt XV, Sayı 26, Ankara 1990-1991, ss. 169-252.

_____, “*Adana'da 1572 Yılında Kullanılan Türk Erkek Şahıs Adları*”, **Bellekten**, Cilt LVII, Sayı 218, Nisan 1993, ss. 173-200.

KURTULUŞ, Rıza, “*Cürcân*”, **DİA**, İstanbul 1993, VIII, 131-132.

_____, “*Kumuklar*”, **DİA**, İstanbul 2002, XXVI, 372-373.

KURULAY, Orhan Sezen, “*Hudûd el-Âlem'e Göre 10. Asırda Türk Boyları*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi TAE, 2007).

KUUN, Comes Geza, **Codex Cumanicus**, 1. Baskı, Academie Hung, Budapeştini 1880.

Kuyûd-i Kadîme Arşiv Kataloğu, 1. Baskı, haz., Sevgi Işık, Songül Kadioğlu, Mehmet Yıldırım, Arşiv Dairesi Başkanlığı Yayını, Ankara 2012.

KUZGUN, Şaban, **Hazar ve Karay Türkleri**, 1. Baskı, Seda Yayınları, Ankara 1985.

KUZUK, Bayram, “*Ahıska Türklerinin Kullanılması*”, **Ahıska Dergisi**, Sayı 10, İstanbul 2009.

KÜÇÜK, Cevdet, “*Erzurum*”, **DİA**, İstanbul 1995, XI, 321-329.

KÜÇÜK, Levent, “*Osmanlı Nüfus Defterleri Işığında Anadolu’ya Gelen Muhacir Ahıskalılar*”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı 222, Haziran 2016.

KÜLEKÇİ, Cahit, **İslâm Tarihinde Ermeniler ve Ermenistan Fetihleri**, 1. Baskı, DBY Yayınları, İstanbul 2012.

KÜTÜKOĞLU, Bekir, “*Lala Mustafa Paşa*”, **DİA**, İstanbul 2003, XXVII, 73-74.

_____, **Osmanlı-İran Siyasi Münasebetleri (1578-1612)**, 1. Baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul 1993.

KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., **Osmanlı Belgelerinin Dili: (Diplomatik)**, 1. Baskı, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 1998.

LANE-POOLE, Stanley, **Düvel-i İslâmiyye**, 1. Baskı, çev., Halil Edhem, Millî Matbaa, İstanbul 1345/1927.

LANG, David Marshal, **Gürcüler: Eski Halklar ve Ülkeler**, 1. Baskı, çev., Neşenur Domaniç, Ceylan Yayıncılık, İstanbul 1997.

LANGLOÏS, Victor, **Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Arménie**, 1. Baskı, Imprimeurs De L'Institut, Paris 1880.

Letopis po İpatskomu Spisku (İpatyev Vakayinâmesi), 1. Baskı, Arheografiçeskoy Kommissii, Petersburg 1871.

LEYLAK, Mehmet Halil, **Orta Asya ve Kafkaslar’da Türklerin Demografik Yapısı (XX. Yüzyıl)**, 1. Baskı, Poyraz Ofset, Ankara 2000.

MAHMUD, Kâşgarlı, **Divanü Lugati’t-Türk**, 1. Baskı, haz., Ali Çiçekli, May Yayınları, İstanbul 1970.

_____, **Divanü Lûgat-it-Türk (Çeviri)**, 5. Baskı, çev., Besim Atalay, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2006, I-IV.

MAKRÎZÎ, **Kitâbü's-Süluk li-Ma’rifeti Düveli'l-Müluk**, 2. Baskı, nşr., Muhammed Mustafa Ziyade, Lecnetü’t-Telif ve’t-Terceme ve’n-Neşr, Kahire 1957.

MAKSUDOĞLU, Mehmet, **Osmanlı Tarihi: 1299-1922**, 2. Baskı, Ensar Yayınları, İstanbul 2011.

MARKOV, Vladimir İ., **Turetskiy Sled v İstorii Ukraini X-XVII vv. (Ukrayna Tarihinde Türk İzleri: X-XVII. Yüzyıllar)**, 1. Baskı, Yevraziya Yayınları, Moskova 2016.

MARR, Nikolay Yakovlevich-Maurice Brière, **La Langue Georgienne (Gürcü Dili)**, 1. Baskı, Firmin-Didot, Paris 1931.

MCCARTHY, Justin, **Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kırım (1821-1922)**, 2. Baskı, çev., Fatma Sarıkaya, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2012.

MEHMED ÇELEBİ, Âsafî Dal, **Şecâ'atnâme: Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şark Seferleri (1578-1585)**, 2. Baskı, haz., Abdülkadir Özcan, Çamlıca Basım Yayınları, İstanbul 2007.

MEMMEDLİ, Akif, **Eski ve Çağdaş Tarihimize Dair**, 1. Baskı, Adiloğlu Neşriyatı, Bakü 2004.

MEMMEDOV, Altay, **Oğuz Saltanatı**, 1. Baskı, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1992.

MERÇİL, Erdoğan, "*Sipehsâlâr*", **DİA**, İstanbul 2009, XXXVII, 259-260.

MERÇİL, Erdoğan, **Fars Atabegleri Salgurlular**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1975.

MES'ÛDÎ, **Murûc ez-Zehab: (Altın Bozkırlar)**, 1. Baskı, çev., Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2004.

MİMİNOŞVİLİ, Otar, **Gürcüstan'da Etnografik Yolculuk**, 1. Baskı, çev., Hacer Özkan (İremadze), Çiviyazıları Yayınları, İstanbul 1999.

MİNORSKY, Vladimir, "*Suldus*", **İA**, İstanbul 1970, XI, 11.

_____, "*Mugan*", **İA**, İstanbul 1971, VIII, 446-450.

_____, "*Tiflis*", **İA**, İstanbul 1974, XII/I, 264-279.

_____, **Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib**, 1. Baskı, çev., Abdullah Duman; Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.

_____, **Studies in Caucasian History**, 1. Baskı, Taylor's Foreign Press, London 1953.

MİRMAHMUDOVA, Sitare, **Ermenistan'da Türk Menşeli Yer Adları**, 1. Baskı, Yazıcı Edebi Neşrler Evi, Bakü 1995.

Moğolların Gizli Tarihi (Yazılışı: 1240), 2. Baskı, çev., Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1986.

Money in Georgia, 1. Baskı, ed., İrakli Managadze, National Bank of Georgia, Tbilisi 2003.

MROVELİ, Leonti, **Jizn Kartliyskih Sarey (Kartli Krallarının Hayatı/Tarihi)**, 1. Baskı, İzdatenstvo Nauka, Moskva 1979.

MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, "*Derbend*", **DİA**, İstanbul 1994, IX, 164-166.

_____, “İbn Fadlân”, **DİA**, İstanbul 1999, XIX, 477-479.

MUHAMMET, Kemalöglü, “*Kafkasya-Tarihi Geçmişi-Etnik-Dini Yapısı ve Terekeme (Karapapah) Türkleri*”, **Akademik Bakış Dergisi**, Sayı 32, Eylül-Ekim 2012.

MUHTAR PAŞA, Ahmed, **Türkiye Devletinin en Mühim ve Meşhur Esfarından 1244-1245/1828-1829 Türkiye-Rusya Seferi ve Edirne Muahedesi**, 1. Baskı, Büyük Erkân-ı Harbiye Reisliği Ankara Matbaası, Ankara 1928.

MUKUSHEVA, Raushangül, “*Kun Miatyank (Kıpçakça Otçe Naş) ve Kıpçak Sayışmacaları*”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Sayı 8, Sayı 2, İzmir 2008, ss. 143-151.

MUSTAFA ÂLÎ, Gelibolulu, **Nusret-nâme**, 1. Baskı, haz., H. Mustafa Eravcı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

MUSTAFA EFENDÎ, Selânikî, **Tarih-i Selânikî (1003-1008/1595-1600)**, 2. Baskı, haz., Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, II.

_____, **Tarih-i Selânikî (971-1003/1563-1595)**, 2. Baskı, haz., Mehmet İpşirli, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, I.

_____, **Tarih-i Selânikî**, 1. Baskı, Klaus Schwarz Verlag, Freiburg 1970.

MÜNECCİMBAŞI, Ahmed Dede, **Şahâifü'l-Ahbâr fî Veķâyii'l-Asâr (Müneccimbaşı Tarihi)**, 1. Baskı, Matbaa-i Amire, İstanbul 1869, I-III.

MÜNŞÎ, İskender Bey, **Târîh-i Âlemi Ârâ-yı Abbâsî**, 1. Baskı, haz., Oqtay Efendiyev, Namiq Musalı, Azərbaycan Milli İlimler Akademisi, Bakü 2009, I.

NECEF, Ekber N., **Selcuqlu Dövdletleri ve Atabeyleri Tarihi: Oğuzların Ortaya Çıkmasından XIV. Esre Qeder**, 1. Baskı, Qanun Yayınları, Bakü 2010.

NİYAZOV, Ahmed, “*Ahıska Ahmediyе Kütüphanesi*”, **Medeniyet Sanat Dergisi**, Cilt 2, Sayı 2, Aralık 2016, İstanbul 2016, 27-46.

_____, “*Ahıska Mufassal Defteri*”, **Bizim Ahıska; Üç Aylık Kültür Dergisi**, Yıl 12, Sayı 42, Ankara 2016, ss. 16-19.

_____, “*Ahıska Mufassal Defterinde Ahıska Vakıfları*”, <http://www.usgam.com/index.php?l=807&cid=2726&konu=0&bolge=7>, Erişim Tarihi (04.05.2018).

_____, “*Tarihe Serzeniş*”, http://www.ahiskalilar.org/portal/modules.php?name=Kose_Yazilari&file=yazi_oku&sid=11, Erişim Tarihi (04.06.2016).

NOGAY, Sami, **Nogay Türkleri**, 1. Baskı, y.y., Ankara 1997.

NÜVEYRÎ, **Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb**, 1. Baskı, Dâru'l-Kutub, Kahire 1423/2002.

OKÇU, Yahya, **Türk-Rus Mücadelesi Tarihi**, 1. Baskı, Doğuş Matbaası, Ankara 1953.

Orhun Âbideleri, 1. Baskı, haz., Muharrem Ergin, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970.

ORKUN, Hüseyin Namık, **Türk Tarihi-II**, 1. Baskı, AKBA Kitabevi, Ankara 1946.

ORTAYLI, İlber, **Tarihimiz ve Biz**, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.

Osmanlı Ansiklopedisi: Tarih, Medeniyet, Kültür, 1. Baskı, yay. yön., Bekir Şahin, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, I-VII.

ÖGEL, Bahaeddin, “*Şine Usu Yazıtının Tarihi Önemi*”, **Belleten**, Temmuz 1951, Cilt XV, Sayı 59.

_____, “*Tatar*”, **İA**, İstanbul 1974, XII/I, 50-56.

_____, **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi: Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984.

_____, **Sino-Turcica Çingiz Han ve Çin'deki Hanedanın Türk Müşavirleri**, 1. Baskı, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2002.

_____, **Türk Kültürünün Gelişme Çağları I**, 1. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1971.

_____, **Türk Mitolojisi I**, 5. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2010.

ÖMERÎ, Şihâbüddîn (Ebü'l-Abbâs) Ahmed b. Yahyâ b. Fazlillâh, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım: Mesâlikü'l-Ebsâr**, 1. Baskı, çev., Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

_____, **Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâliki'l-Amşâr**, 1. Baskı, el-Mecmau's-Sakafî, Ebu Dabi 1423.

ÖZ, Mehmet, “*Tahrîr*”, **DİA**, İstanbul 2010, XXXIX, 425-429.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “*Arrân*”, **DİA**, İstanbul 1991, III, 394-395.

_____, “*Aynicâlût Savaşı*”, **DİA**, İstanbul 1991, IV. 275-276.

ÖZBEK, Süleyman, “*Moğol İstilasının Durak Noktası Ayn-Câlut Savaşı ve Sonuçları*”, **Askeri Tarih Bülteni**, Cilt XVI, Sayı 31, Ankara 1991, ss. 11-21.

ÖZCAN, Kemal, **Kırım Türklerinin Varoluş Mücadelesi; Kırım Dramı**, 1. Baskı, Babiâli Kültür Yayınları. İstanbul 2010.

ÖZDEMİR, H. Ahmet, **Moğol İstilâsı: Cengiz ve Hülagu Dönemleri**, 1. Baskı, İz Yayıncılık, İstanbul 2005.

ÖZDEMİR, Halit, **Artvin Tarihi**, 2. Baskı, Egem Matbaacılık, Ankara 2002.

ÖZDEMİR, Vahit, “*XII. ve XIII. Yüzyılda Türk-Gürcü Münasebetleri*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, 2011).

ÖZDER, Mustafa Adil, **Tarihte Çıldır Atabeğleri ve Torunları**, 1. Baskı, y.y., Erzurum 1971.

ÖZEL, Haşim, “*Ahska Türkleri Yakın Tarihi; Kıpçak Atabeyliği*”, <http://kumanlar.blogspot.com.tr/2009/08/ahska-turkleri-yakn-tarihi-kpcak.html>, Erişim Tarihi (04.02.2018).

ÖZERGİN, M. Kemal, “*Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Şirvan Seferi ile İlgili Üç Manzume*”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı 2, İstanbul 1971, ss. 255-288.

ÖZEY, Ramazan, **Tabiatı, İnsanı ve İktisadı İle Türk Dünyası**, 1. Baskı, Öz Eğitim Yayınları, İstanbul 1996.

ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “*Moğollar*”, **DİA**, İstanbul 2005, XXX, 225-229.

ÖZGÜR, Can, “*Kıpçakların Dili*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, III, 692-698.

ÖZKAN (MELAŞVİLLİ), Ahmet, **Gürcüstan: Kültür, Edebiyat, Sanat, Tarih, Folklor**, 1. Baskı, Aksiseda Matbaası, İstanbul 1968.

ÖZTUNA, Yılmaz, **Başlangıçtan Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi**, 2. Baskı, Hayat Yayınları, İstanbul 1963-1967, I-XII.

_____, **Büyük Türkiye Tarihi**, 2. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1983, I-XIV.

_____, **Devletler ve Hanedanlar: İlk Çağ ve Asya-Afrika Devletleri III**, 1. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.

ÖZTÜRK, Yücel, “527 Numaralı Küçük Ardahan ve Kars Livaları Timar İcmal Defteri (II. Selim Dönemi)”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, 1992).

ÖZVAR, Erol, “Voyvoda”, **DİA**, İstanbul 2013, XLIII, 129-131.

PAKALIN, Mehmet Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, 1. Baskı, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, I-III.

PATKANOV, K. P., **İstoriya Mongolov Po Armyanskim İstoçnikam: İz İstorii Vardana (Ermeni Müverrihlerine Göre Moğol Tarihi: Vardan Vakayinamesi)**, 1. Baskı, Akademii Nauk, Petersburg 1873.

_____, **İstoriya Mongolov Po Armyanskim İstoçnikam: İz İstorii Kiragosa Gandzakesi (Ermeni Müverrihlerine Göre Moğol Tarihi: Genceli Kiragos Vakayinamesi)**, 2. Baskı, Akademii Nauk, Petersburg 1874.

PELER, Gökçe Yükselen, “Tarihte Türk-Ermeni Temasları Sonucunda Ortaya Çıkmış Bir Halk: Ermeni Kıpçakları veya Gregoryan Kıpçaklar”, **Turkish Studies**, Volume 10/8 Spring 2015, Ankara 2015, ss. 253-272.

_____, **Derbendnâme: İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım**, 1. Baskı, Kesit Yayınları, İstanbul 2017.

PENTİKAİNEN, Oskari-Tom Trier, “Between Integration and Resettlement: The Meskhetian Turks”, (**ECMI Working Paper 21, September 2004**), August 2004.

Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi 1245-1247, 1. Baskı, çev., Ergin Ayan, Gece Kitaplığı, Ankara 2014.

POLAT, İbrahim Ethem, “Kıpçak Türklerinin Arap Medeniyetine Katkıları”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 2, Sayı 7, Samsun 2009, ss. 207-2017.

POLO, Marko, **Marko Polo Seyahatnamesi I**, 1. Baskı, haz., Filiz Dokuman, Tercüman 1001 Temel Eser; 87.

PUŞKİN, Aleksandr Sergeyeviç, **Puteşestviye v Erzurum (Erzurum Yolculuğu)**, On Cilt'te Toplanan Eserleri, red., D. D. Blagogo ve diğerleri, Cilt V, Gosudarstvennoy İzdatelstvo, Moskova 1960.

QARKAVES, Aleksandr, **Codex Cumanicus; Poloveskiye, Molitvi, Gimni i Zaquadki XIII-XIV VV. (Codex Cumanicus; XIII-XIV. Yüzyıllarda Kuman Dua, İlahi ve Bilmeceleri)**, 1. Baskı, Russkaya Derevnnya, Moskova 2006.

QURBANOV, Şamil, “Meshetinskiye Turki (Ahıskalı Türkler)”, **Bejenshi (Diderginler)**, Bakû Gençlik 1992.

RAPP, Stephen H., “*Sumbat Davitis-dze and the Vocabulary of Political Authority in the Era of Georgian Unification*”, **Journal of the American Oriental Society**, (Oct.-Dec., 2000), Vol., 120, No. 4, ss. 570-576.

RASONYİ, Laszlo, “*Başkurt ve Macar Yurtlarındaki Ortak Coğrafi Adlar Üzerine*”, **X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler**, Ankara 1964, ss. 105-112.

_____, “*Kuman Özel Adları*”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, Yıl III/VI, Sayı 3-6, Ankara 1966-1969, ss. 71-144.

_____, “*Tuna Havzasında Kumanlar*”, **Bellekten**, Cilt III, Sayı 11-12, Temmuz 1939, Ankara 1939, ss. 401-422.

_____, **Dünya Tarihinde Türklük**, 1. Baskı, İdeal Matbaa, Ankara 1942.

_____, **Tarihte Türklük**, 1. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1971.

_____, **Tuna Köprüleri**, 1. Baskı, çev., Hicran Akın, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1984.

_____, **Türk Devletinin Batıdaki Varisleri ve İlk Müslüman Türkler**, 1. Baskı, haz., Şükrü Kaya Seferoğlu, Adnan Müderrisoğlu, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1983.

REFİK, Ahmet, **Osmanlı Âlimleri ve Sanatkârları**, 1. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 1997.

RESULZADE, Mehmet Emin, **Kafkasya Türkleri**, 1. Baskı, hzl., Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Selahattin Çağın, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1993.

RİZÂ, Muhammed, **Ebû Bekr es-Sıddîk**, 1. Baskı, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1983.

ROUX, Jean-Paul, **Eski Türk Mitolojisi**, 1. Baskı, çev., Musa Yaşar Sağlam, Bilgesu Yayıncılık, Ankara 2011.

_____, **Türklerin Tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, 11. Baskı, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2002.

RUBRUK, Wilhelm Von, **Moğolların Büyük Hanına Seyahat 1253-1255**, 1. Baskı, çev., Ergin Ayan, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2001.

Rus Gözüyle Kafkasya ve Kafkasyalılar, 1. Baskı, çev., Hasan Aykan, haz., Hayri Ersoy, Nart Yayıncılık, İstanbul 1994.

Rusko-Tureskiy Slovar (Rusça-Türkçe Sözlük), haz., E. Mustafayev, V. G. Şerbinin, İzdatelstvo Sovetskaya Ensiklopediya, Moskova 1972.

SAFRAN, Mustafa, “*Kuman Kıpçaklar*”, **Tarihte Türk Devletleri I**, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara 1987, ss. 273-279.

_____, “*Kuman/Kıpçaklar*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, II, ss. 785-792.

_____, **Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lüglatlere Göre Kuman/Kıpçaklar’da Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, 1. Baskı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1993.

SAĞLAM, Ahmet, “*Moğol-İlhanlı Tahakkümünden Bağımsızlığa Giden Süreçte Memlûk Sultanı Nâsır Muhammed b. Kalavun’un Anadolu Beylikleri ile Münasebetleri*”, **Tarihin Peşinde Dergisi**, Yıl 2015, Sayı 14, ss. 29-50.

_____, “*Ortaçağda Orijinal Bir Siyasi Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Her Emir Sultan Olur*”, **Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi**, Cilt II, Sayı 4, Aralık 2015, ss. 107-126.

SAHİLLİOĞLU, Halil, “*Divan Rakamları*”, **DİA**, İstanbul 1994, IX, 433-435.

SÂMÎ, Şemseddin, **Kamusü’l-A’lâm**, 1. Baskı, Mihran Matbaası, İstanbul 1306/1889-1316/1898, I-VI.

SARAY, Mehmet, “*Altın Orda Hanlığı*”, **DİA**, İstanbul 1989, II. 538-540.

_____, “*Başkırt*”, **DİA**, İstanbul 1992, V, 130-131.

_____, “*Gürcistan ve Gürcüler*”, **Kafkas Araştırmaları III**, İstanbul 1997.

_____, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, 1. Baskı, Nesil Matbaacılık, İstanbul 1993.

SAYDAM, Abdullah, **Kırım ve Kafkas Göçleri: (1856-1876)**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

SCHWEİGGER, Salomon, **Sultanlar Kentine Yolculuk: 1578-1581**, 1. Baskı, çev., S. Türkis Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004.

SEFEROV, Rahman-Ayhan Akış, “*Sovyet Döneminden Günümüze Ahıska Türklerinin Yasadıkları Coğrafyaya Göçlerle Birlikte Genel Bir Bakış*”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı 24, Konya 2008, ss. 393-411.

SEL, İbrahim, **Türk Tarihi**, 1. Baskı, Yeni Yazarlar ve Sanatçılar Kurumu, Bakı 2012.

SERİN, Muhittin, “*Siyâkat*”, **DİA**, İstanbul 2009, XXXVII, 291-292.

SERTOĞLU, Mithat, **Osmanlı Tarih Lûgati**, 1. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.

SEYİDOV, Mirali, **Azerbaycan Soy Kökünü Düşünürken**, 1. Baskı, y, y., Tebriz 1383.

SEZEN, Tahir, **Osmanlı Yer Adları**, 1. Baskı, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayın Nu: 21, Ankara 2006.

SİHARULİDZE, Yuri ve diğerleri, **Trabzon'dan Abhazya'ya Doğu Karadeniz Halkları Tarih ve Kültürleri**, 1. Baskı, Sorun Yayınları, İstanbul 1998.

SİLAGADZE, Aftandil, “*K Voprosu O Razvitii Ekonomičeskoj Mıslı O Feodalnoy Gruzii (Feodal Gürcistan'da Ekonomik Düşünce Gelişiminin Sorunu)*”, **Kavkaz i Globalizasiya**, Cilt IV, Sayı 3-4, 2010, ss. 68-70.

SOBERNHEIM, “*Kalavun*”, **İA**, İstanbul 1967, VI, 121-123.

Sofyalı Ali Çavuş Kanunnâmesi, 1. Baskı, haz., Mithat Sertoğlu, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1992.

SOLAKZÂDE, **Târîh-i Solakzâde**, 1. Baskı, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1297/1880.

SOLMAZ, Gürsoy, “*Penek/Bana Kalesi*”, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Cilt 12, Sayı 28, Erzurum 2005, ss. 269-279.

SPULER, Bertold, **İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür: İlhanlılar Devri 1220-1350**, 3. Baskı, çev., Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Stalin ve Türk Dünyası, 1. Baskı, haz., Emine Gürsoy Naskali, Liaisan Şahin, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2007.

STOYANOV, Valeri, “*Bulgar Tarihinde Kumanlar, (XI-XIV. Yüzyıllar)*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, II, 798-809.

SUBAŞI, Ömer, “*Arap Akınlarına Kadar Artvin Ve Çevresi*”, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 49, Erzurum 2013, ss. 323-342.

_____, “*Artvin ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası*”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Sayı 12, Bahar 2012, Trabzon 2012, ss. 9-12.

_____, “*XI. Yüzyılda Tao-Klarceti Bölgesinde Türk Hâkimiyeti*”, **Turkish Studies**, Volume 8/5 Spring 2013, Ankara 2013, ss. 705-731.

_____, “*XIII. Yüzyılda Güney Kafkasya'da Selçuklu İzleri: 'Atabeglik Müessesesi ve Atabegler'*”, **Vakanüvis Uluslararası Tarih**

Araştırmaları Dergisi, Yıl 2, Kafkasya Özel Sayısı, Sakarya 2017, ss. 507-537.

_____, **Gürcü-Moğol İlişkisi-Güney Kafkasya 1220-1346**, 1. Baskı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2015.

SUMBATZADE, Ali Soybat, **Azerbayjansı: Etnogenez i Formirovaniye Naroda (Azerbaycanlılar: Köken ve Halkın Oluşumu)**, 1. Baskı, Elm Yayınları, Bakü 1990.

SUNY, Ronald Grigor, **The Making of the Georgian Nation**, 1. Baskı, I.B.Tauris, London 1989.

SÜMER, Faruk *“Tatarlar”*, **DİA**, İstanbul 2011, XL, ss. 168-170.

_____, *“Ağaç-Eriler”*, **Bellekten**, Cilt XXVI, Sayı 103, Temmuz 1962, ss. 521-528.

_____, *“Kimek”*, **DİA**, İstanbul 2002, XXVI, 25-26.

_____, *“Selçuklular”*, **DİA**, İstanbul 2009, XXXVI, 365-371.

_____, *“Tahtacılar”*, **DİA**, İstanbul 2010, XXXIX, 436-437.

_____, *“Tatar”*, **İA**, İstanbul 1974, XII/I, 58-61.

_____, *“Uzun Hasan”*, **DİA**, İstanbul 2012, XLII, 261-264.

_____, **Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilâtı - Destanları**, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Dil - Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1972.

_____, **Oğuzlar’a Ait Destanî Mahiyette Eserler**, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Ankara 1959.

_____, **Safevî Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkleri**, 1. Baskı, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları, Ankara 1976.

_____, **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu’da Türk Beylikleri**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1990.

_____, **Türk Cumhuriyetlerini Meydana Getiren Eller ve Türk Destanları**, 1. Baskı, Ders Kitapları Anonim Şirketi, İstanbul 1997.

_____, **Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları**, 1. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.

SÜREYYA, Mehmed, **Sicill-i Osmanî**, 1. Baskı, haz., Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, I-VI.

SÜSLÜ, Azmi ve diğerleri, **Türk Tarihinde Ermeniler (Temel Kitap)**, 1. Baskı, Kars Kafkas Üniversitesi Rektörlüğü, Ankara 1995.

SVANIDZE, M. H., “*Ahışa (Çıldır) Eyaleti’nde ‘Defter-i Caba-i’ (1694-1732) Verilerine Göre Timarların Yıllık Gelirleri*”, **XII. Türk Tarih Kongresi: (Ankara 12-16 Eylül 1994) Kongreye Sunulan Bildiriler**, cilt III, Ankara 1999, ss. 861-867.

ŞAHİN, İlhan, “*Nahiye*”, **DİA**, İstanbul 2006, XXXII, 306-308.

_____, “*Sancak*”, **DİA**, İstanbul 2009, XXXVI, 97-99.

ŞAHİN, İlhan-Feridun Emecen, “*Amasya Antlaşması*”, **DİA**, İstanbul 1991, III, 4-5.

ŞAHİNER, Atilla, **Osmanlı Tarihi**, 1. Baskı, Sistem Matbaacılık, İstanbul 2008.

ŞÂMÎ, Nizamüddin, **Zafernâme**, 2. Baskı, çev., Necati Lugal, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

ŞÂNİZÂDE, Şâni-zâde **Tarihi (Osmanlı Tarihi [1223-1237/1808-1821])**, 1. Baskı, haz., Ziya Yılmaz, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2008.

ŞENGELİA, Nodar, “*1573 Tarihli ‘Gürcistan Vilayeti Mufassal Defteri’*”, **Mamulî Kültürel Dergi**, çev., Fahrettin Çiloğlu, Sayı 4, İstanbul 1997.

_____, “*Selçuklu ve Osmanlı Döneminde Gürcüstan*”, **Çveneburi**, Sayı 29, Temmuz/Eylül 1998, ss. 12-17.

_____, **Osmanlı Ferman ve Beratları Güney-Batı Gürcistan Tarihi Hakkında (XVI-XVII. y.y.)**, 1. Baskı, Tiflis 2012.

ŞERİFLİ, Kamandar, **Metnşunashq: VII-XIX Esr Yazılı Âbideleri Esasında**, 1. Baskı, Tural-E Neşriyat, Bakü 2001.

ŞEŞEN, Ramazan, “*Eski Araplara Göre Türkler*”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt XV, İstanbul 1969, ss. 11-36.

_____, **İbn Fadlân Seyahatnamesi**, 6. Baskı, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2016.

_____, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, 1. Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2017.

_____, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, 1. Baskı, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.

TABERÎ, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd el-Âmülî et-Taberî el-Bağdâdî, **Târîhu’r-Rusûl ve’l-Mülûk**, 2. Baskı, Dâru’t-Türâs, Beyrut 1387/1967.

_____, **Milletler ve Hükümdarlar Tarihi**, 1. Baskı, çev., Zakir Kadiri Ugan, Ahmet Temir, Maarif Vekâleti, Ankara 1954.

TANERİ, Aydın, **Harezmşahlar**, 1. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.

Târîh-i Osman Paşa: Özdemiroğlu Osman Paşa'nın Kafkasya Fetihleri (H. 986-988/M. 1578-1580) ve Tebriz'in Fethi (H. 993/M. 1585), 1. Baskı, haz., Yunus Zeyrek, Neyir Matbaacılık, Ankara 2001.

TAŞAĞIL, Ahmet, "*Hazarlar*", **DİA**, İstanbul 1998, XVII, 116-120.

_____, "*İdil Bulgar Hanlığı*", **DİA**, İstanbul 2000, XXI, 472-474.

_____, "*Talas Savaşı*", **DİA**, İstanbul 2010, XXXIX, 501.

_____, **Kök Tengri'nin Çocukları**, 1. Baskı, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2013.

TAŞDEMİR, Tekin, **Ahıska ve Sürgün Halk Ahıskalılar**, 1. Baskı, IQ Kültür ve Sanat Yayıncılık, İstanbul 2005.

TAVKUL, Ufuk, "*Kafkas Dillerinde Türkçe Kelimeler*", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XX.

TAVKUL, Ufuk, "*Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları*", **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XX.

_____, **Etnik Çatışmaların Gölgesinde Kafkasya**, 1. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2002.

_____, **Kafkasya Dağlarında Hayat ve Kültür**, 1. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 1993.

_____, **Kafkasya Gerçeği**, 1. Baskı, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.

TEKİNDAĞ, M. C. Şehabeddin, "*Mısır ve Suriye'de Kurulmuş Türk Devletleri*", **Türk Dünyası El Kitabı**, Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 1976, ss. 866-875.

_____, "*Kutuz*", **İA**, İstanbul 1967, VI, 1057-1060.

TELLİOĞLU, İbrahim, "*Doğu Karadeniz Bölgesinin Türk Yurdu Haline Gelmesi Hakkında Bir Değerlendirme*", **Türkoloji Araştırmaları**, Cilt 2, Ankara 2007.

_____, "*Doğu Karadeniz Kıpçakları*", **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı 48, Karadeniz 2015, ss. 59-78.

TELLİOĞLU, İbrahim, “Gürcü İllerinde Siyasi Birliğin Sağlanmasında Kıpçakların Rolü”, **Türk Kültürü**, Cilt XLII, Sayı 489-490, Ankara, 2004, ss. 453-464.

_____, “Orta Çağ’da Türk-Gürcü Münasebetlerini Şekillendiren Faktörler”, **38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi, (10-15 Eylül 2007), Doğubilim Çalışmaları, Bildiriler VI**, Ankara 2009, ss. 3077- 3089.

_____, **Osmanlı Hâkimiyetine Kadar Doğu Karadeniz’de Türkler**, 1. Baskı, Serander Yayınları, Trabzon 2004.

_____, **XI-XIII. Yüzyıllarda Türk-Gürcü İlişkileri**, 1. Baskı, Serander Yayınları, Trabzon 2009.

THOMSON, Robert W., **Rewriting Caucasian History**, 1. Baskı, Clarendon Press Oxford, New York 1996.

TOGAN, A. Zeki Velidi, “*Arrân*”, **İA**, İstanbul 1965, I, 596-598.

_____, “*Azerbaycan*”, **İA**, İstanbul 1961, II, 91-118.

_____, **Azerbaycan’ın Tarihi Coğrafyası**, 1. Baskı, Tahsil Yayınları, Bakü 2009.

_____, **Peçenek Tarihi**, 1. Baskı, İstanbul Devlet Basımevi, İstanbul 1937.

_____, **Tarihte Usûl**, 4. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1985.

_____, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 3. Baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul 1981.

_____, “*Başkırt*”, **İA**, İstanbul 1970, II, 328-332.

_____, “*Hazarlar*”, **İA**, İstanbul 1987, V/1, 397-408.

_____, **Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznamesi Tercüme ve Tahlili**, 2. Baskı, Enderun Yayınları, İstanbul 1982.

TOKSOY, Ahmet, “*Dede Korkut Destanlarında Tav-Eli ve Çevresi*”, **Turkish Studies**, Volume 3/1, Winter/Kış 2008, ss. 121-128.

TOKSOY, Nurcan, **Revan’da Son Günler: Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine**, 1. Baskı, Orion Yayınevi, Ankara 2007.

TOMBULOĞLU, Tuba, “*Kafkasya’nın Etnik ve Kültürel Yapısı’nın Oluşumunda Türklerin Rolü*”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2003).

TOPARLI, Recep, “*Kıpçak Dili ve Edebiyatı*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, V, 814-821.

_____, **İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâfîn**, 1. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 1992.

TOPARLI, Recep-VURAL, Hanifi-KARAATLI, Recep, **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

TOPSAKAL, İlyas, **Rus Misyoner Kaynaklarına Göre Rus Çarlığı ve Türkler (1552-1917)**, 1. Baskı, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2009.

TOSİK DİNÇ, Fadime, “*Ahıska Türkleri (1800-1921)*”, (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi SBE, 2015).

TOSUN, Murat Dursun, “*Alucra ve Deşt-i Kıpçak*”, <https://muratdursuntosun.files.wordpress.com/2016/10/dec59ft-ikc4b1pc3a7ak.pdf>, Erişim Tarihi (04.03.2018).

TSURTSUMİA, Zaza, “*Gürcistan’da İslâm: Tarihi ve Bugünü*”, **Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayı VIII**, Yıl 21, Sayı 78, Ankara 2015, ss. 24-33.

TUĞUL, Seyit, **Kafkasya Halkları**, 1. Baskı, Nas Ajans Yayınları, İstanbul 2011.

TURAN, Osman, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, 2. Baskı, Nakışlar Yayınevi, İstanbul 1980.

_____, **Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti**, 10. Baskı, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009.

_____, **Selçuklular ve İslâmiyet**, 1. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1971.

_____, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 3. Baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993.

_____, **Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi-I**, 1. Baskı, Turan Neşriyat Yurdu, İstanbul 1969.

TURAN, Refik, “*XVI. Yüzyılda Bir Türk Atabeyi: Hoca Sa’deddin Efendi*”, **Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla VI. Eyüp Sultan Sempozyumu: Tebliğler (10-12 Mayıs 2002)**, İstanbul 2003, ss. 66-71.

TÜMER, Günay-KÜÇÜK, Abdurrahman, **Dinler Tarihi**, 3. Baskı, Ocak Yayınları, Ankara 1993.

Türk (İnönü) Ansiklopedisi, “*Ahışa*”, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1946, I, 235.

_____, “*Başkurt*”, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1952, V, 384.

_____, “*Karaçaylar*”, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1974, XXI, 265.

_____, “*Karapapaklar*”, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1974, XXI, 309.

_____, “*Kıpçak*”, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1975, XXII, 39-41.

TÜRKOĞLU, İsmail, “*Karaçay-Balkarlar*”, **DİA**, İstanbul 2001, XXIV, 380-381.

_____, “*Karapapaklar*”, **DİA**, İstanbul 2001, XXIV, 470.

_____, “*Tacikler*”, **DİA**, İstanbul 2010, XXXIX, 351-353.

UMAR, Bilge, **Türkiye’deki Tarihsel Adlar**, 1. Baskı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1993.

UMAROV GOZALIŞVİLLİ, Halil, **Tragediya Meshov (Ahıska Trajedisi)**, 1. Baskı, Kafkazskiy Dom Yayınları, Tiflis 2004. Umarov Gozalişvilli, a.g.e., s.

URAVELLİ Orhan, **Ahıska’dan Çıktım Yola**, 1. Baskı, Erkam Yayınları, İstanbul 2017.

_____, “*Ahıska Türkleri Sorunu ve Gürcü/Meskh Tezi*”, **XII. Türk Tarih Kongresi: (Ankara 12-16 Eylül 1994) Kongreye Sunulan Bildiriler**, Cilt II, Ankara 1999, ss. 361-363.

Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor’un Zeyli (1136-1162), 3. Baskı, çev., Hrand D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

USTA, Aydın, “*Moğol İstilasası Dönemine Kadar Kıpçaklar ve Harezmşahlar Devleti*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, IV, 897-903.

UYĞUR, Sinan, “*1595 Tarihli Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Ahışha’da Geçen Türkçe Kökenli Kişi Adları Üzerine*”, **Vakanüvis Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Yıl 2, Kafkasya Özel Sayısı, Sakarya 2017, ss. 587-635.

_____, “*Ahıska-Ardahan-Artvin-Batum-Rize-Trabzon Hattında /+(A)Y/ ~ /+A/ Eki*”, **Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi, (IBAD, 2017) Cilt II, Sayı 2**, ss. 457-473.

UZUN, Mustafa, “*Münşeat*”, **DİA**, İstanbul 2006, XXXII, 18-20.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Tarihi**, 4. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1982-1983, I-VIII.

ÜNAL, Mehmet Ali, **XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

ÜREKLİ, Muzaffer, “*Celâyirliler*”, **DİA**, İstanbul 1993, VII, 264-265.

ÜREN, Mustafa, **Kimlik, Çıkar ve Jeopolitik Ekseninde Ahıska Türkleri Sorunu**, 1. Baskı, Nobel Bilimsel Eserler, İstanbul 2016.

ÜSTÜN, İsmail Safa, “*İran*”, **DİA**, İstanbul 2000, XXII, 400-404.

ÜSTÜNİYER, İlyas, **Kaf Dağı'nın Güney Yüzü: Gürcistan; Kültür, Gelenek, Mekân, Kimlik**, 1. Baskı, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2010.

VAHUŞTİ, Bagrationi, **İstoriya Sarstva Gruzinskogo (Gürcü Krallığının Tarihi)**, 1. Baskı, Mesniereba Yayınları, Tiflis 1976.

VARDAN, Müverrih, **Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)**, 1. Baskı, çev., Hrant D. Andreasyan, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1937.

VASARY, Istvan, **Kumanlar ve Tatarlar: Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler 1185-1365**, 1. Baskı, çev., Ali Cevat Akkoyunlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2008.

VELİHANLI, Naile, **Arap Hilafeti ve Azerbaycan**, 1. Baskı, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993.

VLADİMİRTSOV, Boris Y., **Moğolların İçtimai Teşkilatı: Moğol Göçebe Feodalizmi**, 1. Baskı, çev., Abdülkadir İnan, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1944.

WİMBURS S. Enders-Ronald Wixman, “*Sovyet Orta Asya'sında Yeni Bir Seda: Mesketiya Türkleri*”, çev., Eşref Özbilen, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı 49, Ağustos 1987, ss. 151-170.

YA'KŪBÎ, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ebî Ya'küb İshâk b. Ca'fer b. Vehb b. Vâzih, **Kitâbü'l-Büldân**, 1. Baskı, Dâru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1422.

YAKUBOVSKIY, A. Yu, **Altın Ordu ve Çöküşü**, 2. Baskı, çev., Hasan Eren, Kültür Bakanlığı Yayınları, Milli Eğitim Basımevi, Ankara 1976.

_____, “*İbn-i Bibî'nin, XIII. Asır Başında Anadolu Türklerinin Sudak, Polovets (Kıpçak) ve Ruslara Karşı Yaptıkları Seferin Hikâyesi*”, **A.Ü.DTCFD**, çev., İsmail Kaynak, Cilt XII/1-2, Mart-Haziran 1954, ss. 207-226.

YÂKŪT el-HAMEVÎ, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî el-Bağdâdî er-Rûmî, **Mu'cemü'l-Büldân II**, 2. Baskı, Dâru Sâdır, Beyrut 1995.

YAZICI, Nesimi, **İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi**, 1. Baskı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1992.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “1485-1576 Yılları Arasında Samsun Şehri”, **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi (Samsun 13-17 Ekim 1986) Bildirileri**, haz., Mehmet Sağlam ve diğerleri, Eser Matbaası, Samsun 1988.

YEVSTİGNEYEV, Yu. A., “Polovtsı: Kto Oni? (Polovestler: Kim Onlar?)”, http://www.kunstkamera.ru/files/lib/978-5-88431-239-5/978-5-88431-239-5_11.pdf, Erişim Tarihi (04.01.2016).

YILDIZ, Hakkı Dursun, “Artvin”, **Makaleler**, haz., E. Semih Yalçın, Selçuk Duman, Cilt I, Berikan Yayınları, Ankara 2007, ss. 3-53.

_____, “İslâmiyet ve Türkler”, **Makaleler**, haz., E. Semih Yalçın, Selçuk Duman, Cilt I, Berikan Yayınları, Ankara 2007, ss. 163-201.

_____, “Mu’tasımın Halife Olmasında Türklerin Rolü”, **Makaleler**, haz., E. Semih Yalçın, Selçuk Duman, Cilt I, Berikan Yayınları, Ankara 2007, ss. 237-250.

_____, **İslâmiyet ve Türkler**, 2. Baskı, Çağrı Yayınları, İstanbul 1980.

YILDIZ, Muharrem, **Dünden Bugüne Kafkasya**, 1. Baskı, Yitik Hazine Yayınları, İstanbul 2006.

YILDIZ, Suat, “(H. 984) 1576-1577 Tarihli Timar Ruznamçe Defterine Göre Karaman Eyaleti”, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, 2010).

YILDIZTAŞ, Mümin, **Osmanlı Arşiv Kayıtlarında Gürcistan ve Gürcüler**, 1. Baskı, Gürcistan Dostluk Derneği, İstanbul 2012.

YINANÇ, Mükrimin H., “Cihan Şah”, **İA**, İstanbul t.y., III, 173-189.

YİĞİT, İsmail, “Kalavun”, **DİA**, İstanbul 2001, XXIV, 227-228.

_____, “Kutuz”, **DİA**, İstanbul 2002, XXVI, 500-501.

_____, “Memlükler”, **DİA**, İstanbul 2004, XIX, 90-97.

YİNANÇ, Mükrimin Halil, “Ermeniye”, **İA**, İstanbul 1964, IV, 317-326.

_____, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri: Anadolu’nun Fethi I**, 1. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1944.

YORULMAZ, Osman, **Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri**, 1. Baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.

YUNUSOV, Arif, **Meshetinskiye Turki: Dvajdı Deportirovannıy Narod (Mesket [Ahıska] Türkleri: İki Kere Sürgün Edilen Halk)**, 1. Baskı, Institut Mira v Demoktarii, Bakü 2000.

_____, “*Ahıska (Mesket) Türkleri: İki Kere Sürgün Edilen Halk*”, **Türkler Ansiklopedisi**, çev., Ekin Keskin, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XVIII, 877-885.

YUVALI, Abdülkadir, “*İlhanlılar*”, **DİA**, İstanbul 2000, XXII, 102-105.

YÜCEL, Mualla Uydu, “*Kıpçaklar*”, **DİA**, Ankara 2002, XXV, 420-421.

_____, “*Kuman-Kıpçaklar’ın Tarihinde İgor Destanı’nın Yeri ve Önemi*”, **Bellekten**, Cilt LXX, Sayı 258, Ağustos 2006, ss. 223-237.

_____, **İlk Rus Yıllıklarında Göre Türkler**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2007.

YÜCEL, Yaşar, **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar: Eretna Devleti, Kadı Burhaneddin Ahmed ve Devleti, Mutahharten ve Erzincan Emirliği**, 1. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, II.

YÜKSELEN, Gökçe-Abdurrazak Peler, “*Tarihte Türk-Ermeni Temasları Sonucunda Ortaya Çıkmış Bir Halk: Ermeni Kıpçakları Veya Gregoryan Kıpçaklar*”, **Türkoloji Araştırmaları**, Cilt 10, Ankara 2015, ss. 542-556.

ZAJACZKOWSKI, Ananiasz, “*Yeni Bulunmuş Arapça-Kıpçakça Bir Sözlük*”, **Türk Kültürü Araştırmaları**, çev., Ç. Bedii İbrahimoglu, Yıl III/VI, Sayı 3-6, Ankara 1966-1969, ss. 181-196.

ZEHTABİ, Muhammed Taki (Kirişçi), **İran Türklerinin Eski Tarihi**, 1. Baskı, çev., Ferhad Rahimi, IQ Yayıncılık, İstanbul 2010.

_____, “*Ahıska ve Ahıska Türkleri*”, **Türkler Ansiklopedisi**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, XX, 520-531.

_____, “*Ahıska-Posof Ağzı ile Dede Korkut Boylarında Ortak Sözcükler-I, II*”, **Bizim Ahıska; Üç Aylık Kültür Dergisi**, Yıl 12, Sayı 42/43, Ankara 2016, ss. 41-46.

_____, “*Gürcistan, Acaristan ve Türkiye*”, **Türk Yurdu**, Yıl 88, Sayı 142, Haziran 1999, ss. 32-47.

_____, **Acaristan ve Acarlar**, 1. Baskı, y.y., Ankara 2001.

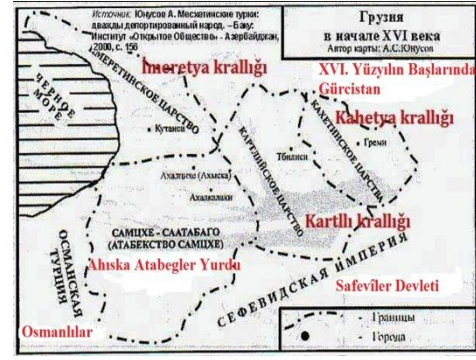
_____, **Ahıska Bölgesi ve Ahıska Türkleri**, 1. Baskı, Pozitif Matbaacılık, Ankara 2001.

_____, **Gürcistan, Acaristan ve Türkiye**, 1. Baskı, Türk Ocakları Trabzon Şubesi Yayınları, Trabzon 1999.

_____, **Posof’un Çizgileri**, 1. Baskı, Kozan Ofset, Ankara 2004.

EKLER

Ek: 1 - Haritalar

Târihî Atabegler Yurdunu Gösteren Haritalar¹⁸⁹⁸

1578 "Çıldır Savaşı"nın Olduğu Yeri Gösteren Harita

¹⁸⁹⁸ Haritalar **Bizim Ahıska Dergisi** (Yıl 4, Sayı 10; Yıl 11, Sayı 37) ve İkrâm Çınar'ın **Atabek Yurdu: Jeokültürel Yaklaşım** adlı eserinden alınmıştır.

Bugünkü Ahıska Bölgesini Gösteren Haritalar

Ek: 2 – Resimler

Ahıska Bölgesinde Meşhur Üç Kale

Ahıska (Rabat/Ribat) Kalesi, 1749 Tarihli Ahmediye Camii ve Külliyesi

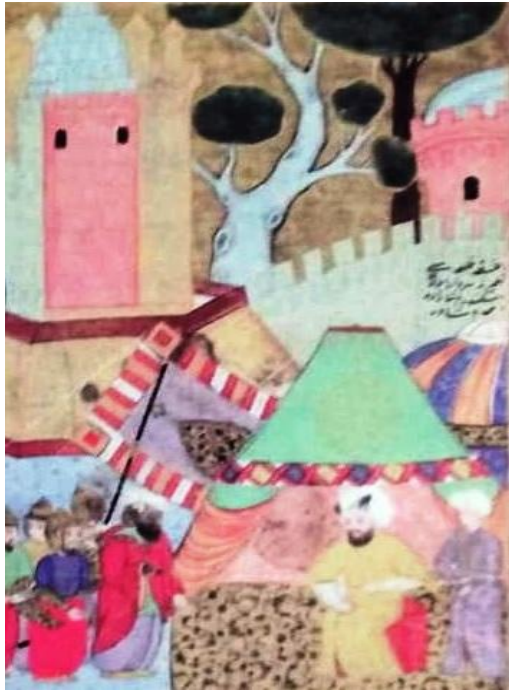
Azgur Kalesi

Hirtız Kalesi

Ahıska Kalesinin Girişinde Yer Alan ve Kalenin “1059/1650’de Yapıldığını” Yani “Tahkîm Edildiğini” Gösteren Kitabe¹⁹⁰⁰

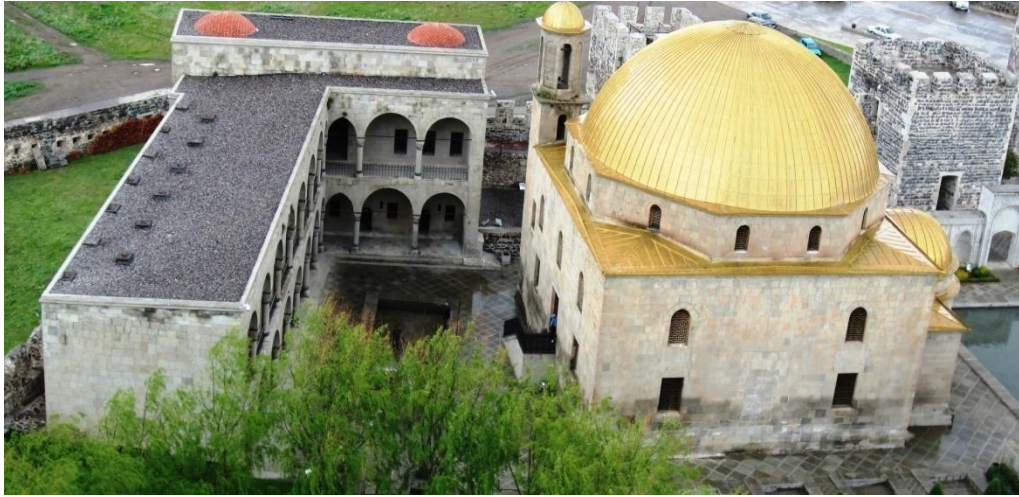

Kitâb-ı Gencîne’de (XVI. Yüzyıl) Bulunan Ahıska Kalesi Minyatürü

Kalede Bulunan ve Kıpçaklı Atabeglere Ait Olduğu Bilinen Koç ve Bayrak Kabartması

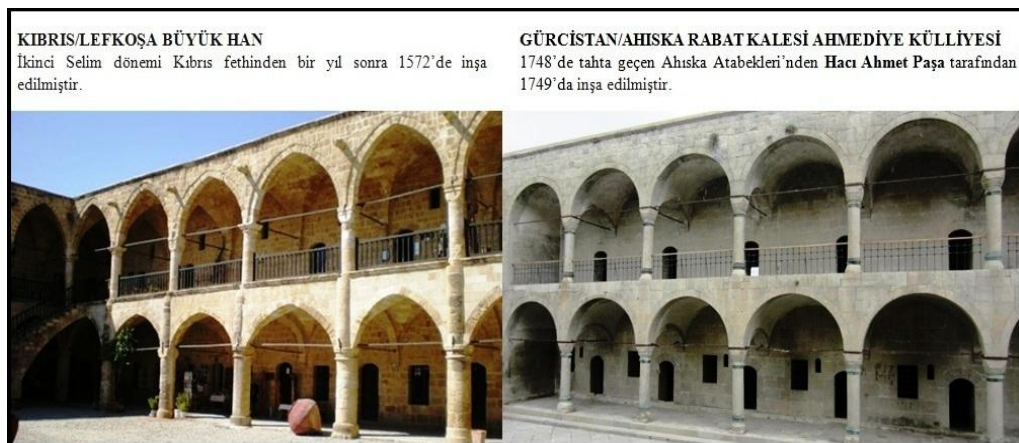
¹⁹⁰⁰ Resimler Azad Dedeoğlu’nun özel arşivi’nden alınmıştır. Ayrıca bölge ile ilgili daha fazla görsel malzeme için bkz: Subaşı, **a.g.e.**, ss. 221-235.

1749 Tarihli Ahıska Ahmediye Camii ve Külliyesi

Kitabesi Sonradan Kazınan Ahmediye Camii Giriş Kısmı

Aynı Kültür ve Medeniyetin Uzantısını Gösteren İki Ayır Han/Rabat¹⁹⁰¹

¹⁹⁰¹ Resimler Azad Dedeoğlu'nun özel arşivi'nden alınmıştır.

Ek : 3- Tahrirler

Ahıska Tahrir Defterlerinin Dış Kapakları

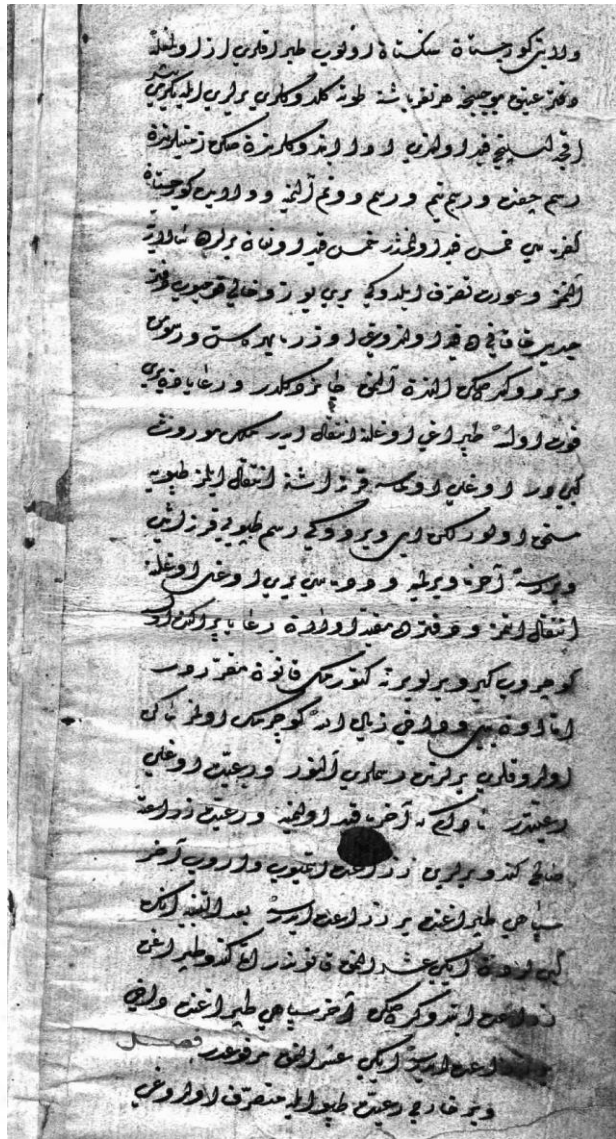
1003/1595 Tarihli Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska Tahrir Defterinin

Dibâcesinde Yer Alan “Kânunnâme-yi Vilâyet-i Gürcistân” Kânunnâmesinin İlk Sayfası

قانون نامه ولایت گورجستان

ولایت گورجستان منگستان اولوب طبراقاری از اولماغه دفتر عتیق موجناجه هر نفر باشنه طوته کندوکری برلری ابله یگرمی بشر آنچه اسنچ قید اولندی ادا ایندوکوندنسکره زمینلردن رسم چت و رسم نیم و رسم دونم النیمه و ولایت گورجستان کتره سی خمس قید اولمشدر خمس قید اولنان برلده سالاره آلتماز و عورت تصرف ابلدوکوی بری بوز و حالی قودوب دفتر جدید حاقلی ده قید اولندوغی اوزره بیره سن و رسوم و برده کدنهسکره الندن التماق جائز دکادر و رعایادن بری فوت اولوب طبراقاری قالسه اوغله انتقال ایدر ملک مروت کچی در اوغلی اولماسه فرندانسه انتقال ایلمز طویبه مستحق اولور لیکن ابل ویردوکوی رسم طویبه فرندانسی ویرسه آخره ویرلیبه و ددسی بری اوغل اوغله انتقال ایلدز و دقدرده قید اولان رعایا پراکنده اولسه کوچروب کبرو برلرینه کتورمک قانون بقرددر اما اون ییل و داخلی زیاده اسه کوچورمک اولماز ساکن اولدلاری برلرنده رسملاری التور و رعیت اوغلی رعیتدر مادام که آخره قید اولنیمه و رعیت زراعته صالح اولان کندو برلرین زراعت ایتیمیوب و آروپ آخیر سیاهی طبراقانده بر زراعت ایدرسه ابد التنبیه انک کبیلردن ایکی عشر آلتماق قانوندر اما کندو طبراقان زراعت ایتدو کدنهسکره آخیر سیاهی طبراقانده داخلی بر زراعت ایدرسه ایکی عشر آلتماق مرفوعدر

فصل و بر خارج رعیت کلوب سیاهی طبراقانده طویله || بر زراعت ایلسه بیره سن ویرد کدنهسکره اعلا بردن ایکی دونمه بر آنچه و ادنی بردن اوچ دونمه بر آنچه التور و دونم خطوات مناره ابله طولاً و عرضاً ترق خطوه بردن زیاده و نقصان النیمه و رعایانک زراعتنه قابل برلرندن اوچ ییل منوالیاً بلا عذر بوز و محالی قودوغی برلری التوب آخره طویبه ویرلیمک قانوندر

1947'de Matbû Hâle Getirilen Defter-i Mufassal-i Vilayet-i Gürcistân

Defter-i Mufassal Livâ-yı Ahıska

 <p>KONYA</p>	<p>T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü</p>	 <p>SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ</p>
--	--	--

ÖZGEÇMİŞ

Aslen Ahıskalı Türk olan Azad DEDEOĞLU, 1982 yılında Azerbaycan'ın Saatlı İlçesi'nin Nesimikend Köyünde doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini aynı köyde tamamladı. 2000-2002 yılları arasında askerî vazifesini yaptı. 2004-2008 yılları arasında Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinde Lisans eğitimini tamamladı. 2008-2009 eğitim yılında Bakü İslam Üniversitesi Zaqatala Şubesinde öğretim görevlisi olarak çalışmaya başladı.

2009-2010 eğitim yılında Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalında Yüksek Lisans eğitimine başladı. Yüksek Lisans eğitiminin tez dönemi devam ederken 2010-2013 eğitim yılında Bakü İslam Üniversitesi, Zaqatala Şubesinde, İslam Tarihi Bilim Dalı öğretim görevlisi olarak çalıştı. Yüksek Lisans eğitimini “*Osmanlı Devleti-Çarlık Rusya Sınırında ve Sovyetlerin Sürgün Politikasında Ahıskalı Türkler*” isimli teziyle 2013 yılında bitirdi. 2013-2014 eğitim yılında Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı, İslam Tarihi Bilim Dalında Doktora eğitimine başladı.

Evli olup Konya'da yaşamakta, Arapça ve Rusça bilmektedir.